

publisher.agency
Ireland

May, 2023

No2

Dublin, Ireland
4-5.05.2023

International
Scientific
Conference

Interdisciplinary Science Studies

UDC 001.1

P 97

Publisher.agency: Proceedings of the 2nd International Scientific Conference «Interdisciplinary Science Studies» (May 4-5, 2023). Dublin, Ireland, 2023. 375p

ISBN 978-2-6400-5011-9

DOI 10.5281/zenodo.7907620

Editor: Daisy Farrell, Professor, University of Dublin

International Editorial Board:

Aidan Hayes

Professor, Athlone Institute of Technology

Olivia Cunningham

Professor, Cork Institute of Technology

Shay Hayes

Professor, Marino Institute of Education

Sarah Kavanagh

Professor, Institute of Public Administration

Adam Cunningham

Professor, Maynooth University

Aria Clarke

Professor, National University of Ireland,
Galway

Shay Magee

Professor, Technological University Dublin

Thomas Donnelly

Professor, University of Limerick

Alex Doherty

Professor, University College Dublin

Ollie O'Donovan

Professor, Waterford Institute of Technology

Rian Doyle

Professor, Saint Patrick's College, Maynooth

David O'Mahony

Professor, Royal College of Surgeons in
Ireland

Alannah O'Brien

Professor, National College of Ireland

Oisín Connolly

Professor, Letterkenny Institute of Technology

editor@publisher.agency

<https://publisher.agency/>

Table of Contents

Philological Sciences

HEYDAR ALIYEV AND OUR LITERATURE.....	7
<i>JAMILA MAHARRAMOVA</i>	
HEYDAR ALIYEV AND THE AZERBAIJANI LANGUAGE.....	9
<i>ARZU KARIMOVA</i>	
THE GREAT LEADER HAYDAR ALIYEV AND THE CONCEPT OF PATRIOTISM.....	11
<i>GUNAY DILGAM ALIYEVA</i>	
HEYDAR ALIYEV AND STATE-RELIGION RELATIONS	13
<i>SAKINAKHANUM VALIYEVA</i>	
THE HISTORY OF THE ESTABLISHMENT OF ORIENTAL STUDIES IN EUROPE	16
<i>NOVRUZ NURIYEV</i>	
THE NOBLE HERITAGE OF THE KAZAKH BIIY-ORATORS.....	19
<i>ARIPZHAN GULNUR ZHOIANKYZY</i>	
Методы и приёмы преподавания на уроках русского языка и русской литературы в современной школе Казахстана	30
<i>КУАНЫШЕВА ЖАНСАЯ МАХМЕТКЫЗЫ</i>	
<i>НУРСАЛИ КУАНЫШ САБЫРЖАНУЛЫ</i>	
ИССЛЕДОВАНИЕ РОМАНТИЧЕСКИХ ТЕМ И ТЕХНИК В ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЛЕКСАНДРА ПУШКИНА И МИХАИЛА ЛЕРМОНТОВА	34
<i>ШАКИРОВА УМИДА АХМЕТКЫЗЫ</i>	
ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА РАЗВИТИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА.....	38
<i>ШАЛДЫКОВА КАМИЛА АМАНБАЕВНА</i>	

Agricultural Sciences

BIOLOGICAL NITROGEN FIXATION FOR TOPSOIL CONTAMINATION REDUCTION	41
<i>NATO KAKABADZE</i>	
<i>AVTANDIL KORAKHASHVILI</i>	
AMELIORATIVE INDICATORS OF SOILS IN THE IRRIGATION ZONE OF MTSKHETA MUNICIPALITIES OF THE MTSKHETA-MTIANETI REGION	44
<i>OLGA KHARAISHVILI</i>	
<i>KIKABIDZE MAIA</i>	
<i>MACHARASHVILI MARINE</i>	
<i>NINO MEBONIA</i>	

Geographic Sciences

THE ROLE OF THE NATIONAL SYSTEM OF STANDARDIZATION IN IMPROVING THE QUALITY OF TOURIST SERVICES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	49
<i>KHOZHAYEV MARAT</i>	

Philosophical Sciences

ҚАЗАҚ САЛТ-ДӘСТҮРІНДЕГІ БАЛА ТӘРБИЕСІ	55
<i>АХМЕТЖАНОВА К.Б.</i>	
<i>СОВЕТ Д.</i>	
ӘЛ-ФАРАБИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ РУХАНИЯТ МӘСЕЛЕЛЕРІ	58
<i>СЕЙПУТАНОВА А.К.</i>	
<i>ДӘУЛЕТ М.</i>	
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ	63
<i>ШУРШИТБАЙ Б.</i>	
<i>АЙДАР Ж.</i>	

Pedagogical Sciences

HEYDAR ALIYEV AND AZERBAIJAN EDUCATION	67
<i>HAMZA ALIYEV</i>	
DIRECTIONS OF INCULCATING NATIONAL AND MORAL VALUES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING.....	70
<i>AYGUN ISMAYILOVA</i>	
HAYDER ALIYEV AND EDUCATION REFORM IN AZERBAIJAN	73
<i>SEVDA ISLAM GIZI ABBASOVA</i>	
HISTORICAL SERVICES OF HEYDAR ALIYEV, A GREAT LEADER IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI EDUCATION.....	76
<i>PERI PASHAYEVA</i>	
MODERN METHODS OF TEACHING ENGLISH LANGUAGE (THE ART OF CONVERSATION).....	80
<i>TATIA CHIRADZE</i>	
СТУДЕНТТЕРДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӘСІБИ БАҒЫТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	85
<i>ТОККУЛИЕВА УЛБАЛА КАСИБАЕВНА</i>	
<i>ОТЕГЕНОВА БАЯН НУРАХУНОВНА</i>	
<i>АБИЛОВА ГУЛЬМИРА АСКАРОВНА</i>	
<i>САДЫКОВА МАХАББАТ КАРИМОВНА</i>	
<i>АЮПОВА ГУЛБАРШЫН ТУРАГУЛОВНА</i>	

HEYDAR ALİYEV AND THE İDEA OF AZERBAİJANİSM	89
<i>AYGUN MAMMADOVA</i>	
ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ СМЕШАННОГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ.....	92
<i>ТАТАРИНОВА ГАЛИЯ ШАУКЕНБАЕВНА</i>	
<i>ЕМЕЛИНА НАДЕЖДА НИКОЛАЕВНА</i>	
<i>БУЛТАЕВА ЭЗИЛЬ ВАСИЛЬЕВНА</i>	
ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ КАК ИНСТРУМЕНТ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА УЧАЩИХСЯ.....	96
<i>ПАЙЗУЛЛАЕВ ЕРЖАН НУРГАЛИУЛЫ</i>	
АҚПАРАТТЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ӘДІСТЕРІ	102
<i>Э. КАУЫНБАЕВА</i>	
FORMATION OF AN EDUCATIONAL AND METHODOLOGICAL SYSTEM FOR CREATING AN ELECTRONIC DATA BANK BASED ON THE CADASTRE OF ANIMALS OF THE TRANS-İLİ ALATAU	106
<i>BAIBOL LAULA SHUKIRKYZY</i>	
ДИДАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТЕХНОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ НА ДИСЦИПЛИНЕ ОСНОВНОЙ МУЗЫКАЛЬНЫЙ ИНСТРУМЕНТ – ФОРТЕПИАНО	111
<i>ТОБАГАБЫЛОВА АЙЖАН ЖУНУСОВНА</i>	
<i>БАРАТОВА АҚБАЛА</i>	
БОЛАШАҚ МУЗЫКА МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ-ДИДАКТИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	118
<i>ТЕЛБАЕВА ЛЯЗЗАТ ЖАМАЛХАНОВНА</i>	
<i>ТУРАЛЫ АҚЖҮНІС</i>	
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СЕНСОРНОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ РАННЕГО ВОЗРАСТА	126
<i>БЕКМАГАМБЕТОВА Р.К.</i>	
<i>КУЛЬГИНА Э.А</i>	
<i>ТУРТАЕВА Д.Д</i>	
<i>УТЕУЛИЕВА А.А</i>	
METHODS FOR THE FORMATION DIGITAL COMPETENCES OF FUTURE TEACHERS OF BIOLOGY	133
<i>AUBAKIR AIDANA GANIEVNA</i>	
<i>MAIMATAEVA ASIYA DUYSENGALIYEVNA</i>	
CHARACTERISTIC FEATURES OF THE CONTENT-LANGUAGE INTEGRATED LEARNING METHODOLOGY (CLIL).....	137
<i>MAMMADOVA KHATIRA</i>	
ИНТЕГРАЦИЯ МОБИЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИЕ БИОЛОГИИ.....	141
<i>НИЕТБАЕВА ФАРИЗА БАТЫРКАНОВНА</i>	

Economic Sciences

УЧЕТ ВОЗНАГРАЖДЕНИЙ РАБОТНИКАМ В СООТВЕТСТВИИ С МСФО (IAS) 19	145
<i>БАЛИЕВА ГУЛЬНАРА МАХМУТОВНА</i>	
<i>НУРГАЛИЕВА АЛИЯ МИЯЖДЕНОВНА</i>	
FINANCIAL INDICATORS DURING THE COVID-19 PANDEMIC.....	149
<i>BERDIMURAT NAZIMGUL</i>	
<i>EYESKINA ZHANAR TUGELBAEVNA</i>	
THE CONCEPT OF DIGITAL ASSETS AND FEATURES OF ACCOUNTING	156
<i>SERIKBAEVA SAULE GABITOVNA</i>	
<i>AMANKELDY AIGUL ASHIRBEKYZY</i>	
УЧЕТ ЗАТРАТ В ГОСТИНИЧНОМ БИЗНЕСЕ	164
<i>АЙНАБЕКОВА И.Т.</i>	
УПРАВЛЕНЧЕСКИЙ УЧЕТ И БЮДЖЕТИРОВАНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ	168
<i>АЙНАБЕКОВА И.Т.</i>	
IMPLICATIONS MACROÉCONOMIQUES DE LA CORRUPTION : LE CAS DE MADAGASCAR	172
<i>AMBININTSOA RAMANAMBONONA</i>	
<i>JEAN RAZAFINDRANONONA</i>	
QIYMETLƏRİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN OBYEKTŁƏRİ, FORMA VƏ METODLARI.....	198
<i>HACIYEVA NÜŞABƏ ASLAN</i>	
<i>BABAQIŞIYEVA SEVINC FIRUDDIN</i>	
<i>XƏLİLOV TAHİR MƏMMƏDƏLİ</i>	
АНАЛИЗ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ	209
<i>УРАЗАЛИНА АЛИНА АСКАРОВНА</i>	

Chemical Sciences

INVESTIGATION OF THE PERFORMANCE PROPERTIES OF MINERAL HYDRAULIC OILS CONTAINING MEDIUM ALKALINE CALCIUM ALKYL SALICYLATE IN COMBINATION WITH ANTI-WEAR ADDITIVES	221
<i>TURKANE MEMMEDOVA</i>	
<i>AYRALOVA TAMARA</i>	
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦЕОЛИТНЫХ КАТАЛИЗАТОРОВ В ГАЗОФАЗНОМ АЛКИЛИРОВАНИИ БЕНЗОЛА ЭТАН-ЭТИЛЕНОВОЙ ФРАКЦИИ.....	227
<i>СИЛЕЙМАНОВ РУСЛАН НИЗАМИ ОГЛЫ</i>	
<i>АЙРАЛОВА ТАМАРА</i>	
PRODUCTION OF METHANE AND METHANOL FROM CO2 AND H2	231
<i>JAHAN GARAYEVA</i>	
<i>ILGAR HAJIYEV</i>	
STUDY OF LIQUID PRODUCTS OBTAINED IN PYROLYSIS PROCESS	236
<i>GULKHARA ISMAYILOVA</i>	
<i>HACIYEV ILQAR</i>	

Geological and Mineralogical Sciences

MEASUREMENT OF SOIL TOXICITY	242
------------------------------------	-----

IBADOVA SEVINI

FARIZADE FARAJ

ABOUT THE OPPORTUNITY OF DIRECT-PROSPECTING METHODS APPLICATION FOR DETECTION AREAS OF GAS AND NATURAL HYDROGEN MIGRATION TO THE SURFACE AND IN THE ATMOSPHERE	246
--	-----

МЫКОЛА ЯКУМЧУК

IGNAT KORCHAGIN

Architecture

СЕМАНТИЧЕСКОЕ МИРО-МОДЕЛИРОВАНИЕ КАК ОБРАЗНАЯ КАРТИНА МИРА	278
--	-----

МАУЛЕНОВА ГУЛЬНАРА ДЖУПАРБЕКОВНА

ДЖУМАГУЛОВ МАЛИК ОМЕРБЕКОВИЧ

Biological Sciences

РАЗВИТИЕ БИОТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ В КАЗАХСТАНЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ	282
---	-----

АБИЛОВА ШОЛПАН БЕЙСЕМБАЕВНА

АБДРАХМАНОВА ГУЛЬЗАТ КАРАТАЕВНА

АБДИЕВА НАЗЫМ ТОЛЕГЕНОВНА

АУЕЗОВА НУРКУЙГАН СРАЖАДИНОВНА

THE CONCEPT OF EMOTIONAL BURNOUT SYNDROME	285
---	-----

ARYSTANBAY AYALYLM

TYKEZHANOVA GULMIRA MENGALIEVNA

АЛМАТЫ ОБЛЫСЫНДА ӨСІРІЛЕТІН АРПА МЕН СҰЛЫ СОРТТАРЫНЫҢ БИОХИМИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫН АНЫҚТАУ	289
---	-----

КУЛБЕКОВА АЙМАН АБДИЖАПАРОВНА

Medical Sciences

INFLUENCE OF THE COMBINED ACTION OF CADMIUM CHLORIDE AND SODIUM NITRITE ON INDICATORS OF PHOSPHORUS-CALCIUM METABOLISM IN THE BLOOD OF RATS.....	296
--	-----

NADIJA KHOPRA

ANNA-MARIJA ZOLOTUKHINA

REGIONAL FEATURES OF MORBIDITY AND MORTALITY FROM BREAST CANCER AND SCREENING METHODS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	300
---	-----

ARMAN KHOZHAYEV

AIGERIM BAKASSOVA

GUZEL PATTAROVA

AIGERIM ABDRASILOVA

NAZERKE TURARBЕКОВА

GAUKHAR NURDAULET

MADINA ATISHOVA

NURDINA BEKTURGANOVA

AISHA BAIMOLDA

AIZHAN YSKAKOVA

Legal Sciences

БАЛА ҚҰҚЫҚТАРЫ-ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ:ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ҚЫТАЙ	305
---	-----

М.Н.САҒИДОЛЛАЕВА

А.Ғ.Ниязова

РЫСКУЛБЕКОВА БАЛЖАН РАШИТОВНА

АТМОСФЕРАЛЫҚ ТАЗА АУА - ТІРШІЛІК КЕПІЛІ	320
---	-----

ҚҰРМАНБЕКОВА ЛУНАРА

АТЫРАУ ОБЛЫСЫНДА ЖАНУАРЛАР МЕН ӨСІМДІКТЕР ДҮНИЕСІН ҚОРҒАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	328
--	-----

ЖАҢБЫРБАЕВА АЯНА ҚУАНЫШҚЫЗЫ

ШӘКІР АЛИ АЛЬБЕРТУЛЫ

МУХАНОВА АДЕМИ ТҮРКМЕНБАЙҚЫЗЫ

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН.....	335
--	-----

КОТЕРЛІН ОЛЕСЬ РОСТИСЛАВОВИЧ

ӘЛЕМ КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЛДЫҚТАРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ ПРИНЦИПТЕРІ: МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ	338
---	-----

ҚАНАТОВА АЙГЕРІМ НҮРБОЛАТҚЫЗЫ

ҚОЙШЫҒАЛИЕВА НАЗКЕН АМАНЖОЛҚЫЗЫ

МУХАНОВА АДЕМИ ТҮРКМЕНБАЙҚЫЗЫ

ЖАЛПЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН АТЫРАУ ОБЛЫСЫНЫҢ АТМОСФЕРАЛЫҚ АУА ЖАҒДАЙЫН БАҒАЛАУ	344
---	-----

РУСЛАНОВА АРУЖАН РУСЛАНҚЫЗЫ

ҚЫРҒИ АЙШАБИИ НҮРЛАНҚЫЗЫ

МУХАНОВА АДЕМИ ТҮРКМЕНБАЙҚЫЗЫ

Technical Sciences

THE IMPACT OF ROAD TRANSPORT ACTIVITIES ON THE ENVIRONMENT	352
<i>UMAROVA B.A.</i>	
ӨНЕРКӘСІПТІК РЕТТЕГІШТЕРДІҢ ДӘЛЕЛДЕНГЕН ИКЕМДІЛІГІН АНЫҚТАУДЫҢ. Графоаналитикалық әдәсі	356
<i>ДЖУМАМУРАДОВ АМАНБЕК ҚАЙРАТУЛЫ</i>	
<i>ДЖУЛАЕВА ЖАЗИРА ТУЛЕГЕНОВНА</i>	
<i>АБДУКАРИМОВ САДРАТДИН АБДУКАРИМОВИЧ</i>	

Historical Sciences

SACRED MONUMENTS OF AYAGÖZ, A CITY IN THE ABAY REGION OF KAZAKHSTAN	359
<i>AMANZHOL KALYSH</i>	
<i>AIDANA TOLEGENOVA</i>	

Journalism

КОД НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И МУХАММЕД ХАЙДАР ДУЛАТИ. Из цикла `Телевидение и мы`	364
<i>АКЧАЛОВ ЕРЛАН</i>	

Art History

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ ӨН ӨНЕРІНІҢ СИПАТЫ МЕН МУЗЫКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	369
<i>МУСАЕВ ЖАНҒАЛИ</i>	
<i>АРИПБЕКОВА ДИАНА</i>	

Philological Sciences

HEYDAR ALIYEV AND OUR LITERATURE

Jamila Maharramova

Ph.D. in philology, associate professor

As history recedes, we understand more clearly the greatness of Heydar Aliyev's genius and the greatness of his personality. In fact, this extraordinary personality is always around us. Because our President Ilham Aliyev, a worthy follower of the Great Leader, governs the independent Azerbaijan, which is Heydar Aliyev's masterpiece, with the principles of statehood that he inherited, and turns the ideals that he was unable to realize into history. It is very difficult to cover the magnificence, historical value and scale of the works done by this incomparable person for our nation. Among the riches of Heydar Aliyev's legacy, his rich theoretical heritage occupies a special place. His legacy is our national treasure. An important part of this valuable heritage is determined by his theoretical concepts about different types and genres of culture, literature and art.

When Heydar Aliyev talked about literature, theater and cinematography, music and painting, he approached those fields precisely from the point of view of statehood interests. Azerbaijani language, literature, cultural and moral values are the main sources, artistic and philosophical sources of the Azerbaijani philosophy of the national leader, the national and state ideology of independent Azerbaijan.

Heydar Aliyev attached special importance to the classical heritage, which is the incomparable wealth of the Azerbaijani people, and to fiction in general. One of his thoughts is an epigraph for his attitude towards literature and our rich art of words. Our literature and culture are the national wealth and intellectual property of our people. The greatest service of our literature to our people is that our poets and writers constantly tried to awaken national feelings in Azerbaijan, our people, our nation with their works. The process of national self-awareness, national awakening, and revival is primarily through literature." This opinion is quite true, it reflects the ideological-artistic role of Azerbaijani literature in history with great accuracy and objectivity.

Thanks to the great influence of Heydar Aliyev, classics of 20th century Azerbaijani literature - Suleyman Rahimov, Rasul Rza, Mirza Ibrahimov, Suleyman Rustam - were given the most honorable award of that time - Hero of Socialist Labor. Our literature and culture have risen to the ranks of the most advanced cultures in the world.

Chingiz Aytmatov, one of the great writers of the world, a great Turkish writer, said "Heydar Aliyev is a historical, even a legendary figure." It really is. By celebrating the 1300th anniversary of the world's ancient, great Turkish epic "Kitabi-Dade Gorgud" all over the world, he proved that the epic is primarily an Azerbaijani event, and by gathering the Turks of the world scattered by the Soviet regime, he managed to create a Turkish unity around this epic. It happened Heydar Aliyev knew better than anyone that in order to unite the Turks, it is necessary to present an idea that brings them to a common denominator. Thanks to his wisdom and foresight, the 500th anniversary of the great Azerbaijani poet Muhammad Fuzuli was celebrated all over the world. On November 2, 1994, H. Aliyev said in his speech at the Grand National Assembly of Turkey, which was attended by representatives of more than 80 nations: "Fuzuli has been a person who united Turks in the past. But now, when the Turkic world is divided in the 20th century, and almost the majority of the countries belonging to the Turkic world (except Turkey) are living in regimes that are not compatible with their life, history, and traditions, Fuzuli has kept us alive and brought us to these days." Bringing the remains of the great romantic poet and philosopher H. Javid to his

native Nakhchivan, building the mausoleum of the Javids, and erecting magnificent statues to the great literary poet Imaddin Nasimi, the romantic poet Huseyn Javid, Nariman Narimanov, and Jafar Jabbarli in Baku were a great manifestation of Heydar Aliyev's concern for the classical literature of Azerbaijan.

Heydar Aliyev treated his contemporaries with special care, awarded them with high state awards, celebrated their anniversaries in a solemn manner. The ceremonies held in the name of folk writers Ilyas Efendiyev, Ismayil Shikhli, Anar, Huseyn Abbaszade, Yusif Samadoglu, Magsud Ibrahimbeyov, Huseyn Ibrahimov, folk poets Mammad Araz, Nabi Khazri, Bakhtiyar Vahabzade, Mirvarid Dilbazi, Muhammadhuseyn Shahriyar, Gabil, Khalil Reza Ulutürk, and Zalimkhan Yagub should not be forgotten.

Heydar Aliyev was an encyclopedic minded, wise personality. He had unparalleled services in enriching the national-spiritual and moral values of Azerbaijan with universal ideas. He cared about the historical past full of heroic deeds, rich spiritual values, material and moral heritage, and art of the Azerbaijani people. Heydar Aliyev was the patron of Azerbaijani culture. He constantly followed the comprehensive development and rise of our national culture, which enriched the spirituality of the people and made it known all over the world, and considered it as his most important task. Heydar Aliyev used to say: "One of the biggest and distinguishing features of our literature, art, and culture is that from time to time, talented people open new paths, new paths, and create new forms in our culture."

The fact that our modern literature, art and culture impressed the world with its rare pearls in the human arena, raised the glory of our country, and the fact that our people had an ancient culture confirmed this wise idea. As it is known, rapid development of all spheres of Azerbaijani culture in the 20th century, wide-scale promotion and great achievements were the direct result of Heydar Aliyev's exceptional historical services. In the 70s and 80s under his leadership, especially in the later period, care for our cultural and literary heritage, visual arts, ballet and theater increased significantly. As a result of Heydar Aliyev's direct patronage and hard efforts, Azerbaijani art has become known all over the world. During the tenure of the former USSR Council of Ministers as the first deputy chairman, Heydar Aliyev still took care of Azerbaijani culture.

Thanks to him, Azerbaijani culture was known and loved in the world cultural space. During Heydar Aliyev's leadership of Azerbaijan, the world-wide anniversaries of the "Kitabi-Dada Gorgud" epic, famous artists such as Fuzuli and Nasimi, the construction of the mausoleums of Molla Panah Vagif, Huseyn Javid, the erection of statues of Imadedin Nasimi, Nariman Narimanov, Jafar Jabbarli, the memorial complex of martyrs and the creation of other monumental works of art, the opening of home museums of our literary and cultural figures, architectural monuments such as "Gulistan" palace, Opera studio, Choreography school were significant events. All these were manifestations of the unprecedented rise of the national culture of the Azerbaijani people.

Even today, this legacy is continued. The head of the country pays enough attention to Azerbaijan's literature, culture, and art, special conditions are created for discovering and revealing young talents.

HEYDAR ALIYEV AND THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Arzu Karimova

teacher of Azerbaijan State Pedagogical University, doctoral student

Language is the spiritual face of every nation, the symbol of its national existence.

Language policy occupies a very important place in the large-scale political and ideological activities of the national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev. National leader Heydar Aliyev's language building policy formed a whole system as part of his national state building policy.

Great leader Heydar Aliyev had unparalleled services in the development of the Azerbaijani language as both a national language and a state language. The great leader treated the Azerbaijani language not only as an ordinary means of communication, but as a national wealth of a nation with an ancient history, rich culture, and a certain social and cultural position in the modern world. Since the 1970s, the Great Leader took care of our mother tongue and spared no effort for the development of the Azerbaijani language. Great love for his mother tongue, deep knowledge of its intricacies, creating strong optimistic mood in people with simple, sincere sentences were the main features of Heydar Aliyev's speeches and speeches.

At the 50th anniversary event of Azerbaijan State University (BSU), Heydar Aliyev spoke not in Russian, but in his native language. With this bold step, the first person of the republic won the great sympathy of our intellectuals and gave them moral support.

On the initiative of national leader Heydar Aliyev, the 600th anniversary of Imadaddin Nasimi was celebrated on an international scale in 1973. Since those years, a large number of research works related to Nasimi's language have been carried out. Since that time, Nasimi's creativity has been recognized once again on the scale of Azerbaijan and world culture.

Holding the anniversaries of historical figures is, on the one hand, an appreciation of their services to the people and the nation. On the other hand, holding such jubilees shows the wealth of the people and the nation. At the same time, these jubilees help the people and the nation to rise even more.

With the great leader's personal initiative and determination, unwavering will and serious efforts, in 1978, a separate article on the functioning of the Azerbaijani language as the state language was included in the Constitution of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic.

National leader Heydar Aliyev made significant contributions to the comprehensive development of the mother tongue in our country, protecting its purity, turning it into a working language and finding a way to the system of international relations. The prominent statesman has always attached great importance to his mother tongue - the national language of the Azerbaijani people. In the Constitution adopted in 1995, the Azerbaijani language was established as one of the symbols of our national statehood.

One of the steps taken in the direction of strengthening the political and legal status of the Azerbaijani language was the Decree "On improving the implementation of the state language" signed by the great leader on June 18, 2001. The decree clarifies a number of delicate and sensitive points related to the history of our language, as well as provides a concise analysis of its development paths and stages. The decree also mentions the creation of favorable conditions for the wide application and comprehensive development of the Azerbaijani language, which has received the status of the official language of our independent state, and for this purpose, the implementation of a number of important measures was set as a task. The decree of the national

leader "On the establishment of the Azerbaijani alphabet and Azerbaijani language day" dated August 9, 2001 is the most obvious example of the state's concern for the Azerbaijani language and its development. As a result of Heydar Aliyev's determination, political will and principles, our republic completely switched to a new alphabet from that date - the Latin alphabet of Azerbaijan.

The adoption and implementation of decisions aimed at the development of our mother tongue, which is the national wealth of our people, is considered one of the great historical services of the great leader Heydar Aliyev.

One of the important steps taken in this direction is the Law of the Republic of Azerbaijan "On the State Language of the Republic of Azerbaijan" signed on September 30, 2002. In this law, which embodies the comprehensive care of the mother tongue of the independent Azerbaijan state, the development, development, protection of the state language, compliance with the norms of the literary language, the creation of the necessary conditions for the development of the theoretical and applied fields of linguistic science in our country, etc. issues such as.

The great leader Heydar Aliyev always emphasizes the importance of protecting the purity and spiritual richness of our language in his speeches.

In general, the formation of the language policy in the Republic of Azerbaijan on solid foundations, the improvement of the implementation of the Azerbaijani language as the state language, and the increase in the reputation of the Azerbaijanis in the international world by becoming a means of communication are directly related to the name of the Great Leader.

National leader Heydar Aliyev had invaluable services in the formation of political speech in Azerbaijan. The speech of the great leader can be compared with the speeches of political figures of the world with its sincerity, richness and originality. The prominent statesman Heydar Aliyev preferred oral speech in his speeches and almost refused written reports or speeches.

The audiences where the national leader spoke were distinguished by their richness. He could also attract the audience's attention with his magnificent appearance, gaze, and voice. The great speaker interacted with the audience, asked questions and received answers. The systematicity, consistency and logic in the speech of this genius was evident in all his speeches. When Heydar Aliyev spoke, he spoke with all his presence and confidence. He skillfully used the expressions from the colloquial language of the people.

The National Leader, who loved his mother tongue and was proud of speaking it, expertly used the colorful means of expression of our language in his unique speeches and speeches with deep content. National leader Heydar Aliyev's oratory skills are determined by his good knowledge of his mother tongue and spiritual enjoyment of this language. Heydar Aliyev has done serious work on the spread of the Azerbaijani language in all fields.

The great leader Heydar Aliyev, with his magnificent appearance and loud, meaningful voice, strengthens the logic and emotion in his oral speech and leaves a deep impression on the listeners and their feelings - at the same time, the oral speech makes any speaker more understandable and understandable for the audience. The emotive intonation of Heydar Aliyev's speech is very rich. When Heydar Aliyev speaks, he speaks with all his being, thought, emotion and inner confidence.

Heydar Aliyev noted the role of the press in the development of our speech and gave his recommendations in this direction. Heydar Aliyev shows that TV presenters should pronounce words and expressions correctly so that our speech is clear and attractive.

In the speeches of the great leader Heydar Aliyev, all the functional styles of the literary language are combined. He used all styles in his speech.

Heydar Aliyev's speech is an example with its richness, emotionality, perfection, and his experience and talent in the field of public and political speech is a school.

THE GREAT LEADER HAYDAR ALIYEV AND THE CONCEPT OF PATRIOTISM

GUNAY DILGAM ALIYEVA

Azerbaijan State Pedagogical University

Keywords: *country, love, patriotism, president, speech, topic*

Patriotism is a concept that includes the love of each person for the country and giving up their personal interests and working and fighting only for the sake of the country. Patriotism fully reflects devotion to the motherland. This attachment also occurs as national sentiment or national pride based on the ethnic, cultural, political and historical characteristics of the nation to which one belongs. Here, protecting the character and cultural pearls of one's homeland and identifying oneself with other members of the nation with these qualities, protecting the interest of the homeland and one's people also belong to the qualities of patriotism [1].

The historical root of patriotism is statehood, which has lived and strengthened for thousands of years, and is tied to its native land, language and traditions. In the conditions of the formation of the nation and statehood, patriotism becomes an integral part of public thinking reflecting the national moments of its development [1].

In addition, patriotism is an individual's love and devotion to his/her country. This concept has been used in different ways in certain periods of history, and its meaning is highly dependent on the conditions, geography and philosophy of the society of the time.

Any text can cover a variety of topics. For example, sports texts, scientific texts, patriotic texts, etc.

Patriotic themes can be found in different writings and texts. This is such a topic that every person who loves his/her country will at least once speak on this topic, express his/her opinion, or reflect it (patriotism) in his/her writings.

Text is considered to be one of the main means of communication in language. Although some define the text as a sequence of sentences at first glance, this is not the case. The text is the driving force of the sentence. Everyday texts include utterances, elliptical sentences, sentence fragments, etc. and it should be meant to be a ready consideration. Cohesion and coherence also play an important role in the text. The form and structure of the text is called cohesion, and its meaning is called coherence [2, p. 146].

When you think of patriotism, the name of the Great Leader comes to mind first. Heydar Aliyev. The Honorable President is a person who loves his country and has great love for his country. All his speeches show his love for the motherland. The following thesis refers to our Great Leader: "I have always been proud of and am still proud of today that I am an Azerbaijani!" [3]

This meaningful thesis of Heydar Aliyev, the savior, creator, and Great Leader of independent Azerbaijan, which has become the life act of every Azerbaijani and remains relevant for all times, is the meaning of his life. When we look at both periods of the genius personality's rule, it is possible to see his attachment and love to his state and people.

The period when the national leader led Azerbaijan for the first time, entered the country's history as a period of political, economic, cultural rise and renaissance, and gave a great stimulus to the awakening of the national self-consciousness of the people and the strengthening of self-awareness.

It is necessary to highlight that the waving of Azerbaijan's flag in front of the world's most influential organizations and the increase in the opportunities to influence the processes in the world are the result of the thought-out and purposeful policy of the Great Leader Heydar Aliyev.

The national Leader took continuous steps in this direction, putting the promotion of Azerbaijani truths and conveying the true nature of the Nagorno-Karabakh conflict to the world community as an important task.

It is necessary for the youth of Azerbaijan to know the Great Leader – Haydar Alirza oglu Aliyev. The Great Leader, who led an honorable life and creativity, is an example to young people in every field, and it is very important to study his life and creativity, to know and remember his work for the people of Azerbaijan. Teaching the concepts and terms of the Great Leader about the motherland to young people during the teaching of English language, assimilation of their vocabulary by young people increases the quality of education, as well as giving new information to young people about the Great Leader known for his patriotism. Young people must take the life path of the Great Leader as their example.

References

- 1) <http://anl.az/down/megale/olaylar/2015/may/440132.htm>
- 2) Abdullayev A.A. Current membership, text and discourse. Baku: Zardabi LTD, 2011, 272 p.
- 3) <https://ikisahil.az/post/153400-men-hemishe-fexr-etmishem-ve-bu-gun-de-fexr-edirem-ki-men-azerbaycanliyam>.
- 4) <https://justice.gov.az/articles/90>

HEYDAR ALİYEV AND STATE-RELIGION RELATIONS

Sakinakhanum Valiyeva

PhD on Philology, ASPU

Summary

Heydar Aliyev is a great personality and an unattainable gem for our people, our Motherland, the entire Turkic world, and the Islamic world. Heydar Aliyev is not only a great statesman, social and political figure, but also a national-minded person who loves and protects the language, religion, and traditions of his native people. In general, there is no religionless people. Religion has existed in all times of human society. Religion cannot be erased from people's hearts. Of course, our people have been believing in Islam for centuries. Although Islam, which the people of Azerbaijan believe in, is a new religion, it has spread over a very large area.

The great leader Heydar Aliyev has always grasped the idea of religion, our national existence on the national-spiritual ground as a phenomenon that forms the basis of our cultural existence, and took steps in the direction of imagining Islam as a culture.

Key words: Heydar Aliyev, Islamic world, state and religion, tradition.

Religion-state relations in Azerbaijan are based on secularism.

In Azerbaijan, the state and religion are separate, but the state supports religion as part of the people's culture. But in this support, the rights of impartiality and those who do not believe in religion are also protected. In fact, the separation of religion and state does not mean that the state supports religion. In America and France, the state and religion are separate, the state cannot provide religious education. In general, if the state is separated from religion, the role of religion in the development of the state, people, science, and economy is limited. Therefore, there is no need to reform the religion.

After Azerbaijan regained its independence, although the "Law on Freedom of Religion" was adopted, as in other areas, no special attention was paid to the factor of ethnic integrity of Islamic values. Since there was arbitrariness and arbitrariness in the field of Islamism propagation, random people were encouraged to come to this field.

Under the guise of promoting religion, various states were trying to secure their statehood ideologies and interests in Azerbaijan, and were preparing conditions for this and waiting for the moment.

One of the most dangerous situations was the mass flow of missionaries to our republic. The ultimate goal is to alienate the country's population from Islam, make them members of various sects, etc. those missionaries, taking advantage of the socio-economic difficulties existing in the country, influence some politically illiterate people and inexperienced youth, Christianize them for money power, discredit Islamic values, as emphasized in the statement of the great leader Heydar Aliyev dated August 13, 2001, "In Azerbaijan They were trying to provoke and defame the national and moral values of our nation in Azerbaijan."

One of the first steps taken in this field was the creation of conditions for the equality of all religions in Azerbaijan. The activity of all religious institutions in the country was guaranteed by the Constitution. Activities of religious missionaries against our national policy and state interests were resolutely prevented. The presence of missionaries, the establishment and activities of various religious organizations were regulated by laws in accordance with international norms.

Creating parties on the basis of religion, serving the interests and interests of other countries under the guise of religion, being persecuted, oppressed, discriminated against, etc. uncivil, illegal cases were eliminated.

In the first period of his political power in Azerbaijan, even during the strongest times of the Soviet power, our national leader paid special attention to the protection of the national and moral values of our people, and our traditions, which are one of its constituent parts. Because at that time, our national traditions were considered to be contrary to the ideology of Marxism-Leninism and were suppressed under the pretext that they posed a threat to the socialist structure, as they were supposedly religious in nature.

However, despite all this, in the 70s and 80s of the last century, public holidays and ceremonies were celebrated, albeit unofficially, and thanks to the great leader, no one was allowed to be offended by these holidays, especially Novruz. These years, in other words, the first period of the political power of our national leader Heydar Aliyev in Azerbaijan, entered our history as the years of preservation of the national and moral values of our people.

After Azerbaijan regained its independence, our national customs and traditions began to revive again. National and religious holidays of the Azerbaijani people are now celebrated as calendar holidays, and those days are non-working days. Our national leader congratulated our people on these holidays and celebrated with them.

On Novruz holidays, he went out to the city with his family members, participated in celebrations, was with the people, talked with them, personally congratulated them on their holidays, and was interested in their problems. Our national leader was not satisfied with congratulating our people on television and radio on the occasion of Ramadan and Qurban holidays, he went to the mosque and served iftar.

By taking off his shoes when entering the mosque, and sitting on the carpet with the congregation without accepting the offered chair, our national leader showed his respect for our national and religious traditions, and at the same time, he invited some junior officials who entered the mosque with shoes to respect our national and moral values. With all this, Heydar Aliyev did not preach religion at all, he showed the importance of respect and reverence for national and moral values with his personal example.

On July 29, 1994, after returning from the pilgrimage to the Kaaba, he said in a meeting with Muslims at the Taza Pir mosque: "While praying there, I had a wish from God that he would continue the independence of Azerbaijan and save our republic from today's troubles. May he help us to ensure the territorial integrity of Azerbaijan, may he always help us to ensure the inviolability of Azerbaijan's borders." In 1998, two large religious events were held in Azerbaijan.

On September 30 - October 1, the first congress of Caucasian Muslims was held. Heydar Aliyev made a great speech at that congress. On December 8-9 of the same year, an international symposium was held - "Islamic civilization in the Caucasus". Heydar Aliyev talked about religious issues for 1.5 hours without looking at any papers at the symposium.

Great theologians and clergymen from different countries of the world participated in the symposium. After the symposium, they could not hide their amazement. It was the first time they saw a statesman who knew the history of human religions so accurately and analyzed them very accurately.

When the budget of Azerbaijan was only 700 million dollars, Heydar Aliyev repaired the Bibiheybat mosque. Heydar Aliyev was also a person who was able to represent his people.

Respecting our mentality, our national and moral values was always in the focus of attention of Heydar Aliyev. Our national leader, who saw learning, knowing, respecting and promoting the history of our country as a unity with our national and moral values, noted that our youth should know our history well, and a young person who does not know our national values, national traditions, and history cannot be a patriot.

Literature

1. Heydər Əliyev. Dövlət xalq üçündür [Brayl] : 3 cild. I cild : Kəlamlar, sitatlar, aforizmlər. - Bakı 2015.
2. Natiq Rəhimov. İslam tarixi. Abbasilər xilafəti, c. III. "Mubahilə" nəşriyyatı, 2005.
3. Abdullayev Kamal. Azərbaycanda müqəddəs ziyarətgahlar. Bakı, "Çinar-Çap", 2007. 4. Həmidov Habil. Azərbaycanda dini tolerantlıq. "Azərbaycan" qəzeti.- 2008.- 27 noyabr.- №266.-S.
5. İslamzadə Xəlidə. Məscidlər və pirlər. "Dövlət və din" jurnalı.-2009.-№4.-S.191-198. 6. Zəmin Məmmədov. Hüquqi dövlət və din. "Dövlət və Din" jurnalı.-2009.-№5.-S.52-57

The history of the establishment of Oriental studies in Europe

Novruz Nuriyev

Scientific worker of the Institute of Oriental Studies named after Z. Bunyadov of ANAS, ORCID: [0000-0003-0892-8041](https://orcid.org/0000-0003-0892-8041)

Google Scholar: <https://scholar.google.com/citations?hl=ru&user=pll3xwMAAAAJ>

Abstract

After the renaissance period, Western powers' foreign expansion and attempts to acquire new lands naturally accelerated the process of research and exploration around the world. During this period, the study of the rich and mysterious East became a priority for European states. Thousands of researchers, missionary groups and individuals came to Eastern countries during the historical period from the campaigns of Alexander the Great and from the time of the Ancient Roman Empire to Marco Polo, from the Crusades to the Industrial Revolution, and conducted research in various directions. At the end of the 18th century, these studies became systematic, and as a result, a new science called Oriental Studies was formed. The first institute was founded in Paris in 1795 at the Ecole des Langues Orientales Vivantes (Nusimovici, 2018). Later, such institutions began to be formed in other large cities of Europe - Moscow, London, Berlin. In the beginning, Turkology, aimed at studying the languages, culture, and ethnic diversity of the Turkic peoples, over time has contributed to the development of world philology.

Keywords: *Oriental Studies, East, Europe, historiography, linguistics*

Orientalism in Europe

In 1669, Jean-Baptiste Colbert founded the School of Languages for Youth in Paris, which trained translators from Oriental languages. Later, in 1795, the School of Oriental Languages (Fr. École des langues orientales) was opened, whose task was to train translators capable of working in the field of diplomacy and trade (Nusimovici, 2018). The first languages taught were Arabic (literary and colloquial), Turkish, Crimean Tatar, Persian and Malay. In 1873 the two schools merged. In 1914, the educational institution was named the National School of Living Oriental Languages; It has had its current name since 1971.

As early as the 18th century, a number of studies on the history and way of life of the Turks began to be conducted in Russia (S. Khalfin, I. Giganov). In 1863, the history of Turkic peoples in tsarist Russia began to be studied separately with the establishment of the Department of Oriental History at the Faculty of Oriental Languages of St. Petersburg University. As a logical continuation of the researches of the well-known Turkologists Ilminsky and Radlov, who later formed a new systematics, prominent representatives of the Turkic peoples began to actively participate in Turkological research during the Russian Empire, and later during the Soviet Union.

Oriental research in the Central Europe was started in Bohemia in XVIII century. The interest in the science of Oriental studies at the scientific and academic level led to the opening of a new chapter in the Czech country. The teaching of Hebrew, a traditional branch of the theology faculty at Charles University in Prague, later gave way to the teaching of Eastern languages. The first initiative in this field was carried out by Max Grünert (1846-1929), and later scholars started teaching Arabic, Persian and Ottoman Turkish (Testa et.al. 2003). Research and study of several languages at the same time (multidisciplinarity) was a feature of Oriental Studies in XIX century Europe, which created special conditions for the emergence and development of Turkology. Jaromir Kosut (1854-1880) was the first orientalist to teach in Czech at Charles University. After

graduating from Oriental studies in Leipzig, he taught Arabic and Turkish at the University of Prague, and at the same time translated a number of poems written in these languages into Czech. (Gombar, 2014)

In the 16th and 17th centuries Oriental studies as a separate branch of knowledge originated in Europe. But at the first stages of its development, Oriental studies, due to a number of features, had a weak influence on the prevailing stereotypes and even contributed to their consolidation. These stereotypes were developed in the European mind not so much to understand the peculiarities of the East, but to use them in the ideological struggle in Europe itself. So, in the 18th century, two approaches to the East have gained currency - the critical and the apologetic. The critical trend (Sch. L. Montesquieu and others) used certain stereotypes (despotism, the "spirit of slavery") to combat absolutism. The apologetic (Voltaire, F. Quesnay, and others) tried to find in the East a model for the rational organization of society and the state (high morality, the dominance of scientists, a high degree of social mobility). At the same time, India, usually quite well-known, served as an example of Eastern despotism, and almost unknown China served as an example of a rational organization of society (Alaev, 2018).

Actually, Oriental studies arose as a by-product and tool of colonial penetration into the East and received, first of all, a linguistic orientation. Expansion and change in the nature of colonialism in the late 18th and 19th centuries (the transition of a number of European powers to territorial seizures, the establishment of colonial control systems, and then the need to promote their goods to the markets of non-European countries) required a serious study of the economic and political geographics, traditional eastern political institutions, ethnography, local systems of law, agrarian other relations, religions, etc., as well as a wide teaching of Oriental languages.

In the 19th century many branches that make up the complex of Oriental studies have received an independent development arising from the logic of evolution of knowledge. This is how egyptology, assyriology, semitology, sanscritology and etc. The research of the Ancient East became prestigious, one of the indications of the general culture tour level of the country. The study of living oriental cultures (Arabic, Iranian studies, Turkology, Indology, sinology, Mongolian studies, Japanese studies, etc.) also acquired an increasingly scientific character, not directly related to politics.

The German Oriental Society is an association dedicated to the study of the Orient founded by Heinrich Fleischer in 1845 (Wokoeck, 2009).

The Society has been publishing since 1847 the Journal of the German Oriental Society (Ursula) Society) and Calcutta (Royal Asiatic Society). Asiatic Society was founded "to promote all aspects of knowledge about Asia and the countries closely associated with it in all aspects, and to promote participation in this in a wider circle. Therefore, the Society will deal not only with Oriental literature (*morgenländische Literatur*), but also with the history of these countries and the study of their situation both in earlier and later times.

DMG has traditionally concentrated on "knowledge of the languages, literature, history, religions and philosophies, forms of law and society, archaeology, and the arts and material culture of the people living in these areas." In recent years, its scope has expanded to also include sociology and political science. The academic disciplines represented in the DMG include the following: Ancient Near East Studies, Semitic Languages, Judaic Studies, Arabic Studies, Islamic Studies, Eastern Christian Studies, Persian and Iranian Studies, Indology, Turkic Studies, Central Asian Studies, Hindu Studies. -Euro studies, Mongolian studies, Tibetan studies, Sinology, Japanese studies, Southeast Asia and African studies.

The DMG publishing program consists of the world-famous magazine *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* (ZDMG) published since 1847 and its monograph series *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes* (AKM) published since 1857, as well as the *Beiruter Texte und Studien* (BTS) which have been published since 1964.

Initially, Oriental studies as a philological science lacked such important foundations as grammars and dictionaries, good engravings and thorough studies of history and culture. Here, too, important advances were made in the first half of the 19th century. For example, only between 1818 and 1867 nine grammars appeared for Arabic, as the eastern language most studied in Germany, in addition to Hebrew, including Ewald 1831-1833 and Kaspari 1844, and between 1802 and 1853 seven readers for educational purposes and numerous collections of manuscripts were included. However, more and more substantiated descriptions of linguistic and cultural phenomena were also opposed to figurative constructions and comparisons, especially where hitherto unknown letters had to be deciphered first (Preissler, 2014).

In 1845, it is reported in modern detail how, about a year and a half ago, those scientists who can be called the founding fathers of the future German Society of Orientalists put forward the idea of creating an association of German Orientalists. With the exception of this description by Fleischer, no details have been published, although the time and place can be given more precisely and perhaps a little more of the atmosphere at the time can be reconstructed. Heinrich Leberecht Fleischer (1801-1888), since 1835 the successor of his Orientalist teacher Ernst Friedrich Karl Rosenmüller (1768-1835), professor of Oriental languages at the University of Leipzig, became the founder of German Orientalism.

Conclusion

As a result of many studies, the fundamental difference between what is called philosophy in the West and East has become clear. In the XVIII-XIX centuries the opinion was even expressed that there is no philosophy at all in the East (G. W. F. Hegel, E. Husserl), that there can be no non-Western philosophy. Some found in the Arab (or Muslim) world something roughly corresponding to the European concept of "philosophy" in the complex of schools from Kalam, Falsafa and Sufism (Alaev, 2018). Many prominent specialists fought against the nihilistic approach to Eastern philosophical thought. But they believed that the task was to translate Eastern terms into European language, to find correspondence in Eastern philosophy with European philosophical concepts.

References:

- Alaev L. B. (2018). Oriental Studies, Eurocentrism, Orientalism and Civilizational Values, *Journal of the Institute of Oriental Studies RAS*, pp.30-37
- Gombar E. (1994), *Uvod do dejin islamskych zemf*. Prag, 1994. – 55 s.
- Marie de Testa & Antoine Gautier (2003), *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte ottomane*, éditions ISIS, Istanbul, 2003
- Par Michel Nusimovici (2018), *Les ecoles de l'an III*, sur ens-rennes.fr (consulte le 28 janvier 2018), (decret-loi du 10 germinal an III / 30 mars 1795)
- Preissler, Holger (2014), *Die Anfänge der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Halle (Saale) : Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, 2014, pp.252-260
- Wokoeck, Ursula (2009). *German Orientalism: The Study of the Middle East and Islam from 1800 to 1945*. London: Routledge, 2009. 12 (2010) 4, 225-7
- Bartold W. (1925), *History of Oriental Studies in Europe and Russia*, 2nd ed., L., 1925

THE NOBLE HERITAGE OF THE KAZAKH BIY-ORATORS

Aripzhan Gulnur Zhoiankyzy

International University of Tourism and Hospitality (Turkestan, Kazakhstan),

<https://orcid.org/0000-0003-3161-0832>

Abstract. Today's society requires us to be able to express each person's own opinion, their own thoughts in their place, from the point of view of their own goals and interests, to be able to answer the questions and arguments asked. The ability to reason, argue together with the manifestation of knowledge, skills and vocabulary of a person determines his position in society. It is necessary to learn the basics of a culture of communication, to be able to communicate in accordance with such requirements of society. Oratory is a branch of Kazakh oral literature. There are many opinions about the birth and development of oratory. The same variety of opinions should be grouped into a single channel and brought into a single system. In particular, when studying oratory, very few people have studied our bi-orators in the regions, only in the genealogies and the peoples living in this region are preserved in the form of legendary stories. In this work, the heritage of our biys and orators is not only sought and collected, but also grouped into genre types. It is important to remember that the Kazakh language is the language of the Kazakh people, and the Kazakh language is the language of the Kazakh people. Owing to the unity and power of our people, this heritage has become a legend from word of mouth. This article is devoted to define the significance of the noble heritage of the Kazakh biy-orators in the modern Kazakh literature.

Key words: eloquent speech, Kazakh biy and orators, oratory, heritage.

The saying "Óner aldy — qyzyl til (an eloquent language is the beginning of Art)", our Kazakh people have long cherished the art of speech. The most precious, noble of heritage is the art of the word. The Kazakh people bowed to the power of the precious word, the sacred word. There is no art of the word that is dear and honorable, because it is the mind, conscience and honor of our nation.

The basis of the art of the word is formed by the word. The sacred oratorical art of the Kazakh people was considered as "the height of all art". Another proof of this is that "the Kazakh people highly appreciated the art of speech. I know that the height of art is our modern life," writes the scientist M. B. Balakaev [1] in his work "Qazaq ádebi tili (Kazakh literary language)".

Oratory is a world of great educational value, deep meaning. First of all, the words of the eloquent orators were spoken and transmitted orally, preserved in the memory of the people.

Oratory refers to words with a deep moral meaning-content, which are expressed in connection with the names of certain historical figures who lived in the life of the Kazakh people in the past. Oratory instills intelligence, tolerance, love for the country, the land, glorification of heroism and country, goodness and goodness, fight for justice, growing up to be a caring citizen who cares about the country in the younger generation.

Reviving the tradition of oral speech and teaching eloquence is one of the main problems of language culture. It is important to note that the role of public speaking on this day is one of the conditions for improving the culture of the language, because recently there has been a lack of attention and relaxation in front of the group to speak correctly, effectively and gracefully. The main task of today's teachers is to promote public speaking in the lessons of the Kazakh language, "oratory art", "language culture" within the walls of schools, colleges, universities.

The echo of oratory art is a public necessity. Oratory art has always developed and improved depending on the social and social life of the people, political and economic conditions.

Oratory is one of the disciplines that has its own specific object of study, established theory, history for many years. Oratory forms a complex system of knowledge. This knowledge sets the goals of improving the ethics of speech, the ability to use the language according to its social function, expressing one's opinion, teaching, educating through the word along with persuasion.

Oratory is not just a dry knowledge of something learnt by heart, its peculiarity is the ability of the speaker to behave in accordance with any environment, to express the right thoughts, these conditions require practice.

If we look for the history of society, we will see that the most complex public, governmental, government, governments, scientists have been thinking about the language. There is no doubt that every society has a decent relationship with himself, there are people who have a culture of speech, well-known, well-known people [2].

Oratory as a science originated five or six centuries earlier than our counting. Oratory is called rhetoric in scientific language. The Romans systematized word jewelers into four groups: orators, philosophers, poets, historians. In the countries of Egypt, Babylon, Assyria, China, India, oratory was distinctly developed. The incessant history of this art begins in ancient Greece. The orators were known not only for their oratory, but also for being both a biy, a commander, a hero, a zhyrau, and a philosopher.

Art is divided into several parts, for example, art of words, music, sculpture, painting, theater, cinema, architecture. These parts have their own functions. It is the art of speech, the shock of which is at the height of noble art. The art of speech is divided into oral literature and written literature. The art of speech, that is, eloquent words, is a sacred and precious thing that has been used for the purpose of education since ancient times. The art of speech was first spoken orally, spread orally among the people, and then our scientists and writers put it into writing. The rhetoric art is a natural creation of the people that came to the world together with the life of our great steppe. This form of art was highly appreciated by the people as the ancient king of art. At the same time, it is true that the study of the heritage of our bi-orators in the region is lacking. That's why in this work, we focused on studying the heritage of biys and orators. Although the words "biy" and "orator" are spoken side by side, they carry different burdens. Although there is no school or subject of oratory in the vast Kazakh steppe, there have been many biys and orators in the Kazakh steppe since ancient times. We must call this situation a natural gift. The meaning of the words "biy" and "orator" are different.

Biy is a service that does not depend on age, has knowledge of clan genealogy, is well-versed in customs and traditions, has eloquency, is respected and respectable, and is appointed by the decision of the elders of the country. Biy reconciles quarrels and disputes. At the same time, he was well-versed in customs and traditions, and respected in the country. Before the Soviet government, there was a court of biys among the people. Legal, political-social, cultural-spiritual, national values of the Court of Biys are unique in the Kazakh steppe. The main purpose of the Court of Bies was to maintain peace in the country, protect the country and the land, and obey order. There is only one position, which is to solve all the problems with equal justice. Toman described it beautifully in one of his poems. The noble Bies of the Kazakh people knew how to judge justice with knowledge and deep thinking. One of them is regional biys, that is, biys in Kazakhstan. According to scientists, biys are the executors of modern-day court cases: in the Kazakh country, they are well-versed in ancient traditions, eloquent and judge of the case [2,332].

Kazakh biy-orators put the art of oratory above all art, widely introduced into language use many wise words and proverbs, constant parables with word proclamations, such as "Oner aldi — Kyzyl til", "Bas kespek bolsa da, til kespek joq (even there is cutting of head, there is no cutting of tongue", "Tildiń maiyn tamyzyp, sózdiń balyn aǵyzyp, has sheshender sóz tabar (orators find words

by dripping the oil of the tongue and draining the honey of the word)", " Tili mirdiń oǵyndai (Language is like the arrow of a horn bow", and left a rich noble legacy of oratory for future generations [3; 25].

The Kazakh people especially respected the art of oratory, the person who owns it. The Kazakh Steppe, which did not know what a Special School of oratory was, had its own unwritten principles and rules for becoming "biy" and "orator". For example, the word "biy" in "biy orator" had a special meaning and function.

What should be the person who is called "Biy"? Biy was not an elected service, but he was selected by the decision, mutual agreement and decision of the elders of the country. He knew the traditions of the country, was aware of the genealogy, had eloquency, a straight peasant, a well-known ancestor and was an authoritative, respected person for the country. Biy was a service that was not subject to age.

In different cases, the eloquent words of the early orators were realized in different way according to the purpose. The valuable ideas of biy-orators were not expressed for free, but were systematically used in a reasonable place, for a specific purpose. For example, the problems covered large gatherings-groups, even families. There are also a lot of philosophical reflections filled with didactic intelligence, problems that must be solved quickly.

Kazakh biy-orators over the centuries have formed generations to master the culture of speech [3; 26]. Oratory, in principle, is a noble heritage, a precious treasure of the people, born of folk wisdom. The content reflects the lives, dreams and fantasies experienced by the people, his attitude to life, the world, his mindset. People have not lost faith in the fact that they will always achieve their cherished dream. Words that compared various phenomena of life with each other, predicted the future inspired by success and victory by fantasizing words and served as a breath of joy and comfort in the face of resentment.

One of the first researchers of eloquence was M. Auezov. In his work "history of Kazakh literature" (1927), he gives examples of some types of eloquence under the special title "Biiler aitysy" and provides an argumentative scientific concept of the place and folk character in oral literature. The scientist - linguist A. Baitursynov, who studied and collected the heritage of oral literature, personally considered oratory and made valuable comments (1926). The speaker divided the speech into three groups, each according to the place of use (in relation to politics, speeches in court, applause, speeches of scientists on scientific topics, religious sermons) into five more, each gave brief explanations, fresh definitions.

About the word, Boltirik said: "There is nothing sweeter than words. There is nothing bitter about words. Don't ticket your words to your tongue, a ticket to your mind. Do not defend your mind and words to the foolish, tell the wise, know to whom, where, when, how you speak." These are "the Lord of wise words who can finish the price of a man in two words, make peace between a hostile country, make the laughing one cry and comfort the crying one." A person who knows such a word is given the right to interfere in the affairs of the country, to speak on behalf of the people. The art of oratory is an art that matures through a lot of arguments and tireless training due to the desire to learn and learn a lot. Bukhar-zhyrau on the difficulty of oratory:... It is not difficult to start a street – there is water at the landing site. It is not difficult to start a hand – there is an enemy where to shoot. It is difficult to start a conversation in a square group – there is an unresolved dispute, – correctly explains. For a true speaker, it is not enough to be good at words. It is necessary to be resourceful, able to speak in a paw, brave, without hesitation in front of a group, calm, not stinking in a word contest.

There are some features inherent in oratory:

- First, the words of Kazakh orators are born not in writing, but orally, and then immediately memorized and passed down from generation to generation.
- Second, the original version may be changed.

- Third, rhetoric was used by subsequent speakers, changing as needed.

Oratory, like the aitys of poets, came to life in the Soviet era, when a great meeting was held in which the fate of the country was discussed, in the form of private reflections or interviews, conversations, dedications, greetings, Wills.

Oratory often begins with a concept word. The concept describes what the spoken oratory is associated with, under what circumstances it was born and who said it. The basis of eloquence, utterances, thoughts is content. The word is clearly expressed, as if persuading, as if confessing to the opponent, no matter what he says. In the later era, when our written literature developed, oratory did not go out of line. There are more and more options for new content and eloquence that are suitable for the time being. The glass of eloquence is aitys. All the qualities inherent in oral literature are intertwined here. Oratory is distinguished not only by the depth of meaning, but also by the breadth of its subject. The oratory word is the language treasure of our people. It is similar to the words of dedication and contemplation of poets and poets who have contributed to the formation and development of our fiction.

In the Kazakh society, the emphasis was placed on the individuality of the Biys, their quality of creating justice through making fair decisions. A person who did not have honor in the eyes of the people and could not make a fair decision could not hold the title of a Biy. A person who was recognized by the people as a righteous bi was a person who never allowed lies and injustice. Being a Biy is a power that cannot be achieved by anyone. Hakim Abai himself read it a lot in his time and only a person who studied it a lot will be a Biy who does not deviate from justice. He said that not only people who know traditions well, but also, as Abai said, they should know the collection of laws issued in the Kazakh steppe. In addition, it is necessary to be a person who preserves social equality. Our grandfather Abay had other principles about Biys. He did not want to promote that if there are many Biys, there will be more disputes, but he made a rational opinion that without increasing the number of Biys, three people should be elected from each party. He wanted the authorities to have fewer Biys in a decision making process. He said about this in his thirty-first wise word.

As a proof of his oath to be a fair Biy in the Kazakh field and not to make unfair decisions, we can illustrate the following example. Edige Biy told a single word of lies when he was making a judgement decision. The people, who were listening to him, expressed his displeasure. He said, "I was not a person who had ever lied in my life, and I thought that you would say that this aksakal did not make a reasonable decision. So, for this reason I lied". That day he left for the rest of the world, saying that he would not appear in front of many people again. Edige Bi, who deviated from his oath and duty, became an example of what a person who deviates from justice without thinking about profit, but thinking about conscience and dignity. The leader of the nation Alikhan said that if the law were not fair, the people would not be good. He said that the law is the same for everyone, whether it is a country or a people. At the same time, our grandfather Alikhan talked about the mistakes in the judicial system, seeing the things that were happening in the society and the place of power. In his writing about judicial reform, Scientist Shokan Ualikhanov says that we call a person who is responsible for the country, who is quick to follow the law, who has eloquent skills.

In the Great Steppe, the word "biy" is important, and the court of biy was highly valued. Aiteke is a prominent representative of the Biys court. He lived in the XVIII century from the West Kazakhstan region. The birth and the death dates of Aiteke Baibekuly are unknown. Each scientist writes about it differently. He was born in the Aktobe region at the end of the 17th century, and died at the beginning of the 18th century. Aiteke is one of the advisers of Tauke Khan, who has united all clans and nationalities in the history of our Kazakh people, has always stood out for his accuracy and eloquence. Tole Biy ruled the Elder zhuz, Kazbek Biy ruled the orta zhuz, Aiteke ruled the little zhuz, Kokem Biy the Kyrgyzs and Sasyk Biy the karakalpaks [3,29]. Still, the activity of

Aiteke Biy was not limited to the management of the little zhuz. He took part in the creation of seven charter codes, which summarized the Customs and traditions of the Kazakh people. Aiteke ruled the country with his eloquence. He made a great contribution to the creation of the Kazakh state and its strengthening as a state. There is very little data about the life of Aiteke Biy. Aiteke, Tole, Qazybek ruled in Ayyrtau. Aiteke Biy was only 25 years old when he became the Biy of the little zhuz. He and Qazybek were friends. After Qazybek's death, Aiteke managed Qazybek's commemoration ceremony at his personal request.

After Qazybek, Aiteke died at the age of 84. They made sure that the ethics law they had created were fulfilled. The decision of those who violated the law of custom, made by three Biys, was considered in court. The issues considered in the court of custom, from disputes about land, widows, values, livestock, to inappropriate speech to someone, gossip about someone, were decided in court. Since our ancestors in those days understood the importance of the word, the biys openly exercised their power before the people. At the court of judges, everything was carried out orally. It shows that these Biys are not only intelligent, but also eloquent. The beauty of a person is beautified not by the body, but by the power of words. It is difficult to make a clear decision and reconcile the people with that beautiful figurative word. There were many different Biys in the Kazakh steppe. Their goal was to unite the people and strengthen the state. It seems that the legends that have been told from mouth to mouth since that time of our history tell us what kind of person our Biys were. At that time, they put their service above themselves and even though they were close, they did not give him ten decisions and gave him a negative decision as a distant person. They did not deviate from the position that "Biys don't have relatives" [4,305].

In the words of biys, there are many words in the form of national identity and propaganda. The word must have beauty purity vigor and the skill of eloquency. One of the most artistic features of speech culture is the accurate expression of thoughts. Every orator and biy born on Kazakh steppe has a quality that is an accurate presentation of the thought. We can cite the example of our Zhienbet Biy. He was a Biy who answered accurately without changing his mind. Zhienbet was zhyrau, biy orator, zhyrau. The years of his birth and death are unknown. But the sources say that he was born in 1570 and died in 1643. Zhienbet is one of the most unique military heroes of Yessim Khan [2,70]. The family was derived from Tana, of twelve Baiuly. His descendants are Masai, Zhobalai, Nurke. He spent his youth in Inder, Aral, and Zhem, West Kazakhstan region. From an early age, he was surrounded by khans and orators and intervened in power early owing to his eloquence. He was noticed by Tauekel Khan. Tauekel Khan had a beautiful and intelligent daughter named Yessenbike. It turned out that Jienbet liked that girl and pursued her. Pursiuting Yessenbeke, Zhienbet met her when she went out to pick flowers with girls. From that time, they began to communicate. One day, Yessenbike went to his father and told him about the meaning. At that time, her father asked about him and his name. Then the girl said that his name was Zhienbet and he was a hero and an orator. Then, Tauekel Khan called Zhienbet and asked what happened. Jienbet said that he did something irreparable with the steam of his youth and bows, saying, "If you cut my head, here it is." Then Taukel, who was pleased with the heroism of the young man, blessed him and built his family. These words are another proof that our Biys of that time said only once.

Saken Seifullin also studied, systematized and analyzed Kazakh biys-orators. He gave many term names related to biys. When he saw old people who know old words from a young age, he listens to them a lot, used them in practice, read customs and traditions beautifully, singers, musicians, critics, fortune-tellers, scholars, in one word, emphasized that it is a universal service. The judges, who were the leaders of the Kazakh people, demanded from everyone the customary law they issued. On the same way, he had the same attitude to khans, heroes, and rich people and they did not allow violations of the law. We can take as an example what Syrim said to Menke Biy. Biys and orators were able to be bright advocates of national ideology in the society. Our Biys were

able to prevent the arbitrary actions of the rich at that time. The contribution of our biys and orators to the development of the nation's future is very great.

Saken Seifullin highly evaluated the place of art of oratory in the field of art of the Kazakh people. Fair judgment in complex and large-scale disputes is the most difficult. This art arose from the needs of society. There would be two ways to solve key problems without the art of oratory.

In his work, the Russian scientist Grodekov provides information about the collection of laws in the Kazakh steppe. It was written that biys are the creators of these laws. In addition, it is mentioned in this work that every year they gathered at the head of Martobe and held a council there. The issues to be discussed there were grazing, wintering, disputes among the people and other topics, and decisions were made. Looking at these details, it is possible to see that such gatherings took place only during Tauke Khan's reign, and that such councils had been held for a long time. Another proof of this is the fact that every year the council of the elders of the Hun kingdom was held and sacrifices were made there. Discussion of important issues in such a council seems to be a tradition that had been going on since the Hun era, and this tradition seems to be in harmony with the councils of modern times. Biy is considered as the main figure in the custom. It is not possible for any person to make a law and give a decisive opinion.

After the people learned about the characteristics of biy, they obeyed him. In order to recognize the biy of that time as a biy, biys met several requirements:

- people's long-standing traditions, history;
- people's way of life;
- collection of laws of the Kazakh steppe;
- Oratory;
- Artistic;
- Reputation before the people;
- Fair;

Only when they met these requirements, they became a biy, said the last words and issued laws. All these qualities were found in our noble biys, which were presented to the Kazakh people. These biys were addressed by the people as a country, the disputing parties and the people who did not achieve justice. The biys also fully felt this responsibility, resolved any disputes that came before them, and equally satisfied both sides. Once, thirty horses of Esentemir village were taken hostage by the neighboring young men. Then the village people suffered much and relied on the help of Boken Biy and explained what happened. Boken Biy refused to go saying that he was sick. Hearing of this fact, the number of people who wanted to know the state of Boken Biy increased. Everyone in the neighboring villages wanted to visit him. Then the biy of the village, the young men of which took his village's horses hostage, came and asked how well was Boken biy's state. Then Boken Biy answered him saying "eti mende, derti mende (the meat of the animal is on you and the disease is on me)". Understanding the essence of Beken's words, the Biy of the neighboring village returned thirty horses to the village of Esentemir. From this we understand not cunning, but ingenuity. The heritage of our biys, the conclusions of their thoughts are the precious heritage and spiritual treasure of the people, which are passed on from mouth to mouth. One of the noble and unique qualities of our biys is that when they were asked to judge fairly people's problem, they immediately solved it.

There are many such examples from the biy-orators' heritage. The scientist B. Zhakip, who seriously studied this topic and commented on it, said: "the words of Kazakh biy-orators played an important public role in their time. The power of the word played a great role in the formation and development of the ancient Kazakh state. At the same time, it would be possible to influence the general public and convince them to take action together, to persuade them, to wake them up where they need to, just by the command of word of mouth at the same stage. And in the Kazakh society, the place of appeal to eloquence, to decisions of the authorities was huge. Because

the management of the Kazakh steppe was carried out through word of mouth" [4], - he comments.

Maiky biy, which became the first Kazakh biy, is the father of national oratory. According to the Legends of our people, Maiki was a wise and intelligent biy that made fair decisions. Maiky was loyal to his people and advocated for their peaceful life. This is where the folk wisdom "the root of the whole word is one, the ancestor is Maiky biy" comes from. In the Semipalatinsk region, Genghis Khan was blessed by Maiky biy when he was elected Khan on a white felt:

Tulpardan tulpar týady, (A winged horse is born from a winged horse,)

Suñqardan suñqar týady. (A Falcon is born from a falcon.)

Asyldan asyl týady, (the Noble is born from a noble one,)

Masyldan mal baqpas týady, (a child unwilling to herd cattle is born from the Lazy)

Tilazardan qyljaqpas týady. A jokester is born from the From disobedient)

Tazdan jarǵaqpas týady. (the bald is born from the bald)

Sarañnan bermes týady, (the mean is born from the mean,)

Soqyrdan kórmes týady. (The blind is born from the blind)

Myljyñnan ezbe týady. (A chatty is born from the chatty)

Qydyrmadan kezbe týady. (A wanderer is born from a wanderer)

The great talent of Maiky Biy raised him to a high status. Many of his works are devoted to the development of society and the life of the country. Maiky Biy left an indelible testament to the descendants. In his work "The Legend of the great Kyrgyz-kaisak horde", the first Kazakh scientist Shokan gave a detailed explanation of Maiky Biy. If the historical conclusion of Shokan is connected with the words written by Abai, the scientific richness of the country and state spirit of Maiky Biy is confirmed.

Bereke túbi — birlik, Birlik túbi — tirlik, Jeris túbi — erlik!

(The end of prosperity is unity, The end of unity is survival, The end of victory is a feat!)

The idea expressed by Maiky Biy has been a traditional principle of the Kazakh people and the Turkic people for many centuries.

In the Kazakh folk literature, there are many legends and oratory about Tole Biy. In most of them, Tole is depicted as a wise, fair, eloquent and caring figure of the people. Indeed, Tole lived in the XVII–XVIII centuries, was a smart, educated, reasonable citizen of his time. Tole biy's native father is Alibek. Traditionally, Tole was called "Uisun Tole biy" by the people. According to the legend, Tole was a medium-sized, handsome, bright man, born in the vicinity of Aulieata (now Zhambyl), then often moved around Tashkent on the Land of Zhidelibaysyn, along the Syr. The place where he lived most is Shynaz (old Tashkent), where he died. Tole was a man who lived a long life. The proof of this is that the Great zhuz Tole biy and the little zhuz Aiteke biy unite and disputed the lake Qaska kol from the Middle zhuz, but Ormanbet, the main biy of the Middle zhuz, didn't give the lake saying the followings:

Eki bi, aıtqan sóziń jarasady, (Two Biys, what you say is good,)

Enshige árkimder-aq talasady... (Everyone will also compete for owning.).

Qasqa kól Orta júzdiń kóli edi ǵoi, (Kaska kol was the lake of the Middle zhuz,)

Aıtqandaryń qıanatqa janasady, (What you say is treachery.)

Then Ormanbet's mother persuaded him and he agreed to allow the two zhuses to live around the lake together. Then Tole bi was pleased to the mother of Ormanbet:

Qasqa kóldi alam dep kelip edim, (I came to take the lake Qaska kol,)

Ormanbet bermegen soń ólip edim. (I was dying when Ormanbet did not give the lake.)

Jetpis jasta aıtqanym jerde qalyp, (I was offended by being rejected at the age of 70,)

Máńgige tirilmesteı bolyp edim... [4]. (I seemed to not be revived forever).

Tole is one of the main biys of Tauke Khan. It is known that in this regard, the merits of internal and external conditions of the Kazakh Khanate are strengthened.

Hence, the rulers of the Uisun and Argyn tribes disputed for the Shu River close to Balkhash. Although both sides met, but could not come to agreement, the fifteen-year-old Tole, who followed them, was not satisfied with no one and was starting saying the following:

Aqty aq dep baǵalar, (Oh my good brother!)
O, ıǵı jaqsy aǵalar! (Evaluating the unguilty as unguilty)
Ózegi talsa el bitken (All those feeling exhaustion)
Ózen boıyn jaǵalar. (Would settle along the river)

He was interrupted by the Biy sitting on the top, who asked: " Ata turyp, ul sóilegennen bez, ana turyp, qyz sóilegennen bez" (Repudiate from a young man speaking at the presence of his Father, Repudiate from a girl speaking at the presence of her Mother). Who is this boy? Without any hesitation, Tole said:

O, bı aǵa, on úshte otaıy iesi demes pe, (Oh, brother Biy, isn't the owner of the family at thirteen)

Kinálimin be kelip qalsam on beske! (Is it my fault if I reached the age fifteen!)
Sóz sóiledim, buıyra kórmeńiz aıypqa, (I said a word, I do apologies for this!)
Ala kóz bolıy aǵaıyn adamǵa laıyq pa? (Is it worth for brother men to be at cross purposes?)
O, ıǵı asqar taıymyz, (Oh, our highly respected Brother,)
Ádil me osy daıymyz? (Is it fair to argue with this?)
Jar astynda turǵanda (When our enemy)
Jasyrynyp jaıymyz? (Is hiding under a cliff?)

At this time the Biy said the followings:

— *Qoi asyǵy demeńder, (Don't say it is just asyq of sheep,)*
Qolyńa jaqsa, saqa qoi. (If it is good for your hand, then it is a saqa.)
Jasy kishi demeńder, (Don't say about me to be young,)
Aqly assa, aǵa ǵoi, (A person is respected one if he is cleverer).

At this time the Biy said: My son, I will transfer my brotherhood ruling to you.

Young Tole gave the last word:

It is said that sarqyt returns from a yellow plate. If you give me the rule, let the right side of the Shu River be given to Uisyn, and the left side to Argyn. Both sides were satisfied with this decision and came to peace. Then the Biy said:

— *Úı balasy ma dep edim, - (I thought you to be a home child,)*
El balasy ekensin. (You are a respected country boy.)
Aı mańdaily arysym, (My moon-forheaded lion,)
Talabyń aldan ótelsin. (Let your demand be met.)
Aıylyńnyń tańy bol, (Be the dawn of your village,)
Mańdaıdaǵy baǵy bol! (Be the garden in the forehead!) — and gave his blessings to young

Tole.

Since then, Tole's name was famous, and he took part in disputes between the countries and in the negotiations, and began to make decisions.

The name of Qazybek is known to the people as a brave ambassador and a wise adviser who was a mediator between the two countries during the invasion between the Kazakhs and the Kalmyks. According to the folk legend, Qazybek (it is said at the age of fourteen) went to the Kalmyk Khan Kontazi among the Kazakh ambassadors who started Taikeltir Biy, and stood out for his courage and eloquence. Only thanks to Qazybek's perseverance and ingenuity, during this journey, the Kazakh ambassadors reached equality and returned with the people and cattle that the Kalmyk invaders had tied up. This time Qazybek received the honorary title of "Goose-voiced Qazybek". Shokan Ualikhanov also heard about this work of the goose-voiced Qazybek. In his article "Historical legends about the heroes of the 18th century", he says: "Who do you prefer among the heroes of the three Zhuzes?" asked Abylai, he answered: "You can be surprised by the

two people before us. They are Karakesek Qazybek, who rescued ninety of his relatives from captivity, and Uak Derbisali, who also freed his captives. The first one went to Kaldan and freed them, and the last one threatened the enemy while lying in his village."

A person asked Qazybek Biy: Please answer the question "Who is close and what is dear?" he said. Then Qazybek replied:

Tatý bolsa, aǵaıyn jaqyn, (Brothers are close if they are friendly.)

Aqylshy bolsa, apayıń jaqyn. (Sisiter are close if they are wise)

Baýymal bolsa, iniń jaqyn, (younger brother is close if he is brotherly)

Inabatty bosa, keliń jaqyn. (Sister-in-law is close if she is respectful).

Aldyńa tartqan adal asyn, (May the food put in front of you be honest,)

Qımas jaqyn — qaryndasyń. (Your loyal acquaintance is your sister if she is loyal.)

Sybailas bolsa, naǵashyń jaqyn, (Your uncle is close if she is an accomplice.)

Adal bolsa, dosyń jaqyn. (Your friend is close if he is honest.)

* * *

Altyn uıań — Otan qymbat, (Your golden nest - motherland is dear,)

Qut berekeń — atań qymbat. (Your grandfather, your luck, is dear.)

Aımalaityn anań qymbat, (Your lovely caring mother is dear,)

Meirimdi apań qymbat. (Your kind sister is dear.)

Asqar taýyń — ákeń qymbat. (Your High mountain Father is dear.)

Týyp ósken eliń qymbat, (The country, where you were born and grew up, is dear.)

Kindik kesken jeriń qymbat. (The place, where your belly button was cut, is dear.)

Uıat penen ar qymbat, (Dignity and conscience are dear,)

Óziń súıgen jar qymbat. (Your loved one is dear.)

Aiteke is one of the Kazakh orators whose name is preserved in the country's memory.

Shokan Ualikhanov mentions the name of Aiteke as one of the well-known biys along with Tole Biy.

Aiteke was one of the advisers and assistants of Tauke Khan, who united the heads of Kazakh clans and subjugated them to one center and united the related Kazakh, Karakalpak, and Kyrgyz peoples to form a united people's front against the Dzungar-Kalmak invasion. In the end, Aiteke was a public figure who led the country with his eloquence, made laws, and contributed to the construction and strengthening of the feudal Kazakh state.

Aiteke's name is known in the country primarily for his eloquence and witty ruling. In one legend, Tole Biy and Qazybek with the voice of a goose come to Kishi Zhuz to dispute the value of a person who died earlier. One day a guy sitting at the door:

Asqar taý, sende bir min bar — asý bermeisiń, (High mountain, you have one fault - you never allow to cross.)

Tasqyn sý, sende bir min bar — ótkel bermeisiń. (Floodwater, you have one fault - you don't give a passage.)

Biler, senderde bir min bar — basqaǵa sóz bermeisiń! (Biys, you have one fault - you don't give a word to others!) — said and left.

- *Please call that black guy, — says Qazybek. After calling the guy:*

- *My son, who are you, what is your name? - asked the Biys:*

If you ask for my father — he is not noble, if you ask for my mother — she is unmarried. I am illegitimate; there is no point of asking for greatfathers? — said the guy.

My son, your words reached my heart, now you can judge this dispute yourself! - says Tole Biy. Then the black young man stood up and said:

- I saw no one but you carrying six grandfathers, I saw no one but you leading seven grandfathers. It is an old argument! However, if you come back empty handed, I will get your

disappointment. A man is worth a hundred black sheep. Let Little Zhuz give a heifer filling the number for a hundred, be pleased with it! - said.

Both sides stop at this judgement and disperse in agreement. This is one of Aiteke's judgement when he was a young man [5].

Now, according to a legend, Tole Biy and Qazybek Aiteke, who came to their village, asked the boy: "What will be the best of a young man?" - he asked.

- the best young man is one knows how to stop at the right words and how to stop others by his decision, - said Aiteke.

A girl from Middle Zhuz, who was engaged to a man from Great Zhuz, ran away with a man from her country. Because of this, the men of the Great Zhuz side took horses as hostages from the Orta Zhuz villages. Finally, Tole, the Biy of the Great zhuz, and Qazybek, the Biy of the Middle Zhuz, argue:

Ağa bolyp aldymen týasyń, (You are born first as an elder,)

Aldymnan jylqymdy nege qýasyń? (Why are you chasing my horse in front of me?) - said Qazybek Biy.

Artymnan ergen erkemsiń, (You are my little brother following me)

Ağańnyń kózi tirisinde (Why did you take your sister-in-law with you)

Jeńgeńdi nege ertesiń? (When your brother is still alive?)

— said Tole biy angrily.

Then Aiteke, who was listening to both sides, said:

Sabyr etińder, biler! (Be patient, Biys!)

Ashý bar jerde aqyl turmaidy. (Where there is anger, there is no reason.)

Ashý degen aǵyn sý, (Anger is a stream of water,)

Aldyn ashsań arqyrar. (If you open its way, it floods.)

Aqyl degen darıa, (Mind is a river,)

Aldyn tossań toqyrar. (If you block it, it will stop.)

Kisi birge týyspaý kerek, (People should not be related.)

Týysqan soń sóz qýyspaý kerek. (If they become relatives, they should not chase words.)

Sóz qýǵan pálege jolyǵady, (The one who chases the word will meet the trouble,)

Jol qýǵan oljaǵa jolyǵady. (He meets the prey he is chasing.)

Tóle, sen jylqyny qayır, (Tole, return the horses back,)

Qazybek, sen jesirin qayır! (Qazybek, return the widow!)

It seems that both sides accepted the justice of Aiteke, returned their changed people and livestock to each other, and they returned the peace between the Zhuzes.

In one of his words to Ormanbet Biy in the Middel-zhuz due to the land dispute, Aiteke said: "If you are rich, let your people benefit, if you are a hero, let your spear touch the enemy, if you are rich, if you do not benefit the country, if you are a hero, if your spear does not touch the enemy, let your house outside the village be burned."

Sýalmaityn sýat joq, (There is no watering hole that wouldn't become waterless.)

Tartylmaityn bulaq joq. (There is no inexhaustible supply that cannot be drawn.)

Tamyry sýda tursa da, (Although the roots are in the water,)

Ýaqtysy jetkende, (When the time is right,)

Qýramaityn quraq joq. (There is no dry reed.)

Dúnie degen fání bul, (The world is fake)

Balasy joqta miat joq. (There is no life without a child.)

Bárinen qıyn sol eken, (It is the most difficult)

Artynda jańǵan shyraq joq.. (If there is no lighted candle behind..)

The above-mentioned quotation said on behalf of Aiteke also suggests that he is a wise man of his time, who has a deep thought and a lot of knowledge from life. The state use of the

word art has been formed through the various social activities of Kazakh biy-orators, judges unifying and peacemaking peoples and others. The strengthening of the use of the Kazakh language in the state status in the era of the Kazakh Khanate was especially strengthened by the use of the activities of these biy-orators in the state-legal status, especially during the reign of Az-Tauke Khan, when the biy - orators were given state power.

Thus, the poetry of zhyrau and the witty ideas of the biy-orators are considered an indelible, immortal noble heritage of our spiritual Treasury, carrying the social burden of their time.

Considering the spiritual mechanism of the human world as a whole, we are convinced that the concepts of zhyrau, eloquence, aitys are united in the context of a common goal, common interests and define a unique sphere of national culture, which is the art of speech.

Oratory art is a phenomenon that determines the worldview and philosophical cognition of the people. Although oratory belongs to individuals, it is the product of people's judgment and intelligence. In addition to social issues such as land disputes, widow disputes, and value disputes, a more serious aspect of biy-orators' words is the depth of educational and educational significance.

The speech of Biy-orators is a means of folk education. The words of biy-orators had a great influence on the formation of the culture of communication between the Kazakh people from the family environment, with the countryside, with relatives and the public in the vast Atameken within the framework of moral and noble qualities. The issues of respect for parents, brothers, older and younger girls who are related together, victory, daughter-in-law, uncle, nephew, in-laws, neighbors, mixed village brothers, blood peoples, all mankind — all are covered in the speeches of biy-orators.

References

1. Balakaev M. B. Kazakh literary language. — Almaty: Dyke press, 2007.-p.289.
2. Adambayev B. Kazakh Chechens. - Almaty: Education, 2008. - p. 7
3. Smagulova G., Kurkebayev K., Zhumagulova A. Discourse of oratory. - Almaty: Arys,
4. Kakishev T. The Word of the judges. -Almaty: Publishing House of Kazakh UN, 1992. — p.11.
5. Kosmanova G. fundamentals of Kazakh oratory. — Almaty: Education, 2003.-P.55.

Методы и приёмы преподавания на уроках русского языка и русской литературы в современной школе Казахстана

Куанышева Жансая Махметкызы

Нурсали Куаныш Сабыржанулы

Что такое Метод? Дословный перевод слова «метод» с греческого (metodos) означает «дорога, куда-либо ведущий путь». Метод — это взаимодействие учителя и ученика в процессе обучения, их совместная деятельность, направленная на достижение и осуществление целей обучения. словно методы обучения сегодня разделены на две большие группы:

- традиционные
- современные или интерактивные

Выбор и применение методов обусловлены рядом факторов:

- учащийся должен ясно представлять, что он делает и зачем;
- учащийся должен быть информирован о том, чего от него ожидают;
- учащийся должен быть уверен в том, что учитель всегда поможет и поддержит.

В современном процессе обучения используются, как традиционные, так и инновационные методы обучения. Нужно не только продвигать вперёд инновационные методы, но и не забывать о традиционных методах, которые не менее действенны, а в иных случаях без них просто не обойтись.

Наиболее продуктивными в плане развития речи, мышления, памяти, эрудиции считаю следующие:

- прогноз по названию (по иллюстрациям, как вариант — игра в ассоциации, когда предлагаю ребятам выстроить ассоциативный визуальный (с помощью картинок) ряд
- прогноз о предполагаемой теме урока; по схемам, по ключевым словам);
- перепутанные логические цепочки (например, по повести «А зори здесь тихие...» Б. Васильева даю задание восстановить логическую цепочку: немцы, частая смена состава, ночные «вылазки» Риты, Васков и зенитчицы).

На этапе закрепления полученных знаний, развития и совершенствования умений и навыков на первом месте представление информации в схематичной форме такие, как:

- фишбоун;
- денотатный граф;
- кластер;
- диаманта с пропусками.

Итак, суть дидактического приёма «Фишбоун» («рыбья кость», «рыбий скелет») — упрощённое название метода японского учёного Каору Исикавы. Эта графическая техника представления информации позволяет образно продемонстрировать ход анализа какого-либо явления через выделение проблемы, выяснение её причин и подтверждающих фактов и формулировку вывода по вопросу.

Учёные Бостонского университета, занимающиеся исследованием способов восприятия у младших школьников, пришли к выводу, что с помощью зрительных образов ребёнок в возрасте от 2 до 13 лет быстрее запоминает любую информацию.

«Рыбий скелет» состоит из 4 блоков информации:

- головы, в которой обозначается вопрос или проблема;
- косточек вверху (или справа), где фиксируются причины и основные понятия того или иного явления, проблемы;
- косточек внизу (слева), подтверждающих наличие тех или иных причин;
- хвоста, содержащего выводы и обобщения по вопросу.

Рассмотрим способ создания денотатного графа:

1. Выделение ключевого слова или словосочетания.
2. Чередование имени и глагола в графе (именем может быть одно существительное или группа существительных в сочетании с другими именными частями речи; глагол выражает динамику мысли, движение от понятия к его существенному признаку).
3. Точный выбор глагола, связывающего ключевое понятие и его существенный признак. Дробление ключевого слова по мере построения графа на слова – «веточки».
4. Соотнесение каждого слова – «веточки» с ключевым словом с целью исключения каких-либо несоответствий, противоречий.

Схема 1. Денотатный граф.

Изучение теоретических сведений о наречии следует с применением денотатного графа по следующему алгоритму:

- основное понятие – наречие;
- ветви-глаголы: отвечает, обозначает, образует, не изменяется, является и т.д.;
- веточки-имена: к глаголу «обозначает» – «признак глагола» и «признак признака», к «образует» – «сравнительную степень», «превосходную степень» и т.д.

Причем на уроке может использоваться как полностью, так и частично заполненный наглядный материал. Незаполненные окна дают учащимся возможность выстраивать логические цепочки, восстанавливать пропущенную информацию и в итоге легко усваивать теоретический материал.

Кластер – графический приём, систематизирующий материал. Преимущества данного приёма: развитие ассоциативного мышления, мотивация к познанию, очевидность «обратной связи», эффективность как в индивидуальной, так и в групповой работе.

Д и а м а н т а с п р о п у с к а м и. Прием «Диаманта» способствует развитию критического мышления и творческих способностей обучающихся при изучении художественных произведений. Обучающимся предлагаю составить семистрочное «стихотворение» по определенной схеме:

1. Одно слово (тема; имя существительное; имя/фамилия героя).
2. Два слова (определение; прилагательные).
3. Три слова (действие; причастия или глаголы).
4. Четыре слова (ассоциация к первой строке; существительные).
5. Три слова (действие, связанное с темой последней строки; причастия или глаголы).
6. Два слова (определение, связанное с темой последней строки; прилагательные).
7. Одно слово (тема, противоположная теме первой строки; существительное).

Диаманта с пропусками применима в работе с низкомотивированными учащимися.

Пример такой диаманты к рассказу «Кавказский пленник» Л.Н.Толстого:

- 1 Жилин.
- 2 Смелый, _____.
- 3 Сражающийся, стремящийся, действующий.
- 4 Свобода, _____, активность, служба.
- 5 Боящийся, _____, примирившийся.
- 6 _____, пассивный.
- 7 Костылин.

На этапе рефлексии учителя школ используют письменные и графические формы создания рефлексивного текста. Так, к числу письменных форм отнесу:

- синквейн;
- диаманту;
- хокку.

Синквейн (от фр. *cinquains*, англ. *cinquain*) – пятистрочная стихотворная форма, возникшая в США в начале XX века под влиянием японской поэзии. *Дидактический синквейн* развился в практике американской школы. В этом жанре текст основывается не на слоговой зависимости, а на содержательной и синтаксической заданности каждой строки.

Первая строка – *тема синквейна*, включает в себе одно слово (обычно существительное или местоимение), которое обозначает объект или предмет, о котором пойдет речь. Вторая строка – два слова (чаще всего прилагательные или причастия), они дают *описание признаков и свойств* выбранного в синквейне предмета или объекта. Третья строка – образована тремя глаголами или деепричастиями, описывающими *характерные действия* объекта. Четвертая строка – фраза из четырёх слов, выражающая *личное отношение* автора синквейна к описываемому предмету или объекту. Пятая строка – одно слово, характеризующее *суть* предмета или объекта. Чёткое соблюдение правил написания синквейна не обязательно. Например, для улучшения текста в четвёртой строке можно использовать три или пять слов, а в пятой строке – два слова. Возможны варианты использования и других частей речи.

Написание синквейна является формой свободного творчества, требующей от автора умения находить в информационном материале наиболее существенные элементы, делать выводы и кратко их формулировать.

Пример синквейна к рассказу В.Шукшина «Срезал»:

Глеб

Ехидный, дотошный

Срезал, научил, рассказал

Жаль человека с уязвлённым самолюбием.

Горлан.

Хокку (хайку) – (буквально – начальные стихи) – японское трёхстишие, состоящее из двух опоясывающих пятисложных стихов и одного семисложного посередине (5+7+5 слогов, всего 17).

Хокку по мотивам стихотворения Е.Евтушенко «Когда взошло твоё лицо...»:

Любовь, ты ушла.

Красота – спасение.

Как мило, правда?

Итоги проделанной на уроке работы закрепляются через домашние задания, которые также часто носят творческий характер. При этом нужно учитывать разный уровень сформированности учащихся, а значит, работа на дом должна быть задана с учётом таких принципов, как разноуровневость и дифференциация. Ученики, объективно оценивая свои способности, из предложенных заданий: рисунок, сравнительная таблица, диаманта – выбирают последнее; из заданий выучить наизусть, проанализировать по предложенной схеме, составить синквейн или написать отзыв, останавливаются на пятистишии, при этом ребята послабее могут писать синквейн в прозе, а одарённые поэтическим талантом – рифмованный вариант такой работы. Домашнее задание в условиях вариативного обучения активизировало у детей самостоятельный поиск новых знаний и формировало необходимых обще учебных умений. Домашнее задание продиктовано направленностью от репродуктивных к творческим видам заданий, от контроля – к самоконтролю, от оценки учителя – к самооценке ученика.

Список использованной литературы:

1. Быстрова Е.А. Коммуникативная методика в преподавании родного языка.
2. М. П. Чеснокова Методика преподавания русского языка.
3. Н.А. Артеменко Теория и методика обучения русскому языку
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/metody-obucheniya-na-urokah-russkogo-yazyka>
5. Педагогические мастерские: теория и практика. И. А. Мухина.

ИССЛЕДОВАНИЕ РОМАНТИЧЕСКИХ ТЕМ И ТЕХНИК В ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЛЕКСАНДРА ПУШКИНА И МИХАИЛА ЛЕРМОНТОВА

Шакирова Умида Ахметқызы

студент 2 курса ОП «Русский язык и литература в школах с нерусским языком обучения» АркПИ им. И.Алтынсарина

(под научным руководством м.ф.н., преподавателя Нұрсали Әйгерім Сабыржанқызы)

Аннотация. Эта статья исследует романтические темы и техники, использованные в литературных произведениях Александра Пушкина и Михаила Лермонтова. Автор обращается к использованию античных мотивов, экзотических локаций и персонажей, фантастических элементов и символики, чтобы создать интересный и новый мир, который читателю был привлекателен. В статье также рассматриваются техники романтизма, используемые писателями для передачи сложных эмоций и чувств, которые персонажи испытывают.

Ключевые слова: романтические темы, романтические техники, Александр Пушкин, Михаил Лермонтов, античные мотивы, символика.

Романтизм как литературное направление зародился в конце XVIII века в Европе и стал популярным в XIX веке. Одним из наиболее известных и талантливых представителей романтизма в России являются Александр Пушкин и Михаил Лермонтов. Их произведения являются ярким примером того, как романтические темы и техники могут быть использованы для создания прекрасной и глубокой литературы.

Актуальность этой темы выражается в сопоставлении одинаковых тем, мотивов, настроений в творчестве обоих поэтов.

Все поэты так или иначе обращаются к теме любви. И для каждого поэта эта тема имеет особое, личное значение. Античные поэты считали чувство любви самым главным: в нем они черпали вдохновение, любовь обогащала их духовно. На священных чувствах любви и дружбы полностью основывается такое литературное направление, как сентиментализм. Большое место тема любви занимает в творчестве поэтов-романтиков.

Александр Пушкин считается одним из наиболее влиятельных поэтов романтического периода. Он использовал множество художественных приемов и мотивов, чтобы выразить свои идеи и эмоции.

Один из главных приемов, который использовал Пушкин, был использование фантазии. Он часто создавал мифические и аллегорические образы, чтобы передать свои идеи. Например, в поэме "Руслан и Людмила" Пушкин использовал мотив путешествия героя в неизвестные места, чтобы передать идею о поиске истинной любви. В "Евгении Онегине" Пушкин использовал мотив "раздвоения личности", чтобы подчеркнуть несоответствие между героями и обществом.

Другим важным мотивом, который Пушкин использовал, была любовь. В его поэмах и романах любовь часто изображалась как страстная и неудовлетворенная. Однако, Пушкин также использовал любовь как символ чистоты и идеала. В поэме "Мцыри" Пушкин использует мотивы любви и смерти, чтобы передать идею о желании человека найти

настоящую любовь и спасение, даже если это означает жертву своей жизни. В "Евгении Онегине" Пушкин показывает, что любовь может привести к разочарованию и горести.

Еще один важный прием, который использовал Пушкин, - это использование природы и окружающей среды, чтобы передать эмоции и настроения. Он описывал природу как живую и эмоциональную сущность, которая может влиять на настроение и эмоции человека. В поэме "Руслан и Людмила" он использовал мотивы леса и воды, чтобы передать таинственность и мистику сюжета.

Чувство любви в произведениях А.С. Пушкина ставится на одну линию с внутренней свободой. Любовь помогает поэту уйти от мира в глубину своих чувств, где он полностью свободен и ни от кого не зависим. В южной ссылке, в романтический период творчества, любовь для Пушкина - это уже не "шалость юных лет", не патриотическое чувство к родине, а глубокая, драматическая страсть. Любовь поэта-романтика часто безответна, всегда несчастна. Которая подобно произведению «Евгений Онегин», охватывающая тему любви, тему чести, тему выбора. В произведении Пушкина полно и красочно отображены все сферы жизни общества России того периода. Автор показал жизнь и быт русской деревни, светское столичное общество, типичные портреты героев, мода и вкусы людей того времени.

Главный герой романа, молодой дворянин Евгений Онегин, разочарован в жизни. Его дядя оставил ему имение. Пресытившись светской жизнью, Евгений уезжает в село. Здесь он знакомится с Ленским, они много общаются. Ленский познакомил Евгения с семьёй Лариных. Сам Ленский влюблён в Ольгу, молодую ветреную красавицу, у которой есть сестра Татьяна, полная её противоположность. Это молодая, неопытная девушка, воспитанная на романах. Ее чистая, романтическая душа жаждет светлой любви, искренней и верной. Девушка решается на сильный поступок: она объясняется в любви герою своей мечты, воплощенного в образе Онегина. Молодой дворянин отвергает любовь девушки. Трудно представить, какие чувства охватывают девушку после слов Онегина. Это боль, стыд, разочарование. Это огромный стресс для девушки, выросшей в полной уверенности о настоящих чувствах книжных героев.

Михаил Лермонтов - другой известный русский поэт романтического периода, который использовал множество художественных приемов и мотивов в своих произведениях.

Один из ключевых приемов, который использовал Лермонтов, было использование сюжетных поворотов, чтобы подчеркнуть неожиданные развития сюжета и выразить свои идеи. В его поэме "Демон" Лермонтов использует мотив необычной любви между человеком и демоном, чтобы передать идею о том, что любовь может быть несчастной и даже опасной.

Еще одним важным приемом, который использовал Лермонтов, было использование мотива одиночества и неприятия общества. В его поэме "Мцыри" главный герой ищет уединения в горах, чтобы избежать ненавистного общества и найти смысл жизни. В "Герое нашего времени" Лермонтов изображает главного героя Печорина как одинокого и разочарованного в жизни человека, который ищет смысл своей жизни в приключениях и романтике.

Рассмотрев произведение М.Ю. Лермонтова «Герой нашего времени». Тема любви в «Герое нашего времени» является одной из центральных тем, которые исследует автор. Любовных коллизий в романе действительно много. Автор работал над романом продолжительное время, создавая отдельные эпизоды. Впечатление, произведённое на писателя романом в стихах «Евгений Онегин» Пушкина, придали уверенности в собственных силах. Даже *главный герой* – внешне холодный и эгоистичный Печорин ищет любви, он находит ее в сердцах трех женщин Веры, Мери Лиговской и Бэлы, однако любовь этих прекрасных женщин не приносит Печорину счастья. В этом романе любовь вообще радости

никому не приносит, она является испытанием для каждого из героев, и часто их любовные переживания оканчиваются трагически.

Попробуем рассмотреть основные любовные линии этого произведения: Печорин – Бэла – Казбич. Этот любовный треугольник не приносит никому из героев удовлетворенности и радости. Казбич, увившей свою любимую, мучится угрызениями совести, Печорин понимает, что любовь Бэлы не смогла пробудить его к жизни и осознает, что погубил молодую девушку напрасно, движимый чувством самолюбия и эгоизма. В своем дневнике он позже написал: «Я опять ошибся, любовь дикарки немногим лучше любви знатной барыни; невежество и простосердечие одной так же надоедает, как и кокетство другой».

Печорин – Мери – Грушницкий. Тема любви в романе «Герой нашего времени» представлена еще одним любовным треугольником, в котором находятся Печорин, княжна Мери Лиговская и влюбленный в нее Грушницкий, которого Печорин, сам того не желая, убивает на дуэли. Данный любовный треугольник также трагичен. Он приводит всех его участников либо к бесконечному горю, либо к смерти, либо к осознанию своей душевной никчемности.

Можно сказать, что главным действующим лицом этого треугольника является Григорий Александрович Печорин. Именно он постоянно подсмеивается над влюбленным в Мери юношей Грушницким, что в итоге приводит последнего к ревности и к роковому для него вызову на дуэль. Именно Печорин, заинтересовавшись княжной Лиговской, доводит эту гордую девушку до того, что она сама признается ему в любви. А он отвергает ее предложение, чем вызывает с ее стороны чувство тоски и обманутых надежд. Печорин недоволен сам собой, однако он, пытаясь объяснить мотивы своего поведения, лишь говорит о том, что свобода ему дороже любви, он просто не хочет изменять свою жизнь ради другого человека, даже такой девушки, как княжна Мери.

Печорин – Вера – муж Веры. Любовь в произведении Лермонтова «Герой нашего времени» находит свое выражение в еще одном страстном любовном треугольнике. В него входят Печорин, светская замужняя дама Вера и ее муж, о котором романе лишь говорится. С Верой Печорин познакомился еще в Петербурге, он был в нее страстно влюблен, однако ее замужество и страх перед светом помешали дальнейшему развитию их романа.

Печорин проявляет Вере нежность, когда она внезапно уезжает из Кисловодска, он до смерти загоняет коня, чтобы успеть за ней, что ему, однако, не удается. Однако эти любовные взаимоотношения не приносят счастья ни Вере, ни Печорину. Это подтверждают слова героини: «С тех пор, как мы знаем друг друга, – говорила она, – ты ничего мне не дал, кроме страданий».

Печорин – Ундина – Янко. И, наконец, последним любовным треугольником романа является история, которая произошла с Печориным на Тамани. Там он случайно раскрыл банду контрабандистов, которые его за это чуть не лишили жизни. На этот раз участниками любовного треугольника стали Печорин, девушка, которую он прозвал «ундиной», то есть русалкой, и ее возлюбленный контрабандист Янко. Однако эта любовная коллизия являлась скорее авантюрой, в которой Печорин решил отвлечься от своих переживаний. Ундина не была влюблена в него, а завлекла его только ради того, чтобы утопить как нежелательного свидетеля. Девушка пошла на такой опасный шаг, повинаясь чувству влюбленности к Янко. Печорин осознал всю опасность своего положения и пришел к выводу, что он зря подвергнул себя такому риску.

Как мы видим, в романе Александра Сергеевича Пушкина «Евгений Онегин» тема любви является ведущей. Автор оценивает человеческую натуру по способности героев любить искренне и предано. Сам Пушкин был убежден, что именно любовь является смыслом нашей жизни.

А любовная тема в романе «Герой нашего времени» представлена достаточно ярко. При этом в произведении нет примеров счастливой любви. И это неудивительно, ведь любовь и дружба в творчестве Лермонтова – это всегда трагические темы. По мнению писателя и поэта, на земле человек никогда не сможет обрести настоящей любви, потому что он сам несет в себе печать несовершенства. Поэтому люди будут любить и страдать от того, что их любовь не может принести им ни счастья, ни радости, ни покоя.

В заключении, можно сказать, что романтические мотивы и приемы использовались в творчестве Александра Пушкина и Михаила Лермонтова для передачи сложных эмоций и идей. Они использовали приемы, такие как использование сюжетных поворотов, мотивов природы и окружающей среды, чтобы передать свои мысли и чувства читателям. Их творчество было важным вкладом в развитие романтизма в России и по-прежнему остается значимым и вдохновляющим для современных поколений.

Список использованной литературы:

1. Молчанов С.В. Романтический мир А.С. Пушкина и М.Ю. Лермонтова. - М.: Издательство МГУ, 1987.
2. Костюкович И.И. Творческий метод А.С. Пушкина и М.Ю. Лермонтова. - М.: Издательство "Наука", 1981.
3. Харламов А.В. Романтизм и классицизм в творчестве А.С. Пушкина и М.Ю. Лермонтова. - М.: Издательство "Лабиринт", 2005.
4. Козлов М.Н. Использование античных мотивов в творчестве А.С. Пушкина и М.Ю. Лермонтова. - М.: Издательство МГУ, 1999.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА РАЗВИТИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

Шалдыкова Камила Аманбаевна

Студент 2 курса ОП «Русский язык и литература в школах с нерусским языком обучения»
АркПИ им. И.Алтынсарина

(под научным руководством м.ф.н., преподавателя Нұрсали Әйгерім Сабыржанқызы)

Аннотация. В статье исследуется влияние новых технологий на развитие русского языка, особенно на использование средств электронной коммуникации и социальных сетей. Автор рассматривает как положительные, так и отрицательные последствия этих изменений для языка. С одной стороны, появление сокращений и аббревиатур может привести к упрощению языка и снижению грамматической правильности. С другой стороны, новые технологии могут способствовать развитию лексического богатства и сохранению языковых вариантов. В итоге автор делает вывод, что влияние новых технологий на развитие русского языка требует дальнейшего изучения и анализа.

Ключевые слова: русский язык, новые технологии, средства электронной коммуникации, социальные сети, грамматическая правильность, лексическое богатство, языковые варианты, сохранение, развитие, анализ.

Влияние новых технологий на развитие русского языка является актуальной исследовательской темой, которая становится все более значимой в наше время. С развитием средств электронной коммуникации и социальных сетей мы сталкиваемся с новыми формами языкового общения, которые, безусловно, оказывают влияние на русский язык.

Одним из наиболее заметных изменений, которые произошли в русском языке в последние годы, является распространение сокращений и аббревиатур, которые часто используются в сообщениях на мобильных устройствах и в социальных сетях. Это может приводить к упрощению языка и снижению его грамматической правильности, что в свою очередь может повлиять на языковые навыки молодежи и их способность писать грамотно. Например, вместо "спасибо" люди могут написать "спс", а вместо "всего хорошего" - "всх". Это связано с тем, что в электронных сообщениях, где каждая буква имеет цену, люди стремятся экономить на количестве символов.

Также социальные медиа вносят свой вклад в развитие русского языка. Например, использование хэштегов, которые стали популярным явлением в социальных медиа, требует от людей более тщательного подбора слов и выражений, что может улучшить качество и точность языка.

Однако, не все изменения, вызванные современными технологиями, можно отнести к положительным. Интернет-сленг, который постепенно входит в нашу речь и письменный язык, может ухудшить качество языка и привести к снижению грамотности. Более того, существует опасность, что с ростом использования социальных медиа, люди могут начать забывать о правильном написании и грамматике языка в целом.

Тем не менее, современные технологии также предоставляют новые возможности для изучения и совершенствования русского языка. Например, в сети можно найти

множество онлайн-курсов и приложений, которые помогают улучшить грамматику, расширить словарный запас и улучшить произношение. Также, благодаря интернету, возможность коммуникации на русском языке расширилась на весь мир, что позволяет людям изучать язык, общаться и обмениваться знаниями на русском языке с людьми из других стран.

Более того, социальные медиа позволяют людям не только общаться, но и выражать свои мысли и идеи на русском языке, что в свою очередь способствует развитию языка и его использованию в повседневной жизни. Социальные медиа также предоставляют возможность ведения блогов и интернет-журналов на русском языке, что может стимулировать интерес к языку и развивать его использование в различных сферах.

В целом, можно сказать, что современные технологии оказывают как положительное, так и отрицательное влияние на развитие русского языка. С одной стороны, они способствуют расширению возможностей для изучения и использования языка, а с другой - могут привести к ухудшению качества языка и грамотности. Важно помнить, что корректное использование языка является ключевым фактором общения и понимания друг друга, поэтому необходимо стараться сохранять и совершенствовать язык в соответствии с его правилами и нормами.

Также следует отметить, что электронные средства коммуникации и социальные медиа могут влиять на развитие русского языка в разных контекстах. Например, использование сленга и жаргона в сообщениях и комментариях может привести к распространению неточных формулировок и искажений языка. Однако, при правильном использовании, эти технологии могут помочь сохранить и усилить культурное наследие и богатство русского языка.

Существует также ряд специализированных программ и приложений, разработанных для автоматической проверки грамматики и правописания, которые могут помочь пользователям улучшить свои языковые навыки. Некоторые из них позволяют автоматически исправлять ошибки и допускать меньше неточностей при написании текстов. Однако, использование таких программ не должно заменять активное обучение языку и развитие языковых навыков, а лишь дополнять его.

В целом, можно сделать вывод, что современные технологии влияют на развитие русского языка как положительно, так и отрицательно. Однако, при правильном использовании, о

и развить богатство и красоту русского языка, улучшить его использование и понимание. Важно помнить, что язык - это не только инструмент общения, но и ключевой элемент культуры и национального самосознания.

Для сохранения и совершенствования русского языка необходимо активно использовать современные технологии и электронные средства коммуникации в сочетании с классическими методами обучения языку. Например, можно использовать онлайн-курсы и приложения для изучения грамматики и словарного запаса, а также социальные медиа для общения на русском языке и выражения своих мыслей.

Однако, при использовании этих технологий необходимо соблюдать правила русского языка, не допускать грубых ошибок и неточностей, а также избегать использования жаргона и сленга в официальных документах или деловой переписке. Также, важно обращать внимание на качество языковых сервисов и программ, которые используются для проверки грамматики и правописания, и не полагаться исключительно на автоматические исправления.

В заключение, следует отметить, что влияние новых технологий на развитие русского языка не может быть полностью однозначным. Оно зависит от того, как эти технологии используются, и от того, как люди относятся к своему языку. Хотя некоторые изменения

могут казаться негативными, они могут быть также полезными и даже необходимыми в контексте быстро меняющегося мира и коммуникационных потребностей.

Тем не менее, важно сохранять основы русского языка и его грамматическую правильность, не забывая о наиболее употребительных языковых конструкциях и словах. Для этого необходимо продолжать изучение и анализ влияния новых технологий на язык, а также проводить образовательную работу с людьми, чтобы они понимали, как правильно использовать русский язык в электронных средствах коммуникации.

В целом, развитие новых технологий имеет как позитивные, так и негативные стороны для развития русского языка. Однако, при правильном использовании и адекватном подходе к ним, новые технологии могут помочь сохранить и даже усилить языковое разнообразие, богатство и красоту русского языка в нашем быстро развивающемся мире.

Список использованной литературы:

1. Иванова Е. В. Электронная почта и мобильная связь как факторы изменения русского языка // Язык и личность. 2018. Т. 12. № 2. С. 11-20.
2. Соколова. Н. Ю. Русский язык в цифровую эпоху // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Лингвистика. 2021. Т. 25. № 1. С. 88-97.
3. Леонтьев. А. А. Влияние социальных медиа на русский язык: лингвистический анализ // Язык и текст. 2017. Т. 4. № 1. С. 42-53.
4. Петрова. Т. В. Влияние интернет-коммуникации на русский язык: новые слова и сокращения // Вестник Московского государственного университета. Серия 19: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2019. № 1. С. 22-32.

Agricultural Sciences

Biological Nitrogen Fixation for Topsoil Contamination Reduction

Nato Kakabadze

Doctor, Georgian Technical University

Avtandil Korakhashvili

Academician, Georgian National Academy of Sciences

Abstract. Contaminants of pesticides are accumulated in topsoil as well as and many centuries needs for their absorption. For the reducing of contamination, the best way is advance patented technologies when it's possible to cultivate crops with Nano and Bio technologies on the base of special computer program, which have been studied by our group of scientists during recent 12 years. It was found that proposed technologies and IT program in cooperation-reduced expenditure on cultivation by 53% and soil contamination by 253%. Traditional ring of agricultural growing technology - soil fertilizing system with mineral fertilizers and chemicals, another ring-plant protection and weed control by pesticides in crop rotation, increase the contamination of topsoil. With Conventional technologies, unfortunately, agricultural crops using only about 30-50% of mineral fertilizers and farmers are obtaining ballast of fertilizers in their topsoil.

Key words: Seed pilling, Inoculation, Special IT program, Nano and Biotechnologies, Chickpea, Pellet

Introduction. Legume crops like chickpea, faba beans, lentils, and in the latest 2 centuries - haricot and soybeans have plaid significant role for the whole length of our country's 30 century history (less of recent two XIX-XX centuries) proved by Georgia experience. They were not only a source of food and feeding, but also as a powerful lever in the restructuring of arable lands of Georgia and heightening of the fertility of soils. Our fore fathers knew well the high nutritive value of these crops and their positive effect on men and animals, poultry, which used as the green mass and straw, including medicinal characteristics.

Objectives and Methods. The original method of inoculation of grain legumes seed (chickpea), with using German made trans-modernized seed cleaning equipment "Petkus" K- 541, elaborated and patented by our group of scientists in four countries, enables to get high yield of grain with minimal expenditures on the growing with increasing of biological nitrogen fixation and measurement by special computer program.

By us has been used as a weed control on pilot plots with chickpea latest product of agricultural nano technology - nano copper (NC-076) as the herbicide. Efficiency of this pesticide material was estimated approximately by 89,4% in first year and for second year almost by 81.2%.

At the application of this method the seed prior to its sowing does not require chemical treatment by fungicides, germination rate increases, high expenditures for mineral fertilizers, for Rizobium bacteria stems, inoculums, energy carriers for agro-machinery decrease, etc. The heightening of efficiency of these crops based on the original method of inoculation of legume crops seed with modern steams of Rizobium bacteria, selected for each crop of legumes. This method enables us to get maximum harvest of grain, as well as straw, at the least expenditures.

The flaw of this agro-technical method means that the productivity is low, fertilizers and Rhizotorphin consumed in great quantity, and only approximately 30% consumed by plants, the

applied agro-technology is of low profitability. Mineral nitrogen is washed off and it pollutes the environmental ecology. The flaw of this method is that it consists of costly mineral nitrogen fertilizers stipulated by agro- technology. It's application results in the growth of self-cost of the obtained production, washing off almost half of these fertilizers and its evaporation, pollution of environment, water reservoirs, and the development of unfavorable process of eutrophication (precipitation of nitrogen contain mass at the bottom of lakes, rivers, basin, etc).

The innovation consists original method of seed covering by micro macro fertilizers. We are using micro fertilizers like boric acid, ammonium molybdenum, as well as zine sulfate and additionally thermally modified cement, and only after this the seed is covered by Rhizotorphin (contains Rizobinm)- activators of biological nitrogen fixation, selected specially and precisely for each crop and variety.

The flaw of this agro-technical means is that the productivity is low, mineral and organic fertilizers and Rhizotorphin (Rizobium bacteria contented bio-fertilizer on the peat base) are consumed in great quantity. And only the third part of it is consumed by plants, the applied agro-technology is of low profitability, mineral nitrogen is washed off and it pollutes the environment. Results and Analyses, Inoculation of seed by the method of pilling, ensures the great economy of micro and macro mineral fertilizers as well as Rizobium bacteria (seed treatment material), protection of environment from its pollution, ecologically pure and safe production of legumes and later on the same land plots, high output of other crops, which are sown after those legumes.

This technology was successfully used in 2009 during regeneration activity of Georgian grain legumes germplasm: chickpea, lentil, faba bean and cowpea, financed by Trust Fund and supervised by ECP/GR biodiversity in the frame of Trust fund GS0901 Regeneration and Safety Duplication Project. Intensive accumulation of biological nitrogen in soil results in heightening of its fertility and growth of output of legumes by 40% and that of legume grasses by 57%.

Table 1

Economic Efficiency of Pilling Technology at Chickpea

Variety	Yield, t/ha	Growth of yield comp. control	Price per ton grain, EURO	Total value of production harvested per ha, EURO		Expenditures made for growing	Net income, EURO	Fixed Nitrogen, kg	Profit, %
				Total	Extra				
Chickpea, grown by Conventional agro-technology (control)	1,14	-	600	684	-	253,1	471,2	28,5	186
Chickpea, grown by the method of seed pilling and relevant agro-technology (control)	2,12	0,98	600	1,272	588	116,8	1155,2	64,2	989

Table 1 shows the data of economic efficiency of above-described method, clearly prove its profitableness. Application of the technologies elaborated in grain legumes crop farm economies, inspective their small territories. Proved that traditional technologies used in rearing of these cultures cannot compete, even slightly, with scientific achievements, especially if we consider the indices such as net income and environment protection value

Table 2

Contamination of soils for virtual 100 years of different crops growing

Crop Sequence (Rotation)	Contamination of topsoil remaining (Conventional/New Technologies*), kg/ha
Continuous Wheat	
Continuous Alfalfa (3 years)	
Continuous Chickpea	
*Wheat, Alfalfa (3 years stand), Chickpea (grown by New Technologies of seed Pilling and IT program control) in 5 years fields rotation	

Conclusion. The fact is to be emphasized that advantage of elaborated technologies were so apparent and reliable that they found great popularity among farmers and local governmental authorities during field days, By environment protection point of view, we carried out calculation of virtual contamination of topsoil during 1 century, growing by traditional and new technologies (table 2). Using pesticides (traditional) and new technologies have no alternative for contamination, as in case of wheat difference is 363%, in case of Alfalfa 235%, and chickpea 297% less. In these regions, on the land plots of farmers' households at about 3,8 metric t/ha chickpea, 2.7 t/ha lentils, and 4,2 t/ha faba bean was obtained on the small trials, while in West Georgia, in the humid zone (Lanchkhuti and Samtredia districts) soybeans in pilot plots reached 3.8 ton per ha without any mineral fertilizers..

REFERENCES

1. Burton L.De Vere and Elmer L. Cooper (2005), Agro-science, Thomson Press, USA, 803 p.
2. Didebulidze Alexander (2001), Sustainable Rural Development and Poverty Reduction in Georgia, Conference "Access to land", Bonn, Germany. pp. 126-130.
3. Korakhashvili Avtandil. (2001), New Growing Technologies in of nf Grain Gmin Legumes Legumes and and Their role in Tbilisi. Georgia, 5 p. (in Georgian). _ Farmers Economies. Caravan-ICARDA, Aleppo, Syria, pp 23-29.
4. Korakhashvili A., R. Weismiller, D,Kirvalidze, E. Sanadze (2011), Measurement of Physical and Chemical Properties of Cinnamonic Calcareous Soils to Establish Fertilization Requirements for Perennial Pastures and Legume Crops in the Country of Georgia, Taylor & Francis Group, LLC, #42, USA. pp.753-767
5. Mahendra Shah, Strong Maurice, (1 999). Food in the 21 st Century: from Science to Sustainable Agriculture. Washington, USA, 72 p.
6. Njoroge W. John. (1997), Indicators of Sustainable Farming, IFOAM, Imsbach, Germany,124 p.
7. Ronald D. Kmutton, 1.B. Penn, Barry L.(1998), Flineh Baugh. Agricultural and Food Policy. New Jersey, USA, \$21 p.

Ameliorative indicators of soils in the irrigation zone of Mtskheta municipalities of the Mtskheta-Mtianeti region

Olga Kharaishvili

Associate Professor of Technical University of Georgia, Doctor of Agriculture of Technical university of Georgia

Kikabidze Maia

Academic doctor - Water Management Institute of the Georgian Technical University - Scientific worker

Macharashvili Marine

academic doctor - Water Management Institute of the Georgian Technical University - Senior scientific worker

Nino Mebonia

Asistent Professor of Technical University of Georgia, Doctor of Agriculture of Technical university of Georgia

Increasing the production of agricultural products for the population and raw materials for the light food industry is the main task of agriculture.

The fulfillment of this essential task requires the development and implementation of agrotechnical measures on used low-yielding and unused lands from farms, and by increasing soil fertility, as a result, they will ensure a high and solid harvest.

Correct management of the irrigation regime of agricultural crops is one of the most significant among all other agrotechnical measures.

Recently, many irrigation systems have been arranged and restored in Georgia. But the fulfillment of every requirement does not depend just on the scale of the construction of irrigation systems. For this, it is necessary and critical to correctly operate the irrigation network and to use the received water rationally, based on the implementation of proper irrigation techniques and irrigation regime.

Our country has a well-established irrigation technology, but it needs to be implemented on a wider scale. However, there is a need for clarification regarding the irrigation regime in different districts and micro-districts. This regime encompasses the irrigation surface norm, irrigation norm (which is the amount of water necessary per hectare of land during one irrigation per m^3/ha), the number of irrigations required, and the duration of the irrigation period.

If the natural climatic conditions of the irrigated areas are not taken into account when determining the reclamation measures, irrigation may lead to the deterioration of soil fertility so that the yield of agricultural crops is reduced to a minimum.

The article aims to determine the amelioration indicators of the soils of agricultural crops in Mtskheta municipality, to correctly select the elements of the irrigation regime.

When choosing the components of the irrigation system, we will primarily focus on the following factors: the soil's maximum water capacity, maximum molecular moisture, volumetric weight, and soil filtration.

In order to determine soil amelioration indicators, we collected soil samples. The samples were in the form of monoliths, with a height of 16cm and a diameter of 12cm. We took monoliths at depths of 0-16cm, 16-32cm, 32-48cm, and 48-64cm. These samples were processed in the Agricultural Amelioration Laboratory at the Technical University of Georgia. To determine the irrigation rate, we analyze soil improvement indicators in the laboratory. The watering rate is then calculated based on the following formula

$$m = 100 H \alpha (Z_{\max, w.c.} - Z_{\max, 80\%}) \text{ m}^3/\text{ha}$$

where H - the active layer of the soil (the layer where most of the plant's root system is placed /about 80%/), which should be moistened by irrigation. The value of active moisture depends on the type of culture: for vegetable crops - 0.3-0.5m; field crops - 0.6-0.8m and perennial crops - 0.7-1.0m. Our irrigation norms are based on field crops, assuming an active layer of 0.7 meters.

α – soil volumetric weight;

$Z_{\max, w.c.}$ - maximum water capacity of the soil, i.e. the maximum amount of water that the soil can hold;

$Z_{\max, 80\%}$ - minimum limit of moisture in the soil before watering.

Based on amelioration indicators, the soils in the irrigation zone of Mtskheta municipality can be categorized as follows:

- Forest brown carbonate clay soils;
- Turfy alluvial carbonate heavy and medium clay soils;
- Forest brown carbonate heavy and medium clay soils;
- Turfy-wetland, saline, and loamy soils

Forest brown carbonate clay soils - is spread in the southern part of the Mukhrani Valley on both sides of the Tbilisi-Gori highway. These soils are characterized by a dusty clay structure in the upper layers.

Humus in the upper layer varies in the range of 2.44%-3.16%. According to the mechanical components, the soils of the southern part of the Mukhrani Valley are closer to heavy loam, and the amount of physical clay reaches 62.25 in the upper horizon and decreases to 51.65 at a depth of 70-80 cm.

Amelioration indicators of forest brown carbonate clay soils

Table 1

Sampling location	Depth of sampling in cm	Volumetric weight	Maximum molecular moisture in %	Limiting water capacity in % by weight	Filtration coefficient		80% of maximum water capacity	Irrigation rate m ³ /ha
					cm/sec	Average in 1 hour m ³ /ha		
Village Chardakhi	0-16	1,09	16,24	50,71	0,002281	821	40,47	-
	16-32	1,12	18,32	44,79	0,001494	538	35,83	-
	32-48	1,26	15,41	31,23	0,002251	810	24,98	-
	48-64	1,27	15,33	31,41	0,002455	884	25,13	-
	0-70	1,18	16,50	39,53	-	-	31,62	653

Based on the data on volumetric weight, it is evident that the soils have a loose structure on the surface, with lower layers being only weakly compacted. Specifically, the volumetric weight within a 0-32 cm thick layer ranges from 1.09 to 1.18.

Concerning the moisture properties, due to the heavy mechanical composition of the soil, here we have high values of the maximum molecular moisture capacity of 16.50%. Maximum molecular moisture is an indicator of soil moisture reserves that cannot be used by plants. A high value of maximum molecular moisture can mislead us during the visual assessment of moisture reserves in the soil for determining the irrigation period, because soils characterized by a high maximum molecular moisture index may seem sufficiently moist at a time when most of the moisture in the soil is given in a state that is not available for plants.

According to the data, these soils are characterized by a great ability to retain water at the entire depth; The rate of maximum water capacity ranges from 31.23 to 50.71 percent by weight. The value of the maximum water capacity of these soils requires a significant amount of irrigation.

$$m = 100 \text{ Hq}(Z_{\text{max.w.c.}} - Z_{\text{max,80\%}}) = 100 * 0.71,18(39,53 - 31,62) = 653 \approx 650 \text{ m}^3/\text{ha}$$

An irrigation of 650 m³ of water per hectare is necessary for field crops like corn in these types of soils.

The 80% water holding capacity given in the first table, which is the lower limit of the optimal amount of soil moisture for plants, shows that irrigation should be done on these soils when the soil moisture is reduced to about 31.62%.

The physical and watery properties of these soils fully correspond to their filtration coefficient. The first table's data indicates that these soils have consistently good filtration rates at all depths, ranging between 0.002281 - 0.002455 cm/sec. When calculated per hectare, this amounts to 996-301 m³ per hour.

Amelioration indicators of turfy alluvial carbonate heavy and medium clay soils

Table 2

Sampling location	Depth of sampling in cm	Volumetric weight	Maximum molecular moisture in %	Limiting water capacity in % by weight	Filtration coefficient		80% of maximum water capacity	Irrigation rate m ³ /ha
					cm/sec	Average in 1 hour m ³ /ha		
Village Mukhrani	0-16	1,22	11,15	34,32	0,002640	950	27,46	-
	16-32	1,24	10,98	30,11	0,000551	199	21,97	-
	32-48	1,39	11,20	28,10	0,000251	94	22,48	-
	48-64	1,49	12,01	27,78	0,000144	52	22,22	-
	0-70	1,33	11,33	30,08	-	-	24,06	560
Village Saguramo	0-16	1,17	10,02	33,16	0,004222	1520	26,53	-
	16-32	1,41	11,76	30,60	0,000296	109	24,48	-
	32-48	1,01	11,41	28,09	0,000251	90	22,47	-
	48-64	1,45	11,36	28,09	0,000569	203	22,47	-
	0-47	1,36	11,14	29,99	-	-	23,99	561

These soils have limited water retention capabilities and are characterized by low levels of molecular moisture. Throughout the soil profile, the moisture level does not exceed 10.02%-12.01%. To properly irrigate these soils, it's important not to exceed an irrigation rate of 550 m³. It's also recommended to only irrigate when the soil moisture has decreased to 24%. These soils have a high filtration rate at the upper horizon, with a filter coefficient of 0.002640--0.000251.

Although the soil filtration rate decreases with depth, its value is still high.

Forest brown carbonate heavy and medium clay soils - the northern part of the Mukhran Valley and in the upper part of the Saguramo massif and is characterized by a fine clay structure, the amount of humus ranges from 3.78 to 2.24. The mechanical composition is heavy and medium clays. The amount of physical clay (particles <0.01 mm) in the whole profile ranges from 45.65 to 55.22. Such a mechanical composition of soil determines characteristics for them the relatively small value of maximum molecular moisture.

Amelioration indicators of forest brown carbonate heavy and medium clay soils

Table 3

Sampling location	Depth of sampling in cm	Volumetric weight	Maximum molecular moisture in %	Limiting water capacity in % by weight	Filtration coefficient		80% of maximum water capacity	Irrigation rate m ³ /ha
					cm/sec	Average in 1 hour m ³ /ha		
Village Dzalisi	0-16	0,20	12,19	40,52	-	-	32,42	-
	16-32	1,30	12,13	30,13	0,000516	103	24,10	-
	32-48	1,46	12,21	30,28	0,000377	125	24,22	-
	48-64	1,50	11,35	20,63	0,000436	137	16,50	-
	0-70	1,33	11,97	32,39	-	-	25,91	603
Among villages Misakcheli and Natakh tari	0-16	1,16	13,65	32,65	0,001078	388	46,85	-
	16-32	1,31	12,05	32,17	0,001122	403	25,75	-
	32-48	1,47	12,65	28,84	0,000659	237	23,07	-
	48-64	1,49	13,63	28,46	0,000622	224	22,77	-
	0-70	1,36	12,99	30,83	-	-	24,42	581
Village Saguramo	0-16	1,06	14,46	40,54	0,001100	396	32,43	-
	16-32	1,17	13,83	36,32	0,001355	488	29,06	-
	32-48	1,45	14,22	29,33	0,000385	139	23,46	-
	48-64	1,47	14,53	22,69	0,000505	182	18,15	-
	0-70	1,29	14,23	32,22	-	-	25,78	582

The maximum molecular moisture in the entire profile ranges from 11.35 to 14.53 weight percent. These soils have a lower marginal water-holding capacity compared to the brown forest soils mentioned earlier. In this case, the maximum value in a 0.7 m thick layer does not exceed 32.39 weight percent.

The rate of irrigation should not exceed 600 m³, and irrigation should be carried out when the moisture in the soil is reduced to 25-26 weight percent: the data in the table indicates, that these soils are characterized by approximately equal filtration capacity throughout the profile. The data of the 16-32 cm deep layer are particularly interesting. Although this layer is thin (volumetric weight 1.31-1.39), its value is still significant. When dealing with these types of soils, which are typically found on rocky slopes, it is advisable to implement horizontal filtration irrigation methods using indirect furrows for optimal results.

A complex of turfy-wetland, saline, and loamy soils - are mainly located in the central part of the Mukhrani Valley and occupy mainly valley and lowland areas. The excessive moisture in these areas, which in some cases results in the formation of swamps, is caused by the presence of shallow groundwater, which is affected by improper soil irrigation and high irrigation rates in the upper zone. According to the water leaching data, the total alkalinity is high in the 38-46 cm layer /0.610%/, caused by the 0.0063% soda in this layer. The dense balance in the upper 10 cm layer is 0.099%, increasing with depth and below 1m reach 1.83%. The soils in both wetlands and alluvial areas contain carbon. According to the mechanical components the central part of the Mukhrani Valley has heavy clay soils, while the southern and southeastern parts have medium clay soils.

Amelioration indicators of turf-wetland, saline, and loamy soils

Table 4

Sampling location	Depth of sampling in cm	Volumetric weight	Maximum molecular moisture in %	Limiting water capacity in % by weight	Filtration coefficient		80% of maximum water capacity	Irrigation rate m ³ /ha
					cm/sec	Average in 1 hour m ³ /ha		
Mukhrani Valley	0-16	1,10	12,12	37,04	0,001166	420	29,63	-
	16-32	1,17	11,26	35,14	0,001006	362	28,11	-
	32-48	1,47	10,51	33,37	0,000609	219	26,70	-
	48-64	1,48	12,34	29,61	0,000048	17	23,69	-
	0-70	1,30	11,62	33,79	-	-	27,03	606
Mukhrani Valley	0-16	0,99	16,59	40,73	0,003426	1233	32,58	-
	16-32	1,09	15,81	33,78	0,003705	1334	27,02	-
	32-48	1,41	15,16	32,53	0,000414	149	26,02	-
	48-64	1,52	14,51	28,37	0,000219	79	22,70	-
	0-70	1,25	15,51	33,85	-	-	27,08	592

The upper arable horizon of these soils has a loose structure. In the layer that is 0.32 meters deep, their volumetric weight ranges from 0.99 to 1.17, but this increases to 1.55 in the deeper layers. These soils have a 0.5-meter-thick layer with a high water-holding capacity. The maximum water capacity ranges from 30.77 to 40.73 percent by weight, with an average of 33.85 percent in the 0.7-meter layer. To maintain optimal moisture levels, irrigation should not exceed 600 m³ and should only be done in the 0.7-meter layer when soil moisture levels drop to 26-27 percent. Regarding the filtration coefficient of the top layer, it is initially high but decreases notably as the soil depth increases. When irrigating these soils, it is important to carefully select the appropriate irrigation rate and technique elements. When implementing an irrigation technique, it is important to carefully choose the elements to ensure that water does not stagnate in the area for an extended period and that the soil receives the appropriate amount of water. It is also crucial to consider the irrigation of neighboring areas, as improper irrigation can result in excess water and potentially raise the groundwater levels, leading to over-saturation and even swamping of the soil. Paying attention to these details can help prevent such issues from occurring.

Conclusion

This article addresses a challenging matter, which involves the determination of soil amelioration indicators of the irrigation zone in the Mtskheta-Mtianeti municipalities and selecting the appropriate irrigation regime.

To determine the appropriate irrigation regime based on accurate experimental data, the soils in the Shida Kartli plain zone have been categorized into seven groups from a melioration perspective. Each category is accompanied by analytical data for melioration determination (see Table 1-7). Maximum water capacity, volumetric weight, maximum molecular moisture capacity, filtration coefficient. Based on the obtained data, the irrigation rate was defined, and the minimum amount of moisture in the soil, which should coincide with the irrigation rate, was determined. Following the experiment results, the irrigation rate for each category of soil is:

- Forest brown carbonate clay soil – irrigation rate 650 m³ ;
- Forest brown carbonate heavy and medium clay soils – irrigation rate 600 m³;
- Turfy alluvial carbonate heavy and medium clay soils – irrigation rate 600
- Turfy-wetland, saline, and loamy soils – irrigation rate 600 m³.

The obtained irrigation norms are significantly different from the current ones, and they will support all farmers, including locals properly adjust the irrigation regime and get a bountiful harvest.

Geographic Sciences

UDC: 338.482.2

THE ROLE OF THE NATIONAL SYSTEM OF STANDARDIZATION IN IMPROVING THE QUALITY OF TOURIST SERVICES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Khozhayev Marat

Candidate of Geographical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Recreational Geography and Tourism, Faculty of Geography and Environmental Sciences, Al-Farabi Kazakh National University

Abstract: this article discusses the role of the national system of standardization and certification in improving the quality of the national tourism product. The article highlights the main issues related to the structure of the standardization system in the field of tourism in the Republic of Kazakhstan, considers the main problems and prospects for the development and application of the standardization system in various areas of the tourism industry. Important aspects of the role of both mandatory and voluntary certification for enterprises that are an integral part of the tourism industry and are associated with the accommodation of tourists, transport services, meals, the provision of tourist and excursion services, carrying out tour operator and travel agency activities have been identified.

Key words: standardization, certification, national standardization system, quality, national standard, tourist services.

Standardization and certification in the field of tourism is one of the key tools in improving the quality of tourism services. They are especially relevant at the present time, since during the pandemic, many industries suffered huge losses, including the tourism industry. For quite a long time, the tourism industry has been in a recession, so the resumption and increase in the previous flow of tourists to certain regions is one of the important points in the development of the economy of these regions. And for many countries, the tourism industry is one of the main sources of income in the overall structure of the economy. And one of the ways to achieve this is to improve the quality of the tourism product and services of a particular country. The quality of tourism services is currently one of the key aspects of competition in the international tourism market. This aspect is also very important for the Republic of Kazakhstan. And the main role in this is played by the system of standardization and certification in the tourism industry.

In accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan dated June 13, 2001 No. 211 "On tourist activity in the Republic of Kazakhstan", tourist services are services necessary to meet the needs of a tourist, which are provided during his trip and in connection with this trip. These services include accommodation, transportation, meals, excursions, services of tourism instructors, guides, as well as other services that are provided for in the contract for tourist services and are provided depending on the purpose of the tourist's trip. The law also defines the structure of the tourism industry, which is a set of tourist accommodation facilities, means of

transport, catering facilities, entertainment facilities, educational, recreational, business, sports and other facilities. The structure of the tourism industry also includes organizations that carry out tourism activities, as well as organizations that provide excursion services and guide services [1].

Taking into account the provisions of the mentioned law, the system of standardization and certification in the tourism industry should take into account the specifics of the concepts of "tourist services" and "tourism industry". In the Republic of Kazakhstan, the system of standardization and certification is regulated by the Law of the Republic of Kazakhstan dated December 30, 2020 No. 396-VI ZRK "On technical regulation", the Law of the Republic of Kazakhstan dated October 5, 2018 No. 183-VI ZRK "On standardization", as well as a number of other regulatory legal documents in the field of technical regulation and standardization [2,3]. The tourism industry of the Republic of Kazakhstan, as an integral part of the country's economy and the general system of technical regulation, standardization and certification, respectively, is also regulated by the above laws and regulatory documents.

One of the main goals of technical regulation is to ensure the safety of products and processes, as well as services for human life and health and the environment, including flora and fauna. The main goal of standardization is to increase the competitiveness of not only domestic products and processes, but also to increase the competitiveness of services [2,3]. And increasing the competitiveness of tourism services is one of the main criteria for the development, comprehensive implementation and improvement of the system of standardization and certification in the tourism sector of the Republic of Kazakhstan, which will predetermine the positioning of the Kazakhstan national tourism product in the international tourism market. An important criterion is the development and improvement of national standards in the tourism industry, taking into account international requirements.

The structure of the national standardization system of the Republic of Kazakhstan includes the Government, the authorized body, state bodies within their competence, the national standardization body, technical committees for standardization. It also includes technical experts on standardization, individuals and legal entities. The authorized body is represented by the Ministry of Trade and Integration of the Republic of Kazakhstan, within which the state body operates within its competence - the Technical Regulation and Metrology Committee. The leading role in the national standardization system is occupied by the national standardization body - the Republican State Enterprise "Kazakhstan Institute of Standardization and Metrology" (KazStandard). One of the main goals of the national standardization body is to participate in the implementation of state policy in the field of technical regulation, ensuring the uniformity of measurements and in the field of standardization, coordinating work on standardization and ensuring the uniformity of measurements [4].

Technical committees play an important role in the structure of the national standardization system. Technical committees are created in certain sectors of the economy on a voluntary basis and their main goal is to organize and carry out work on standardization, taking into account the proposals of interested subjects of the national standardization system. Technical committees ensure the integration of the interests and needs of all stakeholders in the process of creating an industry-wide national standardization system, thereby raising the quality of standards to a higher scientific and technical level. In the field of tourism, as an industry structure, there is the Technical Committee No. 92 "Tourism and services in the field of tourism", which operates on the basis of the Kazakhstan Association of Hotels and Restaurants (KAHR). Technical committees play a key role in the development of standards, so the creation of technical committees in all priority sectors of the economy is an integral part of the national standardization system [5].

The technical committees perform the following functions:

- carry out activities on the development of documents on standardization, develop standards;

- are the organizers of technical discussions on the content of draft national standards;
- monitor the application of certain standards;
- make proposals for the development and formation of a national standardization plan;
- send on behalf of the base organization inquiries to state bodies, inquiries to legal entities or individuals on issues within their competence;
- take part in scientific research in the field of standardization;
- take part in the work of technical committees for standardization of international and regional organizations for standardization [5].

The objects of standardization of the Technical Committee No.: 92 "Tourism and services in the field of tourism" include:

- services of accommodation facilities, restaurants;
- services of tourist companies;
- tourism services of the Republic of Kazakhstan;
- services of guest houses for ecotourism [6].

A fairly large number of national standards (ST RK) have been developed in the field of tourism, which define the main criteria and requirements for the safety and quality of tourism services provided. The system of standards is developed taking into account the specifics and structure of the tourism industry. Below are some of the standards that have been developed for application directly in the tourism sector [7]:

- ST RK GOST R 50690-2010 Tourist services. General requirements;
- ST RK BS EN 13809-2010 Tourist services. Travel agencies and tour operators.

Terminology;

- ST RK 2149-2011 Tourist information signs. General technical conditions;
- ST RK 1198-2004 Tourist and excursion services. Requirements for tourist routes;
- ST RK 2846-2016 Accessible places (means) of accommodation for tourists with disabilities. General requirements;
- ST RK GOST R 54605-2015 Tourist services. Services for children and youth tourism.

General requirements;

- ST RK EN 15565-2011 Tourist services. Requirements for the provision of professional training for tourist guides and advanced training programs;
- ST RK 2849-2016 Tourist and excursion services. Places (means) of accommodation.

General requirements;

- ST RK UNE 184001-2015 Tourist services Tourist camps and recreation centers of cities.

Requirements for services;

- ST RK 1632-2007 Tourist and excursion service of the hotel "Halal". Classification;
- ST RK 2847-2016 Services of places (facilities) of accommodation. General requirements for hostels;

for hostels;

- ST RK 2850-2016 Tourist and excursion services. Reception and accommodation of tourists in a yurt;
- ST RK 2851-2016 Tourist and excursion services. Guest houses. General requirements;
- ST RK BS EN ISO 18513-2010 Tourist services. Hotels and other tourist accommodations.

Terms and Definitions;

- ST RK 2848-2016 Services of places (facilities) of accommodation. Business Services.

General requirements and classification.

It should also be noted that standards have been developed that directly affect the level and quality of service in the transportation of passengers, in particular, the transportation of tourists. For example, such standards as "ST RK 2476-2014 Roads for public use. Requirements for road service facilities and their services", "ST RK 1649-2007 Catering services in passenger trains. General Requirements" establishes general technical requirements for safety in the transportation

of passengers, as well as standards for the quality level of transport services provided, which are an integral part of the tourist product.

This is only part of the standards that have been developed for application and implementation in the tourism industry. As can be seen from the names of the standards themselves, they cover all substructures of the tourism industry and all activities related to the provision of tourism services in the Republic of Kazakhstan. These standards establish requirements not only for the safety of tourism services provided, but also for the quality of tourism services. All standards are developed taking into account the provisions of regulatory documents, including fundamental national standards that establish requirements for the development of the standards themselves. Standards have been developed that take into account the needs of various social groups of the population. For example, such a standard as "ST RK 2846-2016 Accessible places (means) of accommodation for tourists with disabilities. General requirements". An important role in improving the quality of tourism services is also played by standards that establish requirements for the level of professional qualifications of workers in the tourism industry. For example, the standard "ST RK EN 15565-2011 Tourist services. Requirements for the provision of professional training for tourist guides and advanced training programs". A contribution to improving the quality of tourism services is also made by the Certification Center for the Hospitality Industry of the Kazakhstan Tourism Association and the Kazakhstan Association of Hotels and Restaurants, which certifies tourism industry specialists in various areas, such as "tourism manager", "guide", "tourism instructor (mountain tourism)" and a number of others. Of particular note are the national standards associated with such an important area as the accommodation of tourists. A fairly large number of standards have been developed that affect the classification of accommodation facilities, as well as requirements for various types of accommodation facilities, for example, standards such as "ST RK 2851-2016 Tourist and excursion services. Guest houses. General requirements", "ST RK 2847-2016 Services of places (facilities) of accommodation. General requirements for hostels". Of particular note are the standards that take into account the cultural characteristics of the region and Kazakhstan as a country as a whole. Application of such standards as "ST RK 2850-2016 Tourist and excursion service. Reception and accommodation of tourists in a yurt", "ST RK 1632-2007 Tourist and excursion service of the "Halal" hotel. Classification" can play an important role in positioning the Kazakhstani national tourism product and attracting foreign tourists to the country.

One of the main problems in the field of standardization and certification in the country, in particular the procedure for confirming the level and quality of tourist services, is the fact that the vast majority of enterprises in the tourism industry do not go through the procedure for confirming compliance with relevant standards, since one of the basic principles of standardization is its voluntariness. Standardization and certification in the field of tourist accommodation remains a particularly topical issue. Despite the rather large number of developed standards, many accommodation enterprises do not undergo certification, which, accordingly, directly affects the level of quality of services provided.

In accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan dated June 13, 2001 No. 211 "On tourist activity in the Republic of Kazakhstan", places of accommodation for tourists are subject to classification in order to promote an increase in the flow of tourists and income from all types of tourism. The rules for classifying tourist accommodation places determine the main objectives, organizational structure, minimum requirements and regulate the procedure for assigning categories to tourist accommodation places [1]. The Rules for the Classification of Places of Accommodation for Tourists are approved by the Order of the Minister of Tourism and Sports of the Republic of Kazakhstan dated November 11, 2008 No. 01-08 / 200. When carrying out the classification, the characteristics of tourist accommodations are considered, which allow certification for one of the categories based on the rules for classifying tourist accommodations

[8]. But this procedure is voluntary and not obligatory for enterprises of the tourism industry that provide accommodation for tourists. Back in 2018, according to the Committee on Statistics, 3,345 placements were registered in Kazakhstan. This category included hotels, campsites, guest houses, as well as tourist camps, holiday homes, boarding houses. And only 1.8% of hotels at that time had a category. They received the category by passing the procedure for confirming compliance with the Rules for the Classification of Places of Accommodation for Tourists in a conformity assessment body accredited in the state system of technical regulation. Considering that accommodation enterprises (hotels, hostels, etc.) suffered the most during the pandemic, the issue of improving the quality of services as a competitive advantage and mandatory certification remains open. At the moment, the issues of developing uniform standards for the classification of accommodation facilities that meet international requirements, the issues of introducing mandatory standardization and certification for enterprises of accommodation facilities, the issues of cultivating and popularizing standards among representatives of the tourism business are being developed and carried out with the support of government agencies with the involvement of the Technical Committee in the field of tourism, Kazakhstan Tourism Association and the Kazakhstan Association of Hotels and Restaurants, JSC NC "Kazakh Tourism" and a number of other organizations related to the tourism industry.

In the modern period of economic development, the tourism industry of the Republic of Kazakhstan is one of the priority areas of the country's economy. It is considered as one of the highly profitable industries and Kazakhstan has a huge potential for its development. The country has a huge potential for the development of tourism, unique natural, cultural and socio-economic tourist and recreational resources. And the question of the level of quality of the provided tourist services is very acute, in connection with which the standardization system in the tourism industry is of particular importance and priority. Further development of the existing system of tourism standards, their improvement, cultivation of a system of mandatory standardization and certification of tourism industry enterprises will allow the Republic of Kazakhstan to be in demand as a tourist destination and take a competitive position in the international tourism market.

REFERENCES

1. «On tourist activity in the Republic of Kazakhstan», The Law of the Republic of Kazakhstan dated 13 June, 2001 No. 211.
2. «On technical regulation», The law of the Republic of Kazakhstan dated December 30, 2020 No. 396-VI ZRK.
3. «On standardization», Law of the Republic of Kazakhstan dated October 5, 2018 No. 183-VI ZRK.
4. Website of the Republican State Enterprise "Kazakhstan Institute of Standardization and Metrology" of the Committee for Technical Regulation and Metrology of the Ministry of Trade and Integration of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.ksm.kz/institute/index.php/>
5. Website of the Republican State Enterprise "Kazakhstan Institute of Standardization and Metrology" of the Committee for Technical Regulation and Metrology of the Ministry of Trade and Integration of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.ksm.kz/activities/sp/tc/>
6. Website of the Republican State Enterprise "Kazakhstan Institute of Standardization and Metrology" of the Committee for Technical Regulation and Metrology of the Ministry of Trade and Integration of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.ksm.kz/activities/sp/tc/tc-st/39352/>

7. Unified state fund of normative technical documents [Electronic resource]. - Access mode: <http://shop.ksm.kz/>

8. "On approval of the Rules for the classification of places of accommodation for tourists", Order of the Minister of Tourism and Sports of the Republic of Kazakhstan dated November 11, 2008 No. 01-08 / 200.

Philosophical Sciences

ҚАЗАҚ САЛТ-ДӘСТҮРІНДЕГІ БАЛА ТӘРБИЕСІ

Ахметжанова К.Б.

С.Аманжолов атындағы ШҚУ-дың қауымдастырылған профессоры, ф.ғ.д. (Өскемен қ., Қазақстан)

Совет Д

«Дінтану-философия» мамандығының 2-курс студенті (Қазақстан)

Мақалада қазақ салт-дәстүріндегі бала тәрбиесі жайлы баяндалады.
Түйін сөздер: тәрбие, ата-баба, отан, салт-дәстүр.

В статье рассказывается о воспитании детей в казахских традициях.
Ключевые слова: воспитание, предки, родина, традиции.

The article tells about child education in Kazakh traditions.
Key words: education, ancestors, motherland, traditions

Қазақ халқы қашанда бала тәрбиесіне ерекше мән берген. Себебі ертеңгі күні сол ұрпақтан елінің абыройын көтеретін, жерін қорғайтын нар тұлғалы азаматтар өсіп шығатынына сенген. Сол себепті ата-бабамыз «Отан – отбасынан басталады» деп бекер айтпаған. Балаға тәрбие отбасынан басталатынын және өте маңызды екенін аңғаруға болады. Қазіргі уақытта елімізде бала тәрбиесі өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Егерде баланы отбасында ислам дініне және салт-дәстүрге қанық қылып өсірсе, елімізде келеңсіз жағдайлар орын алмас еді.

Ата-бабамыз бала тәрбиесін ислам дінімен ұштастырып, баланы тәрбиелеуде үгіт-насихатты діннен алғанын көруге болады. Ендеше бала тәрбиесінде асыл дініміз не дейді соған тоқталып өтсек. Абдурраззақтың хадис кітабында, Алла Елшісі (с.а.с.) бір хадисінде «Үйленіңдер, көбейіңдер, мен қиямет күні үмбетімнің көптігімен мақтанамын» деп үмбетіне отбасы құруды және ұрпақ өрбітіп, өріс кеңейтуді насихаттауда. Яғни Алла Елшісі үйленуді, ұрпақ өрбітуді сол ұрпақты діннен құнарландырып бір үмбеттен болуды айтуда. Әбу Даутте келген келесі бір хадисте, Алла Елшісі (с.а.с.) «Сендер қиямет күні өздеріңнің есімдеріңмен және әкелеріңнің есімдерімен шақырыласыңдар, сондықтан да, есімдеріңді жақсартыңдар» - деген. Сәбиге жақсы ат қоюдың маңыздылығын айтқан. Негізінде дін бойынша әкенің балаға бірінші салихалы ана тауып үйлену, екінші жақсы есім қою, үшіншіден құранды үйрету сияқты міндеттерді орындауы әкенің негізгі міндеті. Осы орайда ислам дінінде бала тәрбиелеуде үлгі ретінде Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.с.) алсақ өте орынды болады. Бірде сахаба Усама ибн Зәйд (р.а.) болса: «Алла Елшісі мені бір тізесіне немересі Әлидің баласы Хасанды екінші тізесіне отырғызып, екеумізді бірдей бауырына басып былай дейтін: «Уа, Раббым! Бұларға рақымшыл бол. Мен бұларға шексіз мейірімдімін». Шынында да Пайғамбарымыз (с.а.с.) балаларға мейірім шапағатын төгіп, еш уақытта балаларды бөліп жарған емес, өзгеде балаларға бірдей мейірімді қамқор болатын. Бұл жөнінде Әбу Дәудтің хадис жинағында «Кішкентайларға мейірім көрсетпеген бізден емес, (яғни менің үмметімнен емес)» деген болатын. Кішкентай балаларға өскенше мейірімді болуды және рахым төгуін үгіттеген.

«Ұлт боламын десең, бесігіңді түзе» – деп М.Әуезов айтқандай қазақ тәрбиесінде бесіктің орны бөлек. Сәби кезінен бесікке жатқан бала бесіктен түрлі жыр-дастанды, тәрбиелік маңызы бар ертегі, өлеңдерді естиді. Халық арасында ауыздан ауызға көшіп ел арасында таралып кеткен бесік жырында діни өлеңдер, үлгілі әңгімелер бар. Бесік жырының мақсаты баланы тыныштандыра отырып, баланың санасына ұлттық тәрбиенің, діннің нәрін сіңіру. Бесік жырында Алланы мадақтап дін туралы хабар берген, салт-дәстүрден және батырдың жыр-дастанына жақсы әңгімелерге сәби кезден қанып өскен. Осы тұста қазақ халқы баланы бес жасқа дейін патшаңдай көріп, мейірімді болу керектігін үгіттеген. Бес жастан он үшке дейін жұмсауды бұйырып, он үштен кейін өзіңмен теңдей досшы сырласа біл деп насихат айтқан.

Қазақ елі баланы тәрбиелеуді басты назарға ұстаған. Он үш жаста отау иесі қылып, он бес жасында елді басқаратын дәрежеге жеткізген. Халқымыз не ексең, соны орасың деп бекер айтпаса керекті. Сәби бала ошақ қасында қандай тәрбие көрсе өскенде де солай болатыны ақиқат. Егер бала отбасында мейірімге толы дінге қанық, салт-дәстүрмен тәрбиеленіп өссе болашақта еліне, жеріне қызмет ететін жақсы азамат болатыны анық. Ұл бала өсірсе баланың тәрбиесіне әкесі немесе ағалары көңіл бөлген, ұл баланы тәрбиелеген кезде де дұрыс мәміле құрып, баланы төзімділікке және еңбекке баулып өсірген. Өтірік айтпауға, біреудің ала жібін аттамауға, ұрлық жасамауға баулыған. Қыз баланың тәрбиесіне анасы, жеңгесі немесе әжесі көңіл бөліп ибалы, инабатты қылып тәрбиелеген. Қыз айттырсада, құда түсседе қыздың жанында әрдайым жеңгесі жүретін болған. Қызға азды-көпті ақыл кеңесін айтып, қыз баласын жігітпен жолықтырсада жеңгесі қасынан табылып отырған. Осындай тәрбиенің арқасында қыз аттаған босағасында абыройлы болған. Қазіргі таңда жас қыздар босаға аттамай тұрып ия болмаса мектеп кезінде – ақ некесін қидырмай екі қабат болып жатқаны қаншама. Үйінде естімеген жылы сөзін ғаламтор желісіндегі жігіттен сүйдім-күйдім деген басқада жылы сөздерін естіп алданып қалып жатқан қыздарымыз жетерлік. Жоғарғыда айтқандай ақ жаулықты әжесі, анасы жылы сөзін төгіп қызды тәрбиелесе өскен кезде жеңгесі әрдайым жанынан табылып ақыл-кеңесін айтып жүрсе бұндай жағдай болмайтыны анық.

Ал қазіргі кезде жас отбасы баламыз біз көрген қиындықты көрмесін, таршылықты сезінбесін деген желеумен балаларына қалаған нәрселерін әпереді. Осы тұста осалдық танытып жатқанын түсінбейді, саналық тұрғыдан да балаға қалағанын әперу машақатсыз келген нәрселер баланы еріншектікке және жаман әдетке тәрбиелейтіні анық. «Шайнап берген ас болмас» деп қазақ халқы айтқандай әр бір келген дүниенің бала үшін құны болмай қалатыны тағы бар. Осыдан кейін бала үшін әрбір нәрсе ақшамен теңеліп, бала барлығын ақшамен сатып алынатындай көрінеді, кейбір дүниелер ақшасыз келетінін бала түсінбей өседі. Көк тиын құны жоқ болған «мейірім», «шапағат», «бауырмашыл», деген дүниелерді бала сезінбей өседі. Бұндай нәрселерден алшақ өскен бала үшін әке-шешесіне қарау, мейірімін төгу деген нәрселерде сараңдық танытады. Қарттар үйінің көбеюі, әке-шешесін апарып тастауы қазіргі таңда ерсі қылық болмай қалғаны ащыда болса шындық. Жастардың рухани байлығы тым төмен болса, олардан елге де, жұртқа да, ертеңгі келешекке де мардымды пайда әкелмесі анық. Жақсы жардың қадірін білмейтін жаман еркектер, ер қадірін білмейтін жайсыз әйелдер қайдан шығып жатыр? Осы рухани құндылықтың жоқтығынан шығып жатыр.

Қортындылай келе, Имам Бұхаридің сахих кітабында Ибн Омардан Алланың елшісінің (с.а.с.) былай дегенін риуаят еткен: «Сендердің бәрің де бақташысыңдар, бәрің де өз отарларыңа жауапкерсіңдер. Әмірші адамдарға бақташы, ол сол отарына жауапкер, ер кісі өз отбасына бақташы, сол отарына жауапкер, ал әйел күйеуінің үйіне және баласына бақташы әрі соларға жауапкер, кісінің құлы (қызметкері) қожайынының малына бақташы әрі соған жауапкер. Әлбетте, бәрің де бақташысыңдар әрі бәрің де өз отарларыңа

жауапкерсіңдер» деген. Хадисте келгендей әкесі отбасына жауапты, әйел кісі күйеуінің отбасына және бала-шағасына жауапты. Жоғарғыда айтылғандай әр кісі өз міндетін жақсы атқарса келеңсіз жағдайлар болмасы анық. Сөзімізді қорта келе жас бала енді бүршік атып шығып келе жатқан жас шыбық тал секілді. Жас шыбықты дер кезінде таза ұстап, суғарып тұрмасақ тік түзу өсуі екі талай. Жас шыбықты қалаған жағыңа иілдірген секілді жас баланы рухани құндылықтарға бай әрі салт-дәстүрге қанық қылса, тәрбиелі болып өсетіні анық.

Әдебиеттер тізімі

1. Құран кәрім қазақша мағынасы және түсінігі. Сауд Арабиясы. 1991 ж.
2. Риядус-Салихин I том, 288 х.
3. Бартольд В. В. Ислам, Петроград Из. «Огни» 1918 г. Стр. 52.
4. Дүйсенбаев Ж. «Қазақстан білімі – кеше, бүгін, ертең».
5. Есім`. «Егемен Қазақстан» газеті. 21.10.2006 ж.
6. Жеменей И. «Егемен Қазақстан» газеті.

ӘЛ-ФАРАБИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ РУХАНИЯТ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сейпутанова А.К.

С.Аманжолов атындағы ШҚУ-дың қауымдастырылған профессоры, ф.ғ.к. (Өскемен қ., Қазақстан)

Дәулет М

«Бозанбай орта мектебі» КММ мұғалімі (Қазақстан)

Әбу Насыр әл-Фараби – дүние жүзілік мәдениет пен білімнің Аристотельден кейінгі екінші ұстазы атанған данышпан, философ, энциклопедист ғалым, әдебиетші, ақын.

Ол Арыс өзенінің Сырдарияға құя беріс сағасындағы ежелгі Отырар (оны қыпшақтар Қарашоқы деп. те атаған) қаласында туылған. Ежелгі түркілердің орталық қаласы Отырарды кезінде негізінен Қыпшақ, Қаңлы, Қоңырат тайпалары мекен еткені тарихтан жақсы мәлім. Отырар – бір жағы көшпелі мал. шаруашылығын кәсіп еткен, екінші жағы отырықшы-егіншілікпен айналысатын түрлі түркі ру-тайпаларын өзара байланыстырып тұрған буын іспеттес қала болған. Бұл шаһарды арабтар Фараб деп. атаған. Сол бойынша, ұлы ұстаз Әл-Фараби атанып кеткен.

Жастайынан асқан зерек, ғылым-өнерге мейлінше құштар болып өскен Әл-Фараби алғашқы білімін туған жері Отырарда қыпшақ тілінде алады. Ол өсе келе өз заманының аса маңызды ғылым мен мәдениет орталықтары: Бағдат, Қорасан, Дамаск, Каир, т.б. шаһарларда болды. Сол қалаларда оқыды, еңбек етті. Шығыстың осы шаһарларында ол өз дәуірінің аса көрнекті ғалымдарымен, көркем сөз зергелерімен танысады. Олардан тәлім-тәрбие алады.

Азия мен Еуропаны қосып жатқан Қазақстанмен әлемнің көптеген елдері әртүрлі тарихи, мәдени, қоғамдық, саяси-экономикалық байланысын күні бүгінге дейін үзбей жалғастырып келе жатыр. Ежелден басталған бұл байланыс халықтың мәдени өмірі мен рухани дүниесіне өзінің барлық болмысымен өшпес ізін қалдырғаны даусыз. Адамзат қоғамының бір бөлшегі ретінде жасап келе жатқан қазақ мәдениеті шығыстық өркениеттің құрамдас бір бөлігі десек, ата-бабаларымыз өзінің күрделі де сан қырлы тарихының қатпарлы беттерінде Үндістанмен, Қытаймен, Мысырмен, Иракпен, Сириямен, Византиямен, Иранмен әртүрлі деңгейде мәдени байланыста болғаны тарихтан белгілі. Қазақ жерінен шыққан ұлылар осы мемлекеттерге барып шығыстық ілім алып, білім сырына қаныққан. Рухани байланыстың осы елдермен толассыз жүргенінің кепілі – Әбу Насыр әл-Фараби, Исмаил әл-Жауһари әл-Фараби, Ахмет Иассауи, Махмұд Қашқари сынды данышпандардың еңбектері мен зерттеулері.

Қазақ және араб әдеби байланыстарының түп төркіні орта ғасырда қазіргі қазақ топырағында туып-өсіп, араб жерінде ғылым нәріне сусындаған, сөйтіп ислам мәдениетінің, араб әдебиетінің классикалық деңгейге жетуіне үлкен үлес қосқан данышпандардың ғылыми еңбектерінде жатыр деп айтуға болады. Себебі жиырмаға жуық әл-Фарабилер, әл-Бестами, әс-Сығанақи, әл-Кердери, әл-Хорезми, әл-Баласағуни және басқада жүздеген ғұламалар өздерінің ғылыми еңбектерін, философиялық пайымдауларын араб тілінде жазғаны белгілі. Олардың араб тілінің грамматикасы мен әдебиеті жайында жазып қалдырған теориялық ой-пікірлері күні бүгінге дейін құндылығын жоғалтпаған. Ал, қазақ жеріне ислам дінімен бірге келген араб жазуы, араб тілі мен әдебиеті, сол арқылы енген араб классикалық әдебиетінің үлгілерінің ауызша таралуы – қазақ әдебиетінің көкжиегінің кеңеюіне ықпал етті.

Рухани байланыстың нақты көрінісінің бірі, әрі негізгісі – әдеби байланыстар. Бай қазақ әдебиеті шығыстық көркем сөз өнеріндегі жақсылық нышанның қай-қайсысын да жатсынбаған, бойына сіңіре білген. Мұның өзі қазақ әдебиетінің әлемдік өркениетке құлаш ұруының, әлемдік әдебиетпен сусындауының және өзгелерге танылуының көрінісі ретінде бағаланады. Әдеби байланыс түрлі халықтар мәдениетінің жақындасуына, рухани қарым-қатынасының өркендеуіне үлкен үлес қосады. Бұл жайында атақты шығыстанушы ғалым, академик Н.И.Конрад: “Ұлттық әдебиеттің өркен жаюы мен даму факторларының бірі – өзге халықтардың әдебиетімен өзара қарым-қатынаста, байланыста болу. Кез келген әдебиетте екі компоненттің болатыны белгілі. Бірі – сол елдің өзінде дүниеге келген төл туындылар, екіншісі – басқа елдерден енген кірме шығармалар. Осындай дүниелердің негізінде әдеби байланыстың рөлі ерекше көрінеді. Мұны қандайда бір әдеби шығармалардың түпнұсқасымен тікелей танысып, сол туындымен ұлт әдебиетінің тілінде оқуы негізінде және олардың аудармалары арқылы қанығуынан немесе бір халық жазушысының шығармаларының мазмұны мен мотивтерін басқа елдің жазушысының өзінше қабылдауынан пайымдауға болады. Осындай факторлардың арқасында бір елдің әдеби дүниесі екінші бір елдің меншігіне айналады” [1].

Есімі дүние жүзіне мәлім болып, ғылыми және мәдени мұралары ғасырлар бойы ардақталып, ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан қазақ даласының асыл перзенттерінің ең жарық жұлдызы – әл-Фараби. X ғасырдан бастап қазіргі таңға дейінгі мың жылдан астам уақыттың ішінде ұлы бабамыздың еңбектері әлем ғалымдарының сусындар кәусәр бұлағына айналды. Ұлы ғұламадан қалған мирас ғылымның түрлі саласын қамтиды, әрі өте құндылығымен ерекшеленеді. Оның философия, социология, логика, эстетика, этика және басқа да жаратылыстану мен гуманитарлық ғылым салалары бойынша айтқан теориялық тұжырымдары Дүние жүзі халықтарының қоғамдық-философиялық ойларына ықпал етті деп айтуға болады.

Әл-Фараби түркі тілімен қатар араб, парсы, грек, латын, санскрит тілдерін жетік білген. Ғылыми шығармаларын, өлең-жырларын өз дәуірінің рухани-ғылыми тілі саналған араб тілінде жазды.

Фарабидің екі жүзге жуық трактаттары белгілі. Ол көне заманның Платон, Аристотель, Гален сияқты ақыл-ой алыптарының шығармалары туралы көптеген трактаттар мен түсіндірмелер жазды. Сөйтіп, Фараби Шығыс пен Батыстың ғылыми қауымын грек философиясымен, логика ғылымымен, ежелгі мәдениетімен таныстыруда зор роль атқарды.

Фарабидің “Ақылдың мәні туралы трактат”, “Данышпандықтың інжу маржаны”, “Ғылымдардың шығуы”, “Философияны оқу үшін алдымен не білу керек”, “Аристотель еңбектеріне түсіндірме” (“Поэтика”, “Риторика”, “Софистика” т.б.) сияқты зерттеулері оның есімін әлемге философ ретінде танытты.

Әл-Фарабидің әлеуметтік-қоғамдық және этикалық көзқарастарын танытатын туындылары да аз емес. Бұл тұрғыдан алып қарағанда, әсіресе, “Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары”, “Бақыт жолын сілтеу”, “Азаматтық саясат”, “Мемлекеттік қайраткерлердің нақыл сөздері”, “Бақытқа жету жайында” деген сияқты еңбектерінің мәні ерекше зор.

Фарабидің әдеби мұрасын зерттеуде, меңгеруде негізгі жол еңбектерін жан-жақты насихаттау. Әсіресе әдебиет саласында орны ерекше туындысы “Өлең кітабын” жан-жақты зерттеп оқып, үйренудің мәні зор.

“Өлең кітабында” автордың айтпақ болған басты пікірі — өлеңнің ішкі мән-мағынасы мен сыртқы тұлғасы өзара қабысып, логикалық тұрғыдан үндесіп тұруы тиіс. Поэзиялық туындының әрбір буыны, бунағы, ұйқасы, үні, өлшемі, т.б. бір-бірімен үндесіп, дәлме-дәл келіп жатқанда ғана ол оқырманның ойынан шығады. Дарынды шайыр құдды шебер ұста секілді. Қарапайым сөздердің өзінен-ақ таңғажайып өрнектер жасайды.

Әл-Фарабиді өлең табиғатын терең зерттеуші ғұлама-ғалым ретінде танытатын шығармаларының бірі – “Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат” болып табылады.

Әл-Фараби өзінің “Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат” деген еңбегінде ұстазы Аристотельдің “Поэтика” атты зерттеуіне сілтеме жасай отырып, өлең жазудағы ақындық шеберлік пен өнер жайында ғылыми ой-пікірлер айтады.

Фараби поэтикада екі түрлі құбылыс бар деп біледі. Олардың бірі-софистика, ал екіншісі-еліктеу. Ғалым бұл екеуі төркіндес емес, қайта олар бір-біріне қайшы келетін ұғымдар, екеуінің мүддесі де екі түрлі екенін ерекше атап көрсетеді. “Софист тыңдаушы санасында болмыстан тыс, оған қайшы қайдағы бір елес туғызады, сондықтан ол бар нәрсе жоқ, жоқ нәрсе бар деп ойлайды, ал оған қарама-қарсы еліктеуші тыңдаушысына үйлесімге орай ой түюге жетелейді. Оған сезім шарапатын тигізеді.

Сөйтіп, Әл-Фараби грек поэзиясын төмендегідей топқа бөліп сипаттайды, олар: трагедия, дифирамбы, комедия, ямб, драма, эпос, диаграмма, сатира, поэма, риторика, амфигеноссос (космогония), акустика.

Фараби “Өлең өнерінің қағидалары” туралы трактат деген шығармасында ақындарды үш топқа бөліп қарастырады. Бірінші топқа дарыны мол, бірақ өлең өнерінің теориясымен таныс емес ақындарды жатқызады. Екінші топқа өлең өнерімен толық таныс, өлең жазу қағидасын да, бейнелеу құралдарын да, меңгерген ақындарды да жатқызады. Ал, үшінші топтағыларды жоғарыда аталған екі ақындық топқа еліктеушілер дейді.

Әбу Насыр әл-Фараби — өз дәуірінің көрнекті ақындарының бірі. Бұл жөнінде әл-Фараби замандастары және одан кейінірек өмір сүрген Шығыстың көрнекті ақындары, әдебиетшілері және тарихшылары көптеген мәліметтер жазып қалдырған. Мәселен, белгілі араб тарихшылары Ибн Аби Усайба (1203-1270) және Ибн Халликон (1211-1282) өздерінің еңбектерінде әл-Фарабидің араб, парсы тіліндегі жазылған жырларынан үзінділер келтірген. Қазақ ғалымы Ақжан Машанов та Фарабидің өмір сүрген жерлерін аралап, оның ақындық мұрасын халыққа жеткізді.

Әл-Фарабидің әдебиеттану саласына қатысты трактаттары жайлы ой өрбітер болсақ, фарабитанушы ғалымдардың зерттеулерін зерделей отырып, оның үлкен әдебиетші, ақын болғандығын бағамдаймыз. Үлкен әдебиетші ғалым Н.Келімбетовтің “Әбу Насыр әл-Фараби әдебиет теориясымен де жан-жақты шұғылданған ғалым. Әдебиет теориясы бойынша бірқатар келелі еңбектер жазғанын ғалым шығармаларының сақталып қалған тізімдерінен білеміз”, – деген сөздері ойымызды нақтылай түсері хақ [2].

Аристотельден кейінгі екінші ұстаз атанған ғалым өзінің әдебиетке қатысты негізгі теориялық ой-пікірлерін: “Риторика”, “Поэзия өнерінің каноны туралы трактат”, “Поэзия өнері туралы”, “Ғылымдарды классификациялау туралы трактат”, “Өлең және ұйқас туралы сөз” және т.б. еңбектерінде саралайды. Оның осы айтылған еңбектеріндегі теориялық ойлары мен көркемдік-эстетикалық пікірлері әлі күнге мәні мен маңызын жойған жоқ. Ғылымның айтылған саласын зерттеу барысында өзінен бұрынғы ұлы философтардың сара жолымен жүріп, олардың дәстүрлерін бойына сіңіріп, дамытты. Әдебиетші ғалым Н.Келімбетов “Ежелгі дәуір әдебиеті” атты кітабында әл-Фарабидің “Өлең кітабы ” трактатынан мынадай сөздерді келтіреді: “Біз поэзиясымен хабардар болған көптеген халықтарға қарағанда арабтар өз поэзиясында бәйіттің соңғы жағына көбірек мән береді. Сол үшін де араб бәйіттері белгілі бір өлшемдегі шектелген сөздермен толықтырылады, көркемделеді. Мұндай жағдайда қолданылатын сөз тіркестері ырғақты, белгілі бір бөлшектерге жіктелген болуы керек, тіпті ондағы әрбір ритм, ырғақ, буын, бунақ саны да шектеліп тұруы шарт.

Бәйіттегі сөздерде әңгіме не туралы айтылып жатқан болса, соған ұқсас етіп, бейнелі түрде айтылуы тиіс. Сонымен бірге бәйіттердің бір-біріне үндес болуы да талап етіледі” [9,119]. Ұлы бабамыз бұл еңбегінде поэзия жанрының теориялық мәселелеріне жүйелі

ойлар айтқан. Өлең құрылысы мен оның өлшемдері, ұйқас пен ырғақ мәселесі де назардан тыс қалмайды. Өлеңнің әрбір буыны мен бунағы ұйқасы мен өлшемі – бәрі бір-бірімен үйлесім тауып отыруы тиіс.

Әл-Фарабидің әдеби мұрасын зерттеушілер оның “Поэзия өнерінің каноны туралы трактатында” поэзия жанры туралы ой-пікірлерін өрбіте келіп, осы өнер саласында жүрген ақындар мен олардың дарындылықтарының ара жігін айыратынына көңіл аударады. Бұл бойынша автор шайырларды табиғи дарынына, арқалылығына, логикалық ойларына, ұйқас пен үйлесімді сақтауына қарап, үш топқа бөледі. “Біріншісі – өлең жазып, оны оқуға қабілетті, табиғи дарыны барлар. Бұлар поэзияның көптеген түрінде көркем бейнелілікке, тамаша ұйқастар мен теңеулер жасауға шебер. Сондай-ақ, олар өлең өнерінің сырымен, сын-сипатымен, теориясымен жақсы таныс болмаса да, алғырлығы мен асқан дарындылығының арқасында жырлары өткір, әрі тілге жеңіл, жүрекке жылы тиеді.

Екінші топтағы ақындар – өлең өнерінің қыр-сыры мен теориясын жетік меңгерген. Әдеби көркемдегіш құралдарды ұтымды қолдана алатындар.

Үшінші топқа алдыңғы екі топқа жататын ақындарға еліктеушілер кіреді. Бұлардың ақындық шеберліктері кемеліне келмегендігі мен өлеңнің қыр-сырын әлі толық меңгермегендігі айтылады” [3].

Ұлы бабамыздың поэзия өнері жайында жазған теориялық ой-пікірлерін сол замандағы мықты ғалымдар жоғары бағалаған және “ақындар падишасы” деп ардақ тұтқан. Бұл тұрасында көрнекті ғалым А.Көбесов мынадай мәліметтерді келтіреді: “Сайф ад-Даула сарайында өмір сүрген арабтың сері, әрі жауынгер ақыны Әбу Фирас (932-968) Фарабиге мынадай баға береді: “Поэзия – дөңгеленген алтын түйе, оның басы – Әбу Насыр Мұхаммедке, өркені – Әбу Нуасқа, иығы – Омар ибн Рабияға, кеудесі – Әбу Таммамға тиді, қалғаны – ішек-қарын – оны екеуміз (сарайдың жарамазаншы жыршысы екеуі) бөлісіп отырмыз”. Осы келтірілген деректегі аты аталған адамдар өз замандастарынан озып тұған, ақындық өнердің майталмандары саналатын араб халқының бірегей тұлғалары. Демек, Шығыстың аты шулы марғасақаларының басы болған кемеңгер бабамызды әлемде теңдесі жоқ ғұлама деп санауға толық негіз бар.

Фарабитанушы ғалымдардың зерттеулеріне қарағанда Әбу Насыр үлкен ақын болған. Мәселен, үлкен әдебиетші-ғалым Н.Келімбетов ол жайында: “Әбу Насыр әл-Фараби – өз дәуірінің көрнекті ақындарының бірі дей отырып, Ибн Аби Усайба, Ибн Халликан секілді араб тарихшыларының жазып қалдырған мәліметтерін басшылыққа алады да солардың жазбаларынан әл-Фарабидің өлеңдерін жолма-жол аударып береді” /9,123/. Белгілі фарабитанушы А.Көбесов мынадай дәйекті келтіреді: “Совет ғалымы Е.Э.Бертельстің парсы-тәжік поэзиясы тарихына арналған еңбегінде, түрік зерттеушілері Ахмет Атеш, Хафиз Данышпан еңбектерінде Фарабидің шайырлығы, әдеби мұрасы туралы көп жаңалықтар келтіреді. Бұлар және басқа оқымыстылар Фарабидің араб, парсы, түрік т.б. тілдерде әр түрлі жанрда жыр жазғандығын растайды, үзінділер келтіреді” /10,106/. Бұл зерттеушілердің қай-қайсысы болсын, 1979 жылы қазақ тілінде тұңғыш рет Аян Нысаналиннің “Трактат және өлеңдер” атты аударма жинағынан әл-Фараби өлеңдерінің мәтінін алады. Олар ұлы ұстаздың өлеңдерін талдай отырып, Фараби өлеңдерінің негізгі тақырыбы – Жаратушы-біріншіден кешу тілей отырып, осынау өмірдің мәні мен мағынасын зерделеу, ғылымға ұмтылуды насихаттау, адамгершілікті уағыздау болды деген ой түйіндейді. Енді бір өлеңінде туған жерден жырақта жүрген бабамыз кіндік қаны тамған жерге деген сағынышын өлең өрнегіне арқау етеді. Оны Аян Нысаналин аударған мына өлең жолдарынан көруге болады:

Қашықтасың туған жер – қалың елім,
Не бір жүйрік болдырып жарау деген,
Шаршадым мен, қанатым талды менің,
Шаңыт жолға сарылып қарауменен.

Кері оралмай жылдарым жатыр ағып,
Қасіреттің жасына көз жуанар.
О, жаратқан, көп неткен ақымағың,
Құм сықылды тез ысып, тез суынар.

Сонымен қатар арабтанушы ғалым Ш.Қалиева әл-Фарабидің араб тілінде жазылған бірнеше өлеңдері мен поэмаларын Дамаск кітапханасынан тауып көшірмелерін елге алып келгені әлі де болса фарабитанушы ғалымдардың құлағына шалына қоймады деп ойлаймыз. Ойшылдың аталған өлеңдері мен поэмаларын қазақ тіліне аударып, көркемдік ерекшеліктерін анықтау келешектің үлесінде.

Елімізде әл-Фараби мен оның трактаттары жайында сан алуан ғылыми мақалалар, іргелі зерттеулер, монографиялар, көркем шығармалар жазылды. Сөзімізді қорытындылай келе, Орта ғасырдағы бабаларымыздың ғылыми-мәдени мұраларын, олардың тарихын зерттеу, игеру ғылым жолындағы әрбір азаматтың борышы болуы тиіс. Сонда ғана қазақ халқының тарихын терең танып біле аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аль-Фараби. Философские трактаты, Алматы, 1972.
2. Р.Бердібаев. Биік парыз, Алматы, 1980.
3. Н.Келімбетов. Ежелгі дәуір әдебиеті, Алматы 1991. 264 б.
4. Аль-Фараби. Трактаты о музыке и поэзии, Алматы, 1993.
5. А.Көбесов. Әбу Насыр әл-Фараби, Алматы, 2004.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Шуршитбай Б.

С.Аманжолов атындағы ШҚУ-дың қауымдастырылған профессоры, т.ғ.к. (Өскемен қ., Қазақстан)

Айдар Ж.

«Дінтану-философия» мамандығының 3-курс студенті (Қазақстан)

Қазақ Философиясы – қоғамдық сананың ұлттық түрі; тұрмыс пен танымның ортақ принциптері, адам мен дүние жүзінің қатынасы туралы ілім, табиғаттың, қоғамның және дүниетанымның жалпы даму заңдары жайындағы ғылым. Қазақ халқының даналық өрісінде дүние мен адам туралы дүниетанымдық көзқарастардың тарихи қалыптасқан даму жүйесін қамтиды. Қазақ тіліндегі даналық түсінігі мәні жағынан философияға жақын. Қазақтың даналық ой-пікірлерінің тарихы екі кезеңнен тұрады. Бірінші кезеңде Анахарсис, Қорқыт, Жүсіп Баласағұни, Қожа Ахмет Йасауи, Әбу Наср әл-Фараби, Махмұт Қашқари, т.б. данышпандар даналық дәстүрлерін жасады, олар табиғи түрде қазақ этносының дүниетанымдық ойлау мәдениетінің бастау арналарына айналған. Екінші кезеңде қазақ халқының төл дүниетанымы мен философиясы қалыптасып, дамыды.

Ұлттық құндылықтар – ұлт қорғаны. Қазақ халқы – әлемдегі ең ғажап халық. Қазақты әлем халқына ғажап халық екенін танытып тұрған ол – біздің ұлттық құндылықтарымыз, салт-дәстүр, әдет-ғұрып пен мәдени мұраларымыз, тіліміз және ұлттық қолөнер мен ұлттық киімдер, ұлттық тағамдар, ұлттық ойындар. «Ата салтың – халықтық қалпың» дегендей, өз ұлтымыздың қадір-қасиетін, ой-өрісін танытатын салт-дәстүрімізге, қазақтың мәртебесін көтеретін мұраларымызға құрметпен қарап, оларды қастерлеу – баршамыздың міндетіміз. Жер-жаһанда қазақтан асқан қонақжай халық жоқ десек болар. Қазақ жерінде болған поляк саяхатшысы, зиялысы А. Янушкевич: «Дүние жүзін қазақ жайласа, жер шарын тегін айналып шығар едім», – деп қазақ халқының қонақжайлығына тәнті болған екен. Қонақжайлылық – қазақ халқының сүйегіне сүтпен сіңген қасиет. Бұл қасиет қазақты өзге ұлттан ерекшелеп, мәртебесін биіктетіп тұрады.

Қазақ халқы бағзыдан бүгінге дейін амандық, есен-саулық білуге ерекше мән берген. Қазақтың салт-дәстүрлері бала дүниеге келген сәттен бастап, ержетуі, тәрбиесі, келін түсіріп, қыз ұзатуы, өлім-жітімге дейінгі аралықты, сонымен қатар қауымдық-әлеуметтік мәселелерді де қамтиды. «Бесік тойы» қазақ өмірінде үлкен орын алады. Балаға «бесік жырын» айта отырып тербетеді. Ал бала бесікке көбінесе омыраудан шыққанша жатады. Бесіктен шыққан бала еңбектеуден өтіп қаз-қаз баса бастаған кезде, болашағына ақ жол тілеп, «тұсаукесер» тойын жасайды. Тұсауында елге сыйлы, абыройлы адамға саған ұқсасын деген ниетпен кестірген. Тұсауы кесілер баланың алдына кітап, қамшы, құрық қойып, бала қай затты ұстаса болашағы сонымен байланысты болады деп жорыған. Бала үш, бес жасқа толғанда ұл балаға тән тағы бір той – «сүндет тойы» болып табылады. Бұл дәстүр қазақ халқы ислам дінін қабылдағаннан бастап салтымызға сіңіп, кейін дәстүріміздің мызғымас бір бөлігіне айналған. Баланы сүндетке тақ жасында отырғызған. Баласы сүндетке отырған ата-аналар «балам мұсылман санатына қосылды» деп қуанады. Баланың есіл дерті түзге, төрт түлікке ауа бастайды. Ал бұл кезде қыз балалар қуыршаққа қызығып, үйден ұзамауға тырысады. Осы кезде ата-анасы ер баласын "ашамайға" мінгізген.

«Ашамай» дегеніміз – ағаштан жасалған ердің қарапайым түрі. Кеңдігі балаға лайықталып жасалған. Алды-артында ердің қасы секілді сүйеніші болады. Үзеңгісі жоқ.

Үстінде жұмсақ көпшігі болады. Осыны жуас атқа ерттеп, үстіне баланы мінгізеді. Аттан ауып қалмасын деп екі аяғын байлап қояды. Содан соң тізгінді балаға ұстатады да, біреу атты алдымен арқан бойы жерге, онан соң одан да алысқа жетектейді. Ашамайдан кейін бала ілешала «бәсіресіне» мініп, тұңғыш рет үйінен алысқа жолаушылаған кезде әке- шешесі бір малын сойып, «тоқым қағарын» өткізеді. Бұл «тоқым қағар» ақ ниеттен, адал көңілден атқарылатын ата-аналық парыз. Бұл – айналасы он жасқа дейінгі балалық шақтағы ұл балаға істелетін дәстүр. Ал қазақ қоғамындағы қыз баланың орны, тәрбиесі өте ерекше. «Қыз балаға қырық үйден тыйым» деп тәрбиесіне аса қатты мән берген. Қыз бала екі-үш жасқа келгенде қуыршақ жасап, үй жасап ойнауға әуестенеді. Осы сәтте қыз бала үшін қуанышты сәт, ол – «құлағын тестіру». Бұл қуанышқа қазақ халқы той жасап, қыз баланың өміріндегі өзіне тән дара қуанышын атап өтетін болған. Осындай жаста ата-анасы ұлдарының төбе шашын ұзарта өсіріп, моншақ араластыра өріп «айдар қойған». Бұл көз тимесін деген ырымға баланған. Тарихқа көз жүгіртер болсақ, Кенесарының жан серігі болған Наурызбай батырдың ұзын айдары болған. Баланың шашын әдемілеп алып, маңдай тұсына шаш қалдырып «кекіл» қойған. Кекіл ұл балаға жарасып тұрған. «Айдар» мен «кекіл» сияқты әдемілеп алып, екі жағынан бірдей желкесіне қарай азырақ шаш қалдырып «тұлым» қойған. Тұлым негізінен қыз балаларға тән болғанымен, кейде ұл балаларға да қойылады. Бала күнінде ата-анасы баласының болашағы жарқын болғанын қалайды. Халық арасында ежелде жас мөлшерін қозы жасы, қой жасы, жылқы жасы, патша жасы деп санаған. Қазақ оннан асқан ұлын «қозы жасына» келді десе, он бес пен жиырма бестің арасын «қозы жасы» деп атаған. Белдің бекіп, қабырғаның қатқан кемел кезі жиырма бес пен қырықтың арасын «жылқы жасы» десе, қынаптан шыққан қылыштай қырық жасты «патша жасы» деп атаған. Дүниеге келген нәрестеден бастап бір-бірімен байланысып жатқан салт-дәстүрлер – ұлттық құндылықтарымыз. Қазақ халқының ұлттық құндылықтары тек салт-дәстүрмен ғана шектеліп қалмайды. Тағы бір түрі ол – қазақ халқының «ұлттық өнері». Ежелден ән мен күйге құмар халық, өнерге десе ішкен асыр жерге қояры анық. Ұл мен қызының өнерлі екендігі ата-анасына абырой да бола білген. «Өзен жағалаған мен өнер жағалағанның өзегі талмайды» деп қазақ бекер айтпаса керек. Қазақ «өнерлі бала сүйкімді» деп санаған. Әншілік, күйшілік, ақындық, айтыскерлік, жыршылық, термешілік бұл күнге дейін жалғасып келе жатыр.

Қазақ жеріндегі дәстүрлі ән мен күй өнері де бұл күнде өз ізін жалғастырып келе жатыр. Қазақтың домбырасы мен қобызы арқылы қанша тарихи оқиғалар «күй» болып суреттелді. Құрманғазыдан қалған күйлер әлі де өз құдіреттілігінде деп айтуға болады. Қазақ халқының ең басты ұлттық құндылығы ол – «ана тілі». Біздің ана тіліміз – қазақ тілі. Қазақ тілі әлемдегі ең ғажап тіл десек артық айтқандық болмас. Ананың сүті, атаның қанымен бойымызға дарыған тіл бізбен бірге ғасырлар бойы жасасып келе жатыр. Ата-бабамыздан мирас болып келе жатқан баға жетпес байлығымыз. Ана тіліміз түркі тілдерінің ішіндегі сөздік қоры ең бай тіл және әлемдегі ең таза тілдер қатарында.

Ұлттық құндылықтарымыздың бірі ол – «қазақ қолөнері». Қазақ халқының қолөнерінің тарихы тым тереңде жатыр. Бағзы заманнан бері келе жатқан қазақ қолөнері үнемі жаңғыру үстінде болған. Қазақ халқының дәстүрлі қолөнері даму биігіне XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында жетіп отыр. Қазақ ұлттық қолөнерінің таңғажайып туындысы – киіз үй орта ғасыр саяхатшылары Марко Полоны, Плано Карпиниді, Клавихоны, Барбораны қатты таңғалдырып, олардың тарихи жазбаларынан орын алғаны да белгілі. Сонымен қатар қазақ халқының ұлттық құндылықтарының тағы бір түріне «ұлттық тағамдарды» да жатқызсақ болады. Себебі қазақтар адам қажеттіліктері ішінде тағамды бәрінен жоғары қойған. «Астан үлкен емессің» деп асты құрметтеген, оны әзірлеудің түрлі көзін таба білген. Кең дастарқаны арқылы жақсылар мен жайсаңдарды құрметтеп, өздерінің мырзалық, мәрттік қасиеттерін таныта білген. Ежелден мал шаруашылығымен айналысқан ата- бабаларымыздың негізгі асы – ет пен сүт болған. Ұлттық құндылықтар туралы сөз

болғанда, ұлттық киімдер де шет қалмайды. Себебі ұлттық киімдер де ұлттық құндылықтардың бір бөлшегі. «Ең әдемі киім – ұлтыңның киімі» деген ұлағатты сөз бар. Қазақ халқының ұлттық киімдері еш халықтан кем емес екені анық. Ұлттық киіміздің көркем үлгілері әлемнің этнографиялық мұражайлары мен көрмелерінен орын алған. Қазақ халқы сыйлы адамдарының астына ат, үстіне шапан жапқан. Бұл құрметтеудің озық үлгісі ретінде бағаланған. Ертеде халық шеберлері қазақтың салт-дәстүріне тән, кигенге ыңғайлы, тұрмысқа қолайлы әртүрлі киім үлгілерін жасаған болатын. Ұлттық киімдерге тақия, сәукеле, кимешек, бешпент, шапан, қамзол, байпақ, мәсі, тағы да басқаларын жатқызсақ болады. Ұлттық киімдер әр қазақтың ажарын ашып, сәнін кіргізеді.

Қазақ халқының ұлттық құндылықтарының бірі – «ұлттық ойындар» баланы іс-әрекетке, адамгершілікке, ақыл-ойын жетілдіруге, отансүйгіштікке, салауатты өмір сүруге тәрбиелеуде теңдесі жоқ құрал. «Адам ақылымен сымбатты» деп білген халқымыз тұрмыс-тіршілікке байланысты туған ұлттық ойындарды бала тәрбиесіне, дене тұрғысының дамуына, сөздік қорының молаюына лайықтап, шебер пайдалана білген. Балаларға арналған ойындар тәрбие мәселесімен астасып жатыр. Ұлттық ойындарымыздың арасында халықтық сипат алған ойындарымыз да бар. Олардың қатарына көкпар, бәйге, аударыспақ, қыз қуу, тоғызқұмалақты, тағы да басқа ойындарды жатқызсақ болады. Жалпы, қазақтың ұлттық ойындары ерлік, өрлік, өжеттік, батылдықы, шапшаңдық қасиеттерімен қатар, әділдік пен адамгершілікті жоғары ұстаған. Қазақ халқы өз ұлттық құндылықтарымен өзге ұлттардан өзгешеленіп тұрады. Баға жетпес осындай құндылығы бар біздің ел бақытты. Өзінің құндылықтары арқылы ұлттық болмысын сақтап, осы күнге жетіп отыр. Ертеңгі ұрпақ ұлтжанды, отаншыл, патриот болып өссін десек, осы бастан ата-дәстүрімізді ардақтауды үйретіп, ұлттық құндылықтарды бойына сіңірте білуіміз қажет. Жас жеткіншек ұлттық құндылықтарды бойына сіңіре білсе, еліміздің ертеңі нұрлы болмақ. Бойына ұлттық құндылықтарды сіңіре білген адам болашаққа жауапкершілікпен қарап, еліміздің елдігі үшін аянбай қызмет ететін азамат болып өседі. Ұлттық құндылықтар – ұлт қорғаны.

Дүниетаным, ақиқатты рухани-практикалық игерудің танымдық жүйесі болса, дүниетанымның соңғы және жоғарғы формасы философия деп есептеледі. Оның ішіндегі бір ұлтқа ұйысқан адамдардың білім мен сенім жиынтығы, рухани-адамгершілік және моральдық мұраттары, әлеуметтік-саяси бағдарлары мен қоршаған ортаға деген психологиялық және эстетикалық көз-қарастары дүниетаным түсінігінен қуат алады. Олай болса, Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Н. Назарбаевтың бастама-сымен елімізде бірнеше жыл бойы жүзеге асып жатқан «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының ауқымында ұлттық рухани құндылықтар мен мұрамызды игеруде философия өте үлкен рөл атқармақ.

Қазақ философиясы туралы зерттеулер нышаны егемендікке аяқ басқан кеңестік жылдарда аңғарыла бастады, бірақ толық мүмкіндік Қазақстанның тәуелсіздігінен бастап шындыққа айналды. Қазақ философиясының тарихы мен оның мәселелері туралы жүйелі ғылыми-зерттеулер жүргізіліп, кандидат, доктор диссертациялар қорғалды, арнайы ғылыми кітаптар жазылды. Қазақ философиясын дүниежүзілік философиялар жүйесінде әрі өркениеттік негізде зерттеу егемен елдің қоғамдық санасының жетіліп-толудың басты арнасының біріне айналып келеді.

Әдебиеттер

1 Нұрмұратов С. Кіріспе // «Ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі қазақ халқының философиялық мұрасы». Жиырма томдық. 5-том. «Орта ғасырдағы түркі ойшылдары». Астана: «Аударма», 2006. — 516 б.

2 Габитов Т. Соображения о тюркской философии // Тюркская фило-софия: десять вопросов и ответов. Алматы: КИЦ ИФиП МОН РК, 2006. — С. 131 — 140.

3 Нысанбаев А., Аюпов Н. О тюркской фальсафе. Тюркское миро-воззрение и ислам. // Тюркская философия: десять вопросов и ответов. Алматы: КИЦ ИФиП МОН РК, 2006. — С. 5 — 76.

4 Нысанбаев Ә., Есім Ғ. Халықтың дүниетаным // Егемен Қазақстан. 1991. 14 тамыз.

5 Нұрышева Г.Ж. Қазақ халқының өмірмәндік түсініктері және позитивтік экзистенциализм: салыстырмалы талдау // Қазақстан Республикасы: тәуелсіз дамудың 10 жылдығы: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары / Бас ред. Б. Сейсенов. — Алматы: ФЖСИ КБО, 2001 — 2 т. — 58–63 бб.

6 Колчигин С., Әлжан Қ. Алғысөз // «Әлемдік философиялық мұра». Жиырма томдық. 11-том. Өмір сүру философиясы. — Алматы: Жазушы, 2006. — 512 б.

Pedagogical Sciences

Heydar Aliyev and Azerbaijan Education

Hamza Aliyev

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor of Azerbaijan State Pedagogical University, Doctor of Philosophy in Pedagogy

Today, when we analytically analyze the historical services of Mr. Heydar Aliyev in the path of socio-economic and cultural development of Azerbaijan in the 30 years of time, and evaluate the work done from the point of view of national and state interest, we once again witness the rapid development of Azerbaijan in these years.

Due to the injustice of history, the people of Azerbaijan, separated from their national statehood and shackled to their national feeling, embarked on the path of socio-economic and cultural progress in those years. Heydar Aliyev's contributions to education, which is an irreplaceable means of national progress, science, culture and development of meaning, his services to the education of the people and the harmonious development of the education system are immeasurable.

The historical experience of world civilization shows that heads of state who value science and education not only ensure the economic and cultural progress of their countries, but also make a great contribution to culture. In this sense, the care and attention shown by the Great Leader Heydar Aliyev to the development of national education is distinguished by his uniqueness. Thus, the historical stage that began in 1969, when the venerable Heydar Aliyev came to power, is perceived as the development period of today's Azerbaijani science.

Heydar Aliyev's services in the field of education development in Azerbaijan went in two directions:

- Heydar Aliyev's theoretical instructions on national upbringing and education.
- Heydar Aliyev's works in the construction of national education, in the way of harmonious development of various fields of education.

The Great Leader Heydar Aliyev, speaking about the role of education in the development of society, says:

"How valuable this education system is can be seen from the fact that Azerbaijan has people with high education, knowledge, qualifications, and high science, and they make up the majority of the society. If they were not there, Azerbaijan's economy could not develop. Without them, we would not be able to manage Azerbaijan as an independent state. They need to be appreciated."

Great Leader Heydar Aliyev has always emphasized that education plays an indispensable role in national progress and independent state building. The concept of national education has not yet been developed in our country. However, the suggestions and ideas put forward in speeches, speeches and reports of Mr. Heydar Aliyev determine both the content and the ways of implementation of educational work.

He emphasized that education is an important area of every state, country, and society. The analysis of the historical development of Azerbaijani education over the past 30 years shows that our national education has gone through the following stages:

- Advances in the development of Azerbaijani education (1970-1982)
- Azerbaijan education 1982-1987 years

- Azerbaijani education during the years of depression (1988-1993)
- New era of educational construction in independent Azerbaijan

The rapid rise of Azerbaijani education in our national history, the first stage of the real renaissance coincides with the first period of Heydar Aliyev's leadership in Azerbaijan.

The second stage covers the years 1982-1987, when Mr. Heydar Aliyev worked in the supreme leadership of the former USSR. These were the years when, among other areas, Heydar Aliyev was in charge of the entire education system of the state. Even in those years, he would create conditions for the youth of Azerbaijan to study not only in Azerbaijan, but also outside the borders of Azerbaijan. He even often met with Azerbaijani students, was personally interested in their concerns and problems, and used all opportunities to solve them.

The third stage includes the most complex and crisis years of our modern education history (1988-1993), the years of recession and depression. At this stage, those in charge of Azerbaijani education could not correctly assess its role in society. In 1992, they adopted the "Law of Education" in an attempt to restructure education in a "revolutionary way".

The fourth stage covers the period when Heydar Aliyev started to build a new national education on the basis of educational reforms in accordance with world standards of independent Azerbaijan.

At the end of 1982, when Heydar Aliyev led the educational reforms of the former USSR, it led to certain qualitative changes in the development of general education.

One of the great contributions of the Honorable Heydar Aliyev to the development of education in Azerbaijan in the 1970s and 1980s, thanks to his initiative and care, was the establishment of the most famous universities of the former USSR outside Azerbaijan, covering more than 80 fields of national economy, science, education and culture of our Republic and the most It is the creation of opportunities and conditions for more than 15,000 young Azerbaijanis to receive higher education and training as highly qualified specialists in more than 250 specialties. Heydar Aliyev praised highly qualified specialists who studied outside of Azerbaijan in the 70s and 80s as "students of Azerbaijan, national wealth of Azerbaijan".

After Azerbaijan gained independence, a revival and renewal began to be noticed in the field of education, as in every field of our society. As a result of the great influence of our national leader, Heydar Aliyev, progress has been made, structural changes have taken place in secondary, secondary and higher schools, serious construction works have been carried out to strengthen the material and technical base of educational institutions, and the application of effective methods and methods for solving the problem has been put forward. Heydar Aliyev always said in his speech:

"Now Azerbaijan is an independent state. As an independent state of our republic, Azerbaijan, by creating and developing its own national concept of theology, without a doubt, the field of education should also be established on the basis of national goals and interests.

At the Congress of Azerbaijan, Heydar Aliyev expressed the attitude of the state to the field of education as follows:

"As an independent state, we build our own education system as we want. We use the progressive practices of all countries of the world. I believe that on the foundation created so far, Azerbaijan will further improve education and school."

Curriculum is one of the new terms and topics related to education discussed in Educational Issues and Teacher Training Institutes, and in the media. The meaning of this word has been sufficiently explained in the press. Curriculum is the preparation of programs, study plans, textbooks according to new standards, and the result, in other words, skills and actions are taken as the basis. In general, the services of the national leader Heydar Aliyev were not small in reaching the current level of education in Azerbaijan that meets the development trends of the world and international standards. We mentioned at the beginning that the renaissance period of

Azerbaijani education, science and culture began on June 14, 1969. A wide network of general, technical-vocational, secondary, higher and additional educational institutions operating in our country, a strong scientific-pedagogical personnel corps has its source precisely from the far-sighted and purposeful policy in the field of education carried out under the leadership of Heydar Aliyev in the 70s of the last century. The large-scale educational construction work has laid a strong foundation for future development.

Along with all this, he made several reforms in the education system. In 2003, the State Program for the construction of new general education schools, major renovation of existing schools and providing them with modern teaching equipment, the program for the development of the creative potential of children (youths) with special talents, and other related programs and their implementation are part of the work done in connection with the development of education.

After Azerbaijan became independent, Turkey was the first to recognize the state independence of our country. It has exceptional services in creating contemporary examples of the historical brotherhood of Azerbaijan and Turkey, and in the formation of a new type of education system in our country. After Azerbaijan became independent, 15 qualified specialists from Turkey were sent to Azerbaijan and created the current "Cag Oyratim Shirkti" which meets the standards of modern education. All this is part of the work that promotes the development of Azerbaijani education.

DIRECTIONS OF INCULCATING NATIONAL AND MORAL VALUES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Aygun Ismayilova

Azerbaijan State Pedagogical University, Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor

The development of our modern society depends to a great extent on the intellectual maturity and spiritual richness of people, their education and professional level. The acquisition of these qualities by modern people is in many ways the responsibility of the school. Because the founders of tomorrow grow up in school today. The educational reform, which calls the modern school to a new peak, requires every educational worker to take a more responsible approach to his work, mobilize his strength and skills, and all his capabilities.

The goal of the modern educational process is to develop students' self-management, analytical analysis, free thinking, deepen theoretical knowledge in practical ways, and apply the acquired knowledge and skills in future professional activities.

A modern approach to teaching should be aimed at bringing newness and innovation to the learning process. Today, in the educational history of our republic, a student-oriented education system is being formed. Democratization, humanization, integration, differentiation, individualization are considered as important pedagogical principles in building such a system according to the needs and requirements of our society. The modern concept of education is based on the constant development of a person.

There is such a precious saying among the people: "To give Aristotles, there must be Platos." Among these moral values, the traditions of the people related to generosity have a special place.

To educate the future personalities of independent Azerbaijan, foreign language teachers also have great responsibilities. By summarizing the centuries-old experience in the field of the generosity of the people and the Western world and conveying it to young people in the process of moral conversations, they should achieve their growth in a good spirit, and the teacher should provide children with rich material on this and create conditions that maximize their activity and their creative educational work.

Now the components of generosity are more widespread in our country, they are reflected in textbooks. At present, in order to improve the education of children in general education, teachers should not spare them the help they can, they should try to achieve their correct orientation on this path. From this point of view, in foreign language lessons, any goal can be easily achieved if extensive information is given about the life and creativity of well-known personalities of European countries in extracurricular exercises or during the lesson.

In the teaching of a foreign language, he talks about the good deeds of famous thinkers, and in their works, the call to generosity, which is the most important problem of moral education of young people, occupies one of the most important places. In foreign language teaching, in addition to the lesson conducted according to the program, the works of thinkers who call children to benevolence should be read and analyzed.

In general, by using artistic recitation in foreign language teaching, by connecting it with life, taking into account the level of understanding of the learners, any result can be achieved.

Also, children understand more clearly that kindness is widespread not only in the eastern world, but also in the west. As an example, by conveying some points from the book "Letters to My Son" by the well-known English publicist Philip Stephon to children, and leaving the discussion of the work to them, their level of understanding is tested again.

Through such questions, the teacher pays attention to the extent to which children understand the work. He also pays great attention to the correct pronunciation and analysis of their words. From this point of view, if the teacher directs the teaching of a foreign language in this direction, the lesson will be more lively and purposeful. Many examples can be cited from such sources.

Therefore, the goal can be achieved by collecting materials related to kindness and generosity in European sources and giving them to children for discussion. Thus, when various interesting facts, examples, and stories are presented to children sequentially during hundreds of moral conversations, and when they conduct business relationships and discussions in these conversations, they become more convinced of the necessity of useful actions and emotions.

Language, which is the most important means of communication in society, is a tool for exchange of ideas and mutual understanding between people, and at the same time, it plays an indispensable role in the formation and development of various relations between peoples.

In one of his interviews, the late linguist scholar Buludkhan Khalilov said about learning a foreign language: "It is clear to all of us that knowing many languages is an important condition. The more languages a person knows, the more he is a person. This means that he has mastered the literature, customs, and psychology of the people whose language he studied. So this itself is intellectualism in a broad sense.

Intelligence also has certain conditions. One of these conditions, and even the most important one, is that a person who is an intellectual should use his knowledge to serve his state, people, nation and each of its individuals.

Today, a student-oriented education system is being formed in our university in accordance with the needs and demands of our society. In the establishment of this system, democratization, humanization, integration, individualization, national-moral values are taken into account as important pedagogical principles. It should also be noted that serious reforms are taking place in the field of teaching foreign languages in Azerbaijan, which is currently in the process of integration into the European education system.

These reforms include innovative teaching methods used in language teaching, content of education, student-teacher relations and other areas. The basis of innovative methods is the ability to use the learned language in a real situational environment.

One of the foreign languages taught at our university is German. Using innovative methods during the teaching of the German language, one of the main goals of our teachers is to deeply assimilate our national and moral values, and at the same time, to develop the students' language skills.

In this regard, the education of generosity can be instilled in students by bringing examples from the works of world thinkers as additional reading material. The ideas of each student are studied by discussing examples of generosity and national-spiritual values in the works in the form of dialogues and discussions in the audience.

As mentioned earlier, one of the main components in teaching a foreign language is the ability to use the learned language in a real situational environment.

As we all know, on February 6, a very strong earthquake occurred in our brother Turkey. People who were there suddenly lost everything. As usual, Azerbaijan was the first country to lend a helping hand. During this assistance, students of Azerbaijan State Pedagogical University participated enthusiastically in a manner befitting the people of Azerbaijan.

The assistance provided by the Azerbaijani people in this incident was discussed in German language during the lesson, and it brought to the fore once again the necessity of extending a helping hand to every peace-loving nation of the world. This is our upbringing from our national and moral values.

The help provided by the Azerbaijani people during the natural disaster was shown as an example to other students, and at the same time, it was explained in the foreign language, German, how our nation took ownership of its national and moral values.

Therefore, the application of the principle of student orientation to the process of foreign language learning requires that the teaching characteristics of the methods and methods used here should be selected taking into account the knowledge, skills and skill level of the students, the scope of interest, needs and requirements. We are also trying to organize our lessons in this manner, based on these modern educational rules.

Experience shows that appropriate organization of work in terms of problems, evaluation of the national education system as a theoretical and practical source increases the quality of education, as well as is of great importance in the formation of the ideology of Azerbaijaniism in students.

Therefore, it is important to always study the national education system and treat it as the source of the Azerbaijani ideology. This also expands the opportunities for the attachment of the growing generations to the national spirit, the spirit of Azerbaijaniism, and the formation of a personality.

LITERATURE

1. Buludxan Xəlilov, ADPU–nın filologiya fakültəsinin dekani, filologiya elmləri doktoru, professor. Respublika.- 2012.-30 noyabr.- S. 5.

2. Tələbəyönümlü təhsil sistemi və xarici dillərin tədrisində onun rolu » Naxcivanxeberleri.com

3. [https://azedu.az/az/news/45775-milli-terbiye-sistemi-azerbaycanciliq-ideologiyasinin-esas-menbelerinden-biri-kimi-](https://azedu.az/az/news/45775-milli-terbiye-sistemi-azerbaycanciliq-ideologiyasinin-esas-menbelerinden-biri-kimi-Intiqam-Cəbrayilov) İntiqam Cəbrayilov. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Təhsilin nəzəriyyəsi və tarixi şöbəsinin müdiri, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor.

4. Werte machen. stark_handbuch.pdf

HAYDER ALIYEV AND EDUCATION REFORM IN AZERBAIJAN

Sevda İslam gizi Abbasova

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor of the Department of Azerbaijani Language and its Teaching Technology of the Faculty of Philology of Azerbaijan State Pedagogical University

After the independence of the Republic of Azerbaijan, it was necessary to make serious changes in the field of education as well as politics and economy, and large-scale reforms were started. In order to raise education to the level of modern standards, the national leader Heydar Aliyev created the State Commission for reforms in the field of education in the Republic of Azerbaijan and approved the "Reform Program in the field of education of the Republic of Azerbaijan" with the Order signed on June 15, 1999.

Since the current state of the previous education system did not meet the requirements of the day, it was important to carry out reforms in this area. The approved program envisaged the implementation of radical innovation in the content, structure, management system and economy of the education system as a whole. In order to ensure its future, the society had to achieve a high level of training of the new generation, and therefore education had to become a highly developed field.

In this regard, the main goal of the reform program implemented in this regard is to maintain and develop the potential accumulated in pre-school, secondary, higher, post-higher education vocational and corresponding additional education levels, to create the relevant normative legal framework that regulates the education system, the Republic of Azerbaijan. The requirements established in the Constitution and Education Law were to implement the state policy based on the democratization of political, economic and social life. For this, a number of important principles were determined, which include the principles of democratization, humanization, integration, differentiation, individualization, and humanitarianization.

In the reform program, the formation of the learner as a personality, his transformation into the main subject of the educational process, and the creation of a new education system based on the national ground and human values, was considered the main task; expanding the scope of the education system, improving its quality and competitiveness; creation of the most favorable conditions for the activities of teachers and other pedagogical workers, provision of their social protection: establishment of a new economic model of the education system, strengthening and optimization of resource provision, etc. issues have been prioritized and solutions have been shown.

It is planned to carry out reforms in the education system in three stages. The first stage - the preparatory stage (1999), the second stage (2000-2003), organizational-legal, personnel, financial, to solve the urgent problems that ensure the socio-economic stability of the educational field and to carry out a large-scale reform, the creation of material and technical support and a new management model, the third stage (from 2004) included the implementation of all measures envisaged in the program.

The reform implemented since 1999 covered all levels of education, and the successes achieved today are considered a clear example of Heydar Aliyev's foresight. The modern education process, its quality, is one of the urgent issues in the focus of the state's attention. The great leader expressed his views on the reforms to be carried out in the field of education as follows: "Now the

main goal of the reforms in the education system is that the education system of Azerbaijan conforms to the standards of the world education system. Of course, in such conditions, Azerbaijan can achieve greater success by reaching the level of developed countries with its educational achievements."

National leader Heydar Aliyev, who said "Education is the future of the nation", provided invaluable services for the development of the young generation as specialists with comprehensive knowledge and skills during all periods of his leadership in Azerbaijan. Even during the Soviet Union, the opening of educational institutions that prepare national personnel in various necessary specialties in the country, sending our young people to study in the prestigious universities of the former USSR was an expression of the visionary policy of the great leader and the value he gave to the development of education.

Our national leader Heydar Aliyev is the initiator and founder of progressive changes in the field of education since the beginning of the independence period. The great leader expressed his views on the reforms to be carried out in the field of education in order to keep up with the innovations in world science and education: "Now the main goal of the reforms in the education system is that the education system of Azerbaijan adapts to the standards of the world education system. Of course, in such conditions, Azerbaijan can achieve greater success by reaching the level of developed countries with its educational achievements."

The main goal of the education reform was to increase the efficiency of education based on new approaches, to accelerate the application of the positive aspects of international experience to national education, and to raise the level of education as a whole. World experience also shows that economically powerful countries were able to achieve rapid development only by raising the level of education and developing human capital.

Based on the principles of "Democratization, humanization, integration, differentiation, individualization, humanitarianization, the formation of the learner as a personality and his transformation into the main subject of the training process, based on the national ground, human values, and the activities of all institutions serving the interests of the learner, which are the main tasks" The idea of "creating a new educational system that unites around the goal of making.

Unlike the traditional educational program, the modern curriculum is personality-oriented, result-oriented, demand-oriented, student-oriented. To be more precise, activities in the field of education serve the interest of the students, satisfy their interests and needs, develop their talents and abilities, potential opportunities, and are carried out taking into account the changing needs and demands of the individual, society and the state. Here, the integrativeness of the subjects - the systematic connection of the content components of education with each other and with life is accepted as the main principle, and the evaluation standards and mechanisms that determine the state requirement for the level of achievement of the students are defined.

In our republic, the work done in the direction of forming an education system that meets independent, national and universal values and world education standards is bearing its results. Currently applied educational programs resonate with modern requirements, allow students to develop their knowledge and skills, thinking and way of thinking at the required level. In order to achieve high achievements and desired results, important tasks fall on the educational workers who carry out this work. Educators should approach work professionally, be able to apply a creative approach, new training technologies and methods in their activities.

The high attention and care shown by the state to the development of education ensures that the young generation will grow up as patriots with a healthy spirit, high intelligence, who will serve our people and our state faithfully. Every education worker should be ready for all kinds of sacrifices for the sake of the development of our education, and should work diligently for the training and education of the young generation by using his knowledge and skills.

The Great Leader Heydar Aliyev always attached great value to the teaching profession, he said, "The title of teacher is the highest title. I do not know a higher title on earth than a teacher", and based on this approach, he made continuous decisions on strengthening the social protection of teachers. Heydar Aliyev's concern for education was to be in schools on the first day of each new academic year, meet with teachers and students, listen to them and give their wise advice.

In the educational system of Azerbaijan, which is developing by integrating into the world education system based on the priority of national characteristics and national values, the development of globalization without separation from national traditions is ensured at the level of state legislation. Good knowledge of several foreign languages, mastered intercultural communication skills, able to quickly process large volumes of information, able to use modern information technology, able to navigate the flow of scientific and innovative achievements achieved by science in the world and in the country, multicultural interactions and international work training of specialists who can quickly enter various fields of professional activities in their markets has begun to be of primary importance.

President Ilham Aliyev, who has successfully implemented the great leader's ideas, has always valued the work of teachers and has consistently made decisions regarding material and moral stimulation of their activities.

In the "State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan", the creation of a competency-based personality and result-oriented education model by expanding the application of innovative training methods and technologies of the education system is set as a strategic goal.

LITERATURE

1. Azərbaycan Respublikasında Təhsil sahəsində islahatlar üzrə dövlət komissiyası haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 mart 1998-ci il tarixli Sərəncamı.
2. "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat Proqramı" Azərbaycan Respublikası Prezidentin 15 iyun 1999-cu il tarixli Sərəncamı.
3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı.
4. Həmidov Habil. Heydər Əliyev irsində tərbiyə və təhsil siyasətinin fəlsəfəsi millilik, ümumbəşəriilik kontekstində [Mətn]: (tarix və müasirlik): [monoqrafiya] Bakı: [AFPoliqrAF], 2020.- 108 s.
5. Zamanov, Nağdəli Tapdıq oğlu. Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti [Mətn] : [monoqrafiya] Bakı: Elm və təhsil, 2020.- 540 s.

HISTORICAL SERVICES OF HEYDAR ALIYEV, A GREAT LEADER IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI EDUCATION

Peri Pashayeva

Azerbaijan State Pedagogical University, Ph.D. in pedagogy, associate professor

The development of the field of education was one of the priority directions in the strategy of the great leader Heydar Aliyev aimed at the future of the people of Azerbaijan. "The field of education is the most necessary and important field of our life. It should be built on the basis of national goals and interests," said the genius leader, treating education policy as one of the basic principles of statehood. The reforms carried out in this direction covered all levels of education and the material and technical base. The educational reforms carried out in Azerbaijan under the leadership of Heydar Aliyev since the 70s of the last century constitute a special stage in the development of this field.

Educational reforms carried out during the first period of Heydar Aliyev's leadership in Azerbaijan laid the foundation for the development of this field. As a result of the implementation of the decisions adopted in 1972 "On completing the transition of young people to general secondary education and further developing the general education school" and in 1973 "On further improving the working conditions of rural general education schools", the network of secondary schools in the republic was expanded, fundamentally qualitative change was achieved. Also, the problem of providing schools with textbooks was solved and since 1978 textbooks were given to students free of charge.

In that period, special attention to the development of education was also shown in school construction. In 1979, the number of secondary schools more than tripled to 2117 compared to 1965, and in 1982 it reached 4267. The number of students increased from 368 thousand in 1970 to 710 thousand in 1980. In 1970-1980, 1,191 new school buildings with a capacity of 683,100 students were built and put into use in the republic, which was twice as much as the corresponding indicator in 1946-1970.

During the first period of Heydar Aliyev's leadership in Azerbaijan, the number of vocational schools increased by 1.7 times compared to 1965, and the number of students increased by 2.5 times. On his initiative, a strategy for the improvement and development of technical vocational education was determined for the years 1971-1975, and 54 new technical vocational education institutions began to operate.

In the education policy of the genius leader, further improvement of the activities of higher schools and strengthening of the material and technical base had a special place. On November 1, 1969, Heydar Aliyev, who participated in the ceremonial meeting dedicated to the 50th anniversary of Azerbaijan State University (now Baku State University), spoke about the tasks ahead in the field of higher education in his speech in his native language. This was a turning point in the direction of the awakening of the national spirit not only for the university staff, but for the entire Azerbaijani society. Emphasizing the important role of the university in the life of the Azerbaijani people and in the development of Azerbaijani science, Heydar Aliyev said: "In 1919, when the issue of opening a university was discussed in the public circles of Azerbaijan, some doubted and said that this work would not be done. It is better to educate young people in well-known university centers of foreign countries. send to buy. Today, we can tell those who do not believe that ambassadors from four continents are coming to Azerbaijan to study."

In 1969-1982, when national leader Heydar Aliyev led Azerbaijan, five new higher education institutions were opened and the number of higher education students increased from 70,000 to 100,000. If at the end of the 1960s, there were 105 faculties and 450 departments in 12 higher schools in the republic and personnel training was being conducted in 139 specialties, in 1982 there were already 21 higher education institutions combining 136 faculties and 530 departments.

Thanks to the initiative and patronage of the head of the republic, every year starting from 1970, young people were sent to study at prestigious universities of the USSR. In the 1970s and 1980s, more than 15,000 young Azerbaijanis received higher education in more than 250 specialties in more than 170 prestigious higher schools of more than 50 major cities of the USSR. This played an important role in strengthening the national personnel potential of the republic.

In 1982-1987, when Heydar Aliyev was the first deputy chairman of the Council of Ministers of the USSR, he created conditions for the youth of Azerbaijan to study outside the borders of the republic. He often met with Azerbaijani students and used all opportunities to solve their problems. He appreciated them as "children of Azerbaijan, national wealth of Azerbaijan".

One of the main issues that the genius leader thought about was the preparation of Azerbaijani youth for the army and their involvement in military schools. As a result of his initiative and foresight, a military-oriented school named after Jamshid Nakhchivanski was established in 1971. Hundreds of Azerbaijani citizens began to study at the military school. The Great Leader had great respect for those who devoted their lives to military art and the profession of officers and always appreciated their services. Jamshid Nakhchivanski Military Lyceum had an exceptional role in the training of national officers and in the formation of our Armed Forces. Today, most of the officers serving in the ranks of our army are graduates of Jamshid Nakhchivanski Military High School. They showed great skill and bravery in the battles for the freedom of our lands.

Thus, in the 70s and 80s of the last century, under the leadership of Heydar Aliyev, the creation of a wide network of educational institutions and the formation of a rich material and technical base of that network, the sending of Azerbaijani youth to study at universities outside the borders of the republic, the training of military personnel, the scientific research of the Academy of Sciences of the Republic ensuring the development of fundamental science in the institutes created the necessary intellectual ground for national independence in the future.

"Education is the future of the nation," said the Great Leader, who paid special attention to the development of this field during the second period of his leadership in Azerbaijan (1993-2003). It should be taken into account that the deportation of our compatriots and the occupation of the mountainous part of Karabakh as a result of the aggressive policy of Armenia from the end of the 80s to the beginning of the 90s of the last century and the fact that more than one million Azerbaijanis became refugees and internally displaced created additional difficulties for Azerbaijani education.

Heydar Aliyev, who returned to the leadership in a very difficult situation of the republic, besides solving many problems, began to implement reforms in the field of education in accordance with the requirements of the time. In 1991-1993, the disturbed activity of educational institutions was brought back to normal, and the basis of planned reforms was laid. The number of secondary schools and the number of students increased substantially. If in 1993-1994 academic year 1 million 549 thousand students studied in 4364 general education schools of the republic, in 2002-2003 academic year more than 1 million 600 thousand teenagers continued their education in 4561 general education schools.

In addition, the material and technical base of the education system was improved, 200 new school buildings were built and put into use, and more than 700 general education schools were established in the regions and cities where IDPs temporarily live. About 30 lyceums and

gymnasiums were organized in order to develop the abilities of gifted children, and about 12 thousand students were involved here.

"After studying the current state of our education system and its problems in depth, the priority areas should be determined," said the Great Leader, who has done important work in Azerbaijan for the implementation of the education strategy in accordance with the experience of developed countries of the world. On March 30, 1998, the State Commission on Educational Reforms was established by the President's Decree, "Educational Reform Program of the Republic of Azerbaijan" was prepared and approved on June 15, 1999. In the program, by determining the future development strategy of education, fundamental reforms were planned in the structure, management, content, material and technical base, economy, personnel training and provision of the education system.

"On improving the education system of the Republic of Azerbaijan" June 13, 2000, "On improving the implementation of the state language" June 18, 2001, "On establishing the Azerbaijan Alphabet and Azerbaijani Language Day" August 9, 2001, "Azerbaijan The decrees dated January 2, 2003 "On the implementation of the law on the state language in the Republic" played a major role in raising our education to the level of world standards. At the same time, attention was paid to the teaching of Azerbaijani history, literature, geography, the preparation of excellent textbooks, the teaching of the Azerbaijani language, especially its promotion as a state language. Of course, Heydar Aliyev's work related to the Azerbaijani language is the subject of a separate article. Let's just remind you that in 1978 the Constitution of the Azerbaijan SSR established the Azerbaijani language as the mother tongue, and the awarding of the State Prize to the four-volume textbook "Modern Azerbaijani Language" in those years was a clear manifestation of Heydar Aliyev's courage, devotion and love for the Azerbaijani language.

"On strengthening the relevant technical base of general education schools in the Republic of Azerbaijan" dated October 4, 2002, "On approval of the program (2003-2007) for the construction, major repair and provision of modern educational equipment for new general education schools in the Republic of Azerbaijan" The decrees dated February 17, 2003 created a reliable basis for the expansion of the network of general education schools, strengthening the material and technical base, and were important steps in the direction of eliminating the existing problems.

The reforms did not cover only educational institutions, fundamental work was also done to encourage young people to study. The Decree dated September 3, 2001 on the establishment of the Presidential scholarship for higher school students is a clear example of this.

"Each of us, regardless of our academic degree, knowledge, education level, owes all our achievements to the school and the teacher. Each of us has a particle of the teacher's warm heart. I don't know the honorable name of a teacher in the world", said the national leader Heydar Aliyev, during all the years he led Azerbaijan, he highly valued the work of teachers, treated them with great respect, and took care of improving the financial condition and welfare of educational workers.

In 1998, the Great Leader spoke about this at the 11th Congress of Azerbaijani teachers and said: "People who dedicate their lives to teaching are really selfless, loyal to their people and nation, and at the same time, they are heroic people. Teaching profession is not an easy profession. Some believe that anyone can be a teacher. Sometimes it happens that a person who does not deserve to be a teacher becomes a teacher. Such cases exist today and may happen in the future. However, the majority of Azerbaijani teachers are decent teachers. If these were not the case, could Azerbaijan's current science, economy, culture, and progress be possible? We got all of these from schools, universities, teachers, and you."

Heydar Aliyev signed many decrees on improving the social condition of teachers, awarding them with honorary titles and other state awards during both periods of his leadership in

Azerbaijan. All this is a clear manifestation of the Great Leader's appreciation for the teacher's work.

Modern methods of teaching English language (The art of conversation)

Tatia Chiradze

PhD in English Philology, Invited English Language Lecturer, The University of Georgia

English is the most common language in today's world and it is called a global language. English language is recognized as an international language and is widely used in educational, political, technological and trade fields. Due to its great significance, English is taught in many countries of the world as a foreign language.

Today, the range of distribution of the English language is comprehensive throughout the world. This language is used to negotiate with famous people and is considered as the official language to be used in such meetings. The global importance of the English language should be properly appreciated.

The English language has access to a wealth of knowledge. No matter what one is interested in, any type of information can be obtained through the Internet and the latest technological advances. We undoubtedly live in the information age, but most of this knowledge is available in English.

Many people consider English as the world's communication language. More than 5 billion people speak English, and 1 billion people are currently learning English. Politicians and diplomats use the English language during conferences and competitions at the international level.

We live in the modern age, the age of technology and change. Nowadays, everything is changing, especially the process of teaching English. There is a wide variety of teaching methods. Some training methods have already outlived their capabilities, while others are now more widely used.

Unlike the traditional methodology, the modern methodology is more student-oriented. Students should be involved in what is happening. According to modern methodologies, the language is not only taught to improve the communication function, but through it, thinking deepens in relation to many issues. In short, some people learn a foreign language to communicate with others, while others learn it primarily to understand the world better.

Modern trends in English language teaching

The communicative process of English language teaching is more student-centered and less time-consuming. Therefore, the quality of teaching should be improved and the communicative competence of students should be further developed. Using modern methods, English language teaching contributes to the development of students' thinking, as well as language content, outcomes and learning activities. In order to remain competitive in a knowledge-based society, teachers are expected to engage in continuous professional development. As with any other profession, teachers are expected to take great responsibility for their own professional learning and skill development.

Teaching through conversation

Learning a language through conversations is considered more beneficial. A child learns his native language either by listening to the conversations of others or by directing the conversations that take place between him and others. A young child is never taught a language, but he still perceives the meaning of an expression and learns to use it automatically in everyday life.

No one teaches young children the features of a language, or how to form sentences and use the grammar of that language. Conversations are taught by children independently. Therefore, conversations are a very important part of the learning process. Grammar and sentence construction are not fully learned through rules. They have to be learned intuitively and this can only happen through a lot of reading and listening.

This issue can be easily solved, since any conversation needs a specific topic. The topic may be given to students in the form of written documents, which they should first read to form a relevant opinion and then move on to a conversation; Or they may first listen to others' opinions, grasp them, and then engage in the discussion process.

Conversational engagement and other aspects of it can always be assessed with the help of scoring, which also encourages and motivates students to engage in conversation and discussions. These conversations should be general. It should be as if friends are talking to each other. In this way, students feel more comfortable expressing themselves. This process will take some time, but in the end it will be the most effective method of language learning.

Special attention should be paid to the use of speaking tasks when teaching English. There are three reasons why teachers should lead the conversation in the classroom. First, students will be able to practice this skill with the help of discussions and conversations. On the other hand, it is possible to see the feedback between the teacher and the students through speaking tasks. Teachers will be able to assess the class and identify significant problems. And students will be able to evaluate how easy it is for them to speak a particular type and what they need to improve.

Developing conversational skills also requires knowledge of conversational activities to be performed in the classroom. At the same time, it is important that students perform meaningful conversational activities. Several actions can be suggested:

1. Action according to the scenario
2. Communication games
3. Pre-prepared conversations
4. Questionnaires
5. Role games

These activities are extremely significant when an English teacher wants to engage students in the learning process. Teachers can also use them to assess students. Therefore, teachers can see whether students have reached a certain level of competence in the process of English speaking. Many English teachers say that the best way to develop speaking skills is through interaction. This goal can be achieved through communicative language teaching and cooperation. Communication training is based on real life situations that require communication. It is the duty of the teacher to create situations in the classroom in which students will have to use real life communication.

Activities will be related to daily life and important issues will allow them to develop speaking skills and habits. In addition to the fact that the art of speaking is one of the most problematic subjects to teach, at the same time teachers do not have time to focus on it.

Speaking activities

Depending on the classroom context, teachers should try to select appropriate activities to practice. Speaking activities that focus on the listeners' production of sounds, phrases, and grammatical structures. They are controlled by the teacher and the students have more freedom in the process of learning the language. Controlled activities generally focus on correct language use, while less controlled activities focus on developing the listener's fluency.

Discussion Activities

These types of exercises allow the listeners to speak more freely and express their opinion about various issues. Language learners are given information about what they will have to talk about and are also given time to think and say something.

Discussions can be considered as an excellent strategy to increase students' motivation. They promote intellectual agility and create a myriad of opportunities to use, refine, and further develop language.

Before starting the discussion, students should be able to formulate their opinion; Explain what they really think about the given issue and why. They should listen carefully to their partner and then confirm whether they agree or not. They should maintain courtesy and use every minute to complete the task.

An example of this might be surveys: language teachers survey the classroom about issues in their area of interest. Then they will discuss the results of the research in class.

Debate

In modern societies, individuals think critically about problematic issues, form opinions, and express their ideas through dialogue and debate. Public speaking, debate, and critical thinking play an important role in the classroom, where instructors help develop students' language needs.

Debates play an important role in the language learning process, since similar tasks contribute to the development and improvement of the language; as well as achieving strategic goals. Debate activities require students to acquire conceptual knowledge through the use of language in a variety of meaningful ways. Tasks of this type require critical thinking, promote public speaking skills, promote independent and collaborative learning, and ultimately provide positive feedback. Using debate in the classroom has many positive aspects for improving language.

Debate in turn promotes the development of critical thinking skills as well as specific language skills and strategies; Before preparing for a debate, students must develop a specific perspective, analyze arguments, theories, and opinions, and then distinguish between valid and invalid information. Students are equally encouraged to ask in-depth questions, develop and evaluate solutions to problems, and explore implicit meanings and implications.

Debate helps to improve speaking skills, increases the level of self-confidence. Presenting yourself to others and convincing them requires self-confidence. I strongly believe that debating helps improve speaking skills because when you talk to others, you see their point of view. During a debate, the brain thinks with a double force. It is absolutely possible to change your mind about something during a debate.

Debate promotes and enhances students' communication skills. They should not only be given special importance, but should be considered the most necessary and demanding process, as any dedicated teacher can clearly see improved speaking and conversational skills in this regard. And most importantly, in order to make debates more productive, teachers should provide students with argumentative and controversial issues such as articles and other useful materials. In this way they will help the students so that they do not deviate from the main subject or are not misled. They will also help students develop logically and grammatically correct, coherent sentences.

Role games

English language is becoming one of the most important languages in the world. Almost all people in many countries of the world use this language to communicate. The idea of a game as a means of learning comes from the Greeks. The first role-playing session probably looked something like this. The teacher instructed the student to "act as if I am a customer and you have

to provide me a service”. The student played his role. The teacher took on the role of a potential user. The game was then used as a teaching method.

Incorporating role-playing in the classroom makes the lesson more diverse and different, and also gives us many opportunities to use the language. It should become an integral part of the learning process, not a one-time event. What should a role play be? Role-playing is any type of conversational activity in which a person has to imagine himself in another person's place or perhaps imagine himself in an imaginary situation.

Reasons for using role-playing games in the classroom

There are many reasons to include role plays in the classroom: they help students deal with everyday situations; It forces them to think independently, using common phrases. Role-playing in group work helps students to understand each other better, since the use of this method does not involve reading information from a book or a sheet of paper.

Role games can be adapted to meet the needs of students. They can use specific vocabulary according to specific situations, because often learning English is related to certain goals. Role games promote interaction between students and give them more responsibility in the learning process. Through them, students can evaluate the progress made in the learning process and the level of the English language.

They help students improve their knowledge in any situation and encourage interaction. Shy, reserved students are provided with a certain mask. During role games, they are given complete freedom. Action, on the other hand, is quite fun and helps the learning process.

The biggest advantage of this game is that students can become anyone for a while. For example, a president, a millionaire, a queen or a pop star. The choice is endless. Students can also get a different opinion. In addition, it is possible to use “for or against” debates and divide the class into two parts; as supporters and opponents of the presented opinion.

How should we teach role playing?

1. The teacher should prepare the students in advance by answering some questions before starting the activity. The questions should cover the main part of the role plays and should include vocabulary and idioms.

2. Students will be more confident after answering the questions.

3. Students should be able to study the playing card for a few minutes and extract important sentences.

4. Each game situation should be performed at least twice and students should change roles.

5. In group situations, strong students can act out the whole situation in front of the class.

6. The teacher should refrain from correcting mistakes until the end of the role play.

In imagined situations, functional language may be used through many scenarios. “In a restaurant”, “Checking in at the airport”, “Looking for lost property”. The listed examples represent all possible role-playing games.

Why are role-playing games used?

It is well known that learning takes place when the activities to facilitate it are memorable and engaging. Role-playing games should be used for the following reasons. First, it is a fun and stimulating process; On the other hand, quiet students need to express themselves more directly and honestly. The classroom expands to include the outside world and in this way it provides more opportunities to express language abilities.

Problems during role games

The main drawback of role-playing games is that some members of the class may not have a sense of self-confidence. Some of them may react negatively to participating in situations. The need to successfully conduct role-playing games is conditioned by human relationships within the group. If people within the group have a different status, they may refrain from participating in the role play. Of course, the advantages of this method outweigh its disadvantages.

The ways of providing and reinforcing the material using modern methods should help to form, refine and further improve students' writing, reading, listening, and speaking skills; As I mentioned above, there are many types of modern methods; Their correct selection, use and proper guidance is the teacher's prerogative. It is quite difficult to be constantly alert in the lesson, but for teachers, it is an even more difficult challenge to keep students alert, not to slow down their interest; A teacher should strive not only to teach students, but also to constantly strive to inspire and empower them.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӘСІБИ БАҒЫТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Токкулиева Улбала Касибаевна

өнер ғылымдарының магистрі, ҚазМемҚызПУ

Отегенова Баян Нурахуновна

өнер ғылымдарының магистр, ҚазМемҚызПУ

Абилова Гульмира Аскарвна

докторант, АГУ

Садыкова Махаббат Каримовна

п.ғ.к., қауымд.профессор м.а., ҚазМемҚызПУ

Аюпова Гулбаршын Турагуловна

доктор PhD, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ

Бүгінгі таңда қоғам алдына қойылған негізгі міндеттердің бірі жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру. Заманауи кезеңдерде ғылымдар жүйесінде, студенттердің кәсіби қызметке психологиялық дайындықты зерттеу өзекті мәселе болып келеді. Қоғам талаптарына орай еңбек сипаты мен мазмұнының аумақты, жылдам өзгеруіне байланысты кәсіби және мамандықтың қыр-сырына үңілуге психологиялық дайындықты қалыптастырудың теориялық және әдіснамалық өңдеулерін жүзеге асыру мәнді сұрақтардың бірі. Кәсіби қалыптастыру, соған байланысты іс-әрекетті саналы өзіндік реттеу мәселелерінде дәстүрлі және диагностикалық зерттеуді қолдану, психологиялық, педагогикалық, практикалық кеңес беруді, мамандыққа дайындауды, еңбек субъектісі ретінде болашаққа бағыт-бағдар беруді кеңінен қолдануды күшейтіп негіздейді.

Г.Ж. Менлибекованың пікірінше, белгілі бір кәсіпке қажеттілік - ниет-мақсат бағдар бағыттылық түрінде көрінеді деген. Ол бағыттылықты көптеген бағыттылық түріне байланатын өте жақсы оқитындықтың саналық көрінісі деп қарастырып, оны дүниетанымдық, адамгершілік принциптеріне, көзқарасқа баламасын қорытындылай келгенде көз жеткізу, сену деп түсіндіреді.

Философиялық еңбектерде жеке тұлғаның бағыттылығы туралы екі тенденция қалыптасқан. Оның бірінші тенденциясын қолдаушы ғалымдар жеке тұлғаның бағыттылығын талдай келе, оның бір жақты формасы деп санап, әлеуметтің мазмұнына көңіл аударады. Екінші тенденциядағылар жеке тұлғаның бағыттылығы қоғамдық қарым – қатынас жүйесінде ашылып, оның ішкі, психологиялық бейнесіне зиян келтіреді деген. Психологиялық әдебиеттерде жеке тұлғаның бағыттылығы оның құрылымындағы компонент түрінде қарастырылады. С.Ж.Пралиевтың пайымдауынша, жеке адамның бірінші құрылымында – бағыттылық, қатынастар және моральдық қасиеттер. Тұтастай алғанда бағыттылық иерархиялы түрде байланысқан бірнеше форманы қамтиды: - ең қарапайым формасындағы әуестік; - ынтаға айналатын тілек; - дүниетаным; - сенім.

Көптеген ғалымдардың зерттеулерінде бірінші бағыттылық мәнін ашуда оның қызметіне деген ниеті мен бейімділігі тәрізді компоненттердің орны мен ролінің бағыттылықта қалыптасуы қабілеттілік, мінез ерекшеліктері адам қылығының ықпалы көрсетілді. Сөйтіп, кәсіби бағыттылықты анықтағанда нақтылы кәсіпке ниеттілік, сол бағыттағы қызмет және қызмет түріне бейімділік дараланады. Осыдан келіп студенттердің

кәсіби бағыттылығын қалыптастыруда сол мамандықтың беделі, оны таңдау мотиві, отбасының ниеттендірудегі дәстүрлік салтын кәсіби бағыттылығын қалыптастыруда шебер пайдалану мүмкіншіліктері пайымдалады.

Кәсіби бағыттылық – адамның тандалынған мамандыққа көзқарасын сипаттайтын, кәсіби іс-әрекетке дайындығы мен оның табыстылығына әсер ететін жеке адамның интегралды қасиеті. Кәсіби бағыттылықтың жан –жақтылығы, жеке адамның жүйесін құрайтын қасиеті ретінде

Х.Т. Шерьязданованың анықтамасында

көрсетілген. Оның пікірінше кәсіби бағыттылығы – нақты іс-әрекетті артығырақ көретін мотивтер жүйесі, оның қзі жеке адамның танымдық және құндылық – бағдарлық іс-әрекеті негізінде ететін кәсіби әсерлер жүйесімен қарым – қатынас процесінде қалыптасады. Кәсіби бағыттылығы жеке адамның интегралды қасиеті, оның тұлғалық бейнесін құрайтын факторы ретінде түсіну, оны кешенді түрінде кәсіби іс-әрекетке қажеттілік, бейімділіктері, кәсіби мұраттар, кәсіби іс-әрекетке деген құндылық бағдарлар және кәсіби іс-әрекетке байланысты дүниетаным компоненттері деп түсіну керек. Кәсіби бағыттылығы қалыптасуына адамның қоршаған ортаға деген өзінің қатынасын терең түсінуі, жеке адам белсенділігін жоғарылатын сезімдер мен эмоциялардың әсер етуі. Психологиялық-педагогикалық тұрғыдан алсақ, оқу әрекеттерінің нәтижесінде студенттің кәсіби бағыттылығы, ұстамдылығы, назарының тұрақтылығы, белсенділігі, үнемі бір қалыпты әдіс қолданудан алшақтауы, өзін-өзі ұйымдастыра білуі, еңбекке деген ынтасы, жауапкершілігі, тиісті жағдаятты шешу үшін тиімді әдістерді іздестіру шеберлігі, ықластылығы сияқты басты-басты сапалары қалыптасады. Бұл сапалардың бәрі де болашақ маманның дербес және кәсіптік деңгейін анықтайтын қасиеттерге жататыны белгілі. Олай болса, педагогикалық пәндерді оқытуда өзіндік жұмысты ұйымдастырудың тиімді тұстарын іздестіру қазіргі таңдағы жоғары оқу орындарының алдына қойылып отырған негізгі мақсаттардың бірі екені сөзсіз.

Студенттерге кәсіби бағыттылықты қалыптастыру жолдарының бірі – білім беру үрдісінде олардың өзіндік жұмыстарын күшейту. Сол себептен де кәсіби бағыттылықты қалыптастыруда өзіндік жұмыстарды ұйымдастыруды негізгі мәселелерінің бірі ретінде қарауға тура келді.

Отандық авторлардың еңбектерінде студенттердің тұлғалық-кәсіби қалыптасуының келесі негізгі бағыттары көрсетілген:

- кәсіби бағыттылық пен қажет қабілеттердің қалыптасуы;
- психикалық процестер мен қалыптарды жетілдіру және кәсіптендіру;
- өмірлік позицияларды құрастыру және өмірлік жоспарларды нақтылау;
- өзбеттілік пен жауапкершілік деңгейін көтеру;
- болашақ кәсіпке байланысты тартылыс деңгейін көтеру;
- этикалық, эстетикалық және рухани даму;
- инициативаны және шығармашылықты жоғарылату;
- кәсіби іс-әрекетке психологиялық дайындықтың қалыптасуы;

Отандық және шетел психологиясында кәсіби бағыттылықтың қалыптасуын еңбек субъектісінің дамуының негізгі бағыты ретінде қарастыру болды. Педагогикалық пәндердің ішіндегі «Мектепке дейінгі педагогика тарихы» мен «Педагогикалық шеберлік» пәндері бойынша өзіндік жұмыстар ұйымдастыру арқылы студенттердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыруды жүзеге асыру жолдарымен әдістерін

қарастыратын болсақ, ең алдымен осы пәндердің студенттерге беретін білім мазмұны мен көлемінен туындайтын теориялық мәселелерге негіздеуіміз керек. Сонымен қатар бұл пәндердің ерекшелігі оның мектепке дейінгі мекемелер қызметкерлерін дайындауға бағытталғандығында. Себебі, бала тәрбиесіне бағытталған маман бала психологиясын оның дербес ерекшелігін, жалпы бала болмысын біліп қана қоймай, онымен жұмыс жүргізудің

ерекшелігін меңгеріп шығуға тиіс. Мұндай өте жауапты да, қиын да, қадірлі де істі педагогикалық тұрғыдан жүзеге асыру үлкен ізденушілік пен дайындықты қажет етеді.

Студент тұлғасының тұрақты бағыттылығын қалыптастыру мен қолдау іс-әрекет арқылы, кері байланыстар арқылы перспективалар талаптарын келісудің үздіксіз үдерісін білдіреді. С.М. Джакупов атап көрсеткендей, мотивтерді қалыптастыру мақсаттар мен ниеттердің жүйелеріне тең, қажеттіліктерді қалыптастырумен бірге жүреді. Қажеттілік және басқа да компоненттер (қызығушылықтар, елігу, мақсаттар, ниеттер) перспективаларды неғұрлым терең танып білу және адамның нақты мотивтерге пайда болған қажеттілігінің трансформациясы есебінен тұрақтылау бола бастайды. Перспективалардың қоғамдық маңыздылығын өзгерту, оны танып білу және қолда бар білімдер мен іскерліктердің осы перспективаларының талаптарымен келістіру дәрежесін дәлме-дәл бағалау жаңа қажеттіліктер мен мүдделердің, мақсаттар мен бағдарлар жүйесінің пайда болуына, көзқарастарды, сенімдер мен дүниетанушылықты жетілдіру қажеттілігіне әкеледі. Бұл өзгерістер пайда болған келісімдердің орнын толтыратын белсенді іс-әрекетке түрткі болады. Егер жеке тұлға іс-әрекет үдерісінде перспективаларды көре алмаса немесе тұлға ретінде ол үшін қоғамдық маңызы бар мүдделерді көрсетпесе бағыттылық қатып қалған сияқты дамымайды, себебі қоғамдық маңызы бар перспективаларға жетуде белсенді іс-әрекет жоқ.

Кәсіби бағыттылықты дамыту үдерісінде білім алушылар бірнеше баспалдақтан өтеді. Бастапқы баспалдақ. Оқушылар өздерін эмоционалды бағыттап отырып, нақты мамандықты, эпизодтық, ситуативтік қызығушылықты, пәндік бағдарды, кейбір еңбек әдеттерін меңгеруге сырттай шешім қабылдайды, бірақ оның өз бетінше шешім қабылдауы жоқ және бастамашылдық байқалмайды. Екінші баспалдақ. Оқушылардың мамандыққа тиісті бағдары және неғұрлым тұрақты қызығушылықтары болады; оның бейімділігі байқалады, бірақ оны көбінде оқу материалының практикалық жақтары қызықтырады; қалыптасқан мақсат оқу-өндірістік іс-әрекетке жалпы бағыт береді, оның бойында өзіне деген сенімділік, өз бетінше жұмыс істеу сезімі байқалады; жауапкершілік сезімі қалыптасады. Үшінші баспалдақ. Оқушылар бойында мамандыққа деген нық бағдар, тұрақты қызығушылық және оған деген бейімділік болады; оқу материалының практикалық, сондай-ақ теориялық жағына да ерекше әуестенуі байқалады; кәсіби еңбек арқылы тұлғаның өз ісін дәлелдеп беруі байқалады. Төртінші баспалдақ. Өз мамандығына ерекше әуестену; адам мен іс бір бүтін болып бірігеді; бағыттылық таңдап алған мамандыққа деген үлкен қабілеті болған кезде, айқын көрінетін бейімділіктер мен икемділіктер қалыптасады; жоғары кәсіби шеберлік пен кәсіби идеалдың болуы; өз мамандығының жеке және қоғамдық маңыздылығына нық сенімі көрінеді.

Кәсіби бағыттылықтың дамуын оның көздерін тұлғаның ішкі дүниесін, оны танудың белсенділігін ғана шектей отырып түсінуге болмайды. Бұл қаралып отырған қарама - қайшылықтарды тану оны шешу үшін әлі жеткіліксіз екенін растайды. Аталған қарама - қайшылықтардың күшею мүмкіндігі көп жағдайда идеялық мотивтер, өздігінен айтуға тырысу, материалдық қажеттіліктерді қанағаттандыруға ұмтылу сияқты неғұрлым ортақ мотивациялық факторларды бірдей бағындыру сипатына байланысты. Мотивтер күресі пайда болған жағдайда қайта бағдарлау ғана немесе бастапқы ниеттің сақталуы мүмкін. Бірақ ішкі күрес адам үшін оның мамандығы мазмұнының тұлғалық мәні барын өздігінен өзгерте алмайды.

Мамандықтар, оның адамға қоятын талаптары туралы жаңа ақпараттар легін қамтамасыз ететін танымдық іс-әрекет толық кәсіби бағыттылық кезінде неғұрлым тиімді (таңдаудың тура мотивтеріне ие болу). Адамзат алдынан ашылатын жаңа мүмкіншіліктер мұндай жағдайларда бағалау мен ұғымдардың қалыптасқан жүйесін кеңейтетін және тереңдететін құнды-бағдар беру әрекетін ынталандыруы мүмкін. Көп жылдар бойы

кәсіпкерлік біліктілікті кәсіптік білімнің негізгі көрсеткіші деп бағалау теория мен тәжірибе жұмысы дайындығы арасындағы табиғи байланысқа мән берілмеуіне, мамандарды кәсіпке дайындауда білім қорының жеткілікті болмауына әкеліп, кейбір студенттердің оқуға, одан кейін болашақ кәсібіне деген біліктілігінің төмендеуіне әсерін тигізді. Жоғары мектептің білім беру барысындағы осы мәселені шешу жолының бірі - студенттердің кәсіби біліктілігін қалыптастыруды қайта бағдарлау арқылы оларды таңдаған кәсібі

саласында өз білімдерін, іс-тәжірибелерін, мақсаттарын толықтай жүзеге асыруға тұлғалық құлшыныстарын ынталандыру.

Мамандыққа оң таңдау жасау қарым-қатынасының пайда болуы өз ішінде қарым-қатынас объектісі мен субъектісінің өзара әрекеттесуінен басталатын «адам-мамандық» білім беру жүйесін білдіреді. «Адамның мамандыққа қарым-қатынасы» ұғымы субъектіден шығатын белсенділікке жалғасу мүмкін емес. Кәсіби бағыттылықты, оны дамыту шарттары мен қозғаушы күштерін зерттеу қарым-қатынастың екінші жағынан, яғни мамандықтан шығатын ықпалдар жүйесінен қол үзе отырып іске асырылуы мүмкін емес. Бұл қарым-қатынас тараптарының өзара ықпалдасуының белгілі жағдайларында кәсіби бағыттылықты дамытудың қозғаушы күштерін жасайтын диалектикалық қарама-қайшылықтар сипатына ие болады. Тұлға мен еңбек арасындағы сәйкестіктің мінсіз үлгісі іс-әрекеттің объективтік мазмұнына және оның тұлғалық мәніне толық сәйкес келуі тиіс. Бірақ толық сәйкес келуге мынадай себептерге байланысты шынайы қол жеткізу мүмкін емес. Біріншіден, мамандық таңдау мотивтері құрылымында аталған іс-әрекетпен іштей байланысты мотив үнемі басым бола бермейді.

HEYDAR ALİYEV AND THE IDEA OF AZERBAIJANISM

Aygun Mammadova

Azerbaijan State Pedagogy University teacher

Summary

From ancient times to today, the idea of Azerbaijaniism has been formed on the basis of the system of views that preserves and unites the traditions, national-spiritual values, and polyethnic richness of the Azerbaijani people.

Our national leader Heydar Aliyev highly appreciated the concept of Azerbaijaniism in terms of content, and repeatedly emphasized that its main principles consist of "statecraft" and "national patriotism": "Azerbaijanism is the core and basis of the national ideology of the state of Azerbaijan. Statehood, national-moral values, universal values - all these are constituent parts of the concept of Azerbaijaniism. Statehood is to preserve and strengthen the independence and territorial integrity of Azerbaijan. Statehood should be in the heart of every citizen. Therefore, every citizen should live with feelings of patriotism, and all our propaganda should create feelings of national patriotism in every citizen in order to develop statehood in Azerbaijan."

Key words: National leader, Azerbaijaniism, national patriotism, statehood.

The ideology of Azerbaijanism has undergone a complex development path throughout the 20th century. Azerbaijani thinkers did not just work for the improvement of that ideology, for it to take a firm place in the minds of Azerbaijanis, they fought a struggle with a rich history. However, the fact that Azerbaijaniism has become a national idea, an ideology that unites all Azerbaijanis of the world, and the idea of an independent Azerbaijan state is the result of Heydar Aliyev's historical services.

National leader Heydar Aliyev left a bright and indelible mark on the history and destiny of the Azerbaijani people as a great personality, extraordinary intelligence, innate talent, wise statesman.

Heydar Aliyev's promotion of Azerbaijaniism as a national ideology is one of his great historical services for the sake of Azerbaijani statehood. It was the ideology of Azerbaijaniism that became a strong ideological and political shield in the face of threats directed against Azerbaijan from many directions and attempts to divide our country on the basis of ethnic divisions.

Historically, Azerbaijan was recognized as a multi-ethnic country, a place where national and religious tolerance was established, and these outstanding features formed the basis of the ideology of Azerbaijaniism. This idea has appeared from time to time in the activities of great thinkers, statesmen, and public figures.

Thus, our nation gave the world Zarathustra and the book "Avesta", "Kitabi-Dade Gorgud" and the ideology of Gorgudism, "Koroglu", which, on the one hand, are the formation of the ideology of all-Azerbaijanism, specific shared values, general thinking and social behavior and encouraged the establishment of the system of traditions, and on the other hand, played an important role in establishing the foundations of a similar spiritual world of the East.

The national idea, the national aesthetic thought has been increasingly manifested in the works of great Azerbaijani classics N. Ganjavi, I. Nasimi, M. Fuzuli, oral folk literature of the 17th-18th centuries, epics of love and heroism. In later times, the idea of Azerbaijanism, which formed the main line of Shah Ismayil Khatai's creativity, had its influence on the creativity of national

educators who worked in the late 19th and early 20th centuries, and became a developed, improved and systematic national idea.

The great leader ingeniously determined the path of progress and development of Azerbaijan as a state, developed the conceptual foundations of our national moral values and independent statehood, destroyed the framework of old stereotypes and gave impetus to the rise of the national spirit and national ideology. In October 2003, in his address to the people of Azerbaijan, Heydar Aliyev explained his philosophy of life and principles of action as follows: "My leadership of the Republic of Azerbaijan as a whole and my leadership of the independent state of Azerbaijan as the president are 10 years old.

In these years, whether as an Azerbaijani, a citizen of the Republic of Azerbaijan, or as its leader, president, my life's purpose has been to serve only you - the people of Azerbaijan whom I love with all my being, our statehood, and the economic, political, and spiritual development of our country. On this path, I got all my strength and will only from my wise and appreciative people.

In the most difficult moments, in the most complicated situations, I relied only on my people. This gave me endurance, willpower and ensured all my successes. "Heydar Aliyev valued his people in this way and valued service to his nation as the greatest happiness. The fact that he led Azerbaijan for many years is a manifestation of the faith formed in the personality of Heydar Aliyev, which originates from the feeling of loyalty to independence and his people, nationalism and love for the motherland.

After his return to power in 1993, Heydar Aliyev strengthened Azerbaijan's independence, created its strong statehood line, political-economic foundations, and paid special attention to the development of the concept, the idea of Azerbaijaniism, which is the ideological basis of the national development of the Azerbaijani people.

The great leader Heydar Aliyev emphasized the national unity and solidarity while highlighting the important issues facing every state that has taken its first steps on the road to independence. As one of the main components of the foreign policy, the close unity of our compatriots scattered in different countries around the idea of Azerbaijanism was set as an important task.

With the initiative and direct leadership of the great leader, the concept of ensuring the unity and solidarity of the people, which was important for the solution of difficult and vital issues at that time, was developed.

On November 9-10, 2001, on the initiative of the great leader Heydar Aliyev, the solidarity of our compatriots was once again ensured by the holding of the First Congress of World Azerbaijanis, the foundation of the legal basis for the organization of the diaspora, which is the main factor in conveying the truths of Azerbaijan to the international community, was laid, and the work to be done was done from one center. The State Committee for Work with Diaspora was established for its management.

The theses declared by the national leader at the First Congress of World Azerbaijanis in Baku in November 2001 were actually the most laconic expression of Azerbaijaniism and Azerbaijani bigotry: "We want Azerbaijanis living in different countries to live as citizens of those countries, as they wish. But they should never lose their national roots and nationality. It is the idea of Azerbaijanism that unites all of us and unites us. Azerbaijanism means preserving one's nationality, national-moral values, and at the same time benefiting from their synthesis and integration with universal values. Nationality is a source of pride for every person. I have always been proud, and I am still proud today, that I am an Azerbaijani. Every Azerbaijani should be proud of his nationality, and we should keep Azerbaijaniness alive." It can be said with certainty that this noble dream is being successfully realized today.

In general, ideology is a system and logical set of the most brilliant and objective ideas that appear in the course of history, confirm that course and determine the further directions of this course, define the role of the people in that process, and justify it historically.

The systematization of the ideology of Azerbaijanism as a philosophical teaching and its application to the independent statehood of Azerbaijan is the historical service of a great personality with rich experience in state administration. Although it has great theoretical and historical traditions, Azerbaijaniism has been formed as an expression of a new political era, a philosophy of a new stage of thinking.

LITERATURE

1. Cəfərov, N. Azərbaycanşünaslığın əsasları [Mətn] /N. Cəfərov.-Bakı: Pedagogika, 2005.-256 s.
2. Cəfərov, N. Azərbaycan: Dil, ədəbiyyat və mədəniyyət [Mətn] /N. Cəfərov.-Bakı: Bakı Universiteti, 2001.- 78 s.
3. Çobanov, M. Azərbaycanşünaslığın əsasları [Mətn] /M.Çobanov.- Bakı, 2004.-36 s.
4. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi [Mətn] /elmi red. və ön sözün müəllifi R. Mehdiyev. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2002.- 232 s.
5. R. Mehdiyev. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq. Bakı, 2002
6. Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyevin nitqi, "Azərbaycan" qəzeti, 10 noyabr 2001.
- 7.V. Əliyev. Heydər Əliyev və Dil siyasəti. Bakı, Nurlan, 2003.

Применение технологии смешанного обучения на уроках биологии

Татарина Галия Шаукенбаевна

кандидат биологических наук, доцент, Казахский национальный университет им.Абая, Казахстан

Емелина Надежда Николаевна

студентка 2-го курса, Казахский национальный университет им.Абая

Бултаева Эзиль Васильевна

студентка 2-го курса

Актуальность исследования связана с тем, что в смешанном обучении сочетаются элементы традиционного обучения с электронными образовательными ресурсами, что необходимо в условиях информатизации образования в целом.

Технология смешанного обучения дает возможность организации учебного процесса в любое время и в любом месте, позволяет адаптировать его под индивидуальные особенности учащихся, повышает уровень мотивации и интереса к обучению, обеспечивает быстрый поиск, усвоение материала, создает условия для формирования навыков самообразования, повышает цифровую грамотность как педагога, так и ученика.

Технология смешанного обучения — это переход от традиционной модели обучения к интегрированной с использованием электронных средств и ресурсов. В существующих моделях смешанного обучения преподаватели имеют свободу создавать обучающие видеоролики и предоставлять обратную связь в режиме реального времени, что способствует взаимодействию с обучающимися.

В течение последних трех десятилетий использование современных технических средств стало большим прорывом в образовательной и информационной культуре всей образовательной системы, которое изменило подход к образованию и цифровизации в жизни в целом.

В Казахстане в последние десять лет информационные образовательные технологии получили интенсивное развитие, и это привело к тому, что некоторые образовательные модели смешанного обучения стали альтернативой в некоторых аспектах традиционной формы обучения. Смешанное обучение заняло свою нишу в образовательном процессе наряду с традиционными формами обучения. Среди них, все чаще, мы начинаем говорить о дистанционном обучении, одном из самых свободных, доступных и простых методов обучения.

Во время пандемии система образования была вынуждена адаптироваться к текущим изменениям и перейти на дистанционное обучение. Цифровизация охватила все сферы социальной и экономической жизни. Онлайн обучение стало восприниматься как альтернатива традиционному обучению. Перегрузка всей системы образования происходила с помощью цифровых технологий, которые способствовали повышению ее конкурентоспособности. Использование онлайн технологий обучения помогло сохранить учебную инфраструктуру. В связи с этим, информатизация среднего и высшего образования становится своеобразным двигателем прогресса. Ученики с раннего возраста интегрируются в современные технологии киберпространства.

Совместная работа в коллективе класса заинтересовывает даже самого слабого ученика. Важным элементом смешанного обучения является групповая работа. Важно, чтобы ученики, работая в группах, могли обсудить друг с другом результаты работы.

Роль учителя в смешанном обучении важна не менее, чем в традиционном. Учитель демонстрирует знания и заботу о своих подопечных как в стенах школы, так и за ее пределами. Учитель поощряет их усилия, побуждает в них заинтересованность ставить цели и организует высококачественную обратную связь.

Смешанное обучение было и существовало задолго до появления общедоступного интернета. Принцип Blended Learning уже был в XX веке, в 60-х годах, но термин был впервые предложен в конце 90-х г в пресс-релизе американского журнала «Interactive Learning Center» для обучения через Интернет, используя собственную методологию Blended Learning [1].

Андреева Н.В. пишет: «Смешанное обучение — это образовательный подход, совмещающий: обучение с участием учителя (лицом к лицу); онлайн-обучение, предполагающее элементы самостоятельного контроля учеником пути, времени, места и темпа обучения; интеграцию опыта обучения с учителем и онлайн» [2].

В. Блинов, И. Сергеев выделяют четыре различные инновационные модели смешанного обучения, которые могут рассматриваться как научно-педагогически эффективные для системы профессионального образования будущих учителей [3].

Дональд Кларк исследователь и президент образовательной школы «Epic Group plc» утверждал, что смешанное обучение не должно рассматриваться как интегрированная методика, которая включает в себя самые лучшие элементы из каждой из этих форм обучения с дистанционными электронными методами обучения [4]. Смешанное обучение должно быть гибким и адаптивным, чтобы учитывать потребности каждого учащегося и помогать ему эффективно осваивать материал. Дональд Кларк пишет «нужно выйти за пределы как традиционного понимания обучения, так и образовательных программ». Автор высказывает мысль о том, что электронное обучение необходимо вывести на новый уровень образовательных дисциплин. При слиянии обычного и неформального обучения (онлайн), разрушив искусственные барьеры между разными формами обучения. Эта идея заключается в том, что обучение не ограничивается только школьной программой и университетским образованием, но продолжается на протяжении всей жизни

В своих публикациях С.Д. Калинина предлагает рассмотреть вебинары как часть смешанного обучения. Она дает полное описание этой формы, а также предлагает свои рекомендации «предлагает, что в традиционном обучении активно применяется дистанционные образовательные технологии, к которым относятся:

- использование сетевых информационных ресурсов, баз данных и электронных библиотек;
- электронная почта;
- доступ к системе дистанционной поддержки обучения вуза, в которой находятся учебные и контрольные материалы, а также электронные курсы;
- использование массовых открытых онлайн курсов известных университетов;
- применение сервисов вебинаров» [5].

Целью исследования является разработка и применение технологии смешанного обучения на уроках биологии, позволяющей организовать эффективную работу с обучающимися.

Исходя из поставленной цели, решались следующие задачи:

Изучение и выбор образовательных моделей смешанного обучения.

Разработка и применение дидактических материалов по образовательной модели смешанного обучения «Ротация станций».

Разработка и применение дидактических материалов по образовательной модели смешанного обучения «Перевернутый класс».

Ротация станций — это модель смешанного обучения, при которой ученики в классе делятся на группы, и эти группы переходят между разными станциями.

В модели ротации станций класс делится на 3 группы и более групп (в группе по 9 ребят при численности 27 человек. И эти группы проходят все станции в зависимости от педагогической задачи на каждой станции. В течение урока каждая группа проходит полный круг по станциям. например: группа, работавшая с учителем, переходит на станцию проектной деятельности, где работает над коллективными проектами. Каждая группа проходит полный круг по станциям. Состав групп от урока к уроку меняется в зависимости от педагогической задачи

Станций может быть и две — станция работы с учителем и станция онлайн-работы. Возможен и вариант с четырьмя группами — 1 группа работы с учителем, 2 группа онлайн-работы, 3 группа - работа над коллективным проектом, 4 группа -выполнение индивидуальной самостоятельной работы. Количество электронных устройств равно числу учеников, делённому на количество групп. Так, классу из 12 учащихся потребуется 4 компьютера при организации работы на трёх станциях. Делить на группы можно по разным принципам, например: готовности к уроку, что можно определить с помощью мини-опроса в начале урока или онлайн-тестирования, выполненного дома; успешность выполнения домашнего задания или контрольной работы; наличие пробелов в усвоении предыдущих тем; наличие интереса к теме урока

Модель "Перевернутый класс" — это подход к обучению, при котором роль учителя и ученика меняется местами. В этой модели ученики берут на себя роль учителя и объясняют материал своим одноклассникам по классу, которые выступают в роли учеников. Это помогает ученикам-учителя более ответственно изучать материал, так как им предстоит его объяснять другим ученикам.

Кроме того, такой подход к обучению позволяет развивать качество лидерства и уверенности в себе. В целом, модель "Перевернутый класс" является полезным для повышения качества обучения и обучения в условиях вовлечения учеников в учебный процесс.

Используя модель «Перевернутого класса», учителю проще узнать способности ученика, найти подход к каждому ученику, оценить каких результатов от него ожидать. Взаимоотношения между учителем и учеником строятся наставническими и доверительными.

Модель «Перевернутый класс» предполагает более высокую степень ответственности учеников: у них остается не так много возможностей списывать и отвлекаться, каждый ученик проявляет себя самостоятельно. Если ученик что-то не сделал, это больше не вина педагога или школы. Ученик учится самостоятельно организовать свою деятельность и отвечать за выполненную работу.

Эта модель позволяет привлечь учеников к реальной самостоятельной деятельности на уроке. Информация об успешности освоения дома нового материала каждым учеником позволяет учителю своевременно скорректировать будущий сценарий урока. Например, педагог может организовать игру для учеников, которые хорошо освоили новый материал, и в это время поработать с другой группой учащихся, которые не ознакомились с новым материалом дома или не разобрались в нём. Технические требования для реализации: наличие у учащихся дома электронных устройств с доступом к интернету.

Методика перевернутого класса меняет местами урок и домашнюю работу. Дома дети самостоятельно изучают теоретический материал, а на занятиях в школе выполняют

практические упражнения. Таким образом, ученики закрепляют материал, который изучили дома.

Все учебно-методические материалы были разработаны для учащихся 7-ых классов, в соответствии с календарно-тематическим планом.

Технология смешанного обучения — это сочетание различных видов обучения: традиционного, проблемного, развивающего, модульного, проектного, информационно-коммуникативного, ситуативного. Данная технология способствует максимальному развитию способностей учащихся, позволяет реализовать на практике принцип индивидуализации обучения, даёт возможность учащимся самостоятельно выбрать темп изучения материала, а учителю — подобрать оптимальный вариант работы с группой.

Изучив модели смешанного обучения, мы пришли к выводу, что наиболее приемлемыми моделями смешанного обучения в школе, являются модели «Перевернутый класс» и «Ротация станций».

Образовательная модель «Ротация станций» предоставляет каждому ученику обратную связь с учителем и учениками, что позволяет развить как предметные, так и коммуникативные компетенции.

Применение модели «Перевернутый класс» позволяет развить у обучающихся навыки лидерства. Самостоятельный поиск нужных материалов развивает ответственность и способность организовывать свое время.

Список литературы:

1. Larry Bielawski David Metcalf Blended eLearning: Integrating Knowledge, Performance, Support, and Online Learning, 2003 by HRD Press, Inc.
2. Андреева Н.В. Модели смешанного обучения, позволяющие управлять качеством результатов // Тенденции развития образования-2015. Сб. материалов конференции. Москва, 2015. С. 217—218.
3. Блинов В.И., Сергеев И.С. Модели смешанного обучения в профессиональном образовании: типология, педагогическая эффективность, условия реализации. Профессиональное образование и рынок труда. 2021. №1. С. 4 –24.
4. Clark D. Blended Learning: An Epic White Paper [электронный ресурс] / Clark D // Epic Group plc. – 2003. – 44с.<http://www.alapitvany.oktopusz.hu/domain9/files/modules/module15/261489EC2324A25.pdf>.
5. Калинина С.Д. Предпосылки использования дистанционных образовательных технологий в системе высшего профессионального образования / С.Д. Калинина // Педагогическое образование в России. 2015. № 1. - С. 11-15.

ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ КАК ИНСТРУМЕНТ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА УЧАЩИХСЯ

Пайзуллаев Ержан Нургалиулы

магистр, старший преподаватель, Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан

Аннотация. В данной статье изучены пути повышения эффективности знаний, активизации учащихся на уроке иностранного языка при организации самостоятельной учебной работы. Выявлено, что система формирования навыков самостоятельной работы студентов основана на педагогических и психологических особенностях, зависит от содержания, методов организации обучения и психологических особенностей студентов. Самостоятельная работа студентов по иностранному языку - это вид учебной деятельности, при котором студент имеет возможность самостоятельно выполнять различные действия.

Ключевые слова: Самостоятельная работа, методика, иностранный язык, образовательный процесс, психология, учащийся.

Abstract. This article examines ways to increase the effectiveness of knowledge, to activate students in a foreign language lesson when organizing independent educational work. It is revealed that the system of formation of students' independent work skills is based on pedagogical and psychological characteristics, depends on the content, methods of organization of training and psychological characteristics of students. Independent work of students in a foreign language is a type of educational activity in which a student has the opportunity to independently perform various actions.

Keywords: Independent work, methodology, foreign language, educational process, psychology, student.

Самостоятельная работа как понятие имеет многозначное значение. В одних случаях она представляется как форма и метод организации обучения, в которой представлена работа преподавателя и работа студентов (СРСП), в других случаях – это специальные задания, которые предназначены для самостоятельного выполнения, в третьих случаях представлена работой студентов, протекающей в процессе обучения без непосредственного участия преподавателя (СРС).

Самостоятельная работа представляет собой средство обучения, при котором:

- каждая конкретная ситуация усвоения соответствует конкретной дидактической цели;
- появляется у обучающегося вследствие его работе от незнания к знанию определенный объем и уровень знаний, навыков и умений необходимые для решения определенного класса познавательных задач. Следствием этого является продвижение от низших к высшим уровням мыслительной деятельности;
- при решении новых познавательных задач у учащегося формируется психологическая установка на пополнение своих знаний (на систематической и самостоятельной основе) и на выработку умений по ориентировке в потоке научной и политической информации;

- в процессе владения методами и способами производственной деятельности представляет собой самое важное условие самоорганизации и самодисциплины;
- в процессе обучения представляет собой важное орудие педагогического руководства и управления познавательной деятельностью обучающегося на самостоятельной основе [1].

Выполнение групповых и индивидуальных заданий на практических занятиях, а также во внеурочных условиях представляют собой самостоятельную работу. Отсюда следуют ее главные признаки при подобном подходе:

- специально для нее определяется специальное время;
- у преподавателя имеется в наличии задание (групповое, индивидуальное);
- преподаватель не принимает непосредственного участия в работе;
- предполагаются как умственные, так и физические усилия студентов, которые, направлены на достижение цели;
- наличие результатов работы [2].

Понятие «самостоятельная работа» необходимо рассматривать как целостную систему действий мастера и учащихся, а, следовательно, раскрывать его через совокупность признаков, отражающих диалектическое единство внутренних и внешних сторон, которые в реальном учебном процессе фактически неотделимы [3].

Роль самостоятельной работы заключается в том, что она способствует значительному влиянию на глубину и прочность знаний учащихся по предмету, на развитие познавательных способностей учащихся, на темп усвоения нового материала по теме.

Из практического опыта работы педагогов-преподавателей известно, что:

1. Правильно организованная самостоятельная работа на систематической основе приводит к овладению студентами наиболее глубоких и прочных знаний в сравнении с теми знаниями, приобретаемыми при сообщении преподавателем уже готовых знаний.

2. Развитию познавательных и творческих способностей, мышления приводит организация исполнения студентами различных по дидактической цели и содержанию самостоятельных работ.

3. В образовании познавательных умений и навыков имеют положительное значение продуманная на тщательной основе методика проведения самостоятельной работы, которые ускоряют темпы выработки у студентов умений и навыков.

4. Навыки самостоятельной работы на устойчивой основе формируются впоследствии организации на систематической основе самостоятельных работ на уроках и дополнении ее с разными формами домашней работы по иностранному языку. Результатом этого является то, что в аудиториях, где систематически организуются самостоятельные работы у студентов для выполнения одинаковых по объему и степени трудности заданий используется намного меньше времени, чем в аудиториях, где самостоятельная работа вовсе не организовывается или проводится на нерегулярной основе. Что способствует увеличению темпов изучения материала по учебной программе, увеличению времени на решение задач, исполнение экспериментальных работ и разных видов творческих работ.

На уроках в аудитории самостоятельная работа может проводиться во всех организационных формах: индивидуально, парами и малыми группами, следует отметить, что в данном случае хорошо подчеркивается взаимопомощь студентов.

Самостоятельная работа на индивидуальной основе может проводиться в 2 вариантах:

- когда общее задание выполняется всеми студентами;
- когда в соответствии со своими возможностями студенты выполняют разные задания.

При возникновении трудностей преподавателям дается помощь, подобно принципу индивидуализации процесса обучения. Характер материала, вид деятельности, который необходимо развить, особенности психологии студентов, степень оснащенности аудиторий иностранного языка являются необходимым при выборе формы организации и места ее применения.

Значимость самостоятельной работы на систематической основе в изучении иностранного языка необходимо объясняться преподавателем настойчиво.

Главными требованиями для организации самостоятельной работы студентов являются:

- цель заданий должна быть осознана студентами;
- студенты должны владеть знаниями процедуры их выполнения;
- студенты должны уметь пользоваться средствами обучения;
- студенты должны уметь применять опоры и создавать их при подготовке заданий;
- должны учитываться соответствующие дидактические условия.

Термин «самостоятельная работа» большинством воспринимается как индивидуальная работа студентов. На наш взгляд, огромным преимуществом обладают парная и групповая формы самостоятельной работы. Такая работа может быть организована посредством использования группового метода обучения или обучения в сотрудничестве. "Главной идеей совместного обучения (в сотрудничестве) является обучение вместе, а не просто делать что-то вместе". То есть, другими словами важным является не соперничество, а сотрудничество. Успех всей группы зависит от работы каждого члена группы, который ответственен за это.

Из опыта работы.

Работа с текстом на уроке английского языка. Текст читается студентами на уроке. Предтекстовые и текстовые задания исполняются фронтально. Важное значение уделяется переводу, так как студенты в группе не разделяются, перевод является самостоятельной целью обучения студентов. Текст разделяется преподавателем на части. Студенты разделяются на подгруппы. Необходимо иметь в виду, что в этих случаях лучше создавать гетерогенные подгруппы, то есть со студентами, с разными уровнями обученности. Выразительное чтение и перевод текста необходимо подготовить студентами за пятнадцать минут. Одним из участников подгруппы в конце занятия проводится отчет по работе, им читается и переводится текст. Все члены подгруппы получают одинаковые оценки. Это свидетельствует о том, что ответственность лежит у каждого. Таким образом слабые получают мотивацию изучения, так как сильные в подгруппе начинают объяснять материал другим. Общая лепта вносится каждым членом, так как работа производится сообща. При наличии свободного времени студентам предоставляется провести оценку своей работы, оценку общения в подгруппе. Таким же путем можно проводить и другие виды работы с текстом.

К примеру, если взять тему «Англоязычные страны», при изучении или повторении темы можно провести работу таким образом. Преподавателем на доске записываются англоязычные страны (3-4) в зависимости от количества студентов. Каждым студентом выбирается страна, о которой у него имеются какие-либо знания. Подобным путем образуются подгруппы из трех или четырех человек. При увеличении количества студентов в подгруппе, ее можно разделить. Далее каждая подгруппа располагается вместе. Выбранная ими страна обсуждается ими за пятнадцать-двадцать минут, при этом собирается вся информация. В их функции также входит составление вопросов о других странах. Потом происходит обсуждение. Другой подгруппе задается каждой подгруппой вопросы о странах, сами тоже отвечают на вопросы. За каждый правильный ответ выдается по два балла, за хороший вопрос по одному баллу. Данным способом возникает обобщение материала,

умения устной речи становятся все более совершенной. В качестве организатора работает преподаватель. В ее функции входит наблюдение за тем, чтобы все говорили на английском языке. Также ею нужно проводить контроль за участием всех членов команды в работе. Данная работа может использоваться при повторении любой темы. Все участники при этом, не стесняясь, стараются говорить на английском языке.

При обсуждении самостоятельной работы дома нами рассмотрены такие составные как, работа с текстом, словарём и справочной литературой, рабочей тетрадью и написание сочинений.

Работа с текстом может быть трудноватой, так как может быть большой объем текста и большое количество незнакомых слов. По утверждениям ученых данная работа очень ценна, так как лучше говорят на английском языке обучающиеся, которые много читают. Содержание огромного текста иногда бывает трудной для разбора. Содержание текста может быть неправильно понято, так как учащиеся не могут сразу убеждаться достоверности, того что прочитано ими. Главным условием при этом является обучение студентов читать сноски, так как в них объясняются необходимые лексические, грамматические, стилистические трудности. Домашняя работа также облегчается, так как в конце каждой книги содержится словарь на двух языках.

Пересказ текста по содержанию и запоминание новых определенных слов является целью самостоятельной работы. Студентом для улучшения познавательной задачи по теме задания используется в тексте необходимый материал. В процессе усвоения нового материала подобная работа, которая проводится беседой, занимает важное место. Достижению этому способствует выполнение заданий после текста во внеурочное время, то есть дома. Опорными в обсуждении данного текста на занятиях могут выступать подобные упражнения, которые также помогают в лучшем разборе содержания текста. Далее в процессе обучения необходимо включать тестирование на понимание, что дает способность контроля понимания текста. Данные тексты могут выполняться дома с использованием ключей.

Необходимо также при наличии стихов в книге для дополнительного чтения, дать их на самостоятельный перевод. Данный вид работы является очень полезным, так как при этом у студента возникает способность пробовать свои возможности, как переводчика, так и поэта, что также развивает мыслительную деятельность и творческий потенциал студентов.

Также успешно могут использоваться разные справочники, которые имеются в учебниках. Так как в них отображаются материалы, подобранные по программе для студентов первого курса уровня A1 (Syllabus) и по возможностям студентов. В данных справочниках даны доступные для понимания объяснения.

У студентов важным считается развитие навыков работы со словарем. Работа со словарем очень полезна для студентов, так как побуждает еще больше желания работы с ним. Словарь способствует развитию мышления, познавательной деятельности и самостоятельности. Учащиеся должны быть ознакомлены с методами работ со словарем, условными обозначениями, которые в нем имеются. Студенты должны иметь индивидуальные словарики, должны быть обучены выписыванию в них слов.

Навыки словообразования играют важную роль для самообразования и самостоятельного использования языка. Имеются также отдельные упражнения, которые способствуют формированию навыков словообразования. Эту работу необходимо проводить в течение всего времени обучения. При отсутствии достаточного количества упражнений, нужно использовать дополнительные материалы.

Использование словарного фонда на активной основе достигается посредством использования тренировочных упражнений. К ним можно причислить упражнения на

заполнение пропусков, упражнения на составление фраз из предложений с целью исправления ошибок и т.д.[4].

Рассмотрим следующим такой важный аспект как написание эссе, которая считается одним из эффективных видов самостоятельной работы вне урока. При применении такого метода, как эссе студентом используются приобретенные ранее знания в письменной речи на английском языке, которая приводит также к повышению уровня иностранного языка.

Думается, правомерно назвать эссе творческим самовыражением учащегося, так как оно отражает его интересы, интеллектуальное развитие и эмоциональное состояние. В эссе проявляется самостоятельность студента, его оригинальность и творческий потенциал.

Но преподавателю не стоит забывать, что эссе может стать содержательным и самобытным творческим выражением студента лишь в том случае, если разработана методика, способная его ориентировать в правильном направлении мыслей на иностранном языке.

Данные методы управления домашней самостоятельной работой по иностранному языку оказывают существенное влияние на формирование личности учащегося, умеющего преодолевать трудности, самостоятельно и творчески работать и приобретать необходимые знания.

Исследование этой темы показывает, что организация самостоятельной работы, руководство ею - это ответственная и сложная работа каждого преподавателя. Воспитание активности и самостоятельности является составной частью воспитания учащихся. Именно поэтому, основная задача современного образования сформировать у учащихся умение использовать приобретенные знания, применять их в новых ситуациях, делать самостоятельные выводы и обобщения, находить решения в нестандартных условиях.

Самостоятельная работа - одно из главных средств актуализации потенциальных возможностей каждого студента. Она ведёт к мобилизации резервов психического и умственного развития студента [5].

Самостоятельность в работе обучающегося является высшей формой его учебной деятельности по критерию саморегуляции и целеполагания [6]. Учащийся становится субъектом деятельности и руководит своим собственным развитием с учетом общечеловеческих ценностей, требований общества и поэтому активность, как личностное образование, выражает состояние обучаемого и его отношение к деятельности. Это состояние проявляется в психологическом настрое его деятельности: сосредоточенности, внимании, мыслительных процессах, в интересе к совершаемой деятельности, личностной инициативе.

Только специально организованное целенаправленное обучение студентов, речемыслительной и коммуникативной деятельности, опирающееся на самостоятельную учебную работу учащихся, может оптимизировать процесс их коммуникативного становления.

Систематическая самостоятельная работа учащихся при обучении иностранному языку гарантирует истинную мотивацию, подлинную, внутреннюю (а не внешнюю, часто чисто формальную) активность учащегося.

Действенность и эффективность процесса обучения иностранному языку значительно повысится, если самостоятельная учебная деятельность учащегося будет представлять собой динамично функционирующую целостную систему.

Формирование самоконтроля и формирование навыков и умений - это две стороны одного явления, они взаимосвязаны, взаимообусловлены, взаимозависимы и формируются синхронно, без разрыва во времени. Каждый конкретный элемент навыка, умения соотносится с адекватным, конкретным звеном структуры самоконтроля.

Таким образом, для повышения уровня заинтересованности студентов к изучению английского языка и развития у них стремления к самостоятельному выполнению заданий обязательным условием является проведение уроков с элементами самостоятельной работы.

В заключении хотелось бы отметить, что проблема организации самостоятельной работы студентов по иностранному языку является до настоящего времени актуальной и сложной, и для ее решения необходимы совместные усилия, как учёных-методистов, так и преподавателей-практиков.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Муртазин Г.М. Самостоятельная работа как фактор развития познавательной деятельности учащихся // Народная асвета. 2005.№5.
2. Митрюхина Л.Н. Самостоятельная работа как фактор развития познавательной деятельности учащихся // Народная асвета. 2005.№5.
3. Горностаева З.Я “Проблема самостоятельной познавательной деятельности” // Открыт.школа. - 1998. - №2
4. Ильицкая И.А. Проблемные ситуации и пути их создания на уроке. М.: Знание, 1993. – 187 с.
5. Конышева А. В. Современные методы обучения английскому языку. – 3-е изд. – Мн.: ТетраСистемс, 2005.
6. Полат Е.С. Метод проектов на уроке иностранного языка// Иностранные языки в школе . – 2000.- № 2 с.3-10

Ақпараттық білім беруде цифрлық технологияларды пайдалану әдістері

Э. КАУЫНБАЕВА

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.)

КІРІСПЕ. Қазіргі қоғамда ең басты мәселелердің бірі – білім беру жүйесіндегі білім алушылардың оқуға деген ынтасы мен қызығушылығын арттыру. Егер оқу барысында қолданылатын ақпараттар қызықты болса, сабақта түсінікті әрі есте сақтау қабілеті де артады. Уақыт талабына сай адамдар бала кезінен жаңа ақпараттық ортаны игеріп, даму үстінде. Ғаламтор желісі, компьютерлік бағдарламаларды қолдану барысында ақпараттарды қабылдаудың жаңа түрі қалыптасты. Дәстүрлі оқыту бойынша ақпараттардың оқу әдебиеттерінде баяндалуы және сол білімді оқытушының сөздерімен түсіндірілуі өз маңыздылығын және білім алушылардың қызығушылығын төмендеуіне әкелуде.

Егемен Қазақстан тарихындағы терең әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени қоғамдық өзгерістермен сипатталатын қазіргі кезең жоғары оқу орнындағы ғылыми негізде білім беру процесіне қойылатын талаптарды арттыруды және маманның кәсіби даярлығының сапалы деңгейін қамтамасыз ететіндей жағдай жасауды ұсынады [1]. Жаңа мемлекеттік білім беру стандарттарын енгізу, білім берудің жаңа мазмұнына көшу жағдайында Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін ақпараттандырудың мемлекеттік саясаты педагогикалық ғылым мен практикадан заманауи ақпараттық технологиялар негізінде оқу процесін қазіргі заманғы ғылыми әдістемелік қамтамасыз етуді талап етеді.

Зерттеуде мынандай әдістер қолданылды:

- әдебиеттерге шолу жасау;
- Google формада онлайн сауалнама жүргізу;
- алынған нәтижелерге салыстырмалы талдау жүргізу;
- алынған мәліметтер негізінде қорытынды жасау.

Әдістеменің нысаналы компоненті ҚР Жоғары педагогикалық білім беру тұжырымдамасының, ҚР Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартының, ҚР білім беруді дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының талаптарын ескере отырып қалыптастырылған, өзара байланысты тұлғаға бағытталған мақсаттардың жиынтығын білдіреді.

Зерттеу әдістері ретінде нормативтік-құқықтық құжаттаманы талдау, жоғары және кәсіптік білім беру жүйесіне цифрлық технологияларды енгізу бойынша ғылыми негізделген тәсілдерді пайдалану.

НӘТИЖЕЛЕР МЕН ТАЛҚЫЛАУ. Біздің негізгі мақсатымыз - жоғары оқу орнының іс-тәжірибесінде жаратылыстану пәндері бойынша ақпараттық технологиялардың қолданылу жағдайын айқындау.

Қазіргі кезде көптеген электронды оқулықтар мен оқу бағдарламалары, мультимедиялық оқу бағдарламалары жасалынған және жасалып та жатыр. Ақпараттармен жеке өздігінен жұмыс істей білу, бәсекелестік және өздігінен іздену, шығармашылық қабілеттерді дамытады. Білім беру жүйесінің дамуының жаңа кезеңі білім алушыларды компьютерлік техниканы қолдануға үйрету міндеттерін қойып отыр. Бүгінгі таңда компьютерді тек игеру жеткіліксіз, оқу процесінде ақпараттық ресурстарды пайдаланудың

маңызды әдістері мен технологиялары қажет және олар оқытушылардың дәстүрлі іс-әрекетімен тиімді үйлесуі керек [5].

Цифрлық технологияларды қолдана отырып, биология пәні бойынша оқу бағдарламасына сай арнайы сабақтар әзірленді. Осы білім беру технологиясының тиімділігі мен мүмкіндіктері үш кезеңде жүргізіледі: тәжірибелік-эксперименттік жұмыс барысында тексерілді, яғни: анықтаушы, қалыптастырушы және бақылау — бағалау кезеңдері. Экспериментті жүзеге асыруға 1 курс 6B011300 Биология мамандығының 2 топ білім алушылары (30 білім алушы) қатысты. Қалыптастырушы кезеңді өткізу барысында биолог студенттер екі топқа бөлінді (әр топта 15 және 15 білім алушылар). Бірінші топқа арнайы цифрлық технологияларды пайдалану барысында дайындаған презентацияларды көру және оларға нақты уақыт режимінде тапсырмаларды орындау үшін сабақтарда өздерінің смартфондары мен планшеттік компьютерлерін пайдалану ұсынылды. Екінші топқа мынадай тапсырма берілді: берілген тапсырмаларды дәстүрлі түрде орындау (жазбаша немесе ауызша). Айта кету керек, бірінші топтағы білім алушылардың мотивациясының бастапқы деңгейі әлдеқайда жоғары болды, себебі оларға жаңа жұмыс түрлері ұсынылды, сонымен қатар оларда қол жетімді өз мобильді құрылғылары - смартфондары бар. Екінші топтағы білім алушылар тапсырмаға төменгі деңгейде жауап берді, өйткені жаңа ақпаратты игерудің бұл әдісі күнделікті сабақ барысында жиі қайталанатын. Білім алушылардың алғашқы айдағы (қазан айы) өзіндік жұмысының нәтижелерін, оларды бағалауды талдай отырып, білім алушылардың оқудағы жетістіктері туралы мәліметтерді төмендегі 1- кестеден көрсетуге болады:

Кесте 1

2022/2023 оқу жылының қазан айындағы білім алушылардың өзіндік жұмысының нәтижелері:

№	Тапсырмаларды орындау нәтижесі (10 балл)	Көрсеткіштер	
		1 топ	2 топ
1	Тақырып бойынша деңгейлік тапсырмаларды орындау	15	14
2	Анализ, талдау жасау	16	14
3	Өткен бөлім бойынша қосымша материалды өз бетінше іздеу нәтижелері	17	13
4	Топтық талқылаулардың нәтижелері	18	14
5	Өткен бөлім бойынша презентация жасау	18	14
6	Тақырып бойынша топтық жоба қорғау	17	15
Қорытынды		101	84

Осы мамандық білім алушыларына жаңа материалдар мен тапсырмалар беріліп, тақырыпты игеру қабілеті тағы да анықталды. Енді цифрлық технология бойынша екінші топ студенттері (15 білім алушы) жұмыс жасады. Биолог студенттердің өзіндік жұмысының салыстырмалы нәтижелері бойынша екінші топ білім алушыларының қорытынды ұпайлары 84-тен 99-ға дейін жоғарылаған (2 кесте).

2022/2023 оқу жылының наурыз айындағы білім алушылардың өзіндік жұмысының нәтижелері:

№	Тапсырмаларды орындау нәтижесі (10 балл)	Көрсеткіштер	
		1 топ	2 топ
1	Тақырып бойынша деңгейлік тапсырмаларды орындау	15	17
2	Анализ, талдау жасау	15	17
3	Өткен бөлім бойынша қосымша материалды өз бетінше іздеу нәтижелері	14	16
4	Топтық талқылаулардың нәтижелері	15	16
5	Өткен бөлім бойынша презентация жасау	15	16
6	Тақырып бойынша топтық жоба қорғау	14	17
Қорытынды		88	99

Дәстүрлі технологиямен өтілетін сабақтың мақсаты білімділікті, ептілікті, дағдыны қалыптастыру. Бұл тәсілмен өткізілген сабақта педагог рөлінің басымдылығы байқалады, яғни білімді түсіндіруші, бағалаушы әрі тәртіпті қадағалаушы.

Оқытушы мен білім алушы бірлесіп зерттеу технологиясын, әрине, оқытудағы проблемалық-іздеу тәсілін және белгілі ғылыми таным циклын жүзеге асыруды қамтамасыз етеді: фактілер — модель — нәтиже — эксперимент фактілері. Оқытушы бақылауды ұйымдастырады, демонстрациялық тәжірибелер қояды, фактілерді ұсынады, соның негізінде білім алушылармен бірге белгілі бір құбылыс бойынша қорытынды жасайды. Алынған фактілерге сүйене отырып, оқытушы мен білім алушылар байқалған құбылыстарды түсіндіруге және заңдылықтарды анықтауға, себептерін анықтауға тырысады. Содан соң білім алушылар мен оқытушы қандай сынақ эксперименттерін қоюға болатынын, олардың идеялары мен мақсаттары қандай болатынын, оларды қалай жүзеге асыру керектігін ойлайды. Білім алушылар өз жоспарларын зертханалық экспериментте жүзеге асырады, оның нәтижелері теориялық болжамдармен салыстырылып, қорытынды жасалады.

Жоғарғы білім беру мекемесінде барлық оқу пәндері бойынша интерактивті электронды мазмұн және пәндік кешен болу қажет. Бұл кешен мыналарды қамтиды:

- мәтіндік қолтаңбалар, түсініктемелер, формулалары бар толық экранды иллюстрациялар;
- қажетті позицияны таңдай отырып, айналдыруға болатын интерактивті 3d модельдер;
- әртүрлі құбылыстар мен зерттелетін процестерді суреттейтін анимациялар;
- өлшемдер мен параметрлердің интерактивті кестелері;
- құбылыстардың, эксперименттердің интерактивті модельдері [3].

Жоғарыда айтылғандардың негізінде цифрлық технологияларды қолдану жоғары және кәсіптік білім беру жүйесін дамыту үшін өте маңызды. Білім жүйесіндегі цифрлық технология — біртұтас жүйе ретінде оқыту процесіндегі білім алушылар мен оқытушының қатынасын іске асыру үшін жағдай жасауға бағытталған. Сондықтан цифрлық технологияның табысты болуы білім алушылардың цифрлық негізде оқуға көзқарасы мен дайындығына байланысты [4]. Тәжірибеде қолданылған цифрлық технология жүйесінің тиімділігі мен нәтижелілігі қолданылатын ресурстардың сапасына байланысты. Цифрлық технология басқа оқыту технологияларына қарағанда білім алушы мен оқытушының еңбегін жетілдіруге және оның үнемділігіне баса көңіл бөледі. Өйткені аталмыш бағдарлама педагогтің міндетін

азайтады, ол енді тек бағыт-бағдар беруші ретінде білім алушылармен өзіндік жұмыс жасауға уақыты көп болады. Білім алушылар өздеріне ыңғайлы жүйемен жұмыс істеуге мүмкіндік алады. Сонымен қатар, барлық білім алушылардың бірдей алдын-ала жоспарланған деңгейге жетілуі көзделеді [5].

ҚОРЫТЫНДЫ.

Мәселені теориялық тұрғыдан зерттеу мен тәжірибелік жұмыстың нәтижесі мынадай қорытындылар жасауға мүмкіндік береді:

- білім беру үрдісін оңтайландыруға бағытталған педагогикалық, психологиялық көзқарастар зерделеніп, білім алушылардың білімдерін дамытуды цифрлық технологиясы арқылы жүзеге асыру жүйелілік және кешендік, құзыреттілік іс-әрекет арқылы негізделеді;
- оқытушы мен биолог студенттің білім беру үрдісіне дайындық дәрежесінің есепке алынуы, білім алушылардың өз бетінше қорыту және шығармашылық деңгейінің көтерілу шарттарына негізделеді;

Зерттеу жұмысының негізінде қорытындылар жасай отырып, мынадай ұсыныстар беріледі:

- кәсіби мамандарды дайындауда оларды нақты шеңберінде мамандандырылуымен қатар, цифрлық технологияны кәсіби салада қолдану даярлығына жеткілікті көңіл бөлу қажет;
- жоғарғы оқу орнында шағын құрамды топтардың оқу тиімділігін арттыру үшін цифрлық— технологияға сүйеніп, ұйымдастыруды қолға алу керек;
- білім алушылардың кәсіптік шеберлігін арттыру мақсатында арнайы курстық мамандықтар шеңберінде жүргізу тиімділігін қолдау керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Одинцова С.А. Профессиональная подготовка учителя на основе комплексного использования технических средств и информационных технологий: автореф. дис.... канд. пед. наук: спец.13.00.08 — «Теория и методика профессионального образования» / С.А. Одинцова. — Караганда, 2005. — 30 с.
- 2 Джусубалиева Д.М. Дистанционное обучение: учеб. пос. / Д.М. Джусубалиева, А.Е. Мамбетказиев, А.Б. Бердибеков. — Усть-Каменогорск, 2019. — 160 с.
- 3 Каракозов С.Д. Успешная информатизация — трансформация учебного процесса в цифровой образовательной среде / С.Д. Каракозов, А.Ю. Уваров // Проблемы современного образования. — 2016. — № 2. — С. 7–19.
- 4 Шаронин Ю.В. Цифровые технологии в высшем и профессиональном образовании: от личностно-ориентированной smart-дидактики к блокчейну в целевой подготовке специалистов [Электронный ресурс] / Ю.В. Шаронин // Современные проблемы науки и образования. — 2019. — № 1. — Режим доступа: <http://science-education.ru/ru/article/view?id=28507> (Дата обращения: 02.03.2021).
- 5 Краевский В.В. Инновации и традиции — два полюса мира образования / В.В. Краевский // Интернет-журн. «Эйдос». — 2003. — 2 дек. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2003/0711-01.htm>

Formation of an educational and methodological system for creating an electronic data bank based on the cadastre of animals of the Trans-Ili Alatau

Baibol Laula Shukirkyzy

PhD 2nd year doctoral student, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Kazakhstan, Almaty

Being represented by very diverse insects, this order is characterized mainly by

- with a piercing-sucking oral apparatus forming a proboscis,
- gradual transformation and
- the presence of wings in most cases (Fig. 1).

With rare exceptions, these insects have large compound eyes, antennae containing from 4 to 10 segments, and the segments themselves are often long, and two pairs of wings with relatively simple and reduced venation; there are no cerci on the abdomen. In many families, females have well-developed scabbards on the abdomen and a saw-shaped ovipositor of this type. The name of the order — "half—wings" — is explained by the peculiarity of the structure of the front wings in many families (Fig. 8.49): the basal part of the wing, or corium, is rigid and thickened, and the apex (membrane) is thin and transparent. Corium is similar in texture to the rigid elytra, or elytra, of beetles; hence the name "half-wing", often applied to the semi—rigid - semi-soft type of wing. All but a very few Hemiptera species can be divided into two large groups. The first of these groups, the suborder Homoptera, is typically characterized by a completely transparent membrane of the forewings (wrinkled in some cases), a proboscis extending from the back of the head and a typical tentorium. In another group, in the suborder Heteroptera, the bases of the forewings are thickened, and the apical areas are membranous; the proboscis typically departs from the front of the head, the cheeks fuse behind the proboscis and form a throat, and the tentorium is absent in the head. In many respects, the genus *Peloridium* occupies an intermediate position between Homoptera and Heteroptera, it lacks a throat, which is characteristic of Homoptera, and its other features correspond to Heteroptera. Some authors place this genus as an aberrant group in the family Peloridiidae, others consider it as part of a special suborder - Coleorrhyncha. Comparing these suborders with other related groups of insects, one can come to the most likely conclusion that the ancestral form of this order as a whole was a herbivorous insect, morphologically similar in general terms to some of the modern equidoptera (Homoptera), especially with small representatives of the family Cicadidae, characterized by rich wing venation and primitive saw-shaped ovipositor.

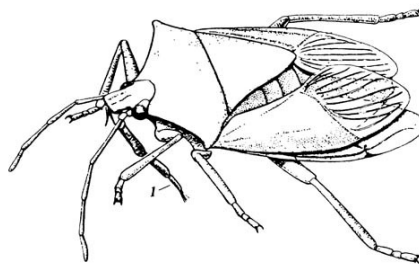

Fig. 1. A typical shield bug is an example of the characteristic structure of the proboscis (1) and wings

The evolution of the trunk of Homoptera, which separated early from such ancient Nemiptera, apparently followed the path of the development of a thin flagellum of antennae and organs that emit sound. At an early separation from this trunk, the equidistant wing. In the trunk of the Heteroptera, the proboscis took an anterior position and the cheeks fused behind it, forming an extremely powerful bridge, or throat, across the back of the head under the occipital opening. This circumstance, apparently, should be considered as an evolutionary change associated with a change in the way of nutrition in connection with the transition to predation. The bases of the front wings became thicker, and the antennae were reduced to four segments. The ancestral form with such features gave rise to a large number of Heteroptera families, many of these families have changed greatly due to the transition to an aquatic or amphibiotic lifestyle, so at present they can be placed on the phylogenetic tree only very approximately. The evolutionary changes that took place in the suborder Heteroptera are very difficult to decipher. Various families have been grouped into a number of fairly clear evolutionary lines, but how do these individual lines come together and form a phylogenetic. Water skaters (Gerromorpha) have specialized hairs on their paws and rotating rear basins; both of these features allow them to quickly glide over the surface of the water on which they live. In North America there are five families of this group, there are also marine representatives. The most numerous family is Gerridae. The four remaining large groups have so many different ancestral traits in common with each other that their relationship to each other is obvious, but it is still unknown exactly how these groups relate in phylogeny and whether each of them has a monophyletic origin. Cimicomorpha is a rich group of terrestrial and ectoparasitic forms with strongly reduced venation of the anterior pair of wings. Leptopodomorpha are inhabitants of the coasts with a very characteristic venation at the base of the wing (Fig. 2). Short-whiskered bedbugs (Nepomorpha) have extremely shortened antennae, at rest almost completely hidden in the lateral recesses of the head. All representatives of the Gelastocoridae, with the exception of those living on the shores, live in water. The evolutionary changes that took place in the suborder Heteroptera are very difficult to decipher. Various families were grouped into a number of fairly clear evolutionary lines, but how these individual lines come together and form a phylogenetic tree of families of the entire suborder remains unclear, although we have a lot of facts concerning their embryology and morphology and revealed in careful studies by Cobben (1968, 1978) and other authors. There are seven main groups in the fauna of North America; the name of each group consists of the basis of the name of the family, to which the ending is added — omorpha. For example, a group of water meters, including the family Gerridae and related groups, was named Gerromorpha.

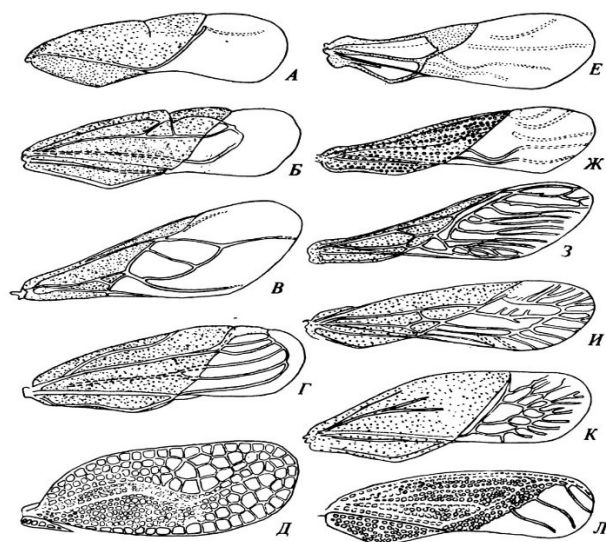

Fig. 2. Elytra, or fore wings of Hemiptera

A. Triphelps (Antocoridae). Б. Lygus (Miridae). В. Pselliopus (Reduviidae). Г. Saida (Saldidae). Д. Gargaphia (Tingidae). Е. Blissus (Lygaeidae). Ж. Myodocha (Lygaeidae). З. Alydus (Coreidae). И. Nabis (Nabidae). К. Euryophthalmus (Pyrrhocoridae). Л. Piesma (Piesmidae)

The importance of electronic information systems (IS) with databases (DB) have uprisd during the last years for biotechnology and other biological disciplines: systematics, taxonomy, ecology, nature conservation, for their application for monitoring of polluted environment. Networks with distributed databases for biotechnology, environmental protection of bioobjects. Electronic databases with access to the Internet with information about living organisms are technical information systems (ISs) invented during the last decades due to the progress in information and computer technologies (ICT). They were designed either for academic purposes — to maximize the accumulation of information about the groups of living organisms, or for the needs of the economy, in particular for biotechnology, for monitoring of polluted areas in industrial centers, and etc. [1–9]. A spectrum of mathematic methods were used for the newest biomedical ISs elaboration [1]. Content for the databases described in this article was obtained usually from the results of biological and medical observations and experiments [10, 12]. All such technical information systems (tis) are electronic databases (DB) distributed in networks today [1–11, 15]. Present work was done after the analyzis of approximately 250 current publications in fields of biotechnology, other branches of biology and technology, including articles with original authors' works. Priority of authors' works was reflected in. Development of electronic databases in biological sciences. Electronic ISs with DB for biological sciences should contain information about the diversity of living organisms UDC 004:591.5:612:616-006 <https://doi.org/10.15407/biotech11.04.028> ELECTRONIC DATABASES OF ARTHROPODS: METHODS AND APPLICATIONS Key words: bioindicators, electronic information systems, databases of Arthropods, databases of insects, Noctuidae (Lepidoptera), Araneidae. O. M. KLYUCHKO1, Z. F. KLYUCHKO 2 1 Kavetsky Institute of Experimental Pathology, Oncology and Radiobiology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv 2 Schmalhauzen Institute of Zoology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv E-mail: kelenaxx@ukr.net Received 29.12.2017 The purpose of the work was the examination of various databases construction as well as examination of possible errors. Peculiarities of biological objects which should be taken into account during databases design were analyzed. The methods for electronic collections with databases of biological organisms elaboration were studied. The appropriate algorithms for environmental conservation were analyzed and compared with some foreign analogs in order to

study positive and negative experiences. The requirements for database with information about Noctuidae (Lepidoptera) and some Araneidae were formulated for the development of electronic information system “EcoIS”. The description of developed relational database with information about insects with analysis of selected object area were suggested taking into consideration the characteristics of biological objects and characteristics of information systems analogues. Conclusions concerning described new means with bioobjects databases and their application on the example of “EcoIS” system were done as well as some recommendations for the construction of databases with the information about living organisms basing on our experience. Reviews 29 and their evolution — the “Invention of the Nature”. Another, alternative kind of diversity that has been invented by human — diversity of the data that appeared and evolved as a result of computer networks development, as well as new computational methods and methods of electronic information recording. The last one exists during only the last 20–25 years. However, there is a large chaos in biological ISs data. For today the most important is the way of data mining, recording and obtaining from DB, in which the data are logically organized and structured. As a result an alternative type of diversity appeared — diversity of DB [1, 18]. In this article we give the examples of how the variety of information and natural diversity could be correlated. Application of some mathematical methods for the work with bioobjects databases: methods of cluster analysis, neural networks and other [1–9]. The application of these methods in order to distinguish similar bioorganism characteristics for the development of biological DB and subsequent modeling have demonstrated good results [1–9]. The use of methods of cluster analysis and neural networks for mathematical models development in ecology was used to study the distribution of organisms in different areas, pests penetration and spreading in bioorganisms’ population, the influence of environmentally dangerous factors on living organisms’ population. An important task is the elaboration of medical and biological DB, which enable to distinguish reliably the groups of objects according to their similar characteristics [1–11]. From the obtained results one could see how it is possible to apply traditional methods of clusterization for the practical analysis of data sets registered on biological samples (for example, for different types of drawings on the wings of insects-moth) during databases construction [1–9]. The similarity of measure was used in combination with one of four types of clustering algorithms: 1) method of agglomeration hierarchical clusterization with single linkages; 2) method of agglomeration hierarchical clusterization with complete linkages; 3) Ward method; 4) rough clustering method [1]. The results demonstrated that clusters were generated usually according to two types of attributes that have a biological meaning; the best match was achieved using Ward method. During the elaboration of such DB, the nominal attributes were not included in the list of meaningful attributes [1, 21].

REFERENCES

1. Klyuchko O. M. Information and computer technologies in biology and medicine. Kyiv: Nat. Acad. Scienc. Ukraine-druk. 2008, 252 p. (In Ukrainian).
2. Piatigorsky B. Ya., Zaitman G. A., Cherkasky V. L., Chinarov V. A. Automatic electrophysiological experiment. Kyiv: Nauk. dumka. 1985, 216 p. (In Russian).
3. Klyuchko O. M. On the mathematical methods in biology and medicine. Biotechnol. acta. 2017, 10 (3), 31–40. <https://doi.org/10.15407/biotech10.03.031>
4. Klyuchko O. M. Application of artificial neural networks method in biotechnology. Biotechnol. acta. 2017, 10 (4), 5–13. <https://doi.org/10.15407/biotech10.04.005>
5. Klyuchko O. M. Cluster analysis in biotechnology. Biotechnol. acta. 2017, 10 (5), 5–18. <https://doi.org/10.15407/biotech10.05.005>
6. Klyuchko O. M. Technologies of brain images processing. Biotechnol. acta. 2017, 10 (6), 5–17. <https://doi.org/10.15407/biotech10.05.005>
7. Klyuchko O. M., Onopchuk Yu. M. Some trends in mathematical modeling for biotechnology. Biotechnol. acta. 2018, 11 (1), 39–57. <https://doi.org/10.15407/biotech11.01.039>
8. Klyuchko O. M. Electronic information systems in

biotechnology. *Biotechnol. acta.* 2018, 11 (2), 5–22. <https://doi.org/10.15407/biotech11.02.005>

9. Klyuchko O. M. Information computer technologies for biotechnology: electronic medical information systems. *Biotechnol. acta.* 2018, 11 (3), 5–26. <https://doi.org/10.15407/biotech11.03.005>

10. Schnase J. L., Cushing J., Frame M. Information technology challenges of biodiversity and ecosystems informatics. *Inform. syst.* 2003, 28 (4), 339–345.

11. Rana B. K., Insel P. A. G-protein-coupled receptor websites. *Trend. Pharmacol. Sci.* 2002, 23 (11), 535–536. [https://dx.doi.org/10.1016/S0165-6147\(02\)02113-2](https://dx.doi.org/10.1016/S0165-6147(02)02113-2)

12. Patent 1370136 USSR, MKI C12N 5/00. The method for dissociation of hippocampal cells. Klyuchko E. M., Tzyndrenko A. Ya. Priority: 31.01.1986; Issued: 30.01.1988, *Bull. N 4*, 3 p.

13. Hardy P. B., Sparks T. H., Isaak N. J. Specialism for larval and adult consumer resources among British butterflies: implications for conservation. *Biol. Conserv.* 2007, 138 (3–4), 440–452.

14. Dennis R. L. H., Shreeve T. G., Sparks T. H. A comparison of geographical and neighbourhood models for improving atlas databases. The case of the French butterfly atlas. *Biol. Conserv.* 2002, 108 (2), 143–159.

15. Klyuchko O. M., Paskivsky A. O., Sheremet D. Y. Computer modeling of some nanoelements for radio and television systems. *Electr. Contr. Syst.* 2012, 3 (33), 102–107. (In Ukrainian).

16. Klyuchko O. M., Hayrutdinov R. R. Modeling of electrical signals propagation in neurons and its nanostructures. *Electr. Contr. Syst.* 2011, 2 (28), 120–124. (In Ukrainian).

17. Trinus K. F., Klyuchko E. M. Mediators influence on motoneurons retrogradely marked by primulin. *Physiol. J.* 1984, 30 (6), 730–733. (In Russian).

18. Aralova N. I., Klyuchko O. M., Mashkin V. I., Mashkina I. V. Algorithmic and program support for optimization of interval hypoxic training modes selection of pilots. *Electr. Contr. Syst.* 2017, 2 (52), 85–93.

19. Aralova N. I., Klyuchko O. M., Mashkin V. I., Mashkina I. V. Mathematic and program models for investigation of reliability of operator professional activity in “HumanMachine” systems. *Electr. Contr. Syst.* 2017, 1 (51), 105–113.

20. Aralova N. I., Klyuchko O. M., Mashkin V. I., Mashkina I. V. Mathematical model for research of organism restoring for operators of continuously interacted systems. *Electr. Contr. Syst.* 2016, 3 (49), 100–105.

21. Aralova N. I., Klyuchko O. M., Mashkin V. I., Mashkina I. V. Investigation of reliability of operators work at fluctuating temperature conditions. *Electr. Contr. Syst.* 2016, 2

ДИДАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТЕХНОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ НА ДИСЦИПЛИНЕ ОСНОВНОЙ МУЗЫКАЛЬНЫЙ ИНСТРУМЕНТ – ФОРТЕПИАНО

Тобагабылова Айжан Жунусовна

магистр., и.о. асоц профессора, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Республика Казахстан, г.Туркестан

Баратова Ақбала

студентка 1 курса ОП 6B01406- Музыкальное образование

Исходя из опыта формирования профессиональных компетенций личностно-ориентированным подходом к будущим учителям музыки, обучающимся по специальности 6B01406-Музыкальное образование, необходимо с первого курса определить индивидуальные интересы и предварительную готовность будущих учителей к профессиональной деятельности. На основе этих данных можно сформировать группу и определить программу обучения. Опыт формирования технологии профессиональной компетентности будущего учителя музыки в вузе или педагогическом колледже позволяет сделать выводы о потенциальных возможностях и правильном использовании методики проведения исследовательской работы.

Экспериментальная часть нашего исследования проходила на базе Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави. В исследовательской работе приняли участие студенты, обучающиеся в 2020-2021, 2021-2022 учебном году по специальности 6B01406-Музыкальное образование III и IV курса в Международном казахско-турецком университете имени Ходжи Ахмеда Ясави, так, всего в группе ӨМБ-811и ӨМБ-911 студенты составили 25 человек. Для сопоставления показателей опытно-экспериментальной работы были определены контрольная (КГ) и экспериментальная группы (ЭГ). В КГ вошли 13 человек, ЭГ- 12. Исследование проводилось применением одних критериев, показателей и диагностики, в обеих группах.

Цель исследования заключалась в построении технологии формирования профессиональной компетентности будущего учителя музыки на дисциплине основной музыкальный инструмент – фортепиано. Для обеспечения профессионально важной направленности деятельности будущего учителя музыки и формирования учебно-познавательных, профессионально-практических умений использовались механизмы овладения, реализации и развития профессиональных компетенций. Это дает характер внутреннего взаимодействия процесса овладения профессией. Здесь слово «механизм»

трактуются как «последовательность состояний, процессов, определяющих какое-либо действие, явление». «Действовать» понимается как последовательное, гармоничное сочетание субъектного, формального, предметного компонентов деятельности будущего учителя по овладению профессией в последовательности работы механизма овладения, формирования и развития профессиональной компетентности.

В нашем исследовании были выявлены, смоделированы и всесторонне описаны три основных психолого-педагогических механизма – это стабилизация, пополнение и трансформация профессиональной направленности и умений, которые делают интегральную деятельность преподавателей вузов, колледжей по обучению будущих учителей эффективной.

Слово «стабилизация» (лат. слово *stabilis*-константа), как поясняет словарь, означает «приведение определенной величины в постоянное состояние, поддержание стабильности» [1]. Под стабилизацией профессиональной компетенции мы подразумеваем закрепление ее компонентов в действии, приведение их в стабильное состояние. Механизм стабилизации имеет ряд звеньев, работающих по определенному следу:

а) будущий учитель музыки осознает предстоящую деятельность и ее результаты, в результате чего конкретизируется ее потребность в овладении профессией и активизируются мотивы и ценностные ориентации, наиболее полно отражающие потребность в конкретной ситуации:

1) степень выраженности заданной цели связана с тем, насколько она отождествляется с направленностью деятельности будущего учителя: когда они полностью совпадают, цель субъективно воспринимается, приобретается и контролируется ею; в этом случае овладение профессией управляется механизмом стабилизации параметров профессиональной компетентности профессии; остановимся на ней позже;

2) из высказанных суждений следует следующее требование: для стабилизации достигнутого уровня в овладении профессией будущему учителю необходимо учитывать общие и специфические моменты в параметрах профессиональной компетенции при составлении задания учащимся;

3) через необходимость профессиональной компетенции и ее овладение, формирование и развитие будущий специалист ставит перед собой цель в своей деятельности с учетом актуальных ценностных ориентаций: вовлечение предполагаемого результата в самостоятельную цель деятельности, приведя к оценке ее значимости, вовлечение самостоятельной цели деятельности в овладение, реализацию и развитие профессиональной компетенции, что приводит к приданию значения деятельности со стороны личности;

4) для реализации данного звена преподавателю необходимо посвятить часть подготовительного этапа учебных занятий в процессе обучения в вузе или методических занятий во время учебно-профессиональной практики, чтобы будущие учителя придавали личностное значение овладению профессией;

5) построение действия выражается в подготовке целей конкретных действий, назначении их преемственности, установлении на этой основе последовательности их выполнения, уточнении содержания и способов их осуществления;

6) во время учебного процесса преподаватель взаимодействует с будущими учителями музыки, организует их взаимодействие, во время учебно-педагогической практики отражается ход интеграции будущих учителей с потребителями профессиональной помощи и услуг: в каждом случае определяются аспекты деятельности будущего учителя. В этих аспектах заложена перспективная возможность стабилизации субъектной, объектной и предметной составляющих профессиональной компетенции; это необходимо при анализе

достижений, акцентировать внимание на них (аспектах) и учитывать при выполнении следующей системы заданий;

7) при анализе оценивается объективное и субъективное значение хода действий и результат в сравнении с заданными, принятыми целями.

При совпадении полученного субъективного результата и его принятой модели цели стабилизируются компоненты профессиональной компетенции. При этом преподавателю необходимо периодически уделять им особое внимание в системе предстоящих заданий, а в случае несоответствия полученного субъективного результата и его принятой модели цели необходимо искать причину этого явления. Причина может заключаться в неправильном понимании будущими учителями компонентов профессиональной компетенции или в том, что учитель не учитывает это на всех этапах деятельности. В первом случае эти причины устраняются путем более глубокого понимания и уточнения параметров своей профессиональной компетенции путем стимулирования саморефлексии будущих специалистов, во втором – путем выполнения требования индивидуализации и групповой дифференциации деятельности будущих учителей с учетом уровня профессиональной компетентности преподавателя.

В нашем исследовании механизм стабилизации и пополнения рассматривается как повышение значимости умений, направленности применения и овладения профессиональными компетенциями будущих учителей. Этот механизм используется в двух случаях:

- преподаватель готовит профессионально значимые задания на дисциплине основной музыкальный инструмент - фортепиано, но когда речь идет о расчете параметров профессиональной компетентности будущих учителей – задания усложняются;
- в процессе деятельности получается незапланированный профессионально значимый результат. Звенья данного психолого-педагогического механизма имеют следующую последовательность:
 - определение процесса и результата, превышающего ожидаемый возможный уровень достижения;
 - оценка субъективной и объективной значимости и моделируемости косвенного результата путем соотнесения заданных и использованных целей. Отсюда следует, что результат может быть четырех видов:
 - отказ от действия в результате субъективной оценки побочного результата: при этом преподаватель из полученной системы заданий выявляет и устраняет причину результата;
 - знание будущим учителем объективной ценности побочного результата: преподаватель создает условия для усвоения этой объективной ценности;
 - знание будущим учителем субъективной ценности результата: педагог создает условия для того, чтобы знания будущего учителя стали реальной действительной ценностью при выполнении следующих заданий;
 - принятие будущим учителем субъективной ценности побочного результата: педагогу необходимо актуализировать эту ценность при выполнении следующих заданий с помощью стабилизационного механизма.

Эти четыре результата, по сути, отражают разный уровень глубины наполнения технологии профессиональной компетенции будущего учителя музыки на дисциплине основной музыкальный инструмент - фортепиано. Учет глубины уровня наполняемости обеспечивается обоснованным соотношением творческих, технических и музыкальных задач. Задачи выполняются с использованием первого механизма функционирования профессиональной компетенции.

Применение механизма пополнения развивает профессиональную компетентность и, в связи с этим, трансформирует ее. "Трансформация" (лат. *transformatio*), как поясняет

словарь, означает «изменить, перевернуть» [2]. Под трансформацией профессиональной компетенции на уроках фортепиано мы понимаем изменение и преобразование содержания, структуры и интеграции параметров ее компонентов.

Влияние этого механизма проявляется в переоценивании деятельности будущих учителей музыки, а затем в изменении навыков применения и овладении профессиональными компетенциями. Из этого следует, что овладение студентом профессией может усиливаться или замедляться. Преподаватель должен умело использовать два других вышеуказанных механизма и сформировать у будущего учителя музыки на дисциплине основной музыкальный инструмент - фортепиано ценную основу функционирования механизма трансформации профессиональной компетентности. Основной задачей преподавателя вуза является – создание психолого-педагогических условий для поэтапного формирования у будущих учителей музыки возможности управления работой механизмов стабилизации, пополнения, трансформации профессиональной компетентности. Следует отметить, что этапы улучшения условий – управление педагогом деятельностью будущего учителя, совместное управление механизмами профессиональной компетентности преподавателя и будущего учителя, процесс собственного профессионального развития должен контролироваться самим будущим специалистом.

В условиях высшего профессионального и среднего специального обучения основным источником овладения профессией становится самостоятельная учебно-познавательная, профессионально-практическая деятельность будущего учителя музыки на дисциплине основной музыкальный инструмент - фортепиано. Теоретическая и практическая подготовка для накопления целостной профессиональной компетентности необходимо заложить психолого-педагогическую основу для установления содержательной связи между оперативно выполняемыми учебными заданиями и их функциями в общей стратегии профессионального обучения.

Мы рассматриваем преподавание специального курса музыкальной педагогики в формировании профессиональной компетентности будущих учителей музыкального образования как методическую систему.

По мнению А.М. Пышкало: «Методическая система обучения (УМР)– это структура, в которой цели, содержание, методы, формы и средства обучения являются приоритетными» [3].

Следовательно, методическая система обучения подготовки будущего учителя музыки на дисциплине основной музыкальный инструмент – фортепиано представляет собой пятичастную структуру, взаимосвязанную между собой, которая подразделяется на цели, содержание, методы, средства и формы организации обучения. Методические системы формируются на протяжении многих лет, проходя практику в вузовской практике. Процесс совершенствования методической системы подчиняется следующим закономерностям:

1. Изменение одной или нескольких частей методической системы приводит к изменению остальных ее частей или всей методической системы.

2. Любая методическая система неразрывно связана с реальной жизнью, оказывающей на нее решающее влияние. Ведущее место в методической системе занимают цели обучения, определяющие социальный заказ вуза, тем самым определяются цели преподавания любого предмета.

Рассмотрим общие принципы совершенствования методической системы преподавания дисциплины основной музыкальный инструмент – фортепиано. Поскольку цели обучения занимают ведущее место в методической системе, основным принципом ее

совершенствования будет целеполагание. Направление и характер совершенствования единой методической системы или ее частей должны соответствовать целям обучения.

Следующим важным требованием совершенствования методической системы подготовки будущего специалиста на дисциплине основной музыкальный инструмент – фортепиано является принцип единства обучения и воспитания. Поэтому в процессе совершенствования методической системы игры на фортепиано необходимо учитывать единство дидактической и воспитательной сторон обучения, передовые достижения музыкальной педагогики и психологии. Кроме того, изменение отдельной части методической системы может привести к разрушению системы как единой структуры. Необходимо в полной мере учитывать взаимосвязи в системе. В связи с этим можно назвать принцип взаимосвязи. В труде Ю.С. Брановского были рассмотрены вопросы совершенствования методической системы обучения.

Мы рассмотрели ключевые компетенции, которые имеют приоритетное качество, традиционно рассматриваемое в дисциплинах профессиональной подготовки будущего учителя музыки. Умение ставить личные цели, понимать и признавать смысл своей деятельности, определяет значительный уровень личностных качеств будущего учителя музыки и успехов в сфере образования в самостоятельной ситуации. Значение ценностно-смысловых компетенций в форме деятельности можно выразить следующим образом:

- умение форматировать свои учебные цели (учебные цели при изучении общих тем данной дисциплины, создании проекта, выборе темы доклада, в выборе музыкальных произведений и т.д.);
- умение принимать решения, брать на себя ответственность (быть лидером в групповом проекте, принимать решения в нестандартных ситуациях;
- реализация индивидуальной образовательной траектории.

На старших курсах особое внимание уделяется социально-трудовым компетенциям:

- признание наличия выявленных требований к продукту своих действий (требования к программному обеспечению, функциональности базы данных и т.д.);
- анализ достижений и недостатков аналога своей продукции (в проектной деятельности различных типов, в изучении офисных технологий);
- владение этикой трудовых и гражданских взаимоотношений (лицензирование видов программного обеспечения, информационная безопасность, правовая ответственность за нарушения, авторское право и др.).

Общекультурные компетенции особенно развиваются при реализации творческих проектов на уроках предметов специальности. Его можно описать в деятельностной форме следующим образом:

- овладение элементами художественно-творческих компетенций будущего учителя, слушателя, исполнителя, художника и т.д. (проектирование дизайна сайтов и приложений, разработка полиграфической продукции, создание макетов компьютерных коллажей, музыкальных треков);
- понимание места данной науки в системах других наук, ее истории и путей развития (уравнения развития языков программирования, адекватная оценка состояния единицы техники, уровня продукции и др.).

Можно обосновать дискуссии о необходимости придания ключевого места учебным познавательным компетенциям. В действительности степень ее сформированности к процессу обучения на дисциплине основной музыкальный инструмент – фортепиано в значительной степени определяет качество результата. В структуре учебно-познавательных компетенций можно выделить следующие:

- уметь осуществлять планирование, анализ и самооценку своей деятельности;

- уметь прогнозировать, задавать вопросы, связанные с контролируемыми фактами и явлениями, оценивать исходные данные и планируемые результаты;

- владение измерительными технологиями, навыками использования специальных приборов, применение методов статистики и теории вероятностей (практика изучения внутренних устройств ПК, моделирования логических задач и работы и др.).

умение работать с информационной литературой, инструкциями (знакомство с новыми видами программного обеспечения, анализ ошибок в программах и др.).

умение оформлять результаты своей деятельности, представлять ее в соответствии с современными требованиями (диаграммы и графики, среды создания презентаций). В последние годы меняются требования к системе образования и личности учителей музыки в целом.

Главной целью современных вузов является подготовка специалистов, готовых к разработке и совершенствованию новых методов и форм, максимальной реализации требований лично́стно – ориентированного процесса, активному выполнению своей профессиональной деятельности. Это означает, что профессиональная деятельность учителей музыки, способных решать актуальные учебно-воспитательные проблемы в нестандартных ситуациях, необходимо выстроить организацию учебного процесса в высших педагогических учебных заведениях на примере творческого самовыражения. С точки зрения гуманистической концепции личность – развивается в процессе образования и приобретает способность к саморазвитию. Основным фактором этого процесса считается содержательная и процессуальная составляющие образования.

В этой связи в настоящее время содержание формирования профессиональной компетентности будущих учителей музыки в учебно – познавательном процессе является важнейшей актуальной проблемой. Поскольку процесс формирования профессиональной компетентности многогранен, он побуждает будущих учителей музыки к необходимости познания природы компетентностной деятельности, способов реализации творческого потенциала личности. Поэтому для формирования профессиональных компетенций будущих учителей музыки мешает отсутствие глубокой и системной образовательной структуры.

Формирование современной воспитательной системы невозможно без знания богатой истории народа, многообразных особенностей культурных явлений, поэтому использование культурного наследия становится все более необходимым в профессиональной подготовке будущих специалистов. Ведь он активно способствует духовному миру будущих специалистов, способствует формированию и развитию их эстетического вкуса, нравственных, личностных качеств.

Создание программы «Культурное наследие» на 2004-2006 годы [99] в целях модернизации исторического прошлого и вопросов культуры нашего государства было принято в связи с необходимостью более активного воздействия на сложившуюся ситуацию в сфере культурного наследия. Необходимость изучения данного вопроса вызвана следующими конкретными противоречиями. Во-первых, рост потребности в возрождении культурного наследия общества связан с актуализацией формирования у подрастающего поколения позитивного отношения к культурному и духовному наследию своего народа в деле музыкального образования, воспитания и просвещения. Во-вторых, противоречия между недостаточной изученностью и научной обоснованностью опыта, накопленного в истории педагогики, связанные с рассмотрением региональных особенностей развития музыкального образования и воспитания.

Главная цель музыкального образования в современной системе образования – воспитание духовно-нравственной, богатой личности. Духовное развитие-это: осознание своего места в жизни, выполняемой задачи, ответственности перед настоящим и будущим

поколением, понимание сложной структуры мира и постоянное самосовершенствование. Мерой духовного развития можно считать физическое, физиологическое, психологическое и социальное развитие человека. Духовное развитие является стержнем формирования личности и воплощением ее в единой гармонии телесного, душевного, духовного характера человека.

С педагогической точки зрения процесс формирования личности человека с богатым духовным миром осуществляется через музыкальное образование и воспитание - через этическое, эстетическое воздействие на личность.

Исходя из этих аргументов, мы считаем, что совершенствование чувства патриотизма, которое предполагает любовь к своей земле, своей стране, необходимой для духовного развития личности будущих учителей музыки, является одним из мотиваторов формирования его профессиональной компетентности. Большое значение в воспитании всесторонне развитой личности, соответствующей идеалам общества, имеют все виды искусства. В частности, среди видов искусства особое место в формировании и развитии эстетического мировоззрения подрастающей молодежи, на его основе музыкальной культуры занимают внеклассные занятия, а также занятия музыкой, проводимые в рамках школы. Суть его заключается в том, что музыкальное искусство создает природные условия для нравственного воспитания каждого человека, приобщения к миру прекрасного, формирования музыкальной культуры и повышения духовного, культурного уровня учащихся.

Литература:

1. Словарь русского языка // В 4 т. АН СССР, институт рус. яз. / под ред. А.П. Евгеньевой. 2-е издание. –М.: Русский язык, 1985. - Т. 2. – 348 с.
2. Кордуэлл М. Психология. А-Я: Словарь – справочник / пер. с англ. К.С. Ткаченко. – М.: ФАИР –ПРЕСС, 2000. - 448 с.
3. Пышкало А.М. Пышкало А.М. Методическая система обучения геометрии в начальной школе : автореф. докт...пед. наук : 13.00.02 : / А. М. Пышкало. 2016. – С. 5-7.

БОЛАШАҚ МУЗЫКА МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ-ДИДАКТИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Телбаева Ляззат Жамалхановна

магистр-оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қаласы Қазақстан Республикасы

Тұралы Ақжүніс

6B01406- Музыкалық білім мамандығының 2 курс студенті

Қазақстан Республикасында 2020-2025 жылдарға арналған білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасында қоғамның әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуының мазмұны мен сипаттарының өзгеруіне және еңбек сапасына талаптың жоғарылауына, өз ісін жетік білетін, кәсіби білігі мол мамандардың қажет етілуіне байланысты жоғары мектеп алдына білім сапасын арттыру және әлемдік деңгейде бәсекеге қабілетті мамандар дайындау міндеттері қойыла отырып, Мемлекеттік бағдарламаны іске асырудың нәтижесінде «кәсіби міндеттерін дербес әрі шығармашалық тұрғыдан шешуге, кәсіби қызметтің тұлғалық және қоғамдық маңызын түсінуге, оның нәтижелері үшін жауап беруге қабілетті кәсіби құзыретті жеке тұлғаны, бәсекеге қабілетті маманды қалыптастыруды қамтамасыз ететін білім беруді басқарудың тиімді жүйесі құрылатын болады» делінген.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттердегі ғалымдардың зерттеулеріне қарағанда кәсіби шеберліктің қалыптасуы мен даму үдерісінде екі ұғым: құзыреттілік және құзырет ұғымдары пайдаланылып келеді. Біріншісі, С.Ожегов сөздігі бойынша, белгілі бір кәсіби қызметке байланысты, «қандай да болсын мәселеден хабардарлық, беделділік», ал екіншісі, «қандай да бір істі жүргізетін жеке адамның, мекеменің мәселелерді шешуге, іс-әрекет етуге, бір нәрсені істеуге құқықтылық шеңбері».

«Құзыреттілік» термині әдетте белгілі бір әлеуметтік-кәсіби статус иесіне байланысты қолданылады және оның сол істі атқарудағы түсінігі, білімі, білігінің орындалуға тиіс мәселенің нақты өз деңгейінде шешілуімен сәйкестілігі арқылы сипатталады.

«Методикалық терминдер сөздігінде» «Құзыреттілік (латынның *competentis*-бейім сөзінен)—қандай да бір оқу пәнін оқыту үдерісінде қалыптасатын білім, білік, дағдылар жиынтығы, сонымен қатар, қандай да бір қызметті орындай алу қабілеттілігі», – делінген.

Орыс тілінің сөздігінде «құзыреттілік» термині «әлдекімнің жақсы хабардар болуы мәселесі төңірегінде» берілген.

Латынның «*compete*» деген термині «білу», «жасай алу», «дегеніне жету» деген мағыналарды береді. Бұл жалпы алғанда құзыреттіліктің мәнін анықтайды. Кәсіби құзыреттілік категориясын айқындау үшін оларды әр түрге айналдыру, нақтылау және жалпы логикалық ұғымға біріктіруді жүзеге асыру керек.

«Құзыреттілік» терминін XX ғасырдың ортасында Н.Хомский енгізген болатын, алғашында ол ана тілінде нақты тілдік қызметті орындау үшін қажет қабілеттіктер ұғымын берген.

Кейбір авторлардың еңбектерінде «кәсіби құзыреттілік» ұғымы «кәсіби қызметке даярлық» (В.А.Сластенин, Н.Н.Лобанова, А.И.Панарин және т.б.) және «педагогикалық кәсібилік» (А.И.Пискунов, В.В.Косарев және т.б.) ұғымымен теңестіріледі.

Кәсіби құзыреттілікті зерттеуде Н.В.Кузьмина арнайы-педагогикалық, ғылыми-педагогикалық, әлеуметтік-психологиялық құзыреттілік, әдістемелік құзыреттілік, дифференциалды-психологиялық және аутопсихологиялық құзыреттілік сияқты түрлеріне, А.А.Реан, Е.С.Алешина-дифференциалдық-психологиялық құзыреттілікке, М.В.Прохорова-басқарушылық құзыреттілікке, Т.Б.Руденко дидактикалық-әдістемелік құзыреттілікке назар аударса, Ю.В.Варданян, В.И.Журавлев, Т.В.Новикова, Н.Ф.Талызина-мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін кәсібиліктің бір баспалдағы, А.А.Вербицкий, А.К.Маркова - мұғалімнің педагогикалық қызметін жүзеге асыру үшін қажетті білім, білік, дағды және қабілеттіліктің, психологиялық сапалардың жүйесі, Е.М.Павлютенков - білім және мұғалімнің тұлғалық қасиеттерінің негізінде педагогикалық қызметті орындау формасы ретінде қарастырған.

Сонымен қатар жекелеген пәндер бойынша біліктіліктерді қалыптастыруға қазақстандық ғалымдар А.Е.Әбілқасымованың, Б.Баймұхановтың, М.Ә.Құдайқұловтың, Ж.А.Қараевтың, А.Нұғысованың, Б.Д.Сыдықовтың, С.Е.Шәкілікованың және т.б. еңбектерінде ерекше көңіл бөлінген. В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, Л.И.Мищенко және т.б. педагогтік мамандықтардың ерекшелігіне орай педагогтің кәсіби құзыреттілігі ұғымын оның педагогикалық қызметті жүзеге асыруға теориялық және практикалық жағынан дайындығы мен кәсіби шеберлігінің бірлігі ретінде түсіндіреді. Бұл жағдайда кәсіби құзыреттіліктің құрылымы неғұрлым жалпыдан жекеге бағытталған педагогтік біліктілік арқылы анықталады. Мұғалімнің педагогикалық ойлай білудегі жалпылама біліктілігі кезінде байқалатын теориялық дайындығының мазмұны мұғалім бойындағы аналитикалық, болжамдық, жобалау және рефлексивтік біліктіліктердің болуынан байқалады. Практикалық дайындығының мазмұны педагогтің әртүрлі біліктіліктерінің қалыптасуымен айқындалады. Оларға: құрастыра білу, ақпараттық, дамытушылық және бағдарлық қабілеттерді біріктіретін ұйымдастырушылық қабілеті; перцептивтік, педагогикалық қарым-қатынас және педагогикалық техника (жеке оқушының және оқушылар ұжымының белсенділігін көтере білу); қолданбалы біліктілігі (ән айта білу, сурет сала білу, музыкалық аспапта ойнай білу, үйірме жетекшісі, нұсқаушы т.б.) жатады.

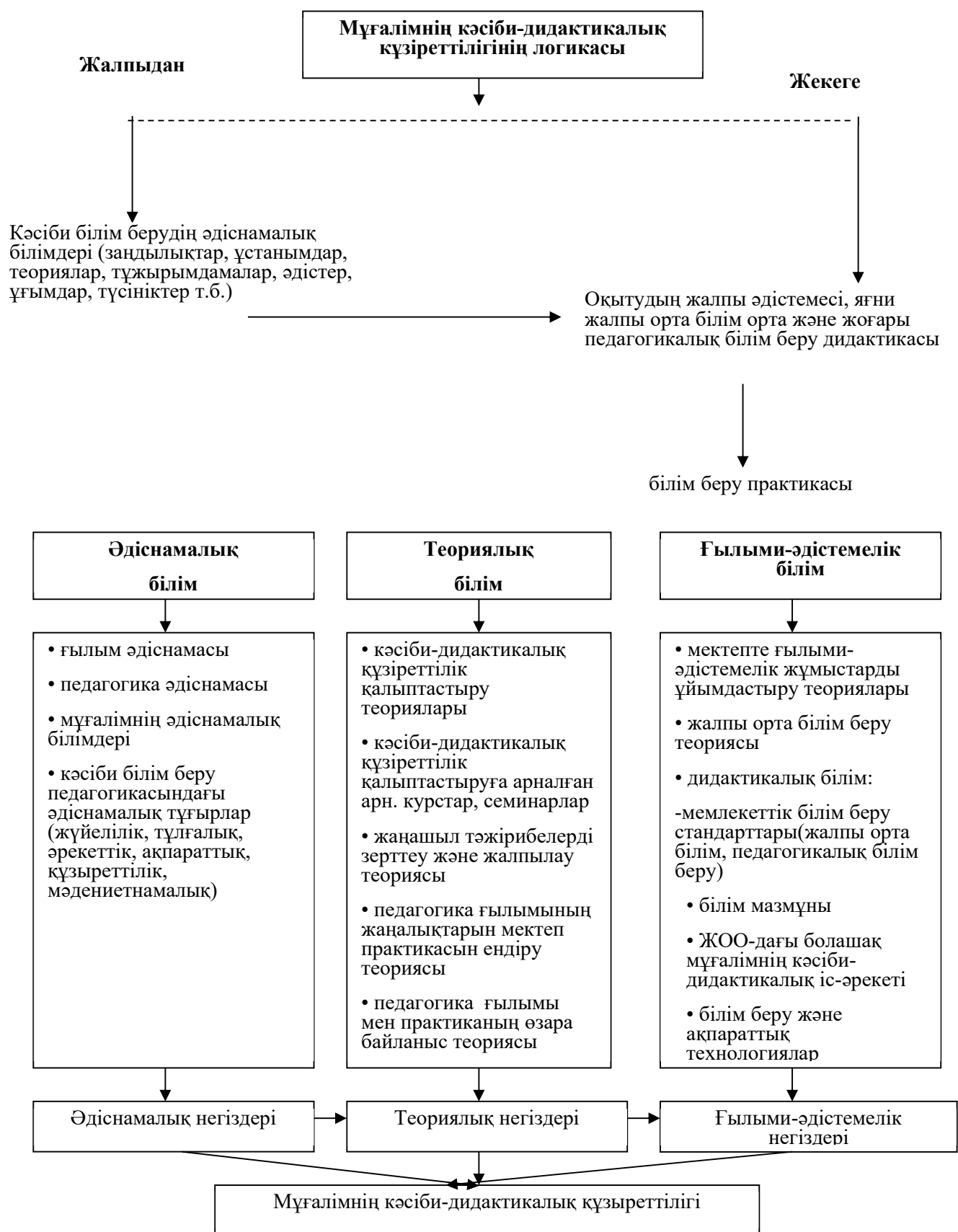
Қазіргі кезде кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың теориялық және практикалық аспектілері көптеген ғалымдардың зерттеу нысаны болып келеді. Б.Т.Кенжебеков жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін зерттеу барысында кәсіби құзыреттілік ұғымына мынадай анықтама береді: «кәсіби құзыреттілік-бұл кіріктірілген іргелі білімдер, адамның қабілеттері мен жинақталған біліктіліктерінің, оның кәсіби маңызды сапаларының, технологияны жоғары деңгейде меңгеруінің, мәдениеті мен шеберлігінің, ұйымдастырудағы шығармашылық әрекетінің, өзін-өзі дамытуға дайындығының бірігуі».

Бүгінгі педагогика ғылымындағы жаңа көзқарас бойынша тұлғаға бағдарлы үлгі балаларға білім негіздерін беруді емес, оқу және өмірлік жағдаяттарда алған білімдерін шығармашылықпен қолдануына, түйінді және пәндік құзыреттіліктерді қалыптастыру арқылы өзін-өзі дамытуына, қоршаған шынайылықты түйсінуге, өзінің даралығын сезінуге, негізгі оқу және айналасындағы адамдармен өзара әрекеттесу дағдыларын игеруге, өзінің оқу іс-әрекетін ой елегінен өткізуге жағдай жасауды мақсат етеді.

Сонымен қатар қазір негізгі мәселе «Баланы қалай оқыту керек?», «Ойлауға қалай үйрету керек?», «Қалай өз өмірінің менеджері болуға үйрету керек?» дегенге бағытталып отыр. 12 жылдық білім беруге көшуде мектеп алдына негізгі үш бағыт басшылыққа алынады: оқушының жеке қабілетін, әлеуеттік мүмкіндіктерін, ішкі қажеттіліктерді есепке ала отырып, жеке-даралық бағытта оқыту. Бұл бағыттарды жүзеге асыру үшін мұғалім негізгі

үш компонентпен таныс болуы тиіс. Олар: инварианттық компонент–мемлекеттің базалық оқу стандарты жүйесіндегі талаптар мен мазмұндарға жауап беретіндей жалпы міндетті оқу жоспарының бөлімін меңгеру; профильдік компонент–профильдік оқу стандарты талаптарының мазмұнында көрсетілгендей оқу курстарының тереңдігін, оқылатын пәндердің өзара байланыстылығын меңгеру; тұлғалық компонент–оқушылардың өзіндік зерттеушілік дағдыларын қалыптастыруға байланысты арнайы таңдау курстарын, оқу жоспарларын меңгеру. Педагог оқу іс-әрекетінде ынтымақтаса отырып, баланың бойына түйінді және пәндік құзыреттердің қалыптасуына жағдай жасайды. Ол үшін болашақ бастауыш сынып мұғалімі осы мақсатқа сай даярлануы керек.

Ғалымдардың еңбектерін зерделей келе, біз болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби-дидактикалық құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми негіздері: әдіснамалық, теориялық және ғылыми-әдістемелік білім деп анықтадық (1 сурет).

Сурет 1 - Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби-дидактикалық құзыреттілігін қалыптастырудың негіздері

Зерттеу жұмысы болашақ мұғалімдерінің кәсіби-дидактикалық құзыреттілігін қалыптастыруға арналғандықтан, дидактика, дидактика дамуының тарихы, дидактикалық жүйелер, мұғалімнің дидактикалық біліктілігінің мәні, олар туралы әлемдік, шығыс, қазақ философиясындағы өрелі ойларға, отандық педагогиканың тұжырымдамалық пікірлеріне талдау жасау қажеттілігі туындады.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді зерделей келе болашақ музыка мұғалімдерінің кәсіби-дидактикалық құзыреттілігін қалыптастыру мәселесін зерттеудің әдіснамалық тұғырлары ретінде жүйелілік, тұлғалық, әрекеттік, мәдениетнамалық, құзыреттілік және ақпараттық тұғырлар алынды (1 кесте).

Кесте 1 – Музыка мұғалімдерінің кәсіби-дидактикалық құзыреттілігін қалыптастырудың әдіснамалық тұғырлары

Тұғырдың атауы	Болашақ музыка мұғалімінің кәсіби-дидактикалық құзыреттілігін қалыптастыру аясындағы мазмұны
Тұлғалық (В.В.Сериков, В.А.Сластенин, И.С.Якиманская)	Тұлғаға субъект ретінде қарау. Тұлғаның өзіндік ерекшелігіне бағыттай отырып, оның әлеуетін, өзіндік сапаларын аша білуге және дамытуға бағдарлау.
Әрекеттік (Н.В.Кузьмина, Т.Г. Браже, Л.С.Рубинштейн, Л.Ф.Спирин)	Тұлғаның өздігінен мақсат қоя білуі, іс-әрекетін жоспарлауы, орындауы, нәтижеге жете білу.
Құзыреттілік (Н.В.Кузьмина, А.К.Маркова, Дж.Равен)	Тұлғаның нақты әрекет пен үдерістерде тиімді, өнімді әрекеттер жасай алу қабілетін, дара тұлға сапаларын қалыптастыруға мүмкіндік жасайды
Мәдениетнамалық (Е.В.Бондаревская, И.Ф. Исаев, Б.С. Гершунский)	Тұлғаның мәдени қалыптасқандығы, дамығандығы, білімділігі, адамдар арасындағы қатынастағы мәдениеттілік нәтижесі
Ақпараттық (Т.О.Балықбаев, Е.Ы. Бидайбеков, Б.Д. Сыдықов)	Тұлғаның ақпараттық сауаттылығы, ақпараттық телекоммуникативтік технологияларды қандай ма болсын істе қолдана білуі.
Жүйелілік (Б.Г. Ананьев, А.Байтұрсынов, Э.Г.Юдин)	Тұлғаның кәсіби дайындығын жүйелі және кәсіби компоненттер бірлігінде жүргізу.

Оқыту үдерісі әрқашан да дидактикалық жүйе деп аталатын белгілі бір психологиялық-педагогикалық тұжырымдамаға сүйенеді. Дидактикалық жүйе деп оқыту мақсатына жету жолында қолданылатын бірыңғай, іштей тұтас құрылым мен элементтер жиынтығын түсінеміз. Ғалымдардың (Г.М.Коджаспирова және т.б.) еңбектеріне сүйене отырып, біз дидактикалық жүйелер тұжырымдамаларын ұстанған бағытына қарай *дәстүрлі жүйе* (Я.А.Коменский, И.Г.Песталоцци, И.Гербарт және т.б.), *педоцентристік жүйе* (Ж.Ж. Руссо, Л.Н.Толстой, Д.Дьюи, В.Лай және т.б.) және *қазіргі заманғы жүйе* деп жіктедік.

Дәстүрлі жүйеде оқыту, мұғалім іс-әрекеті негізгі рөл атқарады, мақсаты - дайын білімді беру және меңгерту, оларды қолданудың білігі мен дағдысын қалыптастыру.

Педоцентристік жүйеде үйрену, оқушы іс-әрекеті негізгі рөл атқарады, мақсаты - тәрбиеленуші тұлғасын дамыту және оқушының барлық мүмкіндігін еркін іс-әрекет арқылы ашу.

Қазіргі дидактикалық жүйелерде оқыту мен үйренудің өзара ықпалы, мұғалімнің де, оқушының да іс-әрекеті негізгі рөл атқарады, мақсаты - білімдер жүйесін қалыптастыру және оқушының тұлғасын дамытуды қамтамасыз ету.

Дидактика мәселесі Б.П. Есипов, М.А. Данилов, М.Н. Скаткин, В.В. Краевский, А.В. Хуторской, И.К. Журавлев, Т.С. Сабыров, Ш.Т. Таубаева, М.Ж. Джадрина және т.б. ғалымдардың еңбектерінде зерттелді.

Дидактика барлық пән бойынша және оқу әрекетінің барлық деңгейіндегі оқыту жүйесін қамтиды. Күнделікті өмірде дидактика мен әдістеме бірін бірі қайталайды деген пікір жиі кездеседі. В.В. Краевский: «әдістеме – бұл жеке пән дидактикасы, яғни жалпы дидактикаға «қосымша». Екінші жағынан әдістеме өзінің белгілі бір пәнді оқыту мен оның құралдары арқылы тәрбиелеу сияқты зерттеу пәні бар, өз алдына бөлек пән болып табылады. Сондықтан әдістеме дидактикамен объектісінің (оқыту қызметі) бір болуымен байланысты. Бұл объект бойынша әдістеме бір ғана пәнді қарастырса, дидактика барлық пәнге тән жалпы байланысты қарастырады», - дейді.

Біз зерттеуімізде бастауышта оқылатын әр пәннің әдістемесі – пән әдістемесі - барлық пәнді оқытудың ортақ әдістемесі – ол бастауыш оқыту дидактикасы деңгейлері бойынша қарастырамыз.

Бастауыштағы бірнеше пәнді бір мұғалім оқытады, сондықтан ол барлық сабақтың әдістемесін, яғни бастауыш оқытудың дидактикасын меңгеруі керек.

Мектептегі оқыту дидактикалық үдеріс болғандықтан, болашақ мұғалім оның өзіне тән психологиялық, педагогикалық ерекшеліктерін біліп, оған дайын болуы тиіс.

Жоғары оқу орындарында оқып жүрген болашақ мұғалімдердің дидактикалық дайындығы ондағы оқыту үдерісінің тиімді ұйымдастырылуымен тығыз байланысты.

Дидактикалық даярлық – кәсіби-педагогикалық даярлықтың негізгі және маңызды саласы. Мұғалімдердің дидактикалық даярлығына олардың оқыту үдерісінің теориясы мен практикасы бойынша игерген білімдері, педагогикалық қызметке деген ынтасы мен мүмкіндіктері жатады.

Т.Сабыров дидактикалық даярлықты анықтайтын белгілер деп студенттердің оқытудың мақсаты мен мазмұны оны ұйымдастырудағы қолданылатын тиімді әдіс-тәсілдерді жете біліп, іске асырудың жолдарын меңгеруін түсіндіре келіп, педагогикалық қызметті атқаруға қажет мұғалімнің бойында оқыту үдерісін жоспарлай білуі, оны мақсатты түрде ұйымдастыра алуы, жүйелі түрде бақылау мен бағалау ісін орындап отыруы сияқты дидактикалық қабілеттер болуы керек дейді.

Дидактикалық қабілеттілік – оқу материалын оқушылар жеңіл түсінетіндей, қарапайым меңгерілетіндей етіп жеткізе білу, яғни оқу-тәрбие үдерісін тиімді құра білу.

Дидактикалық біліктілікті біз мұғалімнің білім беру, оқыту қызметін орындаудағы, әртүрлі дидактикалық міндеттерді шешудегі түрлі әдіс- тәсілдерді меңгеруі деп қарастырамыз.

Оқушылардың оқу-танымдық қызметін ұйымдастыру туралы психологиялық-педагогикалық ережелерді негізге ала отырып, біз бастауыш сынып мұғалімінің «білімді және іс-әрекет амалдарын меңгеру үдерісін басқару» түсінігінің мазмұнын айқындайтын дидактикалық біліктілігін төмендегіше анықтадық: оқу материалын меңгеру мақсатын қоя білу; меңгеру үдерісінде оң ынта туғыза білу; оқу материалын нәтижелі игеруді, қабылдауды ұйымдастыра білу; өтілген материалдарды ой-елегінен өткізуді қамтамасыз ете білу; алған білімді қолдану және қорытындылау білігі мен дағдысын қалыптастыра білу; білімді меңгеру барысын үнемі бақылауда ұстай білу; меңгеру үдерісіне түзету жасай білу.

Педагогикалық теориялар мен тұжырымдамаларға сүйене отырып, *«Болашақ музыка мұғалімінің дидактикалық құзыреттілігі - оның бастауышта оқытылатын барлық пәннің ғылыми негіздерін, мазмұнын, оларды оқытудың ортақ және кейбір пәндердің жеке ерекшелігіне байланысты әдістемелерін, оқытуда қолданылатын технологияларды толық меңгеруімен, сабақ үдерісінде дидактикалық талаптарды (оқытудың ұстанымдары мен заңдылықтарын, оқыту формаларын, құралдарын, нәтижені бағалау әдістерін т.б.) жүзеге асыруға қажетті білім, білік, қабілет, дағдысы және тәжірибесінің болуымен анықталатын кәсіби сапасы»*, -деп анықтадық.

Зерттеу жұмысында музыка мұғалімдерінің кәсіби-дидактикалық құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық негіздері мұғалімнің кәсіби-педагогикалық құзыреттілігі теориясы деректемелеріне сүйеніп негізделді.

Музыка мұғалімдерінің кәсіби-дидактикалық құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық қағидаларына тұлғаға бағдарлы білім беру (Е.В.Бондаревская және т.б.), біртұтас педагогикалық үдеріс (Н.Д.Хмель және т.б.), пәнаралық байланыс (А.А.Бейсенбаева, Ә.М.Мұханбетжанова және т.б.) теорияларымен бірге студент тұлғасының өзін-өзі дамытуы үшін психологиялық жағдай жасау, бастауышта оқытудың инновациялық түрлерін, педагогикалық және ақпараттық технологияларды меңгеру қағидалары негізге алынды.

Музыка мұғалімінің кәсіби-дидактикалық құзыреттілігін қалыптастыру бірнеше кезеңнен тұратын үдеріс. Ол студенттің педагогикалық оқу орнына түспестен бұрын басталғанмен, оны бітіруімен бір мезгілде аяқталмайды. Оның педагогикалық мамандыққа қажетті сапалық сипаты кәсіби тұлға ретінде қалыптасуының әр кезеңінде түрліше дамып отырады: педагогикалық мамандыққа түскенге дейін, кәсіби-педагогикалық дайындық кезінде және маман ретінде өз бетінше жұмыс жасауы кезінде. Бірақ осы кезеңдердің арасында адамды кәсіби педагог тұлғасына дейін дамытатын өзара сабақтастық болуы шарт.

Мұғалім бір жағынан өмір сүріп отырған кезеңнің қажеттіліне, әлеуметтік жағдайына, қоғамның нақты сұранысына қарай оқытып тәрбиелесе, екінші жағынан, мәдениетті сақтаушы, жеткізуші, тұлғаны адамзат мәдениетінің барлық байлығы негізінде қалыптастырушы ретінде болашаққа қызмет етеді. Әсіресе, қазіргі ақпарат ағыны толассыз құйылған, өзгермелі заманда жас ұрпаққа білім мен тәрбие беретін мұғалімнің қызметі күрделене түскені белгілі.

Сондықтан музыка мұғалімі қызметінің құрылымының ішінде өзара тығыз байланысты құрастыру, ұйымдастырушылық және коммуникативтік әрекеттер басымдық мәнге ие. Құрастыру қызметі мұғалімнің құрастыру-мазмұндық (оқыту үдерісін жоспарлау, құру мен материалдарды іріктеу) және құрастыру-әрекеттік (өзінің және оқушының іс-әрекетін жоспарлау) қызметтерінен тұрады. Ұйымдастырушылық қызметі – мұғалімнің оқушыларды әрекеттің әр түріне тарта білуімен, ұйымшыл ұжым қалыптастыру және оқушыларды ұжымда жұмыс істей алуға үйрете білуімен анықталады. Коммуникативтік қызметі мұғалімнің оқушылармен, өзге де педагогтармен, ата-аналармен, қоғаммен мақсатты қарым-қатынас орната білуімен айқындалады.

Т.М.Сорокина өз зерттеулерінде музыка мұғалімі құзыреттілігі ұғымын, оның кәсіби дайындығының динамикалық, процессуалдық, кәсіби өсу, өзгеру сипатын мотивациялық және әрекеттік тұрғыдан қарастырады.

Жоғарыдағы ғалымдардың пікіріне сүйене келе, *«болашақ музыка мұғалімінің кәсіби - дидактикалық құзыреттілігі - педагогтың жеке бас сапалары мен оның психологиялық - педагогикалық және теориялық білімінің, кәсіби және дидактикалық құзыреттілігінің үйлесімділігі, тұлғалық кәсіби сапаларын үздіксіз дамыта білу қабілеті»* деп анықтадық.

Аталған дайындық сапалары болашақ музыка мұғалімінің кәсіби -дидактикалық құзыреттілігін қалыптастыру мазмұны арқылы жүзеге асады.

Осы айтылғандарды негізге ала отырып, біз болашақ музыка мұғалімін кәсіби-дидактикалық құзыреттілігін қалыптастыру жүйесінің негізін құрайтын ұстанымдарды былайша белгіледік: маманды даярлауға саралау көзқарас негізінде жүзеге асатын *педагогикалық үдерістің мақсаттылығы* ұстанымы; мұғалімді терең әдіснамалық және теориялық тұрғыда даярлау қажеттілігі мен осы даярлықтың практикалық-қолданбалық бағыттылығын күшейту арасындағы қайшылықты шешуге бағытталған *теорияның практикамен өзара оңтайлы байланысы* ұстанымы; болашақ музыка мұғалімін кәсіби-дидактикалық құзыреттілігін қалыптастырудың үздіксіздігін сипаттайтын *үздіксіздік және сабақтастық* ұстанымы және мамандық таңдаудың баламасы ретінде барлық білім жүйесінде (жалпы білім беретін мектептер, шағын комплектілі мектептер, гимназиялар, лицейлер) басқарушылық, психологиялық-педагогикалық, дидактикалық және әдістемелік сипаттағы шаралар жүйесін жүзеге асыру негізінде жетілетін *жас маманның кәсіби бейімделуі* ұстанымы.

Зерттеу барысында болашақ музыка мұғалімінің кәсіби-дидактикалық құзыреттілігін қалыптастыруды әдіснамалық, теориялық, оқу-әдістемелік және ақпараттық технологиялық тұрғыда қамтамасыз етуге бағытталған ғылыми-әдістемелік жүйесі жасалды. Жоғары педагогикалық оқу орындарында болашақ музыка мұғалімдерінің кәсіби-дидактикалық құзыреттілігін қалыптастырудың психологиялық дайындығында кіші жастағы оқушылардың пәндерді қызығып оқуға ынтасын арттыра білуге дайындығы, болашақ мұғалімнің кәсіби тұлғалық қасиеттері, педагогикалық мәселелерді шеше білу, музыкалық оқыту әдістері мен технологияларын меңгеруі қалыптасады.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СЕНСОРНОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ РАННЕГО ВОЗРАСТА

Бекмагамбетова Р.К.

Доктор педагогических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Кафедра дошкольного образования и социальной педагогики, г.Алматы, Республика Казахстан

Кульгина З.А

Студент 4 курса специальности 6В01201-Дошкольное образование и воспитание, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Кафедра дошкольного образования и социальной педагогики, г.Алматы, Республика Казахстан

Туртаева Д.Д

Студент 4 курса специальности 6В01201- Дошкольное образование и воспитание, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Кафедра дошкольного образования и социальной педагогики, г.Алматы, Республика Казахстан

Утеулиева А.А

Студент 4 курса специальности 6В01201- Дошкольное образование и воспитание, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Кафедра дошкольного образования и социальной педагогики, г.Алматы, Республика Казахстан

Аннотация. Тема "Психолого-педагогические основы сенсорного развития детей раннего возраста" является актуальной и важной для педагогов и родителей. В статье рассматривается вопрос о том, какие методы и приемы помогают развивать у детей сенсорные способности, какие препятствия могут возникнуть на этом пути и как их преодолеть. Авторы подчеркивают, что сенсорное развитие является одним из ключевых этапов формирования личности и необходимо уделять ему должное внимание. В статье представлены исследования, которые подтверждают эффективность различных методик и подходов к сенсорному развитию детей. Также в статье приводятся практические рекомендации по организации занятий для развития сенсорных способностей у детей раннего возраста.

Ключевые слова: сенсорное развитие; психолого-педагогические основы; сенсорные способности; формирование личности.

Abstract. The topic "Psychological and pedagogical foundations of sensory development of young children" is relevant and important for teachers and parents. The article discusses the question of what methods and techniques help to develop children's sensory abilities, what obstacles may arise along the way and how to overcome them. The authors emphasize that sensory development is one of the key stages of personality formation and it is necessary to pay due attention to it. The article presents studies that confirm the effectiveness of various techniques and approaches to the sensory development of children. The article also provides

practical recommendations on the organization of classes for the development of sensory abilities in young children.

Keywords: sensory development; psychological and pedagogical foundations; sensory abilities; personality formation.

Введение. В условиях модернизации дошкольного образования в Казахстане приоритетным направлением является сенсорное развитие дошкольников. Значение сенсорного развития в раннем и дошкольном детстве трудно переоценить. Именно этот возраст наиболее благоприятен для совершенствования деятельности органов чувств, накопления представлений об окружающем мире. Готовность ребенка к школьному обучению в значительной мере зависит от его сенсорного развития. Сенсорное развитие, с одной стороны, составляет фундамент общего умственного развития ребенка, с другой стороны, имеет самостоятельное значение, так как полноценное восприятие необходимо и для успешного обучения ребенка в детском саду, в школе, и для многих видов трудовой деятельности. Сенсорное развитие ребенка — это развитие его восприятия и формирования представлений о важнейших свойствах предметов, их форме, цвете, величине, положение в пространстве, а также запахе и вкусе. Сенсорный, чувственный опыт является источником познания мира. От того как ребенок мыслит, видит, как он воспринимает мир осязательным путем, во многом зависит его нервно-психическое развитие.

Основная часть. Ребенок на каждом возрастном этапе оказывается наиболее чувствителен к тем или иным воздействиям. В этой связи каждая возрастная ступень становится благоприятной для дальнейшего нервно-психического развития и всестороннего воспитания дошкольника. Чем меньше ребенок, тем больше значения в его жизни имеет чувственный опыт, на этапе раннего возраста ознакомление со свойствами предметов играет ведущую роль. Правильная ориентировка детей в окружающем мире может быть достигнута в результате специфических действий по обследованию величины, формы и цвета предметов, внимания, так как это позволяет научить адекватно, воспринимать предметы, выделять основные признаки и свойства предмета. Но многочисленные научные исследования показывают, что восприятие у детей носит неполный, неточный, фрагментарный и нецеленаправленный характер. У детей существует недостаточность в овладении сенсорными эталонами (форма, цвет, величина, структура поверхности, характеристика запахов, звуков и др.). Значение сенсорного развития ребенка для его будущей жизни выдвигает перед теорией и практикой дошкольного воспитания задачу разработки и использования наиболее эффективных средств и методов сенсорного воспитания в детском саду.

Успешность умственного, физического, эстетического воспитания зависит от уровня сенсорного развития детей, т. е. от того, насколько совершенно ребенок слышит, видит, осязает окружающее. С восприятия предметов и явлений окружающего мира и начинается познание.

Возраст раннего детства наиболее благоприятен для совершенствования деятельности органов чувств, накопления представлений об окружающем мире.

Сенсорное развитие является условием успешного овладения любой практической деятельностью. А истоки сенсорных способностей лежат в общем уровне сенсорного развития, достигаемого в раннем дошкольном возрасте. В этот период при соответствующих условиях у ребенка развиваются различные способности, обогащается сенсорный опыт ребенка посредством осязания, мышечного чувства, зрения, ребенок начинает различать величину, форму и цвет предмета.

Я.А. Коменский, Ф. Фребель, М. Монтессори, О. Декроли, И. Песталоцци разработали подходы и методики для сенсорного воспитания дошкольников.

Выдающиеся зарубежные ученые в области дошкольной педагогики (Ф. Фребель, М. Монтессори, О. Декроли), а также известные представители дошкольной педагогики и психологии (Е.И. Тихеева, А.В. Запорожец, А.П. Усова, Н.П. Саккулина, Л.А. Венгер, Э.Г. Пилюгина, Н.Б. Венгер, Н.Н. Поддьяков и др.) справедливо считали, что сенсорное развитие, направленное на обеспечение полноценного интеллектуального развития, является одной из основных сторон дошкольного воспитания.

Проблема сенсорного развития детей дошкольного возраста нашла свое отражение в психолого-педагогических исследованиях, в частности, З.М. Богуславская, Л.С. Венгер, А.В. Запорожец, В.П. Зинченко, А.А. Катаева, Н.Н. Поддьяков, А.П. Усова выяснили, что развитие восприятия идет путем формирования перцептивных действий.

А.В. Запорожец доказал, что через усвоение систем сенсорных эталонов происходит присвоение индивидом общественного сенсорного опыта.

Указанные исследования позволили выдвинуть проблему сенсорноперцептивного развития детей на приоритетное место.

Но проблема сенсорного воспитания не является до конца решенной, её продолжают изучать и исследовать и в настоящее время.

Вместе с тем анализ научных исследований показывает, что сегодня многие авторы недооценивают необходимость сенсорного развития, игнорируя его и предлагая раннее обучение детей взрослым интеллектуальным навыкам.

Исходя из данного противоречия проблема исследования состоит в раскрытии роли дидактических игр в сенсорном развитии детей раннего возраста.

Сенсорное развитие - это развитие восприятия и формирование представлений о внешних свойствах предметов: их форме, цвете, величине, положении в пространстве, а также запахе, вкусе и т.д. Для детей раннего возраста сенсорное развитие имеет большое значение, т. к. оно является фундаментом для развития мышления, способствует развитию речи, памяти и внимания. Если для детей не будет создано благоприятных условий для развития восприятия, то будут наблюдаться задержки в развитии ребёнка. Период первых 3 лет – это период наиболее интенсивного физического и психического развития детей. Сенсорное развитие направлено на то, чтобы научить детей точно, полно и расчетливо воспринимать предметы их разнообразные свойства и отношения (цвет, форму величину высоту звуков и т. п.). Психологические исследования показывают, что без такого обучения восприятие детей долго остается поверхностным отрывочным и не создает необходимой основы для общего умственного развития, овладения разными видами деятельности (рисованием конструированием, развитием речи и др.) полноценного усвоения знаний и навыков.

Задачи сенсорного развития от 1 года до 1 года 6 месяцев:

1. Выполнять задачи по размещению предметов в гнезда в соответствии с их размером или формой, складывать в определенной последовательности несколько одномерных колец в пирамиду на коническом основании (стержне) из 2-3 колец разных размеров, а затем в пирамиду на вертикальном стержне, а затем кольца двух групп разных размеров.
2. Выполнять разнообразные действия с предметами (открывать - закрывать, нанизывать - снимать, прокатывать, втыкать, шнуровать, накладывать), ориентируясь на их величину (большой, маленький), цвет (красный, синий).

Задачи сенсорного развития от 1 года 6 месяцев до 2 лет:

1. Продолжать обогащать сенсорный опыт детей.
2. Различать предметы по размеру, с помощью взрослого собирать пирамиду, состоящую из 4-5 колец (от больших к маленьким).

3. Подбирать крышки для коробок и шкатулок соответствующей формы (круглые, квадратные), собирать вырезанные картинки из двух частей.
4. Выполнять действия с более сложными предметами-палочкой с кольцом, сачком, черпачком, придвигая, доставая и перемещая их с помощью соответствующей игрушки, шарика, стучать молотком по влажному песку.
5. Группировать однородные предметы по одному из признаков: форме, цвету; для развития мелкой моторики рук выполнять действия с предметами; формировать у детей сенсомоторную координацию «глаз-рука» в ходе дидактических игр и в быту.
6. Для развития слуха: знакомить с предметами, издающими различные звуки (колокольчики, металлические подвесные палочки, игрушки-пищалки, музыкальные игрушки); для развития восприятия: различать два свойства одновременно: цвет и величину, форму и величину, форму и цвет, различать четыре основных цвета (красный, синий, желтый, зеленый).
7. Дать возможность самостоятельно играть с дидактическими игрушками, мелким и крупным строительным материалом.

Выделяют два основных сенсомоторных метода — обследование и сравнение.

Обследование — специально организованное восприятие предмета (объекта) с целью использования его результатов в какой-либо практической деятельности.

Развитие сенсорных действий ребенка происходит не само собой, а лишь в ходе усвоения общественного сенсорного опыта, под влиянием практики и обучения. Эффективность этого процесса значительно повышается, если ребенка специально обучают способом обследования предметов с применением соответствующих сенсорных эталонов.

Так, например, на ощупь познается объемная форма предметов, осязающие движения ложатся в основу изображения предмета в лепке, а чтобы определить свойства бумаги и ткани, детям предлагается послушать, что происходит, когда мнут бумагу и ткань, попробовать разорвать лист бумаги и кусочек ткани, постирать в воде кукольное платье из бумаги и из ткани. А для того, чтобы сформировать полноценный образ лимона, кроме названных способов обследования, его еще нужно понюхать,лизать или попробовать.

Сравнение - это и дидактический метод, и одновременно мыслительная операция, посредством которых устанавливаются черты сходства и различия между предметами (объектами) и явлениями. Сравнение может идти путем сопоставления предметов или их частей, путем наложения предметов друг на друга или приложением предметов друг к другу, осязания, группировки по цвету, форме или другим признакам вокруг образцов-эталонов, а также путем последовательного осмотра и описания выделенных признаков предмета, способом выполнения планомерных действий. Первоначально выделенное лишь общее представление о предмете затем сменяется более определенным и детальным восприятием. Например, сравнение происходит в процессе игры «Найди такую же», в ходе которой детям предлагается взять наощупь игрушку из мешочка, а затем найти на столе точно такую же. Дети поочередно достают игрушки, при этом каждую они осязывают, определяют ее форму, цвет и размер, и сравнивают с игрушками, лежащими на столе. Также сравнение происходит в ходе игры «Пирамидка».

Таким образом, сравнение — это своеобразный механизм обследования предмета, который помогает установлению соотношения предметов по величине, форме, пространственному положению, по некоторым другим свойствам.

Средствами сенсорного развития детей являются дидактические игры, дидактические упражнения, изобразительная деятельность (рисование, лепка, аппликация, конструирование, игровая деятельность (играя, ребенку легче запомнить что-либо).

Значение сенсорного развития состоит в том, что оно упорядочивает хаотичные представления ребенка, полученные при взаимодействии с внешним миром, развивает

внимание, развивает наблюдательность, является основой для интеллектуального развития, обеспечивает усвоение сенсорных эталонов.

Выдающиеся зарубежные ученые в области дошкольной педагогики М. Монтессори, Ф.Фребель, О.Декроли справедливо считали, что сенсорное воспитание, направленное на обеспечение полноценного сенсорного развития, является одной из основных сторон дошкольного воспитания. Так автор всемирно известной системы сенсорного воспитания М.Монтессори разработала систему дидактических материалов, которые, являясь частью «подготовительной среды», способствуют развитию ребенка через организацию его самостоятельной деятельности в соответствии с индивидуальными особенностями. Главная их цель - научить ребенка понимать окружающий мир и ориентироваться в нем.

«Монтессори-материал» помогает малышу систематизировать свой небольшой жизненный опыт, понять в определенной мере целесообразность своего поведения, уточнить связи и зависимости между предметами. «Монтессори-материал» - это прекрасный, разнообразный материал для сенсорного развития ребенка. Правильное его использование является одним из путей подготовки дошкольника к взаимодействию миром предметов и явлений, облегчает процесс подготовки ребенка к обучению в школе. Система сенсорной гимнастики М. Монтессори в настоящий период преодолела барьер времени и недоверия и внедряется в практику детских садов. Значение сенсорного развития ребенка для его будущей жизни выдвигает перед теорией и практикой дошкольного воспитания задачу разработки и использования наиболее эффективных средств и методов сенсорного воспитания в детском саду. Главное направление сенсорного воспитания должно состоять в вооружении ребенка сенсорной культурой.

Понятие «сенсорная культура» вошло в дошкольную педагогику благодаря работам М.Монтессори. Однако она считала, что для приобретения такой культуры достаточно систематически упражнять органы чувств ребенка в различении формы, цвета, величины и других свойств предметов. Такая точка зрения была ошибочной, она не учитывала, что развитие ребенка коренным образом отличается от развития детенышей животных. Ребенок развивается путем «социального наследования», которое, в отличие от наследования биологического, предполагает не упражнение врожденных способностей, а приобретение новых при условии общественного опыта. Сенсорная культура ребенка- результат усвоения им сенсорной культуры, созданной человечеством (общепринятые представления о цвете, форме и других свойств вещей). Фридрих Фребель замечательный немецкий педагог акцентирует внимание на первых годах жизни, когда начинают раскрываться физические и духовные силы ребенка. Это, по его мнению, очень важный период проявления природной способности мочь, понимать, воспринимать, которые являются выражением триединого проявления человеческой действительности - в виде действия, ощущения и мышления. Для того чтобы эта закономерность проявлялась, необходимо тщательно продумать способ ознакомления с внешним миром, как и способ самих самостоятельных занятий, выражающийся в играх. Ребенок сам демонстрирует эту потребность, начиная действовать, рассматривать, играть со своими частями тела – пальцами, ручками, ножками. Но ребенку необходимо дать посредников между ним и внешним миром. Так Ф.Фребель подходит к обоснованию той необходимой предметной среды, которая образующим способом будет вызывать ребенка к жизни, он разрабатывает систему из шести даров. Первый дар- мяч, сопровождает человека на протяжении почти всей жизни, используя по - разному в зависимости от возраста. Второй дар составляет шар, куб и цилиндр. Ребенок в этих основных формах может увидеть самые различные предметы. Дети знакомятся не только с предметами окружающей действительности, но и развивают свою фантазию, выясняют отношения между предметами, их состояние по форме, числу, познает физические явления. Система игр-занятий, начиная со второго и включая шестой дар, преследует цель

сформировать у детей представления о формах жизни, познания и красоты, соответственно они являются средствами нравственного, умственного и эстетического воспитания. Постепенное введение даров заканчивается примерно на четвертом году жизни, тогда, как действия с ними продолжают и потом. Ф.Фребель находил очень полезным для развития ребенка занятия с природным материалом: влажным песком, глиной, водой, воздухом, камешками, дощечками и т.д. - все это способствует проявлению творческого начала и сенсорному развитию. Отечественная система сенсорного воспитания опирается на теорию восприятия, разработанную Л.С.Выготским, Б.Г.Ананьевым, С.Л.Рубинштейном, А.Н.Леонтьевым, А.В.Запорожцем, Л.А. Венгером и др. Она строится на признании необходимости развивать восприятия ребенка в процессе содержательной деятельности, организуемой не только на занятиях, но и в повседневной жизни. В теории Л.А. Венгера восприятие, как высшая психическая функция носит опосредованный характер. В ее становление определяющую роль играет использование сенсорных эталонов и построение моделей отношений выделенных свойств объектов. Л.А.Венгером и группой сотрудников были определены основные задачи воспитания сенсорной культуры и соответствующие им уровни перцептивного развития от рождения до поступления в школу. Ребенок в жизни сталкивается с многообразием форм, красок и других свойств объектов, в частности игрушек и предметов домашнего обихода. Он знакомится с произведениями искусства: музыкой, живописью, скульптурой. Малыша окружает природа со всеми ее сенсорными признаками - многоцветностью, запахами, шумами. И конечно, каждый ребенок, даже без целенаправленного воспитания, так или иначе, все это воспринимает. И если усвоение проходит стихийно, без грамотного педагогического руководства со стороны взрослых, оно нередко оказывается поверхностным, неполноценным. А ведь ощущения и восприятия поддаются развитию, совершенствованию, особенно в период дошкольного детства.

Заключение. Таким образом, можно сделать вывод, что сенсорное развитие детей раннего возраста является важным этапом в формировании личности. Педагоги и родители должны уделять особое внимание развитию сенсорных способностей у детей, используя различные методы и приемы, такие как массаж, игры, занятия в бассейне и т.д.

Также необходимо учитывать индивидуальные особенности каждого ребенка и создавать условия для его полноценного развития. Организация занятий по сенсорному развитию должна быть систематической и регулярной, чтобы достичь максимального эффекта. В целом, психолого-педагогические основы сенсорного развития детей раннего возраста играют важную роль в формировании личности и подготовке ребенка к жизни. Ребенок познает окружающий мир чувствами, эмоциями, в отличие от взрослого, который воспринимает мир умом. На основании этого мы, взрослые, сталкиваемся с проблемой развития познавательной сферы ребенка через мир чувственного восприятия.

Основной задачей сенсорного развития является своевременное обучение ребенка перцептивным действиям, с помощью которых он будет иметь возможность впоследствии самостоятельно осваивать признаки и свойства окружающих его предметов. А обобщенные способы обследования предметов имеют важное значение для формирования операций сравнения, обобщения, для развертывания мыслительных процессов.

Список использованной литературы

1. Сенсорное развитие детей и его психолого-педагогические основы / А. Н. Ральев. – М.: Академия, 2012.
2. Концепция сенсорного развития детей раннего возраста / Э. Кейси. – М.: Педагогическое общество России, 2008.
3. Развитие сенсорных функций у детей дошкольного возраста / М. А. Складорова. – М.: Просвещение, 2009.
4. Педагогические условия сенсорного развития детей / В. А. Гололобов. – М.: Педагогика, 2007.
5. Сенсорный мир ребенка: психология и педагогика / Л. В. Кокарева, Ю. Н. Орлов. – М.: Издательский центр «Академия», 2014.

METHODS FOR THE FORMATION DIGITAL COMPETENCES OF FUTURE TEACHERS OF BIOLOGY

Aubakir Aidana Ganievna

PhD student, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan

Maimataeva Asiya Duysengaliyevna

PhD doctor, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan

Abstract

The article deals with the dynamic development of digital technologies and their impact on the education system, as well as the importance of increasing the digital competence of future biologists through the use of digital technologies in biology classes.

This article contributes to the formation of digital competence in the process of teaching and teaching students through information and communication technologies using new information systems and digital portals at the stage of studying biology and contributes to a more detailed understanding of the problem of digitalization of education.

Key words: digital literacy, formation of digital literacy, information culture, information and communication technologies.

The current stage of development of human civilization is characterized by the state of formation of the digital society.

In our time, digital technologies surround us everywhere: they have become an integral part of every home, school, hospital, university, various institutions and enterprises, and, according to scientists, will develop more and more rapidly every year [1, p.122].

Digitalization - in various spheres of society: economy, culture, education, etc., a large-scale process of dissemination and implementation of digital technologies.

Digitalization considers the concepts of digital competence, information competence, media competence, communicative competence, technical competence, consumer competence and digital literacy at the same level.

Its framework also includes digital consumption and digital security. If the rate of growth and renewal of education and technology is several times higher than the rate of generational change, then one of the most urgent and central problems of education becomes more complicated - the problem of determining the ultimate goal.

In this regard, digitalization is not only a clear sign of the development of society, but also an actual trend in the modern educational space. Therefore, it is very important to focus on the development of digitalization in the field of education, as it is responsible for the process of education and upbringing, the acquisition of knowledge, skills and abilities.

Today, the main goal of an education system based on new pedagogical technologies and the use of information and communication technologies is to ensure that educational materials are effective from a practical point of view, so that students can fully master the educational materials. Various information technologies and computers serve to achieve these goals. Currently, there is a need to develop digital literacy among educated, competitive, well-versed in information and communication technologies young people, members of our future society, in accordance with the requirements of our time.

It should be noted that the concept of "digital competence" has gained great popularity in recent years, and there are already many studies that reveal its various aspects in one direction or another. But, as usual, unfortunately, the abundance of different definitions leads to a distortion of the meaning of the concept and the lack of a single definition of its important semantic characteristics.

Currently, an important contribution to the field of digital competencies is made by R.J. Krumsvik. The concept proposed by R.J. Krumsvik, lies in the formation of digital competence skills as the basis of the educational system [2 p.14]. He believes that although the term "digital literacy" is widely used internationally, the concept of "digital competence" has a broader and more holistic meaning. In addition, R.J. Krumsvik believes that digital competence is the ability of teachers to use information and communication technologies (ICT) in a professional context, combined with a good pedagogical (didactic) understanding and understanding of its importance for learning strategies and students' digital base [3. p. 48].

Finding sources for research is the foundation of the research process. In this regard, the analysis of theoretical sources, systematization of materials, analysis and generalization were carried out as research methods of research work. And the material of the study is the ideas of educational psychologists in the field of professional training of future teachers, the positions of domestic technological leaders in the field of education. Therefore, the results of experiments of scientists from near and far abroad, dissertations, scientific articles of the authors were used as research materials. Comparison of the views of scientists with modern trends in the field of information technology and regulatory documents made it possible to determine, firstly, the directions for the digital transformation of school education, secondly, promising digital tools for pedagogical activity, and thirdly, technologies aimed at developing digital competence. in the process of professional training of future teachers of biology.

The results of the analysis of special literature show that today in science there is no generally accepted and unambiguously meaningful interpretation of the term "digital competence". In this regard, we present some important and semantic characteristics of the concept of digital competence in the form of a table (Table 1).

Table 1. Content analysis of the semantic characteristics of the concept of digital competence

Research scientists	Digital competence (digital competence) -
A.N. Anischenko, E.V. Levina	- not only the ability to understand and use digital technologies and systems, but also the ability to use them creatively, critically and independently.
G.U. Soldatova, E.I. Rasskazova	- this is not only a set of general user and professional knowledge and skills presented in various ICT models - competence, information competence, but also a focus on effective activities based on a sense of responsibility.
A.E. Paramonova	- is a component of digital culture and includes digital knowledge, skills and their competent use in the educational process, as well as preparation for technological and digital challenges and the continuous process of developing digital competencies.
N.P. Yachina, O.G. Fernandez	- based on logical thinking, a high level of knowledge of information and a high level of knowledge of digital technologies.

Liisa Ilomäki, Anna Kantosalo, Minna Lakkala	- consists of a set of skills and competencies concentrated in several areas: media and communications, technology and computing, literacy and computer science.
N.D. Berman	- the ability of a person to use digital tools to their advantage.
J.S. Sobolev	- considers digital literacy and digital competence in general, presenting the concept of digital competence with all the structural components of digital literacy.
J. Kullaslahti, S. Ruhaalahti,	- a set of professional or subject, pedagogical and technological experience.

A modern biology teacher is constantly faced with an increase in information about natural and chemical processes and phenomena, about their role in everyday human life, about new living organisms and chemicals. From the latest developments, for example, in the field of human genome research or biotechnology, etc. As information increases, the number of forms of information transfer also increases: the teacher has to use more and more electronic libraries or databases, selecting the texts of scientific articles, digital photos and video materials. Further, the selected information should be systematized and processed in a form convenient for storage and presentation by students. But in addition to working with ready-made information, every real teacher should be ready to present information in a new way, freshly in his practice with the help of advanced information technologies. There are many opportunities for this: participation in the work of network associations of subject teachers, Internet conferences, distance learning in order to improve professional qualifications; development of computer tests and systems of rating assessment of students' knowledge on the basis of general purpose programs; development and use of multimedia presentations; creating your own website, web page, web portfolio; development and implementation of distance learning modules on the subject, etc.

The development of digital competence is impossible without the creation and effective functioning of a digital education system. Today, as the project to create a "Digital Educational Environment" is being implemented in the education system, a target model of the digital education system is being developed, educational content is being updated.

With the transition of the teacher to a new educational environment associated with the main educational activity, learning technologies are also changing, in particular, the use of information and communication technologies (ICT) opens up great opportunities for expanding the educational system of the subject of biology. . Currently, the educational process cannot be implemented without a digital educational environment. During the implementation of the digital education system, the future biology teacher is developing digital literacy and digital competence. Students act as active designers and managers of the digital educational environment of the university, acquire the skills to develop individual educational areas, which increases the motivation to study.

The situation caused by quarantine measures in the country due to COVID-19 made it difficult to interact with all participants in the educational process. Therefore, it was necessary to look for and create new forms of cooperation between the educational organization and the family through remote interaction. One of the main goals of the content areas in work with teachers was to show the diversity and range of possibilities of modern remote interaction with students.

Distance learning creates and increasingly uses audio and video conferencing systems such as Zoom and Skype. Many people find this process beneficial for learning as it creates a comfortable atmosphere in the classroom. Thus, some scholars in the field of educational services have concluded that the only drawback of online distance learning (via Skype and Zoom) is the lack of adequate personal contact between students and teacher. According to them, proximity to the teacher has a positive effect on the learning process.

The digital educational environment consists of the material and technical equipment of educational organizations, services with high-quality educational content, diverse electronic databases, various electronic learning systems (Moodle, ATutor, Eliademy, ILIAS, etc.), etc. consists of them for the implementation of online learning, including many open online courses. To achieve the desired result, you need to use modern technologies and the best online training courses. In addition to online courses and video tutorials, the digital learning environment includes various administrative services.

In addition, education using digital educational resources such as MOOCs (massive open online course) is widely discussed today in many countries of the world. So, many educational institutions in Sweden have introduced such courses, and most of the training is conducted online, and the number of students of online courses is constantly increasing. There are differences between student groups, for example, instead of enrolling in the entire program online, students can opt for self-paced courses to deepen a particular competency or pursue additional professional education while keeping their current job.

All of the above facts undoubtedly impose additional requirements on the professional training of future subject teachers in higher educational institutions and on the conscious improvement of the skills of existing teachers in the field of innovative methods of working with information and performing information procedures [4. p.180].

In conclusion, we would like to present the skills identified during the analysis of the structure of the information competence of a biology teacher, which are the basis for the formation of an information culture of the teacher's personality:

1. Technological components that contribute to the implementation of the teacher's cognitive activity: identification, search, interpretation, structuring and systematization, storage and transmission of information using various information technologies.
2. Implementation of various types of information services aimed at organizing the general educational process, using information flows of PCs and computers, receiving feedback, self-education and professional qualifications, using information technologies and observing all didactic principles.
3. Individual methodological or special components include updating various training courses for basic and vocational education, skills related to the use of new information technologies in teaching biology in a secondary school, organizing classroom and extracurricular activities in subjects. In addition, the development and implementation of creative educational projects and extracurricular activities in all subjects of the natural science block into the educational process, the systematization of information on the legal side of the activities of a biology teacher, the collection and study of laboratory and industry data, etc.

List of used literature:

1. Budantsev D.V. Digitalization in the field of education: a review of Russian scientific publications // Young scientist. - 2020. - No. 27 (317). - S. 122.
2. European Commission. Recommendation of the European Parliament and of the Council Official of the key lifelong learning competencies // Journal of the European Union. December 30, 2006/L394. – P. 14.
3. Krumsvik, R. A. Digital competence in Norwegian teacher education and schools / R. A. Krumsvik // Högre Utbildning. - 2011. - No. 1 (1). – P. 48.
4. Belokhvostov. A.A. Electronic means of teaching chemistry: development and methods of use: study guide / A.A. Belokhvostov. E.Ya. Arshansky; ed. E.Ya. Ar chance of whom. - Minsk: Avsrsev, 2012. - 180 p.

CHARACTERISTIC FEATURES OF THE CONTENT-LANGUAGE INTEGRATED LEARNING METHODOLOGY (CLIL)

Mammadova Khatira

Nakhchivan State University

Abstract: The article studies content and language integrated learning (CLIL) which has been very actual recently. This method also includes the acquisition of different subjects in foreign language. It means that any subject and content is learnt through a foreign language. In other words, content or subject integrates into a language. The students learn better if they are keen on the content or subject. Content-based learning depends on the students' interests which the teacher should identify in students. Professional teachers should know what their students are curious about and they should choose the contents according to the students' interests.

Key words: content, language integrated learning, subject, curriculum, bilingual, interdisciplinary

Content and language integrated learning, also known as CLIL, is one of the most efficient methods in Europe for teaching pupils subject knowledge in a foreign language. A contemporary dual-focused educational strategy called content-language integrated learning uses a foreign language to teach and study both language and material. When it comes to teaching and education, both the language and the substance are taken into consideration. Even while one feature may receive more attention than another at a given time, they are still linked. The phrase "Subject-language integrated teaching" was coined in 1994 to characterize and advance the finest practices of European schools where teaching and learning took place in a second language [1, p.182]. The oldest known CLIL program is thought to be around 5000 years old! The Akkadians, who had defeated the Sumerians, desired to learn the local tongue at that time in Mesopotamia. The Akkadians were taught Sumerian while also being instructed in theology, botany, and zoology, among other things.

The Romans were likewise accustomed to using curriculum in a second language. When the Roman Empire grew and acquired Greek land, along with its language and culture, this occurred two thousand years ago. Greek was a language that was taught to youngsters in Rome in order to give them access to both the language and future social and professional opportunities.

"This historical phenomenon has been replicated for millennia all throughout the world, and it is currently especially true of global English learning" [3].

Phil Ball, a prolific writer on learning in second and third languages, mentions "Using Languages for Learning and Learning with Languages (Formulated by David Marsh)" as a well-known catchphrase for CLIL. "CLIL combines subject and language together, making it a potent learning tool". Many guidelines should govern an integrated content-language approach: Peter Mehisto, David Marsh, and Maria Frigols, three well-known researchers in the fields of bilingual education and multilingualism, list the following as the key features of the content-language integrated learning (CLIL) paradigm [5, p.29].

They specifically mention collaborative learning, active learning, varied foci, genuine learning environments, and scaffolding strategies. Take into consideration each element's primary attributes.

1 Multimodal concentration is put into practice by: (learning language while learning a subject; learning a discipline while learning a language; integrating several subjects; organizing learning through interdisciplinary topics and projects).

2 A rich learning environment consists of: (demonstration of language and discipline in the classroom; building confidence in students through experiments using a foreign language and subject matter content; access to authentic learning materials).

3. Using current materials from the media and other sources, taking into account students' interests to the fullest extent possible, and regularly tying learning to students' daily lives are all ways to attain authenticity.

4. Several methods are used to carry out the active learning strategy: (discussion of the meaning of language and content with students and mutual joint work).

5. The Scaffolding approach is a thorough aid for the learner that lessens the cognitive and linguistic burden when studying a subject in a foreign language. Using language clichés in the classroom, a terminological dictionary, material visualization, giving students a lot of examples in a foreign language, utilizing various learning styles, and encouraging critical and creative thinking are all ways that this technique is put into practice [8, p.187].

If subject-language instruction is integrated, it will be successful and effective. The very phrase "subject-language integrated learning" implies that integration is the main methodological tenet.

Integration also denotes reciprocal penetration and impact. "Interdisciplinary connections are used to implement integration in education. And interdisciplinary connections resolve the conflict between the requirement to integrate knowledge from many academic topics to create scientific concepts about the world, which students will employ in their future professional activities [7, p.49-57].

The ultimate goal of the CLIL approach, according to P. Mehisto, D. Marsh, and M. Frigols, is to assist students become capable and motivated bilingual or multilingual individuals who can successfully acquire knowledge of the subject and the language at the same time [5, p.29-42].

Content is clearly connected to the community in the classroom and beyond outside of it; Students apply new content and develop pertinent skills through experiential activities; The content is important but not overwhelming; Content from various subjects integrated; The cultural aspect is integrated into all subjects.

based on methodological considerations, P. Ball [6, p.31] provides the following six-point description of CLIL:

1. Logical progression of concepts: one concept follows another logically.
2. Conceptual direction: Conceptual and/or procedural content should serve as the basis for the criteria used to gauge student comprehension of the subject matter.
3. Language as a medium: Discursive frameworks that are related to content naturally include language.
4. Special job design: linguistic support is required and the content is subjected to greater procedural "breakdown" (scaffolding strategy).
5. The Trinity theory, which holds that conceptual content, procedural content, and linguistic content are three components of education that function harmoniously.
6. Activities: Tasks to enhance peer communication, activities to strengthen reading methods, monitoring student outcomes (oral and writing), and activities to engage higher cognitive skills are the four activities best suited for CLIL practice.

He continues by saying that the final objective of CLIL activities should be described as a triad, beginning with a conceptual aim carried out by a process choice, backed by the language. It emerges from particular conversation. F. Ball asserts in "All three of the most crucial components of education, subject learning and language acquisition, coexist in harmony. Conceptual

knowledge is acquired through a process (skills) that calls for a particular kind of structure (language) "[6, p.31].

Teachers and students using CLIL must be familiar with the subject's language. This language can be separated into content-compatibility and content-obligatory language (content-compatible language). Language that is required for understanding the topic and exchanging ideas is known as content-required language (for example, a cartographic dictionary for geography). For certain disciplines, this includes vocabulary, grammatical constructions, and functional language. To master the subject matter, pupils must be able to communicate in this language.

The language in the classroom is also informal and less formal, in line with the subject matter. When students attempt to articulate their own thoughts in respect to the subject matter they are learning, content-compatible language comes to the fore. Thus, the pupil is frequently most interested in the language [4].

The language in the classroom is also informal and less formal, in line with the subject matter. When students attempt to articulate their own thoughts in respect to the subject matter they are learning, content-compatible language comes to the fore. Thus, the pupil is frequently most interested in the language .T. Chadwick categorizes students' language into three groups.

BICS stands for basic interpersonal communication skills, which refer to a person's ability to communicate with others in generic terms.

The teaching methodology, in which a foreign language instructor uses interdisciplinary issues in a foreign language class or a variety of disciplines are taught in a foreign language, is based on the concept of integrating subject and language acquisition. As a result, learning a foreign language is a process that combines studying your native language with learning a new one. The study of the humanities, the scientific sciences, and technical fields all make extensive use of this concept.

There are numerous approaches to teaching English (English language teaching), integrating topic teaching, and learning a foreign language: content-based instruction, English across the curriculum, and bilingual education. Content and Language Integrated Learning (CLIL) is one of these approaches.

Javid Babayev underlines in his article "Quality of the teaching materials should be very high in order to provide efficiency. Quality may show itself in the content and in the scale of its coverage of the whole program. If the content is interesting for the readers, the material will be bought abundantly". He claims that interesting content might incite the reader in getting interested in teaching material [2, p.30].

. In 1994, D. Marsh coined the phrase "Content and Language Integrated Learning" (CLIL). According to D. Marsh, when it comes to disciplines or specific topics within these disciplines, the study of which is conducted in a foreign language and simultaneously pursues two goals: the content of this academic discipline and the simultaneous study of a foreign language, the concept of "integrated subject-language learning" (CLIL) can be spoken of.

REFERENCES

1. D.Graddol -Common European Framework of Reference for languages: Learning, Teaching, Assessment. (2001). Cambridge : Cambridge University Press, 273 p.
2. Javid Babayev. (2021). The role of instructional materials in language learning, ELMİ XƏBƏRLƏR , Humanitar elmlər seriyası, №2, Lənkəran Dövlət Universiteti, p. 29-35
3. Marsh, D. (1994). Bilingual Education and Content and Language Integrated Learning. Paris : University of Sorbonne, 1994.
4. Marsh D.; Mehisto P.; Wolff D.; Frigols M.J. The European Framework for CLIL Teacher Education. Graz: European Centre for Modern Languages, 2010. ISSN 2227-8591. Teaching Methodology in Higher Education. 2017. Vol. 6. No. 22 E.Yu. Tokareva

5. Peter Mehisto, David Marsh, and Maria Frigols (2018). Content and Language Integrated Learning as a Methodological Actualization of Interdisciplinary Links in a Technical University. Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya: Gumanitarnyye nauki = Bulletin of Tambov University
6. P. Ball -The introduction of Multilingual Teaching in Andalusia: Heading towards a Newly Proposed Methodology. Journal of Border Educational Research, 2010, 8/1: p.31
7. Rodionova, 2018: . Teaching a Foreign Language for Professional Purposes Course on the Basis of the Model of Content and Language Integrated Learning in an Agricultural Institution. Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya: Gumanitarnyye nauki = Bulletin of Tambov University. Humanities Series. Vol. 23, no. 173, pp. 49-57
8. Tokmakova, T.Y. (2019). Subject Content of Teaching English Language to Students of "Technology of Production and Processing of Agricultural Products". Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya: Gumanitarnyye nauki = Bulletin of Tambov University. Humanities Series. Vol. 24, no. 183, pp. 35-44

ИНТЕГРАЦИЯ МОБИЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИЕ БИОЛОГИИ

Ниетбаева Фариза Батыркановна

докторант 1 курс ОП 8D01513 -Биология, Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Одним из ориентиров цифровой трансформации биологического образования сегодня рассматривается внедрение мобильных устройств в процесс обучения. Правомерность направленности нашего исследования обусловлена тем, что современные школьники, живущие одновременно в виртуальном и реальном мирах, благодаря личным карманным компьютерам,

зачастую не имеют представления о широкомасштабных возможностях для доступа к образовательным ресурсам при изучении биологии. Задача педагога современного цифрового общества на более высоком и мотивированном уровне организовать индивидуальную, парную, групповую и фронтальную активную познавательную деятельность обучающегося с помощью мобильных беспроводных устройств, так как роль учителя –транслятора информации сегодня нивелируется. В рамках цифровой трансформации образования мобильные технологии обучения при изучении отдельных предметов предлагают несколько форматов:

- во-первых, BYOD (Bring Your Own Device — «Принеси собственное устройство»), применение планшетов, ноутбуков, Smart-браслетов обучающимися при решении учебно-познавательных и учебно- практических задач;
- во-вторых, формат «перевернутый класс» в стандартной (первичное восприятие информации обучающимися в рамках домашнего задания) и фальшивой (лекционное видео школьники изучают на уроке при сопровождении педагога), на занятии отрабатываются практические навыки;
- в-третьих, электронное обучение – способ обучения в электронной форме, который включает обучение с помощью таких инструментов, как мобильные устройства;
- в четвертых, смешанное обучение, сочетающее традиционное и онлайн-
- обучение.

Принципиально новое представление дает в своем исследовании профессор В.А. Куклев, давая определение понятию мобильные технологии обучения, как «электронному обучению с помощью мобильных устройств, которое не зависит от времени и места, с использованием специального программного обеспечения на педагогической основе междисциплинарного и модульного подходов» [1]. Дж. Тракслер, рассматривает мобильные устройства в обучении в более широком контексте, беспроводные устройства меняют социальное представление о дискурсе представления информации в образовательном процессе, делая его своевременным, достаточным и индивидуализированным [Дж. Тракслер, 2007].

Под мобильными технологиями нами понимается «использование гаджетов (ноутбуков, планшетов, электронных книг, нетбуков, Smart- браслетов) и приложений к ним для эффективного участия старшеклассников

в разных видах работы с биологической информацией без ограничения по местоположению как автономно, так и в сочетании с другими информационными и коммуникационными технологиями» [2].

В рамках диссертационного исследования мы убедились в том, что мобильные устройства и их некоммерческое программное обеспечение без обращения или с малым обращением к материально-технической базе общеобразовательной организации (мобильные классы, ноутбуки) позволяют осуществить одно из направлений цифровой трансформации биологического образования для достижения более высоких предметных результатов выпускниками по биологии и уровня информационной культуры.

Анализ исследований, посвященных изучаемому вопросу, показывает, что методические рекомендации применения средств мобильных технологий обучения наиболее широко представлены в работах методистов-специалистов в преподавании информатики и иностранных языков.

Методическая система применения мобильных технологий в обучении биологии не описана ни в одном из исследований, посвященных этому вопросу. Вышеизложенное подчеркивает необходимость рассмотрения подходов к интеграции средств мобильных технологий обучения в рамках цифровой трансформации биологического образования. Анализ опыта внедрения девайсов в традиционную среду обучения биологии показал ряд преимуществ, таких как:

- организация информационного взаимодействия между участниками образовательного процесса с помощью удобного в использовании беспроводного, мобильного гаджета (стационарный компьютер ограничивает мобильность);

- индивидуальная, парная и групповая работа с электронными образовательными ресурсами (электронной формой учебника, онлайн-курсами);

- управление моделями и процессами объектов изучения в рамках общей биологии;

- виртуальный эксперимент в исследованиях и проектной деятельности обучающихся;

- использование гаджетов в качестве инструментов для исследования, так как они снабжены различными датчиками (освещенности, влажности, радиации, термометром, пульсометром).

В ходе исследования выявлено, что жизнь в цифровом обществе требует от выпускника высокого уровня цифровой компетентности в области владения мобильными устройствами для поиска, анализа, модификации большого объема информации. Опыт применения гаджетов в решении учебных задач позволяет в последствии быть компетентным в использовании мобильных приложений в профессиональных ситуациях и в повседневности [3].

Компетентностно-ориентированное образование с помощью мобильных устройств также направлено на формирование умения критически анализировать информацию, самообразование, способности быстро адаптироваться.

Наиболее важными принципами мобильных технологий обучения являются:

- персонификация образовательного процесса (мобильные устройства позволяют ученикам самостоятельно выбирать уровень сложности заданий и контент, продвигаясь в обучении в своём собственном ритме);

- непрерывность (например, облачные технологии позволяют школьникам иметь доступ к учебным материалам в любом месте с любого устройства, переход от традиционного обучения к смешанному с помощью мобильных технологий создает более

динамичную образовательную среду, что актуально для непрерывно меняющегося цифрового общества);

▣ адаптивность (приспособленность к быстро меняющемуся миру, благодаря умелому использованию цифровых технологий в решении учебно-познавательных и повседневных задач);

▣ поддержка управления временем и обучением (мобильные технологии обучения – современная образовательная тенденция, позволяющая получать знания в любом месте, в любое время с помощью портативных устройств);

▣ гибкое взаимодействие преподавателя со всеми участниками образовательного процесса (мобильные устройства позволяют выстраивать быструю и качественную коммуникацию между учителями, учениками и родителями; мгновенная обратная связь с ними позволяет учителям отражать динамику успеваемости школьников индивидуально по каждому, при этом, как правило, используются социальные сети);

▣ полимодальность (применение мобильных технологий обучения позволяют задействовать все репрезентативные системы обучающихся при организации учебно-познавательной деятельности, что позволяет повысить ее эффективность при недостатке учебного времени для обучения биологии);

▣ обучение с использованием цифровых технологий (дополненной реальности, массивов данных, искусственного интеллекта, на базе облачных сервисов, мобильных приложений и др.).

Внедрение мобильных устройств в образовательный процесс по биологии на уровнях «Замещения» и «Улучшения» может оптимизировать организацию учебно-познавательной деятельности по сравнению с традиционными технологиями обучения, но принципиально не меняет процесс обучения. Например, поиск учебной информации на уроке с помощью электронной или бумажной версий учебников по биологии. Мобильные технологии обучения на уровнях «Изменения» и «Преобразования» позволяют принципиально изменить процесс обучения биологии, решать новые задачи, обеспечивать мгновенную обратную связь, организовать групповую работу участников образовательного процесса независимо от времени и места их нахождения. На этом уровне задачи в рамках занятия и мобильные технологии существуют не как цели, а как поддержка обучения, ориентированного на учащихся.

Сотрудничество становится необходимым, цифровые ресурсы позволяют осуществлять такие коммуникации. Вопросы и обсуждения все чаще генерируются школьниками. В качестве такого преобразования, может быть, переход к персонализации учебно-познавательной деятельности школьников с помощью цифровых технологий искусственного интеллекта для проектирования индивидуального образовательного маршрута, обеспечивающего достижение целей в процессе обучения биологии в средней (полной) общеобразовательной школе.

Информационные системы для поддержки работы тьюторов, позволяющие организовать работу без отстающих, такие преобразования – составная часть цифровой трансформации образования.

Одними из широко используемых старшеклассниками мобильных беспроводных устройств являются мобильные средства связи. Кроме мобильных телефонов беспородными устройствами являются ноутбуки, планшеты, Smart-браслеты и т.д. Дальновидные преподаватели активно поддерживают их использование, как средство повышения мотивации к учебной деятельности у школьников вне времени и места. Актуальным направлением развития биологического образования отмечается соответствие содержания курса биологии современным научным представлениям о живой природе.

Перспективная модель НКТ по биологии включает в себя ряд заданий, связанных с секвенированием ДНК, основанных на обработке большого массива данных, что невозможно без цифровых технологий. Это еще один из весомых аргументов цифровой трансформации биологического образования и интеграции мобильных технологий обучения в образовательный процесс по биологии.

1. Куклев, В.А. Мобильное обучение: от теории к практике// Высшее образование в России. – 2010. – № 7. – С. 88–95.

2. Арбузова, Е.Н., Хирьянова И.С., Яскина О.А. Мобильное обучение будущих педагогов на основе инновационного учебно-методического комплекса (на примере ИУМК «Методика обучения биологии») // Наука, технологии и высшее образование Materials of the III international research and practice conference. 2013. – С. 139–144.

3. Борисова, Н.В. Модель методики использования мобильных технологий в формировании информационной культуры старшеклассников. / Н.В. Борисова, Е.Н. Арбузова // Учебный эксперимент в образовании. – 2020. – № 3. – С. 62–69.

Economic Sciences

УЧЕТ ВОЗНАГРАЖДЕНИЙ РАБОТНИКАМ В СООТВЕТСТВИИ С МСФО (IAS) 19

Валиева Гульнара Махмутовна

магистрант, НАО «Университет Нархоз»

Научный руководитель:

Нургалиева Алия Мияжденовна

К.э.н, ассоциированный профессор, НАО «Университет Нархоз»

Аннотация: МСФО (IAS) 19 "Вознаграждения работникам" устанавливает требования и принципы раскрытия информации о признании и оценке вознаграждений работникам в финансовой отчетности. Данный стандарт применяется ко всем видам вознаграждения персонала, включая вознаграждение, основанное на формальных контрактах и неформальной практике, сложившейся в компании.

Ключевые слова: оплата труда, вознаграждения, МСФО, удержание, отчисления, расход, обязательство, трудозатраты.

Человеческий капитал-это то, что человек накапливает в себе т.е., навыки, знания и мотивацию, что является одним из самых важных и в то же время наиболее требовательных к управлению при входе во все виды бизнеса. Любая компания крайне нуждается в эффективных и мотивированных сотрудников, которые будут создавать ценность для компании и способствовать ее дальнейшему развитию [2].

Важность рабочей силы компании сегодня – это то, что они более осведомлены, чем когда-либо, и поэтому в рамках конкурентной борьбы стараются не только о привлечении высококвалифицированных сотрудников, но и о том, чтобы сохранить их в компаниях. Выплаты работникам способствуют достижению такого положения дел, благодаря которому компании могут отличаться друг от друга и тем самым привлекать талантливых соискателей на рынок труда.

В данной статье рассматривается учет выплат персоналу согласно международным стандартам (МСФО). Предназначение МСФО –это обеспечить правильность и прозрачность представления финансовой отчетности. Правильность учета заработной платы определяется МСФО 19. Вознаграждение работникам относится к вознаграждению или компенсации, выплачиваемым сотрудникам за их работу. Вознаграждение обеспечивает базовое привлечение работника к эффективному и результативному выполнению работы.

Вознаграждение ведет к мотивации сотрудников. Заработная плата является важным источником дохода для работников и определяет их уровень жизни. Заработная плата влияет на производительность труда и производительность труда сотрудников. Таким образом, размер и способ вознаграждения очень важны как для руководства, так и для сотрудников. Вознаграждения подразделяются на несколько видов. Виды выплат рабочему персоналу показано на рисунке 1.

Рис. 1. Виды выплат сотрудникам

Примечание- составлено по данным источника [1]

Вознаграждения работникам, различные денежные или неденежные льготы, предоставляемые работникам их работодателями сверх согласованной заработной платы, относятся к значительной статье расходов почти в каждой компании, работающей в современных странах с развитой экономикой.

Как упоминалось ранее учет вознаграждений работникам регламентируется МСФО (IAS) 19, целью которого является установление процедур учета и способов отражения информации о вознаграждениях работникам [3]. Стандарт требует, чтобы компания признавала обязательство - когда работник предоставляет услуги в обмен на вознаграждение, которое будет выплачено в будущем. Если в обмен на вознаграждение работника организация использует экономические выгоды, вытекающие из полученных услуг, обязательство признается в качестве расхода. Целью трудового законодательства является установление государственных гарантий трудовых прав и свобод граждан, создание благоприятных условий труда, и защита прав и интересов работников и работодателей. Основной задачей трудового законодательства является создание необходимых правовых условий для достижения оптимального согласования интересов сторон трудовых отношений, интересов государства, а также в качестве правового регулирования трудовых отношений и других отношений, непосредственно связанных с ними в:

- организация работы и управление работой;
- трудоустройство у этого работодателя;
- профессиональная подготовка,
- переподготовка и повышение квалификации работников в этой области работодателя;
- социальное партнерство, коллективные переговоры, заключение коллективных договоров и соглашения;
- участие работников и профсоюзов в создании условий труда;
- применение трудового законодательства в случаях, установленных законом;
- материальная ответственность работодателей и работников в области труда;
- обеспечение соблюдения и контроль (включая профсоюзный контроль) за соблюдением трудового законодательства (в том числе законодательство о мерах безопасности) и другие нормативные правовые акты, содержащие нормы трудового права.
- обязательное социальное страхование в случаях, предусмотренных настоящими законами.

Учет вознаграждений работникам – понятие актуальное и предельно комплексное, которое включает в себя построения системы вознаграждений работникам, заканчивая организацией их бухгалтерского учета [4].

Что касается обязанностей бухгалтеров, приоритетной задачей профессиональных бухгалтеров- это рассчитать оплату труда и показать правдивую информации в финансовом отчете. Для того чтобы информация об оплате труда была правильной и правдивой необходимо разработать усовершенствованную процедуру, при которой в отчетности будут предоставляться данные по оплате труда в соответствии с МСФО. Данный метод устанавливает порядок учета совокупности вознаграждений сотрудникам, включая пенсионные схемы, и определяет метод и форму представления в приложениях к бухгалтерскому учету и пояснительных документах.

В регистре аналитического учета вознаграждения работникам должны отражаться во всех формах оплаты.

Текущая заработная плата, премии, оплата больничных листов, отпускные, медицинское страхование персонала и другие денежные и неденежные выплаты должны быть подробно описаны для каждого типа, формы и структуры. Бухгалтерские приложения должны быть структурированы в соответствии со срочностью платежа, с точки зрения краткосрочных и долгосрочных выгод работникам. Таблица, содержащая информацию о краткосрочных выплатах, должна иметь отдельный раздел с указанием структуры и модель оплаты труда, социального налога и отчислений (больничный лист, отпускных, медицинское страхование) и немонетарных краткосрочных выплат.

МСФО 19 "Вознаграждения работникам" устанавливает принципы учета для признания и оценки вознаграждений работникам в целях раскрытия информации [6]. Данный стандарт распространяется на все виды вознаграждения сотрудников.

Краткосрочные выплаты работникам предоставляются в течение текущего 12-месячного периода. Они включают в себя следующее:

- Отпуска. Компенсируемое отсутствие, когда оплата производится в течение 12 месяцев с момента оказания сотрудниками соответствующих услуг, например, отпуска, кратковременной нетрудоспособности, службы в суде присяжных и военной службы. Рисунок 2 показывает разновидности краткосрочных оплачиваемых отпусков в соответствии с IAS 19.

- Базовая заработная плата. Заработная плата и взносы на социальное обеспечение.

- Неденежные выгоды. Медицинское обслуживание, жилье, автомобили и различные субсидии на другие товары или услуги.

- Переменная часть. Распределение прибыли и бонусы, выплачиваемые в течение 12 месяцев с момента оказания сотрудниками соответствующих услуг [7].

Рис. 2. Разновидность оплачиваемых отпусков в соответствии с МСФО (IAS) 19

Примечание- составлено по данным источника [5]

В заключении следует отметить, что грамотно организованный учет труда и заработной платы, согласно МСФО 19, содействует более целесообразному использованию рабочего времени, укрепляет дисциплину труда предприятия, способствует росту производительности и снижению себестоимости продукции. Также позволяет повысить качество выполняемой работы, своевременно выявить резервы дальнейшего роста производительности труда, и контролировать точность исчисления заработной платы и расходование фонда заработной платы.

Список источников

1. Кувалдина Т. Б. Учет краткосрочных вознаграждений работникам согласно МСФО 19. [Электронный ресурс] // <https://cyberleninka.ru/article/n/uchet-kratkosrochnyh-voznagrazhdeniy-rabotnikam-soglasno-msfo-19>
2. Смирнов В.Т, Сошников И.В, Романчин В.И., Скоблякова И.В. Человеческий капитал: содержание и виды, оценка и стимулирование //Машиностроение–1, 2005. –с. 72
3. Барышева С.К. Вознаграждения работникам в соответствии с МСФО 19 и его отражение в формах финансовой отчетности Республики Казахстан. [Электронный ресурс] // <http://en.scienceph.ru/f/science-and-world--4-%288%29-april-vol.-ii.pdf#page=10>.
4. Аппакова Г.Н. Пути совершенствования учета вознаграждения работникам // Наука и новые технологии, 2009. - № 7. – с.105
5. Сунгатуллина Л. Б. Бухгалтерский управленческий учет расходов на вознаграждения работников. [Электронный ресурс] // <http://xn--90ahkajq3b6a.xn--2000-94dygis2b.xn--p1ai/buh/buh1-1/buh05.pdf>.
6. МСФО (IAS) 19 «Вознаграждения работникам» [Электронный ресурс] // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1051805
7. Аппакова Г.Н. Вознаграждения работникам: предоставление и раскрытие. [Электронный ресурс]<https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/Appakova%20G.N..pdf>

UDC 336.67

FINANCIAL INDICATORS DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Berdimurat Nazimgul

PhD, associate professor, Kazakh National Research Agrarian University, Kazakhstan, Almaty

Eveskina Zhanar Tugelbaevna

Master of Economic Sciences, senior lecturer, Kazakh National Research Agrarian University, Kazakhstan, Almaty

Abstract

The COVID-19 pandemic has caused an unprecedented human resources and health crisis. The measures required to contain the spread of the virus provoked an economic downturn. At the moment, there is huge uncertainty about its depth and duration. The latest issue of the Global Financial Stability Report shows that the financial system has already suffered a powerful blow, and further aggravation of the crisis may affect global financial stability.

The financial consequences of the COVID-19 pandemic resemble the financial crisis of 2008, but the stress spreads to all sectors of the economy. Previously healthy businesses are suddenly under acute financial pressure. Without financial stability, it is impossible to maintain commercial and operational activities. Maintaining financial soundness requires firms to adapt existing business planning systems to more turbulent and uncertain business conditions in which profitability, cash flow and access to finance are subject to cumulative pressures.

Keywords: Artificial neural network, COVID-19, Financial behavior, Financial attitude, Financial anxiety, Pandemic.

Introduction

The behavior of retail investors during the pandemic is especially important. [1]. The rapid and unprecedented spread of the COVID-19 outbreak has made financial markets extremely unstable, as a result of which investors have suffered huge losses in a short time. The measures to control the pandemic were serious in terms of reduced economic activity, reduced production and extensive consequences, such as job loss for many people [2]. Investors need new sources of income, and therefore there is a demand for financial products and services [3].

Easy access to stock markets can also attract investors to invest in various financial instruments. Information technology-enabled financial services support stock trading via an online interface [4], which makes this easy access possible. In fact, online stock trading has increased the participation of individuals in the stock market, providing ubiquitous access and accelerating trading with benefits such as lower cost and higher volumes [5]. However, market volatility leaves investors vulnerable to higher losses. Indeed, many financial instruments can increase the risks associated with investing in such a changing world environment. Thus, the decision not to invest may seem to be a safer and more attractive option than storing money in unwise instruments.

This study proposes to address these gaps by examining the impact of retail investors' financial attitudes on their behavior during the COVID-19 pandemic. We measured financial attitudes using six dimensions taken from the surviving literature: (a) financial anxiety, interest in financial issues and the need for precautionary savings, and (b) financial security, optimism and conscious thinking. Then, in accordance with previous studies (e.g. Lewis and Mackenzie, 2000), we measured the financial behavior of retail investors in accordance with their trading activities.

Figure 1 shows the main components of investments during the COVID-19 pandemic.

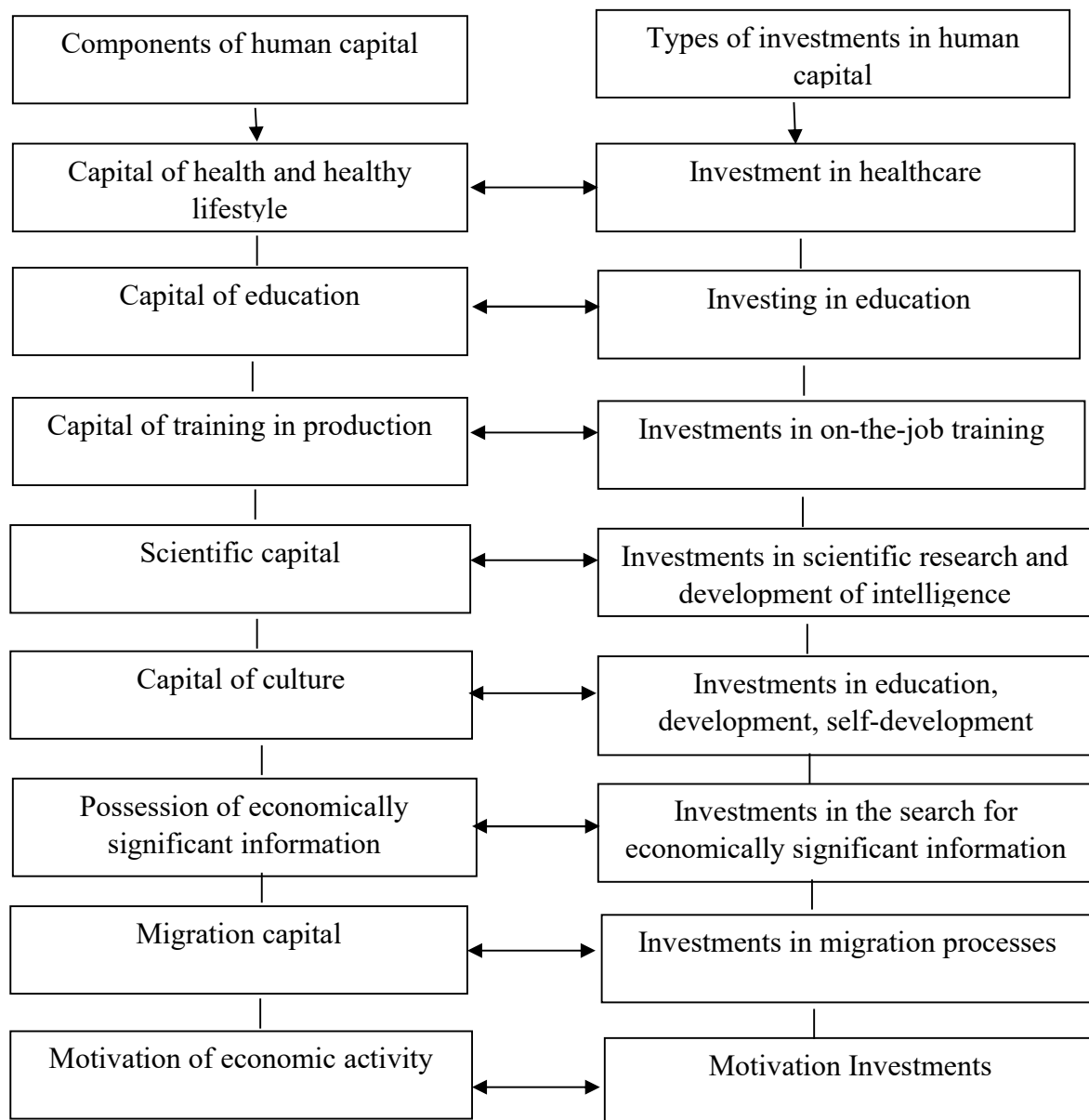

Figure 1 - The main components of investments during the COVID-19 pandemic

Existing empirical models related to the psychology of retail investors, including attitudes, biases and behavior, were not analyzed, preserving the possibility of nonlinear associations between the variables under study. According to the statements of financial analysts: "The world will never be the same ...".

Materials and methods of research.

Irrationality forces retail investors to deviate from the rational behavior expected of them, based on the homo economicus model [1].

Based on these studies and our discussions with a group of experts, we interpret the attitude to finance as an expression of financial concern of investors, their optimism, the degree of their financial security, the degree of their balanced thinking, the depth of their interest in financial issues, and their need for precautionary savings. Accordingly, we used these six dimensions as a measure of the financial relationship.

The present study suggests six dimensions of financial attitudes as precursors to the financial behavior of retail investors, which, in turn, is measured by their trading activities during the COVID-19 pandemic (Figure 2).

FINANCIAL ATTITUDE

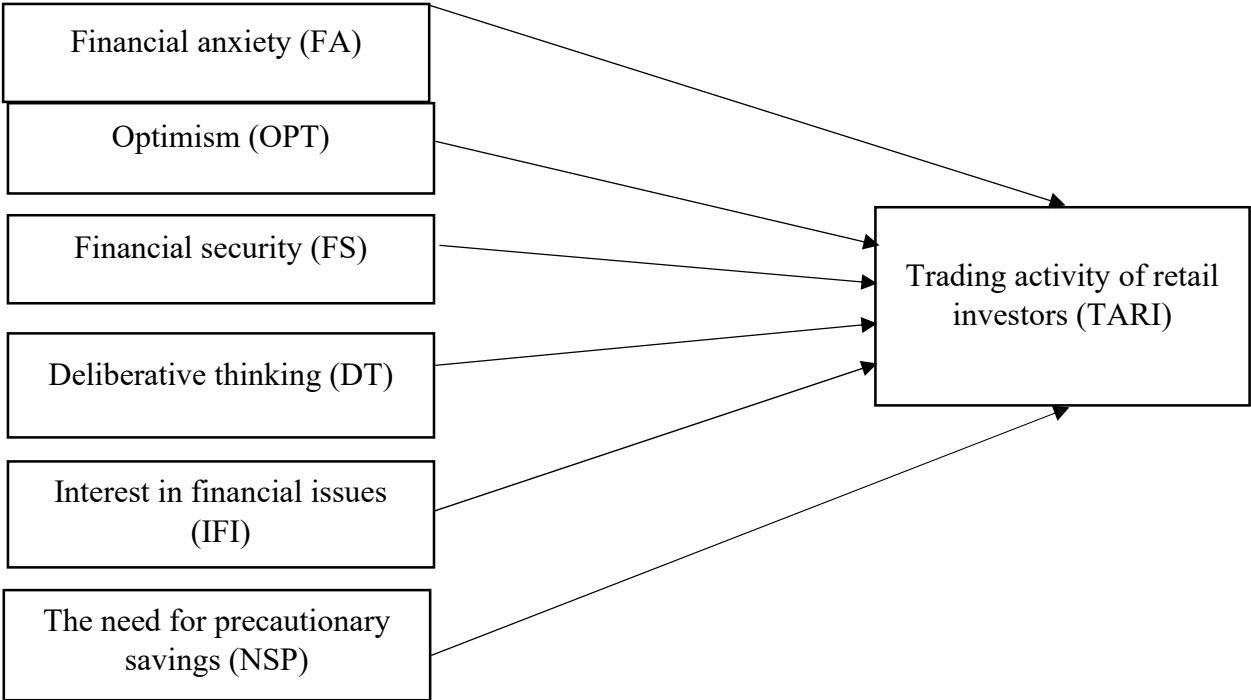

Figure 2 - Research model

Deep knowledge and understanding of financial products and information affect people's net worth and savings, as well as their investment intentions. This will make retail investors feel positive about trading during the pandemic. Investors with a strong interest in financial matters may believe that lower valuations as a result of the COVID-19 stock market crash represent a great opportunity to make money trading stocks.

Results and their discussion.

In this study, the Kolmogorov-Smirnov (K-S) test was used to verify the nature of the data distribution. Since the asymptotic significance (two-sided) of the test statistic was less than 0.05, the normality zero was rejected. Thus, the data in this study did not follow the Gaussian distribution, which speaks in favor of using INS for analysis.

Then, we investigated multicollinearity by creating the values of the tolerance and variance inflation coefficient (VIF), which were used in recent studies. The calculated tolerance values were greater than 0.1, and the VIF was less than the recommended threshold value of 5, which means that there is no multicollinearity problem in the collected data. These values are presented in Table 1. The correlation value between the constructs was less than 0.80, which further confirms the absence of multicollinearity (Table 2).

Table 1. Multicollinearity diagnostics

Model	Non-standardized coefficients		Standardized coefficients	t	p	Collinearity statistics	
	B	Std. Error	β			Tolerance	VIF
(Constant)	1.494	0.252		5.919	0.000		
FA	- 0.059	0.070	-0.048	-0.846	0.398	0.535	1.869
OPT	0.029	0.072	0.023	0.399	0.690	0.532	1.879
FS	0.136	0.041	0.180	3.299	0.001	0.571	1.753
DT	0.128	0.048	0.173	2.645	0.008	0.397	2.516
IFI	0.151	0.078	0.167	1.928	0.055	0.226	4.419
NPS	0.122	0.057	0.147	2.139	0.033	0.361	2.770

**FA = финансовое беспокойство; OPT = Оптимизм; FS = Финансовая безопасность; DT = Обсуждающее мышление; IFI = Интерес к финансовым вопросам; NPS = Потребность в предупредительной экономии.*

Примечание: составлено автором на основе литературы [6]

According to recent research, we used ANOVA to detect the relationship (linear/nonlinear) between variables. The test results showed that the dependent variable, retail investors' trading activity, had a non-linear relationship with four independent variables, namely financial security, conscious thinking, interest in financial issues and the need for precautionary savings. Thus, the presence of nonlinear relationships further confirms the suitability of the INS for data analysis in this study.

We also verified the data for the fourth multidimensional assumption, i.e. homoscedasticity, by plotting the spread of standardized regression residuals and the dependent variable (Fig. 3). The data were confirmed as homoscedastic, since the residuals were evenly distributed along the selected line.

General Method Offset (CMB)

Since we collected data for all variables using the same self-reporting tool, there is a possibility that the data may suffer from a systematic error of the general method.

Table 2. Correlations, Cronbach's alpha, reliability values and convergent reliability statistics

	α	CR	AVE	FA	OPT	FS	DT	IFI	NPS	TARI
FA	0,83	0,82	0,55	0,74						
OPT	0,73	0,80	0,60	0,68	0,78					
FS	0,90	0,91	0,77	0,11	0,14	0,88				
DT	0,93	0,93	0,87	0,12	0,12	0,59	0,93			
IFI	0,75	0,75	0,61	0,08	0,07	0,62	0,75	0,78		
NPS	0,87	0,87	0,77	0,09	0,08	0,54	0,57	0,79	0,88	
TARI	0,71	0,77	0,56	0,04	0,06	0,46	0,49	0,52	0,47	0,75

*α = Cronbach's alpha;
CR = cumulative reliability;
AVE = extracted mean variance;
FA = financial anxiety;
OPT = Optimism;
FS = Financial Security;
DT = Judgmental Thinking;
IFI = Interest in financial issues;
NPS = The need for precautionary savings.
Note: Non-diagonal values represent correlations, and diagonal values represent square roots from AVE.
All correlations are significant ($p < 0.05$) [7]*

Although we tried to avoid this problem by following the procedural anonymity tool and questionnaire design, we still used the Harman one-factor test after data collection to completely eliminate the possibility of relic radiation according to recent studies. The test results

showed that one factor explains 34.53% of the total variance, which is below the recommended threshold of

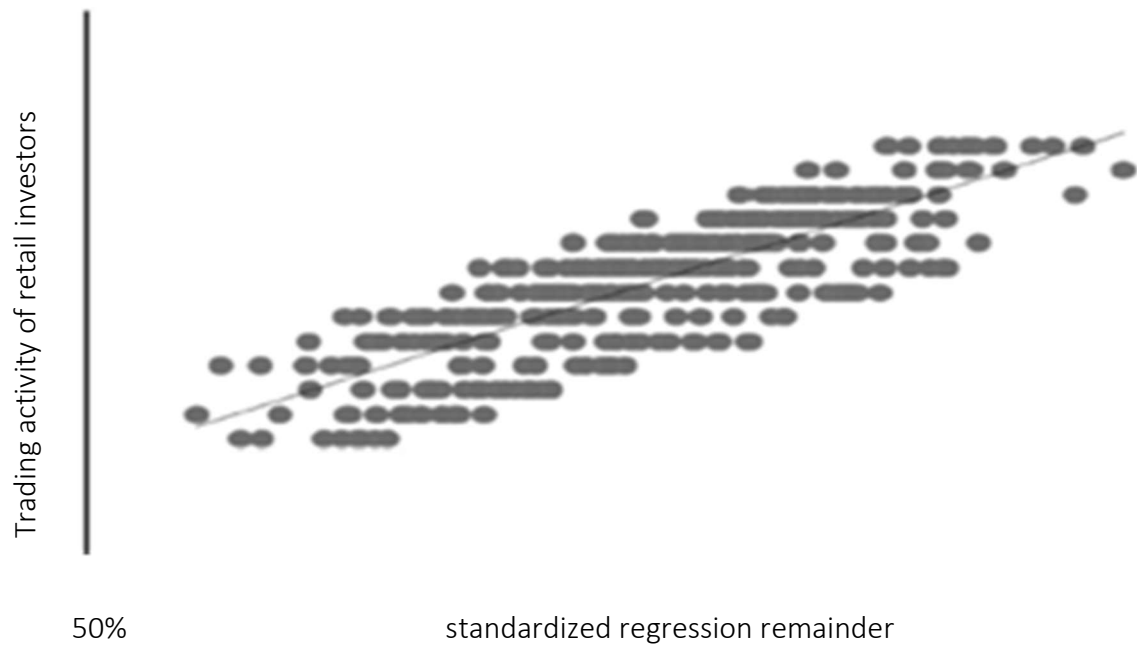

Figure 3 - Remainder spread chart

We calculated the prescribed measures of validity and reliability and compared them with the recommended thresholds proposed to judge the reliability of the tool and the effectiveness of the underlying elements. First, we calculated the Kronbach alpha and the cumulative reliability (CR). We found that both parameters for each design in the study were equal to or exceeded the threshold value of 0.70, thereby confirming the reliability of the tool (Table 2). We then investigated convergent confidence using the extracted mean variance (AVE). The values obtained for all constructions exceeded the required threshold value of 0.5, which confirms their convergence. Finally, we confirmed the discriminant validity of the tool by confirming that the square roots of AVE were higher than their corresponding correlations (Table 2). Thus, all prescribed measures of validity and reliability have been investigated and found to correspond to the recommended thresholds.

Conclusion

This study attempts to explain the key factors influencing retail investors' trading activity in the context of the COVID-19 pandemic. The stock market crash was perceived by retail investors as an opportunity, as a result of which markets in most countries witnessed an increase in the participation of retail customers. This has contributed to even greater instability of the markets due to their biases and psychological reactions. This event is exciting from the point of view of politicians and firms who have tried to encourage retail investors to participate in the stock markets. In this regard, there is an urgent need to clarify the factors affecting the trading activity of retail investors during such a crisis.

This study makes three main theoretical contributions: first, we have developed a multidimensional scale to measure financial attitudes by identifying variables representing this construct from previous studies. It is noteworthy that most of these studies used a limited set of questions to measure financial attitudes or used only psychological constructs, such as lack of impulsivity and achievement orientation [7]. By incorporating these existing views and drawing on the existing financial literature [6] to formulate our understanding, we have identified some of the

key aspects of financial attitudes that are relevant to the context of financial behavior. Future researchers can use this scale to measure financial attitudes and subsequently expand it to include other measures. For example, they may include psychological aspects such as risk tolerance and self-control.

Our study has four practical implications. Firstly, it shows the influence of six different aspects of financial relations on the trading activity of retail investors. Improving the financial situation of retail investors has a positive impact on their trading decisions, so they will be able to create and maintain a profitable portfolio. This will allow them to make more informed decisions, which will lead to a decrease in disorderly trading activity and a more stable financial market. Previous studies have also confirmed that improving financial attitudes can change financial behavior. Given that financial knowledge reflects the attitude to finance, it can be improved with the help of financial education.

We recommend that retail investors focus not only on financial literacy through financial education programs, but also include investment training, since this can affect not only accounting skills, but also psychological aspects. Such programs can be useful to increase the ability to work with complex products that are part of emerging financial markets and help them better navigate the financial world. Thus, our results can contribute on a practical level by using the available information and knowledge that are considered important for the development and effectiveness of intervention training programs to improve financial behavior in a more targeted and effective way.

Despite the fact that we conducted the study in accordance with all procedural recommendations, there are certain limitations in our study that must be recognized in order for our findings to be presented in the right perspective.

Our research plan contains certain reservations related to the bias of social desirability and generalizability of the results. Self-report questionnaires do not take into account respondents' bias. Future researchers can solve the generalizability problem by testing our model under different conditions and then comparing the results. Secondly, although scientists have noted the influence of socio-demographic profile on financial behavior [6], we have not considered the influence of such variables. Since our study is the first to empirically test the impact of various aspects of financial attitudes on retail investors' trading activity, we did not want to complicate the analysis by including too many variables. Thus, future researchers can include various socio-demographic factors in the model in order to identify their impact on the relationships we study. Third, other variables, such as free spending or financial literacy, can also be used to measure financial attitudes. We recommend that future researchers expand our proposed indicator of financial attitude to include these and other factors in order to study their impact on various manifestations of financial behavior. In addition, our model can theoretically be extended based on popular foundational theories such as TPB.

List of literature

1. Corbet, S., Larkin, C., Lucey, B., 2020. The contagion effects of the COVID-19 pandemic: evidence from gold and cryptocurrencies. *Finance Res. Lett.* 35, 101554.
2. Falahati, L., Sabri, M.F., Paim, L.H., 2012. Assessment a model of financial satisfaction predictors: examining the mediate effect of financial behaviour and financial strain. *World Appl. Sci. J.* 20 (2), 190–197.
3. Gates, B., 2020. Responding to covid-19 — a once-in-a-century pandemic? *N. Engl. J. Med.* 382 (18).

4. Glaser, M., Walther, T., 2014. Run, Walk, or Buy? Financial Literacy, Dual-Process Theory, and Investment Behavior. Retrieved from:. SSRN. Last accessed 28th September 2020. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2167270.
5. Khan, I.U., Hameed, Z., Khan, S.U., 2017. Understanding online banking adoption in a developing country: UTAUT2 with cultural moderators. *J. Global Inf. Manag.* 25 (1), 43–65.
6. Lusardi, A., Mitchell, O.S., 2014. The economic importance of financial literacy: theory and evidence. *J. Econ. Lit.* 52 (1), 5–44.
7. Yong, C.C., Yew, S., Wee, C., 2018. Financial knowledge, attitude and behaviour of young working adults in Malaysia. *Inst. Econ.* 10 (4), 21–48.

UDC 657

THE CONCEPT OF DIGITAL ASSETS AND FEATURES OF ACCOUNTING

Serikbaeva Saule Gabitovna

Candidate of Economic Sciences, associate professor, Kazakh National Research Agrarian University, Kazakhstan, Almaty

Amankeldy Aigul Ashirbekyzy

Master of Economic Sciences, senior lecturer, Kazakh National Research Agrarian University, Kazakhstan, Almaty

Abstract

Digital assets have become an integral part of modern business, and their accounting and auditing are key issues for effective financial management of the company. This article discusses the concept of digital assets and their features in accounting and auditing.

The main problems of accounting for digital assets are related to their valuation, classification and depreciation. It is also important to consider the costs of developing and maintaining digital assets. During the audit, it is necessary to check the correctness of accounting and the availability of appropriate documentation.

Accounting and auditing of digital assets are complex tasks that require specialized knowledge and experience. However, proper accounting and auditing of digital assets can significantly improve the efficiency of a company's financial management and protect it from possible risks and threats.

Keywords: *Evaluation, Safety, Classification, Registration, Storage and transfer Reporting, digitalization*

Today we live in a digital world, which means that digital assets are everywhere. From photos saved on our smartphones to movies that are broadcast on Netflix or documents stored in the cloud, etc. . Many people interact with digital assets hundreds or even thousands of times during the day. But the concept of a digital asset and its calculation is becoming one of the most pressing problems today.

Digital assets include virtual machines, servers, applications, data, etc. Basically, digital assets are a set of IT assets that ensure the implementation of business processes and auxiliary operations.

Digital assets are electronic data files owned by individuals that they can transfer and used as currency to make transactions or as a way to store intangible content such as computerized works of art, videos or contract documents. Cryptocurrencies such as Bitcoin, so – called asset-backed sustainability, such as Tether, and non-interchangeable tokens are certificates of ownership of the original digital media.

On February 6, 2023, the head of state signed the law of the Republic of Kazakhstan No. 193-VIII KR "on digital assets in the Republic of Kazakhstan".

The draft law is aimed at creating a legal framework for the development of activities for the release and circulation of digital assets, digital mining in Kazakhstan. The president also signed the laws" on amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on issues of digital assets, informatization and judicial administration", " on amendments and additions to the Code of administrative offenses of the Republic of Kazakhstan"; "on taxes and

other mandatory payments to the Code of the Republic of Kazakhstan". the law of the Republic of Kazakhstan " on the introduction into force of the code of the Republic of Kazakhstan "on taxes and other mandatory payments to the budget "(tax code)".

In connection with this law, the following new terminology is introduced: digital asset, digital asset exchange, digital mining, digital mining data processing center; licensing the activities of digital miners; carrying out the activities of digital mining pools; providing data on the income of digital miners and digital mining pools for tax purposes [1].

The Ministry of digital development, innovation and aerospace industry of the Republic of Kazakhstan will coordinate the field of digital assets.

As specified in the accompanying documentation, the Ministry of internal affairs of the Republic of Kazakhstan will have additional functions:

- guidance and intersectoral coordination in the field of digital assets;
- ensuring the implementation of the state policy in the field of digital assets;
- implementation of intersectoral coordination in the field of digital assets;
- issuance of a license to carry out digital mining activities;
- approval of the rules for providing information on the income of digital miners and digital mining pools in agreement with the authorized body that manages the receipt of taxes and other mandatory payments to the budget for tax purposes;
- approval of the rules for accreditation of digital mining pools;
- Approval of the rules for licensing digital mining activities in agreement with the authorized body in the field of permits and notifications;
- conduct accreditation of digital mining pools;
- Approval of the list of types of secured digital assets recognized in the territory of the Republic of Kazakhstan;
- implementation of state control in the field of digital assets;
- maintaining the State Register of persons engaged in activities for the issuance of secured digital assets;
- maintaining the registry of the hardware and software complex for digital mining;
- approval of the rules for accounting and maintaining the Register of the hardware and software complex for digital mining;
- approval of the rules for drawing up a decision on the release of secured digital assets;
- issuance of permits for the release and circulation of secured digital assets;
- issuance of permission to carry out activities for the release and circulation of secured digital assets;
- approval of the rules for drawing up a decision on the release of secured digital assets;
- Assessment of the processes of automation of public services;
- Development of activities for the release and circulation of digital assets in the Republic of Kazakhstan, digital mining for the economic development and competitiveness of the Republic of Kazakhstan [2].

Digital assets in Kazakhstan.

On June 25, 2020, amendments were made to a number of laws. Thus, Article 115 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan has been supplemented with the concept of "digital asset". A digital asset is a type of material good (property), the turnover of which is regulated by regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan and acts of the Astana International Financial Center (AIFC). Also, the law " on Informatization " was supplemented by Article 33-1, in which secured and unsecured digital assets were allocated.

To date, there are no domestic crypto exchanges that are still operating in Kazakhstan. However, there is a licensed quantdart crypto broker through which cryptocurrencies can be bought, sold, exchanged, securely stored and invested in a portfolio of digital assets.

In accordance with subparagraph 8) of Paragraph 1 of Article 4 of the law of the Republic of Kazakhstan "on digital assets in the Republic of Kazakhstan", digital assets recognized in the territory of the Republic of Kazakhstan are classified as follows.

1.a secured digital asset with a certified right to material, intellectual services and assets based on the right of private ownership (private enterprise) of a secured digital asset issued on a digital platform for the storage and exchange of secured digital assets.

2.a secured digital asset that has a confirmation of the rights of a secured digital asset issued on a digital platform for the storage and exchange of secured digital assets to the ownership and (or) intellectual property rights to inventions, works of science, literature and Art, other results of intellectual activity [3].

A digital asset is any valuable object whose possession is represented in digital or computerized form. It can be a financial asset like a bond, a tangible asset like a work of art, or even something intangible like computing power. There are three characteristic features in the digital asset ecosystem:

- tokenization in which ownership of an asset through software can be retained, sold, or converted into a digital token that can be used as collateral;

- a distributed registry or blockchain is an immutable computer record of ownership and transfer of ownership;

- encryption-the use of advanced cryptographic technologies that ensure the security of marking operations.

The digital asset ecosystem has significant economic potential. This increases the efficiency of operations and frees up additional economic resources. The most promising types of use of digital assets in the field of financial services are the sphere of Foreign Trade and settlements, financial support for trade, as well as pre-transaction and post-transaction operations in the capital markets. Digital asset ownership records are securely stored in a decentralized database or electronic registry called blockchain, which is distributed among users. This structure allows you to transfer digital assets without going through a bank, broker or intermediary. This can make transactions faster and easier.

A blockchain is a type of electronic registry in which transactions with digital assets are "linked" in a certain sequence and recorded in blocks of data protected by complex computer "hash codes". The details of each new transaction must be checked by a network of computers or nodes before adding them to the registry. This verification process involves transaction data sent to all nodes in the network trying to solve complex mathematical problems to prove that the transaction is valid. Thus, unlike traditional books, the blockchain database is decentralized and does not have a basic version.

What are the advantages of owning digital assets?

Digital assets can be issued faster than paper or physical assets. Their electronic format can simplify the transaction process by reducing administrative and physical storage costs. These are some of the reasons why central and commercial banks should consider using digital assets and blockchain technologies.

What is the risk of owning digital assets?

Digital assets stored on the blockchain can present investment and security risks. The main investment risk is that digital assets that are not backed by physical assets or fiat currencies issued by governments or central banks can vary significantly in value depending on mood and demand. It is known that the price of cryptocurrencies such as bitcoin has doubled, and in a few months it has halved compared to conventional currencies.

The problem of accounting for digital assets is one of the most pressing problems of economic science. The prospects for the development of operations for legislative regulation of economic processes associated with digital financial assets allow us to make assumptions about tightening state control over this sector of the economy.

The National Bank of the Republic of Kazakhstan has repeatedly stated that the only means of payment on the territory of Kazakhstan is tenge, and the circulation of cryptocurrencies in the country is illegal. In addition, the NBRK is developing a project "digital tenge" – precisely as an additional form of money that is not cryptocurrency.

Taking into account all the possible prospects for digital assets, the creation of Kazakhstan's relations with the cryptocurrency world was undertaken by the Astana International Financial Center. In its jurisdiction, the circulation of cryptoassets is allowed, digital assets in the AIFC are one of the investment funds, but not an official means of payment. Thus, it is possible to trade digital assets such as foreign exchange markets on crypto exchanges licensed by the AIFC.

An important advantage of the jurisdiction of the AIFC is the regulatory "sandbox" of FinTech Lab – a specialized productive environment in which companies can manage innovative financial services, consistently fulfilling regulatory requirements.

The result of creating favorable conditions for the development of cryptoinitiatives in the AIFC was the emergence of digital asset investment platforms, the status of which is confirmed by AFSA regulation.

The compliance system, which must be implemented by a licensed participant in the digital asset market, is a risk management system, "Know Your Employee", "know your client" and "know your supplier" systems, and companies must develop a code of corporate ethics and implement a policy of intolerance to corruption. In addition, a licensed participant must hire employees to perform the tasks of the subject of financial monitoring, have an appropriate certificate of employees, who are in constant contact with the agency of the Republic of Kazakhstan for Financial Monitoring. The agency is an authorized body that exercises control over financial organizations (subjects of financial monitoring) both in the territory of the Republic of Kazakhstan and under the jurisdiction of the Astana International Financial Center.

It is also important to introduce the principle of "Tone of the top" - this is when the company's management, with a legitimate, honest and decent attitude towards its colleagues and work, sets a general tone of law and order throughout the organization. One cannot fail to note the importance of the "three lines of defense" systems (which means that all employees of a financial organization must be vigilant about potential and current clients) and the "four eyes" principle - this means that the work of one employee of the compliance department is checked by another to reduce the human factor.

Companies that are licensed by the AIFC Financial Services Regulatory Committee and carry out activities with digital assets in the AIFC are subjects of financial monitoring and are obliged to take measures established by law.

Such companies have a number of obligations to timely submit reports to the AIFC Financial Services Regulation Committee, the National Bank of Kazakhstan, state revenue bodies and the statistics committee of the agency for Strategic Planning and reforms.

To date, there are no domestic crypto exchanges that are still operating in Kazakhstan. However, there is a licensed quantdart crypto broker through which cryptocurrencies can be bought, sold, exchanged, securely stored and invested in a portfolio of digital assets.

Risks of "hand-to-hand" purchases of digital assets through over-the-counter trading markets (OTS market), including exchangers in Telegram

In such cases, the buyer does not know from whom he is buying a digital asset, the seller does not conduct adequate customer scoring, as in the case of officially operating companies, and thus can participate in money laundering.

For example, in the same AIFC, cryptocurrencies are considered a type of investment, which means that only licensed AIFC participants can buy and sell cryptocurrencies in Kazakhstan.

Features of taxation of digital assets.

As noted above, since June 25, 2020, amendments have been made to the Civil Code of Kazakhstan and a digital asset has been defined as a type of property. According to the provisions of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, the owner has the right to receive income from his property, but also bears the burden on the maintenance of the property, respectively, the obligation to pay tax arises.

To date, the tax legislation of the Republic of Kazakhstan does not provide for such a Universal Declaration as the declaration of digital assets.

The fact of purchase, sale, storage and donation of digital assets is not subject to state registration.

At the same time, Article 8 of the tax code of the Republic of Kazakhstan establishes the presumption of "taxpayer honesty", that is, it is assumed that the taxpayer acts honestly and decently, does not hide his income and pays income tax on time.

The official cryptobroker has established work with the state Revenue Committee of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan and taxation of individuals – Today, tax residents of Kazakhstan who have received income from digital assets: a person who has received income from the increase in value during the sale of property (digital asset) must independently declare income from the increase in the value of property by filling out the tax reporting form (TNK).240), it is possible to do this on paper and submit the completed declaration to the PSC or in electronic format no later than March 31 through the "taxpayer's office, payment of tax in the amount of 10% of the year following receipt of income should be made to the relevant budget through the bank or through the bank's application no later than April 10 of the year following receipt of income.

Legal entities registered with the state revenue authorities of Kazakhstan (for example, miners) must include income from the sale of digital assets in a consolidated annual company and pay corporate income tax at a rate of 20% after applying all deductions and amendments provided for by the tax legislation of the country.

It is important to note that, investing through an official broker registered with the AIFC, the client receives an extract on the transactions made, as well as Can Print a public offer agreement on the site, as well as request an act of work performed (services rendered) and an invoice from the accounting department of the official broker.

Thus, the client of the official broker will have documents confirming his income from the increase in value when selling digital assets, and the timely and full payment of taxes and other mandatory payments will give legitimacy and transparency to this income [4].

In accordance with this law, the assets of the owner of the digital financial asset and the liabilities of the person who issued the digital financial asset are taken into account in relation to the procedure for accounting for assets and liabilities conditioned by similar rights, which are certified without making (changing) entries in Information Systems, based on the stated amount of rights and

Everything you need to know about the regulation of cryptobusiness and fintech in Kazakhstan

1.everything related to financial technologies (digital assets, cryptocurrencies, cryptocurrencies, etc.) is regulated only in the Astana International Financial Center (AIFC).

2.the financial regulator of the AIFC is the Financial Services Regulation Committee (Astana Financial Services Authority — AFSA or AFSA).

3. AFSA is the only body in Kazakhstan that regulates the activities of fintech companies.

4. AFSA has a FinTech laboratory where more than 60 companies work.

5. In 2021, with the involvement of crowdfunding, as well as investments in digital assets and payment systems, the turnover of ten sandbox participants amounted to 22.6 million US dollars. In the course of its work, the sandbox contributed to the formation of a number of innovative companies.

Table 1. Classification by attributes

	Aspect	Description
1.	Area	Digital assets are a new class of assets that require specialized knowledge and skills in the field of cryptography, blockchain technology, taxation and accounting.
2.	Evaluation	Digital asset valuation is a complex process that may involve the use of specialized tools, such as blockchain analyzers or digital asset management tools.
3.	Safety	The security of digital assets is a key aspect that must be taken into account as part of the audit process. Auditors should ensure that the organization has appropriate policies and procedures to protect digital assets.
4.	Classification	Classification of digital assets may include the definition of their type, characteristics and value, which will help simplify the process of accounting and auditing.
5.	Registration	Registration of digital assets may include the creation of unique identifiers for each asset to ensure their traceability and control.
6.	Storage and transfer	The storage and transfer of digital assets requires the application of appropriate security and control measures. Auditors should ensure that the organization has appropriate policies and procedures for storing and transferring digital assets.
7.	Reporting	Reporting on digital assets may include detailed information about the movement of assets, their valuation, tax liabilities and other information that may be useful for decision-making.
8.	Audit	An audit of digital assets may include verification of compliance with policies and procedures for accounting, valuation, storage, transfer and reporting on CIF

In the modern world, digital assets are becoming increasingly important. These can be cryptocurrencies, tokens, digital smart contracts, digital goods and services, and much more. Digital assets have their own characteristics and require a special approach to accounting.

One of the main features of digital assets is their decentralization. This means that these assets are not stored on a central server or in a bank, but are distributed among network participants. This can create difficulties when accounting for such assets, since it is necessary to take into account all the changes that occur in the network.

Another feature of digital assets is their high volatility. The exchange rate of cryptocurrencies and other digital assets can change dramatically within a few minutes or hours. This means that accounting for digital assets should be flexible and fast enough to track all changes in real time.

Various systems are used to account for digital assets. For example, to account for cryptocurrencies, you can use a special wallet that allows you to track all transactions made with this currency. There are also special programs for accounting tokens and smart contracts.

It is important to note that the accounting of digital assets must be carried out in accordance with the legislation. Different countries may have different requirements for accounting for digital assets, and all rules and regulations must be followed.

In addition, when accounting for digital assets, it is necessary to take into account their value. The exchange rate of cryptocurrencies and other digital assets can fluctuate significantly, and it is important to correctly assess their value at the time of accounting.

Thus, accounting for digital assets has its own characteristics and requires a special approach. It is important to take into account decentralization, high volatility and comply with all the rules and regulations established by law.

Another important aspect of digital asset accounting is security. Digital assets can be subject to cyber attacks, hacking and other types of fraud. Therefore, it is necessary to take measures to protect digital assets and store them in a safe place, for example, in a cold wallet or on a secure server.

It is also important to take into account tax aspects when accounting for digital assets. Different countries may have different tax laws governing the turnover of digital assets. It is necessary to take into account all tax obligations and pay taxes on time.

In addition, accounting for digital assets requires knowledge and skills in the field of cryptography and blockchain technologies. This is due to the fact that digital assets are used in blockchain systems that use complex encryption algorithms and consensus mechanisms to confirm transactions.

In general, accounting for digital assets is a complex and responsible process that requires special knowledge and skills. However, with the right approach and compliance with all rules and regulations, digital asset accounting can become an effective tool for managing digital finance and investments.

Conclusion

Banks and fintech are developing ways to use digital assets and blockchains to improve payment systems. Theoretically, it is possible to make payment systems faster and safer using the distributed registry technology. Some banks are also experimenting with the issue of blockchain bonds, which simplifies the existing process, reduces costs and reduces risks in the settlement process. The World Bank has already sold bonds and managed using blockchain technology, and the European Investment Bank has recently raised 100 million euros from two-year bonds registered in the Ethereum blockchain network. A decentralized blockchain structure can also eliminate the need for intermediaries-so there will be no need to register bonds with the Central Securities Depository.

The release and circulation of digital financial assets (CSA) is a new phenomenon in the financial market. Their advantage is that they are created on the basis of distributed registry technology. It allows you to automate the execution of transactions using smart contracts. The use of such technology opens up new technological horizons in the financial market.

TSAs are digital rights that include monetary claims, the ability to exercise rights on issue securities, the right to participate in the capital of a non-public Joint Stock Company, the right to demand the issuance of issue securities provided for in the decision to issue TSAs.

The following types of digital rights are recognized as digital financial assets:

- monetary requirements for the issuer;

- rights to participate in the capital of a non-public Joint Stock Company;

- rights to issue securities, including the requirements for their transfer.

Digital financial assets can be hybrid, supported by several assets at the same time: monetary claims, securities, goods, services, etc.

Thus, digital financial assets can be accounted for in accounting in the form of financial investments and intangible assets. In order not to violate the legislation, all the necessary data

must be submitted in a timely manner in the reporting. To account for these assets, the following conditions must be observed without fail:

- availability of properly executed reliable documents certifying that the company has the right to make deposits and receive digital assets;
- Organization of financial risks associated with the ownership of digital assets.

In the modern world, digital assets are becoming more and more significant and important in business. To effectively manage them, it is necessary to take into account their features and apply appropriate accounting and auditing methods.

The article considered the basic concepts and features of accounting for digital assets, such as cryptocurrencies, digital rights, software, etc. The methods of accounting for digital assets, including their assessment, classification and reflection in accounting statements, were also described.

The main advantage of accounting for digital assets is the ability to obtain more accurate and complete information about the financial condition of the company. However, accounting for digital assets can be complex and requires highly qualified and knowledgeable accounting and auditing professionals.

Thus, accounting and auditing of digital assets are important aspects of successful business in our time. It is necessary to monitor the development of technologies and take into account their impact on accounting and auditing in order to ensure effective management of the company's digital assets.

List of literature

1. Nurpeisova, N. Features of accounting for digital assets in tax accounting in Kazakhstan // Scientific journal "Economics and Finance" - 2020. - № 1 (15). - Pp. 33-39.
2. Shaimuratova, A. Cryptocurrency as an object of taxation in Kazakhstan // Legal practice of Kazakhstan - 2021. - No. 5. - p. 24-29.
3. Ryskulova, D. Features of cryptocurrency accounting in accounting statements // Actual problems of economics and management: scientific journal - 2019. - № 6 (52). - Pp. 72-77.
4. Mukatova, A. New opportunities for investors in Kazakhstan: accounting for digital assets // Forbes Kazakhstan - 2021. - № 8 (116). - Pp. 32-34.
5. Moldakhmetova, L. Digital assets and their accounting // Financial management - 2019. - № 4 (44). - Pp. 48-52.
6. Kurmangazina, A. Digital assets: understanding and accounting // Economy of Kazakhstan - 2020. - № 3 (129). - Pp. 72-78.

УДК 657.1:330.32(574)

УЧЕТ ЗАТРАТ В ГОСТИНИЧНОМ БИЗНЕСЕ

Айнабекова И.Т.

магистр учета и аудита, старший преподаватель кафедры «Финансы и учет», Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати, г.Тараз

Аннотация: в данной статье рассматривается, что рыночная экономика развивается наряду с основным направлением предпринимательской деятельности - гостиничным бизнесом. Потому что этот вид бизнеса наиболее устойчивый рыночным колебаниям спроса и предложения. Ведение гостиничного бизнеса без управленческого учёта невозможно, ни одно хозяйство не обходиться без учёта затрат, тем более особенность ведения гостиничного бизнеса.

Ключевые слова: рыночная экономика, гостиничный бизнес, предпринимательская деятельность, тенденция, гостиничные услуги, затраты

Казахстан из давних времён знаменит своим гостеприимством. Вне зависимости знаком ли был гость, казахи всегда доброжелательностью и гостеприимством приглашали в свой дом странствующих людей. Не жалели ничего, даже отдавали последнее из еды. Ни в коем случае не позволили бы уйти гостью голодным. И не удивительно что в наше время, приоритетной отраслью предпринимательской деятельности является – гостиничный бизнес. Так как быть гостеприимным у нас в крови и для нас важно приятное время проведения гостей.[1]

Если переходить самой сути гостиничного бизнеса то – это вид бизнеса, зависящий от колебаний рынка и спроса. Система управления может быть создана на рынке частных компаний, предоставляющих гостиничные услуги. Разработка управленческого контроля не требует больших инвестиций, но обычно требует полномочий по контролю в виде профессиональной управленческой команды, нехватка которых сильно дает о себе знать в этой сфере.[1]

В Казахстане существуют множество тенденции, которые развивают индустрию ведения гостиничного хозяйства, которые формировались в течение многих десятилетий. К таким тенденциям можно отнести следующие виды:

1. Использование новых компьютерных технологий в сфере гостеприимства.
2. Создание международной гостиничной сети.
3. Улучшить работу отеля

Если сравнивать положение которое есть сейчас, то заметно появление специализированных предприятия. Они в основном предлагают только ограниченный спектр услуг для конкретного сегментного рынка. Что бы повысить уровень стандартов обслуживания, нужно повысить образование международном уровне и углубляться в специализации предприятий гостеприимства. Родоначальником образования в гостиничном бизнесе является США. Так как именно с этой страны начался цепь тенденции гостиничного образования.[2]

В наше время гостиничные услуги набирают оборот. Их развитие за собой влекут множество изменении самой инфраструктуре гостиниц. Появляются множество разных проектов и схем, с помощью которых запускают частные гостиницы.

Что бы гости чувствовали себя как дома, гостиница делает все возможное своих руках, предоставляет множество разных видов востребованных и качественных услуг, для того что бы постоялец отеля был доволен и захотел вернуться именно в этот отель в следующие разы.

Сама инфраструктура гостиницы многогранна, в них входят такие услуги как: транспортные передвижение гостей, химчистка одежды, места для обмена валют, магазины сувениров, бары и рестораны. [2]

В первую очередь каждая гостиница хочет предоставить своему гостю, после тяжелого рабочего дня, не только место где можно переночевать и перекусить, но и место где он мог бы расслабиться и отдохнуть. Если представить делового человека в конце рабочего дня, можно увидеть его уставшее лицо, как ему тяжело находиться в таком состоянии. И предполагая такое состояние своих постояльцев управленческий персонал, не оставит своих гостей без внимания. Любой уважающий себя отель имеет спа – салоны, где есть множество разных услуг как: массаж (разные виды массажа квалифицированных специалистов), грязевые ванны, сауна, оздоровительные и лечебные программы. Где постояльцы отеля могут отдохнуть и привести себя в порядок, в дальнейшем пойти в ресторан за вкуснейшими блюдами. И на этом спектр услуг отеля не заканчивается, после хорошего ужина или обеда можно и пойти в бильярдную, хорошо провести там время. А для любителей позаниматься спортом есть фитнес центры, где есть все необходимые оборудования для занятия физической культурой.

Не все выше сказанные услуги осуществляется только лишь одной гостиницей, но даже те виды услуг которые осуществляются самой гостиницей, само по себе являются объемными. А документооборот вовсе сложно вести из-за постоянных изменений в законодательстве. [3]

С каждым годом в Казахстане гостиничный бизнес развивается ещё лучше чем в предыдущем году. Особенно подъём был замечен во время выставки «EXPO 2017». После того как наша страна выиграла тендер на проведение международной выставки, гостиничный рынок сильно оживился. По сравнению с 2004 годом по 2017 число гостиничных объектов перевалило за 1000. И более половины из них являются гостиницами без категории. Потому что основная проблема заключается в том, что сами гостиницы решают быть сертифицированными или нет. А несовершенство законов касаясь бухгалтерского учёта в гостиничном бизнесе, ещё более усложняют составление проводок по счетам. Из-за этого перед руководителями отеля возникают проблемы, которую они пытаются решить. Что выгоднее для них?

Увеличить штат бухгалтеров или нанять человека с сторонней организацией? Так как руководителю, с финансовой точки зрения гораздо выгоднее обратиться бухгалтеру сторонней организации, чем приобретать лицензионные программы и увеличивать количество сотрудников. Он конечно же выбирает второй вариант, в котором он минимизирует затраты в своём отеле.[3]

Особенности учета затрат в гостиничном бизнесе связаны с системой счетоводства. Они должны быть в соответствии с законодательством РК « о счетоводстве и финансовой отчетности». Этот закон был принят двадцать восьмого февраля двух тысячи седьмого года под номером двести тридцать четыре-третий раздел.

Основная цель счетоводства в любом предприятии или организации это предоставлении информации всем тем лицам, которые заинтересованы в получении достоверной информации. [4]

Предоставление гостиничных услуг регулируется Постановлением Правительства Республики Казахстан «О принятии Закона об оказании торгово-развлекательных, гостиничных, медицинских и иных услуг физическим и юридическим лицам в столице» номером двадцать один от двух тысячи восьмого года под номером триста шестьдесят шесть.

В соответствии с правилами в законодательстве, можно вести гостиничный бизнес только в том случае если имеется сертификат, которую можно получить в установленном порядке закона. Здания гостиницы в обязательном порядке должна располагать

святыми вывесками с названием гостиницы. Распорядок гостиницы и тому подобные необходимые вывески должны писаться на государственном и русском языке, и при необходимости английским языком.[4]

Поставщики гостиничных услуг должны обеспечить отель такими приспособлениями как :

1.Телефонной связью для коллективного пользования в прихожей. Она должна обладать городской, междугородней и международной связью.

2.Гостиничные номера: телефонная связь, перечень предлагаемых услуг, инструкция по освещению, телефонный справочник, книги, брошюры и другие информационные материалы для местных туристов на русском и, при необходимости, английском языках.

К гостиничным услугам также относится оказание услуг:

- 1) постирать, высушить;
- 2) вызвать такси;
- 3) организация туризма в столице;
- 4) обеспечение системами электронной связи, копировальной техникой, подключением к сети Интернет;
- 5) игры и развлечения;
- 6) другие услуги по согласованию между заказчиком и поставщиком гостиничных услуг.[5]

Есть некоторые особенности ведения учета в гостиничном бизнесе. Особенности ведения учета разделяются в зависимости от того, какому виду относится эта отрасль. Так как каждый вид услуг должен иметь свою отдельную бухгалтерию. И это правило касается и гостиничного бизнеса. А правами владения гостиничным хозяйством могут обладать как физические лица, так и юридические лица. Все эти аспекты обговариваются в нормативных документах РК. Система налогообложения в Казахстане подразделяется на:

- 1.Общая система
2. Упрощенная система налогообложения.

Естественно упрощенная система налогообложения гораздо легче в использовании, чем общая. Так как гостиница может оказывать услуги как бесплатного характера, так и платного. В зависимости являются ли услуги основными или нет. А дополнительные услуги предоставляются только на платной основе. К ним относятся :

- 1.Обслуживание во время экскурсии;
2. Место обмена валюты;
- 3.Сауны и бани.

Бесплатной основе предоставляются услуги такого характера как:

- 1.Использование медицинской аптечки
- 2.Использование одноразовым комплектом посуды.[5]

Но не стоит забывать о том, что дополнительные платные услуги зависят от уровня гостиницы.

Особенностями гостиничного продукта могут быть:

- 1.Неоконченное производство;
2. Прибыль и убыток высчитываются в конце месяца;
3. Зависимость спроса от сезонных колебаний.
4. Влияние на экономическое и политическое условия в стране.

Главная задача отеля, это предоставление номеров для проживания на временной основе постояльцам. И благодаря этой задаче они получают свою прибыль от деятельности. Гостиница получает деньги от предоставления услуг своим гостям, формируя в бухгалтерском учете доход.

Список литературы

1. Бухгалтерский учет в ресторанном деле и гостиничном бизнесе. Учебное пособие 2015 года. Авторы: С.С.Кожобеков, С.Е.Сулеева, А.К.Карымсаков.
2. Методы управленческого учета. Автор: Л. Н. Герасимова, учебник 2022 года.
3. Гостиничный бизнес. Автор: Екатерина Балашова. Учебник 2013 года.
4. Ritz-Carlton: правила бизнеса от основателя сети отелей высшего класса. Автор: Хорст Шульце. Учебник 2019 года.
5. Гостиничный бизнес. Автор: Феокистов И. А. Учебник 2014 года.

УДК 336.14:330.32(574)

УПРАВЛЕНЧЕСКИЙ УЧЕТ И БЮДЖЕТИРОВАНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ

Айнабекова И.Т.

магистр учета и аудита, старший преподаватель кафедры «Финансы и учет», Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати, г.Тараз

Аннотация: в этой статье рассматриваются различные модели бюджетирования и описаны методики формирования бюджетов в рамках этих моделей. Применение типовой модели бюджетирования не всегда приводит к положительному результату, поскольку выбор той или иной типовой модели должен определяться спецификой деятельности предприятия.

Ключевые слова: бюджетирование, планирование, малый бизнес, средний бизнес, финансовая результативность, процессно-ориентированное бюджетирование.

В условиях рынка целиком конструкция внутрифирменного планирования обязана основываться на базовых понятиях бюджетирования, то есть все затраты и итоги должны обладать строго финансовым, предпочтительно – денежным выражением.

На предприятии производится планирование, а заключается оно в точном обозначении его целей на нужный период, также способов его осуществления, и принятии необходимого количества ресурсов.

Когда само по себе планирование бизнеса нужно ради того, чтобы наглядно понимать, где, когда, что, и для кого организация будет изготавливать и реализовывать продукцию, либо предоставлять услуги, дабы понимать, какие средства и в каком размере на это понадобятся, то бюджетирование есть база планирования – это определенно буквальное представление всех намечаемых показателей и ресурсов в финансовых терминах.[1]

В большинстве предприятий малого и среднего бизнеса на данный момент времени используется именно традиционное бюджетирование. Сущность данного метода заключается в том как компания хочет определить расходы и доходы планируемого периода. А для определения использует систему «сверху-вниз», то есть формы бюджетов опускаются от руководства до уровней операционных подразделений, там же они заполняются и двигаются снова вверх, и это продолжается до тех пор пока бюджеты не устроят и операционные подразделения и руководителей. Существуют явные недостатки данного метода, а именно длительность разработки бюджетов, малая гибкость принимаемых решений.[1]

Бюджетирование «с нуля» презентует собой способ бюджетирования, при котором разработка бюджетов в каждом намечаемом периоде выполняется «с нуля» на основании аргументированных гипотез, а не на базе информации прошлых периодов. Это дает возможность уклониться от непродуктивного применения имеющихся ресурсов и ошибок, допущенных близ выработывании бюджетов предыдущих периодов, а вдобавок содействует росту мотивации персонала путем предоставления инициативы и ответственности за принятие.[2]

К минусам бюджетирования на «нулевой основе» можно возлагать:

- трудозатратность, потому как бюджеты всякий раз нужно

создавать «с нуля», сначала анализируя все гипотезы и предположения, лежащие в их основе;

- запутанность и неоднозначность хода ранжирования пакетов решений
- пристрастность оценки работниками статей расходов, что уменьшает уровень объективности принятия решений.

Процессно-ориентированное бюджетирование ориентировано на обнаружение главных процессов в организации, а также воздействия этих процессов на достижение стратегических целей. При этом оптимальные итоги от введения этого подхода получаются в том случае, если фирма уже применяет процессно-ориентированное управление. используя процессно-ориентированное бюджетирование, компания перекладывает стратегические цели на комплекс вариантов деятельности. следовательно созданные бюджеты намного точнее и ориентированы на реализацию стратегии фирмы.[2]

К недостаткам процессно-ориентированного бюджетирования вкату отнести

- тяжесть введения системы на практике;
- большую трудозатратность применения;
- жесткий порядок процесса планирования.

Те предприятия малого и среднего бизнеса, что занимаются изготовлением и выполнением проектов зачастую используют проектное бюджетирование. Проект, заказ, или программа в подобном предприятии стают центрами финансовой ответственности.

В проектно-ориентированном бюджетировании созданные бюджеты проектов соединяются с основными, операционными и запасными бюджетами в один бюджетный процесс. Так, при создании системы проектно-ориентированного бюджета применяются подходы классического бюджетирования.

Существуют явные минусы данного метода, а именно:

- временные рамки могут различаться с рамками бюджета
- проблемы с оцениванием доли вклада разных ЦФО-подразделений [3]

Бюджетирование, ориентированное на результат - метод в котором расходы планируются в связи с достигаемыми итогами.

Установка этой модели бюджетирования – управление соответствия израсходованных ресурсов и обретенных результатов. этот подход дает возможность оценить значимость и финансовую результативность самостоятельно выбранных вариантов деятельности в фирмы.

Основным изъяном системы бюджетирования, ориентированной на результат, представляется вариант некорректного нахождения плановых значений первостепенных характеристик эффективности.[3]

Что же касается скользящего бюджетирования, то бюджеты при нем разрабатываются чаще всего на год, однако с периодичностью в один месяц изменяется через прибавление к уже имеющемуся и скорректированному бюджету другого временного периода и отнимания уже пройденного временного отрезка.

Скользящее бюджетирование очень эффективно, потому как позволяет вовремя выявлять и устранять ошибки, которые были вызваны нечастыми утверждениями бюджетов.[4]

Все таки бюджетирование это затратное мероприятие, а по сему, главным недостатком данного вида бюджетирования является появление новых затрат связанных с постоянной проработкой, и как следствие переработкой бюджетов.

По операционный вид бюджетирования. По операционное бюджетирование ориентировано для научно-технических систем и промышленных циклов организации, что дает возможность намечаемым факторам вовремя отзываться на все протекающие корректировки научно-технического процесса либо модернизации производства.

Сами бюджеты возникают и составляются по мере поступления новых операции в организации, центрами ответственности за которыми назначают по ходу. Вовремя фикс

возникающих фактических отклонений является главным плюсом данного вида бюджетирования, что говорит о хорошем уровне контроля в нем [4]

Бюджетирование внутри фирмы и его система подчиняются многим факторам:

- размера предприятия
- уровня подготовки работников к данной бюджетной системе, возможность принятия ее, а также способности обрабатывать ее функционал руководителями;
- специфики работы организации: принципы процесса производства, вариации используемых технологий, месторасположения компании и т.д.

Так, мы можем сделать вывод, что разные специалисты пишут о абсолютно разных факторах, способных в той или иной степени оказывать влияние на выбор специфики и системы бюджетирования.

Размер предприятия как фактор оказывает большое влияние при разрабатывании системы бюджетов. Очевидно, что чем предприятие огромнее, тем больше у него подразделений, а чем их больше тем огромнее архитектура бюджета, тем больше инфраструктурных связей между ними, тем выше погрешности во времени, и тем сильнее всему этому должно работать бесперебойно.

Если же предприятие небольшое или вовсе маленькое, то существует несколько основных принципов по которым можно разрабатывать бюджеты, а именно:

- простота и надежность в применении;
- понятность для всех кто участвует в системе бюджетов;
- принятие только необходимого количества бюджетов.[5]

На больших предприятиях зачастую уже появляется своя специфика исходя из которой они должны выбирать принцип бюджетирования, однако для подобного необходим инструментарий. По сему для выбора модели бюджетирования используют матрицы оценки эффективности применения разнообразных моделей, которая способна предоставить информацию о уровне влияния различных факторов.

К очень известным вариантам балльных шкал относятся:

- номинальные, цифры либо знаки служащие как относительные обозначения к идентификации объектов или их свойств;
- порядковые, цифрами отмечают порядок объектов либо качеств по уровню их важности, при условии, что предусматривают некоторое сцепление их друг с другом;
- интервальные, исходящие из порядковых, означают масштабы отличий среди объектами либо свойствами; в этих шкалах расстояния между обозначениями одинаковые и устанавливаются произвольно;
- рациональные, также, как и интервальные, отображают корреляция габаритов объекта при наличии нулевой точки отчета.[5]

В результате обработки итогов возможно сформируется несколько выходов:

- одна из моделей накапливает наибольшую сумму баллов;
- несколько моделей получают одинаковое число баллов, или разница оказывается сравнительно небольшой.

Если же было решено лидировать несколько моделей профессионалу нужно, беря во внимание способ экспертной оценки, избрать бюджетную модель, введение которой, по его мнению, будет способно особенно продуктивно в этой организации. Если этот выбор сложен, тогда создают персональную концепцию бюджетирования, ту что будет способна нести в себе совокупность методов многих моделей.[5]

После подбора экспертом преимущественно действенной в этой организации модели бюджетирования надлежит ее обособить, беря во внимание состояние организации относительно факторов, назначающих специфику предприятия.

Исходя из полученных данных, мы сможем спокойно получить наиболее продуктивную модель бюджетирования конкретно для нашей организации.

Список литературы:

1. Босенко Е.В. Бюджетирование как инструмент планирования и контроллинга на предприятиях металлургической промышленности [Текст] /Босенко Е.В. // Экономика и управление в XXI веке: тенденции развития. –2012. –№7. – С.118-123.
2. Волкова О. Н. Управленческий учет [Текст] // М.: ТК Велби; Проспект - 2007. - №1. - С. 170-173.
3. Аникин Ю.П. Организация и управление малым бизнесом: Учеб. пособие. — М: Финансы и статистика, 2003.- 243 с.
4. Блинов А.О., Шапкин И.Н. Малое предпринимательство: Теория и практика: Учебник. — М.: Дашков » К, 2003.- 534 с.
5. Малый бизнес: Организация, экономика, управление: Учеб. пособие для вузов/Под ред. В.Я. Горфинкеля, В.А. Швандара. — 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ЮНИТИ-ДАБА, 2003. — 254 с.

Implications macroéconomiques de la corruption : Le cas de Madagascar

Ambinintsoa Ramanambonona

Jean Razafindravonona

Department of Economics, University of Antananarivo, Madagascar

Résumé :

Ce papier tente d'analyser les effets macroéconomiques de la corruption en se basant sur des données temporelles (2002-2020) concernant Madagascar. Le modèle VAR(p) est utilisé pour explorer les relations entre l'indice de perception de la corruption et des variables macroéconomiques telles que la croissance du PIB/tête, la croissance du revenu/tête, le taux d'inflation et le taux de chômage. Toutefois, les résultats de cette analyse ne sont pas concluants. Par conséquent, les modèles VECM sont utilisés pour explorer les relations de stabilité à court et à long terme entre les variables, prenant en compte les relations de cointégration ou non entre elles. Les résultats indiquent qu'il existe une relation à long terme entre la croissance du revenu et du PIB par habitant et l'indice de perception de la corruption. Les réponses aux chocs suggèrent une relation positive entre la croissance du PIB/tête et la croissance du revenu par habitant, ainsi qu'une relation négative entre la croissance du PIB/tête et l'indice de perception de la corruption. Les variations de l'indice de perception de corruption ont un effet sur toutes les variables étudiées. Le test de causalité de Granger a montré que l'évolution positive de l'indice de corruption cause la croissance du PIB/tête, mais la causalité ne va pas dans l'autre sens. L'amélioration de la lutte contre la corruption entraîne une augmentation du revenu/tête, mais pas l'inverse.

Mot clés : Corruption, Variables macroéconomiques, Madagascar, VECM, Causalité de Granger,

JEL Code : C32- O17

Abstract

This paper attempts to analyze the macroeconomic effects of corruption using time series data (2002-2020) for Madagascar. The VAR(p) model is used to explore the relationships between the corruption perception index and macroeconomic variables such as GDP per capita growth, income per capita growth, inflation rate and unemployment rate. However, the results of this analysis are not conclusive. Therefore, VECM models are used to explore the short- and long-run stability relationships between the variables, taking into account the cointegrating and non-cointegrating relationships between them. The results indicate that there is a long-run relationship between income and GDP per capita growth and the corruption perception index. The responses to the shocks suggest a positive relationship between GDP/head growth and per capita income growth, and a negative relationship between GDP/head growth and the corruption perception index. Changes in the corruption perception index have an effect on all the variables studied. The Granger causality test showed that positive changes in the corruption index cause GDP/head growth, but the causality does not go in the other direction. Improved anti-corruption leads to an increase in income/head, but not the other way around..

JEL Code:

Keywords: Corruption, Macroeconomic variables, Madagascar, VECM, Granger causality

JEL Code : C32- O17

1. Introduction

La corruption est un problème omniprésent à Madagascar avec des implications étendues pour la santé macroéconomique du pays. Selon l'Indice de perception de la corruption¹ de *Transparency International*, en 2021, Madagascar est classé au 147ème rang sur 180 pays dont son score est à l'ordre de 26/100 (largement inférieur à la moyenne dans les pays à faibles revenus). Cette statistique indique un niveau élevé de corruption perçue.

Les impacts sur les grandeurs macroéconomiques de la corruption demeurent une question ouverte et suscitent des débats tant sur le plan théorique qu'empirique. Une grande partie de la recherche théorique sur la corruption soutiennent que la corruption nuit considérablement aux performances économiques. Sur le plan macroéconomique, le modèle de croissance tenant compte de la corruption, développé par [Ventelou \(2003\)](#) démontre la pertinence des conséquences macroéconomiques de la corruption, sans contradiction aux faits stylisés. Il a souligné que la politique publique et l'intensité de l'investissement privé affectent les taux de croissance économique, comme étant deux canaux successifs.

Pour le cas de Madagascar, l'étude relative à la mesure de son impact et sa significativité sur les variables macroéconomiques du pays n'est pas nombreuse, voire inexistante tant sur le domaine de la recherche qu'au niveau du monde professionnel. Toutefois, il est attrayant de comprendre les effets de la corruption qui pourraient être généralisés. Elle pourrait être la cause des instabilités économiques cycliques du pays.

À Madagascar, le manque de transparence et de responsabilité dans les institutions gouvernementales a créé un environnement propice à la corruption. Telle situation titille notre réflexion sur la baisse tendancielle de la confiance du public, ce qui pourrait nuire à la croissance économique.

La corruption affecte également la politique budgétaire du pays. Sans une surveillance adéquate, certains responsables gouvernementaux ont pu détourner les fonds publics à leur profit personnel. Cette mauvaise utilisation des fonds publics entraîne une diminution des ressources publiques, ainsi qu'une augmentation des impôts des citoyens qui éprouvent déjà des difficultés financières en raison des effets de la corruption.

L'impact le plus large de la corruption sur la croissance et le bien-être social concerne les environnements des affaires, les activités économiques, étatiques et surtout fiscales. Elle aura également un effet néfaste sur l'efficacité et la stabilité des institutions étatiques et sur leur légitimité. Le phénomène de corruption à Madagascar explique probablement l'écart entre le potentiel fiscal et les recettes fiscales réellement perçues, estimé à 17% du PIB ([Engstrom & Soto, 2017](#)).

Madagascar a une économie qui est caractérisée par des transactions financières en espèces, ce qui rend difficile le suivi et le contrôle des activités de corruption. Il est donc difficile de s'assurer que tout le monde respecte les règles. L'augmentation de la corruption fait réduire à l'ordre de 0.5% du taux de croissance à Madagascar chaque année depuis 2005 ([Engstrom & Soto, 2017](#)).

D'une manière générale, la dimension macroéconomique de la corruption laisse entendre une forte corrélation entre la corruption et le ralentissement de la croissance. Toutefois, la causalité n'est pas évidente et pourrait aller dans les deux sens : moins de corruption stimule

¹ La lecture de cet indice est que plus le score croît, plus la corruption diminue. Cet indicateur peut être interprété comme un indice anti-corruption car plus il augmente, plus la corruption baisse. L'IPC attribue à chaque pays un score sur une échelle allant de 0 (très corrompu) à 100 (très propre). Les scores sont calculés en prenant la moyenne des sources interrogées, le score de chaque source étant pondéré en fonction de sa crédibilité et de sa fiabilité. L'indice est destiné à donner un aperçu du niveau de corruption perçu dans différents pays et à servir d'outil aux gouvernements, aux organisations de la société civile et aux autres parties prenantes dans leurs efforts de lutte contre la corruption.

la croissance, et les pays à forte croissance disposent des moyens pour réduire la corruption ([Engstrom & Soto, 2017](#)). Dans ce contexte, [Huang \(2016\)](#) a utilisé l'approche de causalité de Granger en panel *bootstrap* pour étudier si la corruption a un impact négatif sur la croissance économique dans treize pays d'Asie-Pacifique sur la période 1997-2013.

Certes, l'analyse macroéconomique de la corruption n'est pas un sujet nouveau. Elle est largement abordée mais peu voire pas de travaux sur ce sujet concernant le cas de Madagascar. Cette insuffisance de recherche sur l'aspect macroéconomique de la corruption pour les pays à faibles revenus comme Madagascar nous amène à creuser plus de réflexion afin d'apporter des résultats scientifiquement défendables à travers des travaux empiriques. A la même aspiration que l'étude menée par [Moiseev et al. \(2020\)](#), nous tentons de montrer que la réduction de la corruption ou bien la hausse de l'indice de perception de corruption pourrait contribuer à l'augmentation du PIB par habitant, du Revenu par habitant. Ils ont mis en évidence que la corruption est mieux expliquée par le PIB par habitant et que tous les autres indicateurs macroéconomiques majeurs ne peuvent pas améliorer de manière significative.

L'objectif de cette étude portant sur le cas de Madagascar n'est pas d'apporter d'appréciation, ni de donner un jugement subjectif sur les effets macroéconomiques de la corruption mais plutôt de montrer de manière objective les répercussions de l'ampleur de la corruption sur certaines variables macroéconomiques.

2. Revue de littérature

La littérature économique sur les effets macroéconomiques de la corruption est riche. Elle est très diversifiée et caractérisée par des résultats robustes et convaincants mais parfois controversés. De toute évidence, la corruption peut avoir un effet négatif sur la croissance économique, mais il est important d'étudier attentivement le lien avant de tirer des conclusions. De ce fait, on se réfère aux travaux antérieurs pour pouvoir comprendre l'essentiel des effets macroéconomiques de la corruption.

L'étude la plus influente sur l'analyse macroéconomique de la corruption est le travail de [Ivanyna et al. \(2018, 2021\)](#) intitulé « *The Macroeconomics of Corruption* ». Les auteurs utilisent des modèles pour faire valoir que les politiques à l'origine de la crise budgétaire imminente dans le monde développé sont étroitement liées à d'autres problèmes économiques communs : le ralentissement de la croissance économique, l'augmentation de l'inégalité des salaires et l'explosion des coûts des soins médicaux et de l'enseignement supérieur.

Des études récentes de [Malanski & Póvoa \(2021\)](#) ont permis d'analyser les effets de la corruption sur la croissance économique pour différents niveaux de liberté économique. [Dusha \(2019\)](#) a construit un modèle avec des legs, des frictions financières et des bureaucrates corrompus pour expliquer le lien entre la corruption et l'inégalité et ses effets sur la productivité. Quant aux travaux de [Cherif & Dreger \(2016\)](#), ils ont souligné qu'une condition préalable à une allocation efficace des ressources pour les pays développés favorise la croissance économique à long terme.

L'étude d'[Ugur & Dasgupta \(2011\)](#) a révélé que lorsque la corruption est perçue comme plus courante, elle fait baisser de 0,9 % par an en moyenne le PIB par habitant sans distinction de

catégories de pays (434 estimations distinctes) et à l'ordre de 0.6% par an en moyenne le PIB par habitant portant sur des 34 estimations des pays à faible revenu.

Selon l'étude de menée par [Pinto \(2004\)](#), les pays qui ont des conditions macroéconomiques satisfaisantes sont largement épargnés par la corruption car ils sont caractérisés par des niveaux élevés de gouvernance et de respect de l'État de droit. A l'opposé, dans les pays à revenu moyen et faible, la corruption a souvent des conséquences négatives perceptibles sur l'économie globale. Pour mettre en lumière son propos, [Pinto \(2004\)](#) propose un cadre théorique qui analyse les mécanismes par lesquels la corruption peut réduire l'offre de crédit, en affectant la réparation attendue par un prêteur lorsqu'un débiteur défaillant est poursuivi en justice. Il a fait remarquer l'influence négative de la corruption sur le crédit qui semble être corroborée par un simple exercice économétrique en coupe transversale, dans lequel le crédit en tant que proportion du PIB est expliqué par les indices de corruption et les variables de contrôle.

[Korniienko et al. \(2020\)](#) ont étudié l'impact des délits de corruption sur l'économie à travers des données statistiques concernant l'indice de perception de la corruption dans 166 pays en 2018. Ils mettent en exergue la relation de la corruption avec le développement du secteur économique. Ils ont conclu que le capital humain et la pauvreté sont des conditions préalables à la corruption, ce qui constitue une contribution importante à la littérature scientifique sur les conditions préalables et les causes des délits de corruption. [Mustapha \(2014\)](#) a testé l'hypothèse selon laquelle il existe un fort impact négatif de la corruption sur le PIB par habitant. Le résultat principal de son étude conclut que la corruption a un fort impact négatif sur le PIB par habitant qui est statistiquement significatif.

Selon l'étude menée par [Delgado et al. \(2014\)](#), la corruption a un rôle important et non linéaire dans la relation entre l'investissement direct étranger (IDE) et la croissance économique. Ces auteurs concluent que les pays qui ont peu ou pas de rendements sur l'IDE peuvent bénéficier considérablement de la réduction de la corruption.

Au niveau de l'Afrique du Nord, [Midoun \(2016\)](#) a mis en évidence le concept de corruption et a analysé les connaissances cumulées, c'est-à-dire les travaux antérieurs relatifs aux effets de la corruption sur la croissance économique en Algérie pendant la période 2002-2015. Il a mis l'accent sur la principale source de corruption et sur la façon dont la qualité des institutions et des politiques gouvernementales pourrait atténuer le risque de corruption ou l'augmenter. Les résultats de son étude montrent également le grand rôle des médias libres dans la plupart des pays en développement, ce qui a créé une nouvelle tendance à discuter des effets de la corruption, surtout ces dernières années. En utilisant un modèle de régression multiple, l'étude menée par [Midoun \(2016\)](#) a fait remarquer qu'une diminution de 1% du niveau de l'indice de corruption CPI augmente le taux de croissance du PIB d'environ 2,005%. Son étude a également révélé qu'il existe une relation négative entre le rang du pays et la croissance économique et ses résultats suggèrent que plus de liberté économique, de stabilité sociale et politique conduisent à moins de corruption.

[Obamuyi et al. \(2019\)](#) ont examiné les effets de la corruption sur la croissance économique mesurée en termes de croissance réelle du PIB par habitant au Nigeria et en Inde en raison de la corruption omniprésente dans les deux pays à faible revenu. Pour y parvenir, ils ont calculé

les coefficients de corrélation pour montrer une corrélation entre la corruption et le taux de croissance du PIB des deux pays. En se basant par la régression par les moindres carrés ordinaires (MCO) pour estimer les effets de la corruption sur la croissance économique, leurs études montrent que la corruption produit un effet modérateur sur la croissance dans les deux pays et que les canaux de transmission sont l'investissement et le capital humain. Sur la base d'une étude de 134 pays pour la période 1984-2019.

3. Méthodologie et Données

La méthodologie empirique choisie pour mener cette étude permet de s'appuyer sur des données concrètes et mesurables plutôt que sur des hypothèses ou des croyances subjectives. Elle permet également de vérifier ou de réfuter des hypothèses de manière objective, d'établir des relations de cause à effet et de tirer des conclusions valables. Cela peut rendre les résultats de cette étude plus crédibles et pertinents.

Dans cette optique, nous avons prévu d'utiliser des modèles de séries temporelles multivariées, soit le modèle $VAR^2(p)$ *Vector Autoregressive* et soit le modèle VECM³ ou (Vector Error Correction Model), qui sont des méthodes de modélisation économétrique permettant respectivement de représenter les relations entre plusieurs variables de manière temporelle ainsi que leur relation de stabilité à court et à long terme.

Nous tentons d'utiliser le modèle VAR(p) pour trouver les relations entre l'indice de perception de corruption et les variables macroéconomiques qui ont été choisies. Toutefois, les résultats de régression trouvés ne sont pas concluants, par la suite, nous utilisons le modèle VECM. On cherche à comprendre et analyser les relations de stabilité à court et à long terme de différentes variables sur d'autres variables. De ce fait, les modèles à estimer prennent en compte les relations de cointégration ou non entre les variables à différents moments de temps afin de mieux refléter la réalité.

Le modèle VAR qui est une approche statistique pour modéliser les relations causales entre plusieurs variables, en considérant que chaque variable est une fonction linéaire de ses propres valeurs passées et celles des autres variables a été relâché pour les raisons suivantes. Après traitement, nous avons constaté que les variables étudiées présentent des comportements non stationnaires et sont co-intégrées. C'est pourquoi nous avons choisi d'utiliser le modèle VECM qui impose une contrainte supplémentaire en utilisant les informations de co-intégration pour spécifier les modèles de correction d'erreur. Le modèle VECM permet donc de modéliser les relations de court terme et de long terme entre les variables co-intégrées et d'estimer leur ajustement à long terme sur les variables étudiées.

Il est à préciser qu'on n'aboutit pas aux résultats d'estimation et de test suite à la manipulation ces modèles en absence des données fiables et l'identification des variables de contrôle et la variable de prédiction.

3.1. Variables

Dans le cadre de cette étude, les variables utilisées sont : l'évolution (en pourcentage) de l'indice de perception de la corruption (IPC), en tant que variable d'intérêt, les variables macroéconomiques suivantes ont été identifiées pour pouvoir étudier l'impact de la corruption sur ces variables : les taux de croissance du PIB/tête et du Revenu/tête, le taux

² On peut citer les travaux de [Sims \(1980\)](#), [Stock & Watson \(1993\)](#) et [Hamilton \(1994\)](#) pour la littérature économétrique dans le domaine de modèle VAR(p).

³ On se réfère aux travaux d'[Engle & Granger \(1987\)](#), [Johansen \(1988\)](#), pour les travaux relatifs à l'utilisation du modèle de ECM, l'extension des modèles VAR, le modèle VECM.

d'inflation, le taux de chômage et la part des IDE sur le PIB.

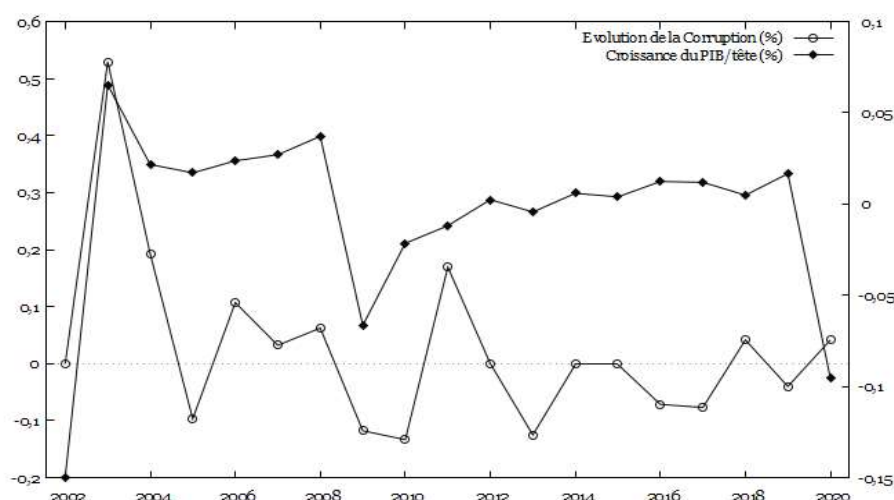

Figure 1. Croissance du PIB/tête et Evolution de corruption

(Source : Calcul des auteurs à partir des données de WDI et Transparency International)

L'indice de perception de la corruption (IPC) est une mesure du niveau perçu de corruption du secteur public dans un pays donné. L'indice est publié chaque année par *Transparency International*, une organisation non gouvernementale qui lutte contre la corruption. L'indice est basé sur des enquêtes et des évaluations de la corruption par diverses sources, notamment des hommes d'affaires, des universitaires et des journalistes. L'IPC n'est pas une mesure parfaite de la corruption, et il a été critiqué pour un certain nombre de raisons. Certains ont souligné que l'indice est basé sur des perceptions plutôt que sur des incidents réels de corruption, et qu'il peut ne pas refléter avec précision la réalité de la corruption dans un pays donné. D'autres ont fait valoir que l'indice n'est pas complet, car il ne mesure que la corruption dans le secteur public et ne prend pas en compte la corruption dans le secteur privé.

Malgré ces critiques, l'IPC reste une mesure largement utilisée et influente de la corruption. De nombreux gouvernements et organisations utilisent l'indice comme guide dans leurs efforts de lutte contre la corruption, et l'indice est souvent cité dans les discussions sur la corruption et la gouvernance.

De manière intuitive, a priori, il est possible qu'un niveau plus bas d'indice de perception de la corruption (la lecture de l'indice étant comme un indice anti-corruption) puisse entraîner un ralentissement du taux de croissance du PIB par habitant. Cela est dû au fait que la corruption peut entraîner des inefficacités dans l'économie et réduire la quantité de ressources disponibles pour les activités productives, ce qui peut à son tour entraver la croissance du PIB par habitant. Il est également possible qu'un taux de croissance plus lent du PIB par habitant puisse conduire à des niveaux plus élevés de l'indice de perception de la corruption, car une croissance économique plus faible peut inciter les individus et les entreprises à s'engager dans des activités de corruption afin d'obtenir un avantage. Cependant, il est important de noter que la direction de la causalité entre ces deux facteurs peut varier en fonction des circonstances et du contexte spécifiques.

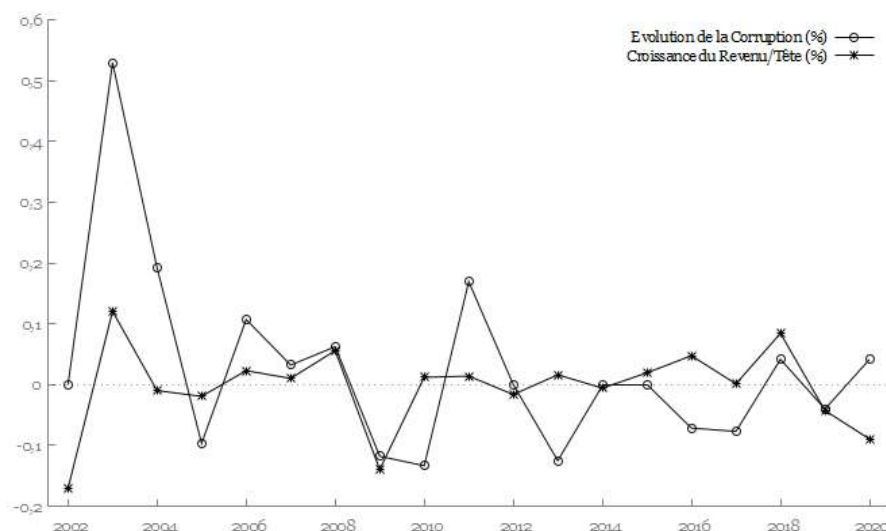

Figure 2. Croissance du Revenu/tête et Evolution de corruption
(Source : Calcul des auteurs à partir des donnée de WDI et Transparency International)

On s'attend à ce que plus le taux d'évolution de l'indice de perception de corruption baisse (c'est-à-dire une hausse du niveau de corruption), plus le revenu par habitant a tendance à diminuer. Cela s'explique par le fait que la corruption tend à entraver la croissance et le développement économique, ce qui entraîne une baisse des niveaux de revenu et de richesse pour la population. En outre, la corruption peut entraîner une mauvaise répartition des ressources et une distribution inéquitable des richesses, ce qui peut encore réduire le revenu par habitant. Par conséquent, la réduction de la corruption peut contribuer à améliorer le revenu par habitant et à promouvoir le développement économique.

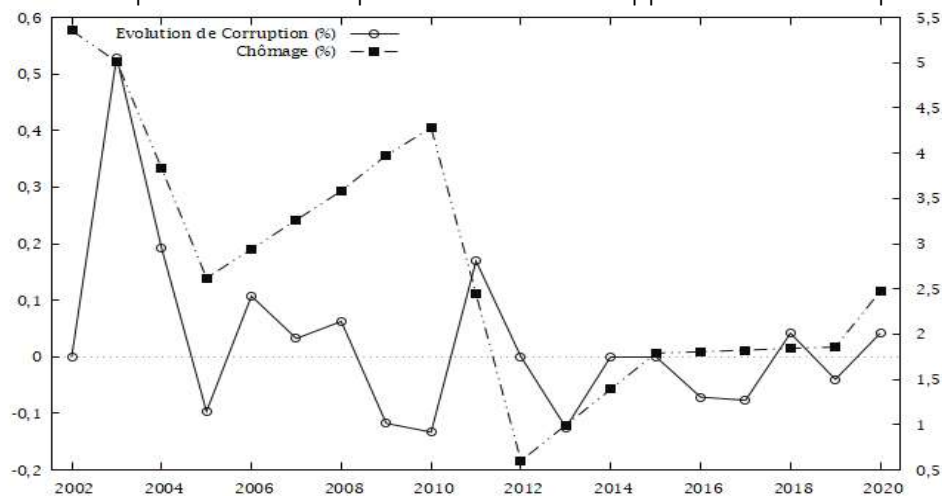

Figure 5. Chômage et Evolution de la corruption
(Source : Calcul des auteurs à partir des donnée de WDI et Transparency International)

Le chômage et la corruption sont deux problèmes différents, mais ils peuvent être liés d'une certaine manière. Un taux de chômage élevé peut créer des conditions propices au développement de la corruption. Lorsque les gens ont du mal à trouver du travail, ils peuvent être plus disposés à prendre part à des activités de corruption, comme accepter des pots-de-vin ou participer à des activités illicites, afin d'obtenir de revenu pour répondre aux besoins. D'autre part, la corruption peut également contribuer à l'augmentation du chômage en créant un environnement commercial injuste où seules certaines entreprises ou personnes peuvent

réussir. Cela peut conduire à un manque d'opportunités d'emploi pour de nombreuses personnes. En conséquence, une évolution positive de l'indice fait diminuer le taux de chômage.

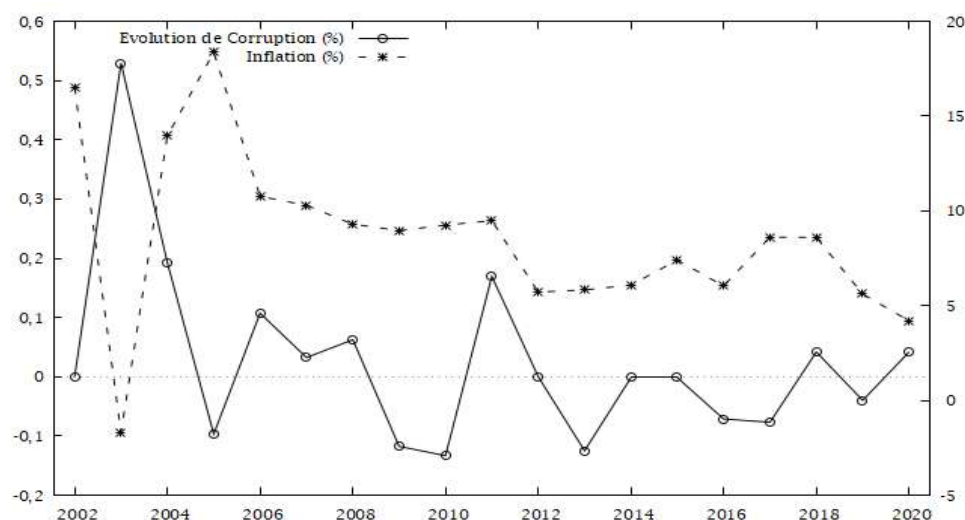

Figure 6. Inflation et Evolution de l'IPC
(Source : Calcul des auteurs à partir des données de WDI et Transparency International)

On souhaite estimer que la corruption puisse entraîner une hausse de l'inflation en augmentant le coût des affaires et en détournant les ressources économiques des utilisations productives vers des activités de recherche de rente. Il peut en résulter une mauvaise affectation des ressources et une baisse de la productivité économique globale, ce qui peut à son tour entraîner une hausse des prix et de l'inflation. De plus, la corruption peut également nuire à l'efficacité de la politique monétaire d'un pays, rendant plus difficile la maîtrise de l'inflation par les responsables politiques. Par exemple, si des fonctionnaires corrompus sont en mesure de s'engager dans des activités qui augmentent la masse monétaire sans contrôle approprié, cela peut conduire à une augmentation du niveau global de l'inflation. Généralement, la relation entre la corruption et l'inflation est complexe et peut varier en fonction des circonstances spécifiques d'un pays ou d'une économie donnée. Toutefois, on s'attend à ce que l'évolution positive de l'indice de perception de corruption cause une baisse du taux d'inflation et contribue d'une autre façon à la stabilité des prix.

3.2. Données

Les données fournies par l'indice de perception de corruption sont différentes au fil de temps. De ce fait, notre analyse empirique pourrait être biaisée car l'échelle d'évaluation de cet indice n'est pas identique. L'ancienne version (avant 2012) l'échelle est comprise à 0 à 10 alors que l'actuelle version de l'indice (à partir de l'année 2012) est comprise entre 0 à 100.

Pour éviter ce biais et afin d'obtenir des données exploitables à partir de ces deux catégories d'indices, nous avons découpé en deux groupes les données, pour la période entre l'intervalle [2002 ; 2011], et [2012 ; 2022[. Nous avons calculé le taux d'évolution ou la croissance de l'indice. Le taux d'évolution de la corruption s'interprète comme suit : la corruption s'améliore si la variation relative est positive et vice versa. Par conséquent, nous n'allons plus raisonner en termes d'échelle mais plutôt en termes de pourcentage comme toutes les autres variables objet de notre étude, notamment, le taux d'inflation, le taux de chômage, le taux de croissance du PIB par habitant, le taux de croissance du revenu par habitant.

Tableau 1. Liste des variables et sources des données

Variables	Effets attendus l'IPC	Source des données
<i>Evolution de Corruption</i>	(+) ou (-)	<i>Transparency International</i>
<i>Croissance du PIB/tête</i>	(+)	<i>WDI ou World Data Indicator</i>
<i>Croissances Revenu/tête</i>	(+)	<i>WDI ou World Data Indicator</i>
<i>Taux d'inflation</i>	(-)	<i>WDI ou World Data Indicator</i>
<i>Taux de chômage</i>	(-)	<i>WDI ou World Data Indicator</i>

Source : Auteurs

Pour le cas de Madagascar, les données concernant le l'indice de perception de corruption avant 2002 ne sont pas disponibles. C'est pour cette raison que nous avons exploité les données à partir de l'année 2002. Pour les variables macroéconomiques, les données sont issues de la base de données annuelles de la Banque Mondiale ou issue de WDI.

4. Modèle empirique

4.1. Présentation du modèle

Le modèle que nous allons utiliser pour modéliser les relations à court et à long terme entre la corruption et les variables macroéconomiques qui ont été choisies est un modèle de VECM (*Vector Error Correction Model*).

Le modèle VECM est un modèle économétrique qui a été développé pour analyser les séries temporelles et les relations de cointégration entre les variables ([Johansen, 1988](#)). Le VECM est un modèle VAR à correction d'erreur dans lequel les écarts des variables sont des fonctions décalées des écarts. Il est principalement utilisé pour étudier les relations de long terme entre les variables, et il peut être utile pour prévoir les tendances futures.

Les avantages du modèle VECM sont qu'il permet de modéliser la dynamique des séries temporelles en prenant en compte les relations de cointégration entre les variables. De plus, il permet de corriger les erreurs à court terme qui peuvent affecter les relations à long terme entre les variables. Le modèle VECM est également très flexible, ce qui signifie qu'il peut être utilisé pour modéliser différents types de relations économiques.

Cependant, il y a aussi des limites au modèle VECM. L'une des principales limites est qu'il est sensible aux spécifications du modèle, en particulier à la spécification du nombre de relations de cointégration.

[Johansen \(1988\)](#) s'intéresse à la cointégration, qui est une propriété statistique de deux ou plusieurs séries temporelles qui indique qu'elles sont liées de manière stable à long terme, malgré les fluctuations à court terme. Il a une méthode pour tester l'existence de cointégration dans un système de variables et pour estimer les vecteurs de cointégration en utilisant des modèles de correction d'erreur à correction séquentielle. Il décrit également la distribution asymptotique de plusieurs tests statistiques pour les vecteurs de cointégration, tels que le test de racine unitaire.

4.2.VECM sans variable exogène

Le modèle VECM (Vector Error Correction Model) qui est une extension du modèle VAR (Vector Autoregression) permet de modéliser des séries chronologiques co-intégrées. Le modèle VECM qui ne tient pas compte d'autres variables exogènes prend la forme générale suivante,

$$\Delta Y_t = \Pi Y_{t-1} + \Gamma_1 \Delta Y_{t-1} + \dots + \Gamma_{p-1} \Delta Y_{t-p+1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

où :

Y_t est un vecteur de variables endogènes observées à l'instant t
 ΔY_t est la variation de Y_t par rapport à son niveau à l'instant $t-1$
 Π est une matrice de coefficients à long terme, qui mesure la vitesse de retour à l'équilibre après un choc
 Γ_i est une matrice de coefficients à court terme pour $i = 1, \dots, p-1$, qui mesure la dynamique à court terme des variables endogènes
 p est le nombre de retards inclus dans le modèle
 ε_t est un terme d'erreur blanc gaussien qui suit une loi normale multivariée avec une matrice de variance-covariance Σ .

L'équation (1), peut prendre sous forme matricielle

$$\Delta y_t = \Pi y_{t-1} + \Gamma_1 \Delta y_{t-1} + \dots + \Gamma_{p-1} \Delta y_{t-p+1} + \epsilon_t \quad (2)$$

où:

Δy_t est un vecteur $n \times 1$ des variations des variables endogènes à l'instant t ,
 y_{t-1} est un vecteur $n \times 1$ des variables endogènes à l'instant $t-1$,
 Π est une matrice $(n \times n)$ des coefficients de correction d'erreur à long terme,
 Γ_i est une matrice $(n \times n)$ des coefficients de court terme pour la i -ème différence de Δy_t ,
 $i = 1, \dots, p-1$,
 ϵ_t est un vecteur $n \times 1$ d'erreurs aléatoires à l'instant t .

Le résultat d'estimation théorique de l'équation (2) permet d'écrire

$$\Delta \hat{y}_t = \hat{\Pi} y_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \hat{\Gamma}_i \Delta y_{t-i} + \hat{\epsilon}_t \quad (3)$$

où:

$\Delta \hat{y}_t$ est un vecteur $n \times 1$ des variations prédites des variables endogènes à l'instant t ,
 $\hat{\Pi}$ est une matrice $(n \times n)$ des coefficients de correction d'erreur à long terme estimés,
 $\hat{\Gamma}_i$ est une matrice $(n \times n)$ des coefficients de court terme pour la i -ème différence de Δy_t estimés,
 $i = 1, \dots, p-1$,
 $\hat{\epsilon}_t$ est un vecteur $n \times 1$ d'erreurs aléatoires estimées à l'instant t .

En, effet, l'équation (2) peut être reformulée comme suit :

$$\Delta y_t = \Pi y_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \Gamma_i \Delta y_{t-i} + \epsilon_t \quad (4)$$

où:

$$y_t = [y_{1,t} \ y_{2,t} \ : \ y_{n,t}]$$

$$\Pi = \begin{bmatrix} \pi_{1,1} \\ \pi_{1,2} \\ \dots \\ \pi_{1,n} \pi_{2,1} \\ \pi_{2,2} \\ \dots \\ \pi_{2,n} \vdots \\ \vdots \\ \ddots \\ \vdots \pi_{n,1} \\ \pi_{n,2} \\ \dots \\ \pi_{n,n} \end{bmatrix},$$

$$\Gamma_i = \begin{bmatrix} \gamma_{1,1,i} \\ \gamma_{1,2,i} \\ \dots \\ \gamma_{1,n,i} \gamma_{2,1,i} \\ \gamma_{2,2,i} \\ \dots \\ \gamma_{2,n,i} \vdots \\ \vdots \\ \ddots \\ \vdots \gamma_{n,1,i} \\ \gamma_{n,2,i} \\ \dots \\ \gamma_{n,n,i} \end{bmatrix}$$

La forme matricielle est obtenue :

$$\Delta Y_t = A Y_{t-1} + B \Delta Y_{t-1} + \epsilon_t \quad (5)$$

avec

$$Y_t = [y_{1,t} \ y_{2,t} \ \vdots \ y_{n,t}],$$

$$Y_{t-1} = [y_{1,t-1} \ y_{2,t-1} \ \vdots \ y_{n,t-1}],$$

$$\Delta Y_{t-1} = [\Delta y_{1,t-1} \ \Delta y_{2,t-1} \ \vdots \ \Delta y_{n,t-1}],$$

$$A = \begin{bmatrix} \pi_{1,1} \\ \pi_{1,2} \\ \dots \\ \pi_{1,n} \pi_{2,1} \\ \pi_{2,2} \\ \dots \\ \pi_{2,n} \vdots \\ \vdots \\ \ddots \\ \vdots \pi_{n,1} \\ \pi_{n,2} \\ \dots \\ \pi_{n,n} \end{bmatrix}$$

$$B = [\Gamma_1 \ \Gamma_2 \ \vdots \ \Gamma_n]$$

Le modèle VECM est alors composé d'un système d'équations économétriques qui décrit la relation entre les variables co-intégrées. Chaque équation est un modèle de correction d'erreur qui représente l'ajustement à court terme entre les variables. Les équations économétriques du modèle VECM sont basées sur la méthode de correction d'erreur. Cette méthode consiste à rééquilibrer les variables co-intégrées vers leur équilibre à long terme

après qu'une perturbation se soit produite.

4.3.VECM avec variable exogène

Lorsqu'on inclut des variables exogènes dans le modèle VECM, on parle de VEC avec variables exogènes ou VECM-X. Les variables exogènes sont des variables qui ne sont pas expliquées par les autres variables du modèle et qui peuvent avoir un impact sur les variables endogènes. Dans ce cas, les équations du modèle VECM sont dérivées en incluant à la fois les variables endogènes et les variables exogènes.

Dans le cas où on dispose de variables exogènes dans un modèle VECM, la méthode de régression peut être généralisée pour inclure ces variables. On utilise alors une régression multivariée pour estimer le modèle.

Soit un modèle VECM avec n variables endogènes et k variables exogènes. On note Y_t le vecteur des variables endogènes à l'instant t , X_t le vecteur des variables exogènes à l'instant t , et ΔY_t la variation des variables endogènes entre les instants $t - 1$ et t .

Le modèle VECM avec variables exogènes est formalisé sous forme de vecteur de correction d'erreur, comme suit:

$$\Delta Y_t = \Pi Y_{t-1} + \Gamma_1 \Delta Y_{t-1} + \dots + \Gamma_{p-1} \Delta Y_{t-p+1} + \Gamma_p \varepsilon_{t-p} + X_t \beta + \varepsilon_t \quad (6)$$

où β est un vecteur $k \times n$ de coefficients de régression des variables exogènes sur les variables endogènes, et ε_t est un vecteur de bruit blanc multivarié.

Sous forme matricielle, on obtient :

$$\Delta y_t = \Pi y_{t-1} + \Gamma \Delta x_t + \varepsilon_t \quad (7)$$

où :

y_t est un vecteur de variables endogènes à l'instant t

Δy_t est le vecteur de variations de y_t entre les instants $t - 1$ et t

x_t est un vecteur de variables exogènes à l'instant t

Δx_t est le vecteur de variations de x_t entre les instants $t - 1$ et t

Π est une matrice de cointégration de dimensions $k \times r$, où k est le nombre de variables endogènes et r est le rang de la matrice de cointégration

Γ est une matrice de régression de dimensions $k \times p$, où p est le nombre de variables exogènes

ε_t est un vecteur de résidus de dimensions $k \times 1$ à l'instant t .

Le modèle VECM-X permet de modéliser des interactions à long terme entre les variables endogènes et les variables exogènes, tout en conservant la dynamique à court terme. On peut estimer les paramètres du modèle en utilisant des méthodes d'estimation standard, telles que la méthode des moindres carrés ordinaires ou la méthode du maximum de vraisemblance.

4.4.Méthode d'estimation

Pour estimer ce modèle, on peut appliquer la méthode des moindres carrés ordinaires (MCO). On empile les observations pour former des matrices:

$$\Delta Y = [\Delta Y_p \ \Delta Y_{p+1} \ : \ \Delta Y_T], \ Y_{-1} = [Y_{p-1} \ Y_p \ : \ Y_{T-1}], \ X = [X_p \ X_{p+1} \ : \ X_T]$$

On empile également les matrices $\Delta Y_{t-1}, \Delta Y_{t-2}, \dots, \Delta Y_{t-p+1}$ pour former une matrice Z_t de taille $(T - p) \times np$, avec

$$Z_t = \begin{bmatrix} \Delta y'_{p+1} & \Delta y'_p & \dots & \Delta y'_2 & \Delta y'_1 \\ \Delta y'_{p+2} & \Delta y'_{p+1} & \dots & \Delta y'_3 & \Delta y'_2 \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots & \vdots \\ \Delta y'_{T-1} & \Delta y'_{T-2} & \dots & \Delta y'_{T-p+2} & \Delta y'_{T-p+1} \end{bmatrix}$$

où chaque $\Delta y'_t$ est un vecteur ligne de taille n contenant les différences des variables de la période t et de la période $t - 1$. Ainsi, $\Delta y'_t = [\Delta y_{1,t}, \Delta y_{2,t}, \dots, \Delta y_{n,t}]$.

On peut alors écrire le modèle sous forme matricielle:

$$\Delta Y = Y_{-1} \Pi' + Z \Gamma' + X \beta' + \varepsilon \quad (8)$$

où Π' , Γ' et β' sont les matrices de coefficients empilées sous forme de vecteurs.

Les coefficients de régression $\hat{\beta}$ peuvent être estimés en résolvant le système d'équations normales:

$$(Y_{-1}'Y_{-1})\hat{\beta} = Y_{-1}'(\Delta Y - Z\Gamma') \quad (9)$$

Ensuite, on peut estimer les autres coefficients à partir de $\hat{\beta}$ en résolvant les équations suivantes:

$$\hat{\Pi} = (\hat{\beta}'Y_{-1})(Y_{-1}'Y_{-1})^{-1}, \hat{\Gamma} = (Z'Z)^{-1}Z'(\Delta Y - X\hat{\beta}) \quad (10)$$

La variance de l'estimateur des coefficients est donnée par:

$$\text{Var}(\hat{\theta}) = \sigma^2(X'X)^{-1}$$

où σ^2 est l'estimation de la variance résiduelle et $(X'X)^{-1}$ est l'inverse de la matrice de covariance de X . Cela signifie que plus les variables sont corrélées, plus la variance de l'estimateur des coefficients sera élevée, ce qui peut conduire à une instabilité de l'estimation. En principe, une grande variance de l'estimateur indique une incertitude plus élevée sur les valeurs des coefficients estimés.

4.5. Test de Johansen

Soit un système de n équations de régression linéaire avec r vecteurs de cointégration potentiels et p retards, tel que :

$$\Delta Y_t = \Pi Y_{t-1} + \Gamma_1 \Delta Y_{t-1} + \dots + \Gamma_p \Delta Y_{t-p} + \varepsilon_t \quad (11)$$

où ΔY_t est un vecteur de taille $n \times 1$, Y_t est un vecteur de taille $(n+r) \times 1$, Π est une matrice de taille $n \times (n+r)$ qui lie les vecteurs de cointégration à la série temporelle, Γ_i sont des matrices de taille $n \times n$ et ε_t est un vecteur de bruit blanc de taille $n \times 1$.

Le test de Johansen est un test statistique utilisé pour déterminer s'il existe une relation de cointégration entre plusieurs séries chronologiques. Il permet de déterminer si les séries ont une tendance commune à long terme.

Le test de Johansen est basé sur deux statistiques de test : la statistique de trace et la statistique maximale.

La statistique de trace est donnée par :

$$\Lambda_{trace} = -T \sum_{i=r+1}^n \ln(1 - \hat{\lambda}_i) \quad (12)$$

La statistique maximale est donnée par :

$$\Lambda_{max} = -T \ln(1 - \hat{\lambda}_{r+1} - \hat{\lambda}_{r+2} - \dots - \hat{\lambda}_n) \quad (13)$$

où T est le nombre d'observations, n est le nombre de variables endogènes, r est le nombre de relations de cointégration et $\hat{\lambda}_i$ est la i -ème valeur propre estimée de la matrice des résidus de la régression VAR.

Ces deux statistiques sont utilisées pour tester l'hypothèse nulle de l'existence d'au plus r relations de cointégration contre l'hypothèse alternative qu'il existe plus de r relations de cointégration. La décision est basée sur la comparaison des valeurs observées de ces statistiques avec les valeurs critiques tabulées dans les tables de Johansen. Si les valeurs observées dépassent les valeurs critiques, l'hypothèse nulle est rejetée et il est conclu qu'il y a plus de r relations de cointégration. Sinon, l'hypothèse nulle est acceptée et il est conclu qu'il y a au plus r relations de cointégration. Il est important de noter que le test de Johansen permet de tester plus d'une relation de cointégration et est donc plus général que le test d'Engle-Granger, qui est basé sur un seul vecteur de cointégration.

5. Résultats et Discussions

5.1. Résultats descriptifs

Le tableau ci-après récapitule et décrit les caractéristiques clés de l'ensemble de données. Il donne un aperçu rapide des tendances centrales, de la dispersion et de la forme de la distribution des données. Les résultats descriptifs nous communiquent les principales caractéristiques de nos variables étudiées.

Tableau 2 : Résultats descriptifs

1	Evolution Corruption	Croissance PIB/tête	Croissance Revenu/tête	IDE/ PIB	Taux d'inflation	Taux du chômage
Obs	19	19	19	19	19	19
mean	0.03	-0,01	-0.00	4.90	8.59	2.73
std	0.15	0.05	0.07	3.64	4.48	1.33
min	-0.13	-0.15	-0.17	0.20	-1.70	0.60
25%	-0.07	-0.01	-0.02	2.80	5.93	1.81
50%	0.00	0.01	0.01	4.50	8.61	2.47
75%	0.05	0.02	0.02	7.05	9.89	3.71
max	0.53	0.07	0.12	13.4	18.36	5.35

5

Observations 2002 – 2020 (Source : Auteurs)

Ce résultat descriptif indique que l'indice de la corruption évolue en moyenne de 3% sur la période considérée. L'écart-type de 15% montre que cette variable a varié de manière assez importante sur la période 2002-2020, avec des écarts assez élevés par rapport à la moyenne. Le taux de croissance du PIB par tête à Madagascar est relativement stable et faible pendant la période considérée, avec des pics allant de -15% à 7%. Le taux de croissance du Revenu/tête à Madagascar est une mesure de l'augmentation du revenu par personne d'une année sur l'autre. La moyenne de cette variable est de 0% ce qui signifie qu'en moyenne, le revenu par personne n'a pas augmenté, ni diminué au cours de la période considérée (2002-2020). Cependant, il y a eu de la variabilité autour de cette moyenne, comme en témoignent la déviation standard de 7% et les valeurs minimale et maximale de -17% et 12% respectivement.

En moyenne, l'IDE représente 4.9% du PIB. Cette variable se situe entre 2,8% et 7,05%, mais pendant la période considérée, on observe des pics aussi bas que 0,20% et aussi hauts que 13.45%. Le taux d'inflation moyen durant la période considérée est de 8,59%. L'écart-type de 4,48% indique que les taux d'inflation varient de manière relativement significative par rapport à la moyenne. Cela peut signifier que le taux d'inflation est sensible aux différents chocs et qu'il peut fluctuer significativement d'une période à l'autre. Les valeurs de 25%, 50% et 75% (quartiles) indiquent que la moitié des taux d'inflation de pour la période étudiée sont inférieurs ou égaux à 8,61% (médiane). Cela peut signifier que la plupart des taux d'inflation sont relativement proches de la moyenne.

Le taux de chômage moyen sur la période 2002-2020 est de 2,73%. Le taux de chômage le plus bas sur la période (0,60%) est inférieur à la moyenne. Cela peut indiquer que certains groupes de population ont des taux de chômage relativement faibles ou que certaines régions ou secteurs économiques ont des taux de chômage relativement bas sur cette période. Le taux de chômage le plus élevé sur la période considérée (5,35%) est supérieur à la moyenne. Cela peut signifier que certains groupes de population ont des taux de chômage relativement élevés ou que certaines régions ou secteurs économiques ont des taux de chômage relativement

élevés sur cette période.

5.2. Résultats économétriques

Compte tenu du nombre insuffisant d'observations, nous n'avons pas pu regrouper toutes les variables en un seul modèle. Afin de mieux obtenir des résultats interprétables, on procède à étudier les impacts de la corruption sur les variables macroéconomiques. De ce fait, on construit des modèles qui lient i) le Revenu/tête, le PIB/tête, et l'IPC, ii) l'Inflation, le Chômage, et l'IPC et enfin, iii) l'IDE/PIB et l'IPC. Pour chaque modèle, on cherche dans un premier le nombre optimal de « lags » ou le retard optimal et puis de voir si les modèles sont bien spécifiés et quels types de modèles représentent mieux la réalité.

5.2.1. Modèle Revenu/Tête, PIB/tête et Indice de Perception du Corruption

5.2.1.1. Décalage optimal.

Le tableau 3 présente les mesures de trois critères d'information : le critère d'Akaike (AIC), le critère bayésien de Schwartz (BIC) et le critère d'Hannan-Quinn (HQC). Ces critères sont utilisés pour évaluer différents modèles et aider à choisir le meilleur modèle.

Tableau 3 : Retard optimal du modèle VAR

Retards	Log-Vrais	p(LR)	AIC	BIC	HQC
1	87,25714		-9,407143	-	-9,377471
				8,743822	
2	99,06276	0,00496	-9,757845	-	-9,705919
				8,338136	
3	108,29392	0,03017	-	-	-
			9,786740*	8,338136	9,712559*

Source : Calcul des auteurs sur Gretl

Le tableau 3 fournit les résultats du choix de retard d'un système VAR (Vector Autoregression) avec un ordre maximum de retard de 3. Les critères d'information AIC, BIC et HQC sont utilisés pour évaluer différents modèles VAR avec des ordres différents, afin de sélectionner celui qui convient le mieux aux données. Dans ce tableau, chaque ligne correspond à un ordre de retard différent. Les colonnes montrent les valeurs du log-vraisemblance, de la statistique de test p(LR) (qui teste si le modèle est significatif), de l'AIC, du BIC et du HQC. Les astérisques indiquent les valeurs les plus basses pour chaque critère, ce qui suggère que le modèle VAR avec deux retards est le meilleur modèle pour ces données. Ainsi, les résultats indiquent que le modèle avec un retard de 1 (VAR(1)) a une valeur de log-vraisemblance de 87,25714. Toutefois, ce modèle est rejeté par le test de rapport de vraisemblance, car la p-valeur est de -9,407143, ce qui suggère que le modèle VAR(2) est significativement meilleur que VAR(1). Le modèle VAR(2) a une valeur de log-vraisemblance de 99,06276, avec une p-valeur de 0,00496 pour le test de rapport de vraisemblance par rapport au modèle VAR(1). Cela indique que le modèle VAR(2) est significativement meilleur que le modèle VAR(1). Le modèle VAR(3) a la meilleure valeur de AIC et de HQC, mais il est rejeté par le test de rapport de vraisemblance par rapport au modèle VAR(2) car la p-valeur est de 0,03017, ce qui suggère que le modèle VAR(2) est toujours significativement meilleur que VAR(3). En conclusion, le modèle VAR(2) est le meilleur modèle selon les critères d'information considérés ici.

5.2.1.2 Essai d'estimation d'un modèle VAR(2) Revenu/tête – PIB/tête – Corruption

Variable endogène	Variables exogènes	Coefficient	Erreur Std	t Student	p. critique	
Revenu/tête (Eq1)	const	0,00325621	0,0166158	0,1960	0,8486	R ² : 0,091489
	inc_percapita_(-1)	-0,293226	0,591565	-0,4957	0,6308	R ² ajusté : -0,4536
	inc_percapita_(-2)	-0,276421	0,527309	-0,5242	0,6116	Fisher : 0,167837
	gdp_pecapita_(-1)	0,0539931	1,07482	0,05023	0,9609	P. critique (F) :
	gdp_pecapita_(-2)	0,0680632	1,01489	0,06706	0,9479	0,979786
	lpc_evo_(-1)	0,00502477	0,138443	0,03629	0,9718	
	lpc_evo_(-2)	-0,00425567	0,137910	-0,03086	0,9760	
PIB/tête (Eq2)	const	-0,00227684	0,00942621	-0,2415	0,8140	R ² : 0,293594
	inc_percapita_(-1)	0,253651	0,335597	0,7558	0,4672	R ² ajusté : -0,1302
	inc_percapita_(-2)	-0,361817	0,299145	-1,210	0,2543	Fisher : 0,692693
	gdp_pecapita_(-1)	-0,485579	0,609750	-0,7964	0,4443	P. critique (F) :
	gdp_pecapita_(-2)	0,644546	0,575749	1,119	0,2891	0,661558
	lpc_evo_(-1)	0,0507735	0,0785392	0,6465	0,5325	
	lpc_evo_(-2)	0,0401268	0,0782370	0,5129	0,6192	
IPC corruption (Eq1)	const	0,00513954	0,0214587	0,2395	0,8155	R ² : 0,568369
	inc_percapita_(-1)	-1,23523	0,763986	-1,617	0,1370	R ² ajusté : 0,3093
	inc_percapita_(-2)	-1,02509	0,681001	-1,505	0,1632	Fisher : 2,194660
	gdp_pecapita_(-1)	2,89999	1,38809	2,089	0,0632*	P. critique (F) :
	gdp_pecapita_(-2)	-0,984957	1,31069	-0,7515	0,4697	0,130154
	lpc_evo_(-1)	0,174815	0,178794	0,9777	0,3513	
	lpc_evo_(-2)	-0,0889034	0,178106	-0,4992	0,6285	

Source : Calcul des auteurs sur Gretl

. *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

La régression VAR indique une faible qualité de l'ajustement pour les trois variables endogènes. Les déterminants de la matrice de covariance étant très faibles, cela suggère que les variables ne sont pas bien expliquées par le modèle.

D'une manière globale, la régression VAR(2) ne semble pas être un bon modèle pour expliquer les relations entre ces variables et les coefficients de régression ne sont pas significatifs pour la plupart des variables. Cela suggère que le modèle doit être ajusté pour mieux comprendre les relations entre les variables.

5.2.1.3 Essai d'estimation par un modèle VECM

Les résultats d'estimation du modèle VECM pour les variables Revenu/tête, PIB/tête, et l'IPC sont récapitulés dans les tableaux ci-après :

Tableau 5 : Résultat d'Estimation du modèle VECM

Variables		Vecteur cointégrant		Vecteur		
		Ecart type		d'ajustement		
Croiss Revenu/tête	Croiss	1,0000	0,00000	-0,97511		
	Revenu/tête	-1,0685	0,29295	-0,095675		
Croiss PIB/tête	Croiss	-1,0685	0,29295	-0,095675		
	PIB/tête	0,24990	0,051925	-3,4258		
IPC évolution						
Equation	Variables exogènes	Coefficient	Erreur Std	t-Student	p. critique	
Croiss Revenu/tête (Eq1)	const	-0,00374265	0,0163847	-0,2284	0,8232	R² : 0,542001
	d_income_percapita_1	0,000309838	0,326040	0,0009503	0,9993	R² ajust :
	d_gdp_per_capita__1	-0,600674	0,765249	-0,7849	0,4477	0,389335
	d_corruption_evolution_1	0,103910	0,125879	0,8255	0,4252	DW : 2,097798
	EC1	-0,975115	0,449764	-2,168	0,0510*	
Croiss PIB/tête (Eq2)	Const	-0,00660134	0,00926987	-0,7121	0,4900	R² : 0,389094
	d_income_per_capita_1	0,370389	0,184462	2,008	0,0677*	R² ajust :
	d_gdp_per_capita__1	-1,14995	0,432951	-2,656	0,0209**	0,185458
	d_corruption_evolution_1	0,0176129	0,0712181	0,2473	0,8088	DW : 1,881481
	EC1	-0,0956753	0,254461	-0,3760	0,7135	
IPC évolution (Eq3)	Const	0,00281517	0,0199935	0,1408	0,8904	R² : 0,831123
	d_income_per_capita_1	1,62155	0,397853	4,076	0,0015***	R² ajust :
	d_gdp_per_capita_1	0,130914	0,933800	0,1402	0,8908	0,774831
	d_corruption_evolution_1	0,107269	0,153605	0,6983	0,4983	DW : 2,051301
	EC1	-3,42579	0,548827	-6,242	0,0000431***	
*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1						
Mesure		Valeur				
Log Vraisemblance		98,114899				
Déterminant de la matrice covariance		0,000000001947				
AIC		-9,0723				
BIC		-8,0431				
HQC		-8,9700				

Source : Calcul des auteurs sur Gretl

Les résultats montrent que les trois variables (la croissance du revenu par habitant, la croissance du PIB par habitant et l'évolution de l'indice de perception de la corruption) sont intégrées à un rang de 1, ce qui implique qu'il existe une relation à long terme entre elles. Les vecteurs cointégrants sont donnés par la beta et les vecteurs d'ajustement sont donnés par l'alpha. La log-vraisemblance est de 98,114899, ce qui indique que le modèle est assez bien ajusté aux données.

En ce qui concerne les équations de régression, la croissance du revenu par habitant est significativement corrélée à la variation de l'évolution de l'indice de corruption et à la tendance de la croissance du revenu par habitant dans la période précédente. La croissance du PIB par habitant est corrélée positivement avec la croissance du revenu par habitant dans la période précédente, tandis qu'elle est corrélée négativement avec la tendance de la croissance du PIB par habitant dans la période précédente. L'évolution de la corruption est significativement corrélée avec la tendance de la croissance du revenu par habitant et la tendance de la croissance du PIB par habitant dans la période précédente.

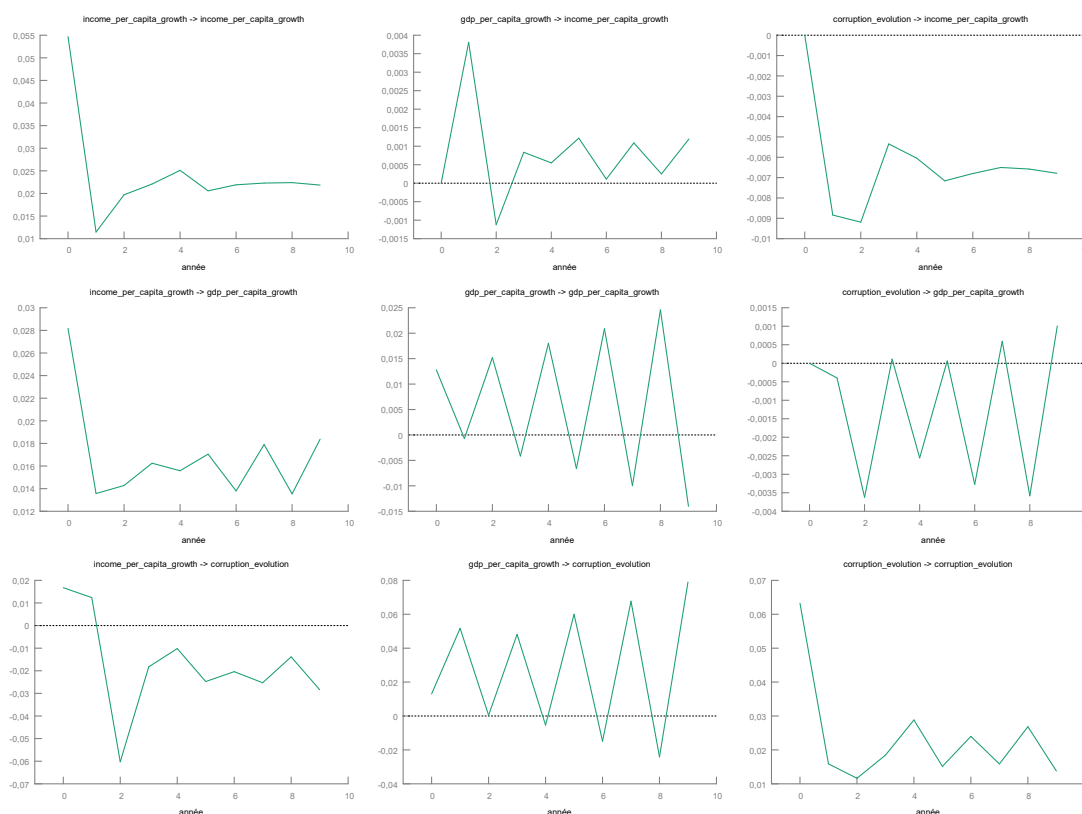
En termes de diagnostics, les valeurs de R² et R² ajusté sont relativement élevées pour l'équation 3, indiquant que ce modèle est relativement bien ajusté aux données. Cependant,

les valeurs de R^2 et R^2 ajusté sont relativement faibles pour les équations 1 et 2, ce qui peut indiquer que ces modèles ne sont pas aussi bien ajustés aux données. Les valeurs de Durbin-Watson sont toutes supérieures à 1,5, ce qui indique qu'il n'y a pas d'autocorrélation sérielle dans les résidus.

On observe également que Cela signifie que la croissance du revenu par tête est significativement liée à l'évolution de l'indice de perception de la corruption (dans le modèle n°03). Plus spécifiquement, une unité d'augmentation de la variable de la croissance du revenu par tête est associée à une augmentation de 1,62155 unités de l'évolution de l'IPC de la croissance. En clair, la hausse du revenu par tête fait améliorer le niveau de la lutte contre la corruption ou bien fait reculer la corruption. La valeur t-student élevée (4,076) et la faible valeur p (0,0015) indiquent que cette relation est statistiquement significative.

5.2.1.4 Réponse aux chocs

Les résultats ci-après montrent les réponses des variables de croissance du PIB par habitant et d'évolution de la corruption à un choc d'un écart-type de croissance du revenu par habitant, de croissance du PIB par habitant et d'évolution de la corruption.

Source : Calcul des auteurs sur Gretl

Réponses à un choc d'un écart-type de la croissance du Revenu/tête

Les résultats montrent la réponse du PIB par habitant et de l'évolution de l'indice de perception de la corruption aux chocs d'un écart-type de la croissance du revenu par habitant. Pour le PIB par habitant, on observe une réponse positive aux chocs de la croissance du revenu par habitant. Cela signifie que lorsque le revenu par habitant augmente d'un écart-type, le PIB par habitant augmente également, ce qui indique une corrélation positive entre la croissance économique et la croissance du revenu par habitant. Pour l'évolution de l'indice de perception de la corruption, on observe une réponse négative aux chocs de la croissance du revenu par habitant. Cela suggère que lorsque le revenu par habitant augmente d'un écart-type,

l'évolution de la corruption diminue, ce qui implique une corrélation négative entre la croissance économique et l'évolution de la corruption. Il est important de noter que ces résultats ne prouvent pas une relation de causalité, mais simplement une corrélation entre les variables étudiées.

Réponses à un choc d'un écart-type de la croissance du PIB par habitant,

On peut constater que, dans la période 1, la variation de la croissance du PIB par habitant n'a pas d'impact sur la variation des autres variables. Toutefois, dans la période 2, on observe une baisse de l'indicateur de perception de la corruption et une hausse de l'indicateur de la croissance du revenu par tête. Dans la période 3, l'indice de perception de la corruption ne varie pratiquement pas, tandis que l'indicateur la croissance du revenu par tête augmente. Dans les périodes suivantes, on constate des variations des trois indicateurs, mais il n'y a pas de comportement systématique.

Réponses à un choc d'un écart-type de l'évolution de la corruption,

On observe que les variations de l'indice de perception corruption ont un effet sur toutes les variables de réponse étudiées. En effet, une augmentation d'un écart-type de la corruption entraîne une augmentation de la croissance du PIB par habitant pour les périodes 2, 4, 7 et 10, tandis qu'une diminution de l'indice de perception de corruption a un effet positif sur la croissance du PIB par habitant pour les périodes 3, 5, 6, 8 et 9. En revanche, l'effet sur la croissance du revenu par habitant est plus mitigé, avec des effets positifs pour les périodes 1, 3, 4, 8 et 10, et des effets négatifs pour les périodes 2, 5, 6, 7 et 9.

5.2.1.5. Résultats de test de cointégration

Rang	Valeur propre	Test de la Trace	p. critique	Test Lmax	p. critique
0	0,84634	42,172	[0,0009]	31,841	[0,0006]
1	0,31317	10,331	[0,2607]	6,3864	[0,5714]
2	0,20708	3,9445	[0,0470]	3,9445	[0,0470]

Source : Calcul des auteurs sur Gretl

Le test de la trace indique qu'il y a au moins une relation de cointégration dans le système économétrique étudié, alors que le test Lmax ne permet pas de conclure. Le rang de cointégration est égal à 0, ce qui signifie qu'il y a une relation de cointégration entre les variables. La valeur propre associée est égale à 0,84634 pour le premier rang, ce qui indique que la première relation de cointégration est relativement forte. Les deux autres valeurs propres sont inférieures à 1, ce qui indique qu'il n'y a pas d'autres relations de cointégration dans le système. La correction pour la taille de l'échantillon indique que les seuils de significativité pour les tests de la trace et Lmax sont plus stricts, mais les résultats n'en sont pas affectés : il y a une relation de cointégration entre les variables.

5.2.2. Modèle Chômage, Inflation, Corruption

5.2.2.1. Choix du décalage

Tableau 6 Retard optimal du modèle

Retards	Log-Vrais	p(LR)	AIC	BIC	HQC
1	- 29,70023		5,212528	5,791970	5,242200
2	-7,97467	0,00000	3,621834*	4,635857*	3,673760*
3	0,14694	0,06197	3,731633	5,180237	3,805813

Source : Calcul des auteurs sur Gretl

Pour l'ordre de retard 2, on observe que les valeurs des critères d'Akaike, de Schwartz et d'Hannan-Quinn sont minimales, indiquant que ce modèle est préférable à celui avec un ordre de retard 1. Le log de vraisemblance est également beaucoup plus faible pour l'ordre 2 que pour l'ordre 1, ce qui suggère que le modèle avec un ordre de retard 2 est plus performant

que celui avec un ordre de retard 1. Cependant, pour l'ordre de retard 3, on observe une augmentation de la vraisemblance par rapport à l'ordre 2, mais une augmentation significative de la complexité du modèle (trois retards au lieu de deux), ce qui se reflète dans l'augmentation des critères d'information. Ainsi, il n'est pas évident que l'ajout d'un retard supplémentaire améliore suffisamment la qualité du modèle pour justifier sa complexité accrue. Dans l'ensemble, ces résultats indiquent que le modèle VAR avec un ordre de retard maximal de 2 est le meilleur choix, car il fournit une performance de modélisation acceptable tout en étant relativement simple.

5.2.2.2. Essai d'estimation du modèle VAR(2)

Tableau 7 : Résultat de régression VAR(2) : Chômage Inflation Corruption

Variable endogène	Variables exogènes	Coefficients	Écart-types	t-student	p-critique	
Taux du chômage (Eq1)	const,	0,339599	0,35566	0,9548	0,3622	R2 : 0,909420
	unempl_(-1)	1,17106	6	7,582	0,0000188*	R2 ajusté : ajusté
	unempl_(-2)	-0,74009	0,15445	-4,246	**	F(6, 10) : 16,73319
	infl(-1)	7	9	-0,04641	0,0017***	P. critique
	infl(-2)	-0,00163	0,17431	4,131	0,9639	(F) : 0,000109
	IPC(-1)	0,116587	0,03521	4,147	0,6455	
	IPC(-2)	-0,49397	44		0,0020***	
		3,74811	0,02822			
Taux d'inflation (Eq2)	const,	4,34192	1,72952	2,510	0,0309**	R2 : 0,794199
	unempl_(-1)	1,89282	0,75110	2,520	0,0304**	R2 ajusté : 0,670719
	unempl_(-2)	-0,65540	0	-0,7732	0,4573	F(6, 10) : 6,431786
	infl(-1)	4	0,84767	1,068	0,3106	P. critique
	infl(-2)	0,182880	3	-0,5800	0,5748	(F) : 0,005328
	IPC(-1)	-0,07959	0,17124	1,603	0,1400	
	IPC(-2)	36	0	2,086	0,0635	
		8,11771	0,13723			
IPC corruption (Eq1)	const,	-0,11893	0,08811	-1,350	0,2069	R2 : 0,338040
	unempl_(-1)	8	92	0,4324	0,6746	R2 ajusté : -0,059137
	unempl_(-2)	0,016548	0,03826	0,2519	0,8062	F(6, 10) : 0,851107
	infl(-1)	9	85	0,02596	0,9798	P. critique
	infl(-2)	0,010877	0,04318	0,7624	0,4634	(F) : 0,559800
	IPC(-1)	9	89	0,07155	0,9444	
	IPC(-2)	0,000226	0,00872	-0,8467	0,4169	
		50	465			
		0,005330	0,00699			
		94	19			
		0,018462	0,25803			
		4	0			
		-0,18961	0,22393			
		9	8			

Source : Calcul des auteurs sur Gretl

Les résultats d'estimation montrent que l'équation de régression pour le taux de chômage est significative avec un R2 de 0,91, tandis que l'équation pour le taux d'inflation est significative avec un R2 de 0,79. L'équation pour l'évolution de la corruption n'est pas significative. Les tests de Fisher d'absence de restriction montrent que la restriction de tous les

retards pour les variables est valide sauf pour l'évolution de la corruption. En ce qui concerne les variables individuelles, on observe que l'évolution du taux de chômage est positivement corrélée à son propre taux de chômage retardé d'un trimestre, mais négativement corrélée au taux de chômage retardé de deux trimestres. Le taux d'inflation est positivement corrélé à son propre taux d'inflation retardé d'un trimestre, mais pas significativement corrélé à son taux d'inflation retardé de deux trimestres. L'évolution de la corruption est positivement corrélée à son propre taux d'évolution retardé de deux trimestres. Les statistiques de performance du modèle (AIC, BIC, HQC) indiquent que le modèle VAR avec un ordre de retard de 2 est préférable aux modèles avec un ordre de retard inférieur ou supérieur. Cela est également confirmé par les tests de Fisher d'absence de restriction qui montrent que toutes les variables à l'ordre de retard 2 sont statistiquement significatives pour la plupart des équations, sauf pour quelques cas où les retards supérieurs ou inférieurs sont exclus.

5.2.2.3. Essai d'estimation du modèle VECM(2) Chômage Inflation Corruption

Tableau 8 : Résultat d'estimation VECM : Chômage Inflation Corruption

Variable	Beta (vecteurs cointégrants)		Alpha (vecteurs d'ajustement)		
Taux du chômage	1,0000		-0,56895		
	(0,00000)		0,10824		
Taux d'inflation	0,00000		1,2356		
	(0,00000)		-0,76963		
IPC Evolution	-14,857		0,027321		
	(2,3049)		0,013058		
Variable endogène	Variables exogènes	Coefficients	Écarts-types	t-student	p-critique
Taux du chômage (Eq1)	const	0,398008	0,201557	1,975	0,0739*
	d_unemployment~_1	0,728136	0,156846	4,642	0,0007***
	d_inflation_ra~_1	-0,114010	0,0241097	-4,729	0,0006***
	d_corruption_e~_1	-3,70775	0,842639	-4,400	0,0011***
	EC1	-0,568947	0,110231	-5,161	0,0003***
	EC2	0,108242	0,0238303	4,542	0,0008***
Taux d'inflation (Eq2)	const	3,23582	1,00848	3,209	0,0083***
	d_unemployment~_1	0,881907	0,784773	1,124	0,2850
	d_inflation_ra~_1	0,0307846	0,120632	0,2552	0,8033
	d_corruption_e~_1	-9,93364	4,21611	-2,356	0,038**
	EC1	1,23562	0,551538	2,240	0,0467**
	EC2	0,769625	0,119234	-6,455	0,0000471***
IPC Evolution (Eq3)	const	-0,184219	0,0519008	-3,549	0,0046***
	d_unemployment~_1	0,00249009	0,0403877	0,06165	0,9519
	d_inflation_ra~_1	-0,00821161	0,00620822	-1,323	0,2128
	d_corruption_e~_1	0,144510	0,216979	0,6660	0,5191
	EC1	0,0273208	0,0283845	0,9625	0,3565
	EC2	0,0130581	0,00613628	2,128	0,0568*
*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1					
Mesure	Valeur				
Log Vraisemblance	-13,919395				
Déterminant de la matrice covariance	0,0010322078				
AIC	4,1082				
BIC	5,1374				
HQC	4,2105				

Source : Calcul des auteurs sur Gretl

Les tableaux ci-dessus représentent les résultats d'estimation du modèle vecteurs d'erreur de correction (VECM) avec un ordre de retard de 2 et le rang de cointégration qui est de 2 et avec une constante sans restriction.

Le vecteur cointégrant montre que l'inflation est positivement associée à elle-même et que le taux de chômage est positivement associé à lui-même. La corrélation évolutive de l'IPC de la corruption, quant à elle, est négativement associée à la fois à l'inflation et au chômage.

L'équation 1 concerne le taux de chômage et les coefficients d'ajustement montrent que les variables ont un impact significatif sur le taux de chômage. Les variables les plus significatives sont le chômage, l'inflation et la corruption. L'équation 2 porte sur l'inflation. Les résultats montrent que les écarts-types pour les variables indépendantes sont plus importants

que ceux de l'équation 1. Les coefficients d'ajustement montrent que les variables indépendantes ont un impact significatif sur l'inflation. Les variables les plus significatives sont la corruption, la corrélation évolutive de la corruption et l'écart-type 1 du chômage. L'équation 3 représente la corrélation évolutive de la corruption. Les coefficients d'ajustement montrent que les variables indépendantes ont un impact significatif sur la corrélation évolutive de la corruption. Les variables les plus significatives sont l'écart-type 1 de la corrélation évolutive de la corruption et l'écart-type 2 de l'inflation.

Le log de vraisemblance est négatif (-13,919395), ce qui est attendu dans une estimation de vraisemblance maximale. Le déterminant de la matrice de covariance est de 0,0010322078, ce qui est également cohérent avec une estimation de vraisemblance maximale.

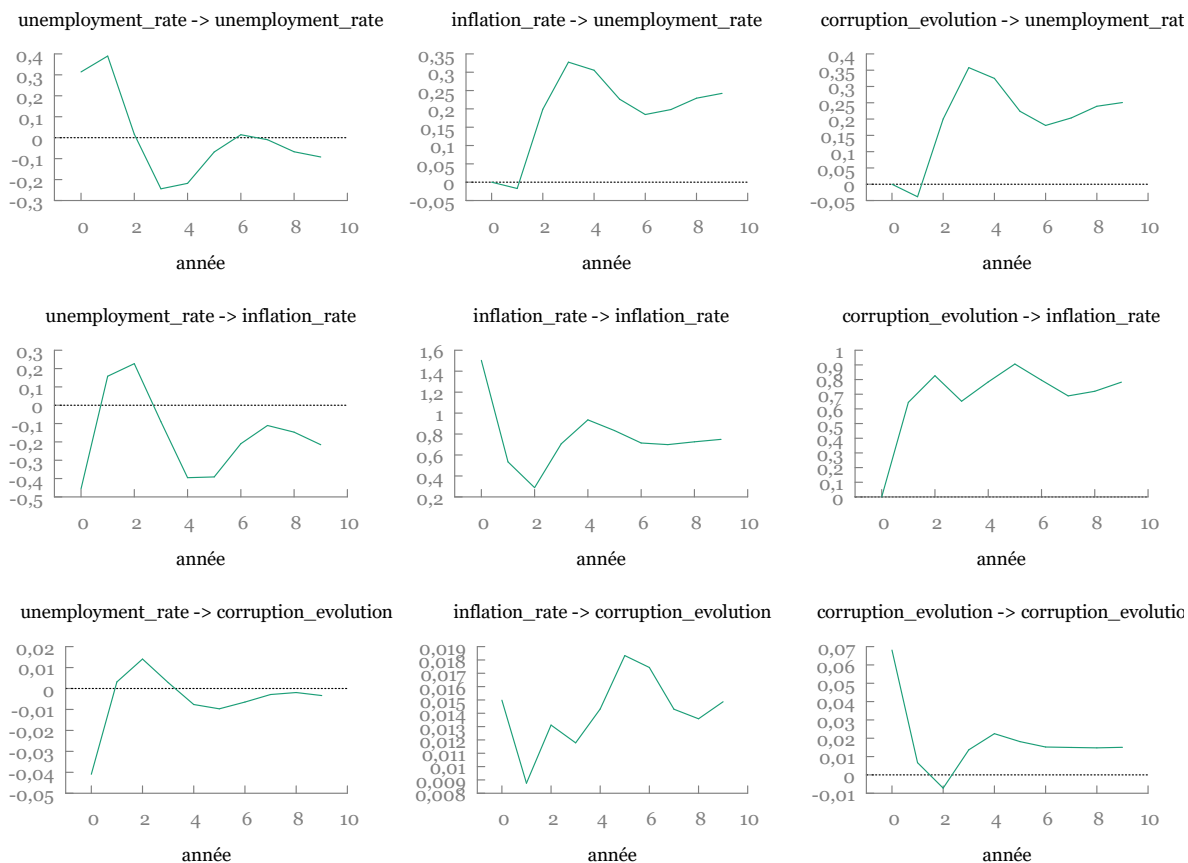
Les valeurs AIC, BIC et HQC sont toutes positives, indiquant que le modèle est adéquat pour les données. Les valeurs de R² pour chaque équation indiquent que les modèles sont appropriés pour les données, bien que l'équation 3 soit moins précise que les autres. Le Durbin-Watson pour chaque équation est proche de 2, ce qui suggère que les erreurs sont aléatoires et indiquent une absence d'autocorrélation.

Réponse aux chocs :

Réponses à un choc d'un écart-type du taux de chômage

On observe que le taux d'inflation augmente à la période 2, mais diminue ensuite progressivement jusqu'à la période 5, avant de remonter légèrement. Cette réponse suggère une relation négative entre le taux de chômage et le taux d'inflation. L'évolution de l'indice de perception de corruption diminue à la période 1, mais fluctue en suite autour de zéro sans tendance claire. Cette réponse suggère que le choc d'un écart-type de la variable taux du chômage n'a pas eu un effet significatif sur l'évolution de la corruption.

Le taux de chômage lui-même diminue à la période 3, mais ensuite augmente progressivement jusqu'à la fin des dix périodes. Cette réponse suggère que le choc initial de l'écart-type de la variable taux du chômage a un effet temporaire sur le taux de chômage, qui retrouve retrouvé son niveau initial au fil du temps.

Source : Calcul des auteurs sur Gretl

Réponses à un choc d'un écart-type du taux d'inflation

Lorsque l'inflation augmente d'un écart-type, les résultats montrent une augmentation de l'IPC de la corruption, ainsi qu'une augmentation de l'inflation elle-même. Les résultats suggèrent également que l'impact de l'inflation sur le taux de chômage est négligeable.

Réponses à un choc d'un écart-type de l'IPC de corruption

Ce résultat montre les réponses à un choc d'un écart-type de l'évolution de l'Indice de perception de la corruption. On peut voir que pour chaque période, il y a une variation dans les taux de chômage, d'inflation et d'évolution de l'IPC de la corruption en réponse à un tel choc. Plus précisément, l'effet sur le taux de chômage et le taux d'inflation semble relativement faible, tandis que l'effet sur l'IPC de la corruption est plus important.

5.3. Résultats de test de causalité entre les variables

L'analyse économétrique précédente montre qu'il existe une relation à long terme entre la croissance du revenu par habitant, la croissance du PIB par habitant et l'évolution de l'indice de perception de la corruption. Les réponses aux chocs suggèrent une corrélation positive entre la croissance économique et la croissance du revenu par habitant, ainsi qu'une corrélation négative entre la croissance économique et l'évolution de la corruption. Les variations de l'indice de perception de corruption ont un effet sur toutes les variables de réponse étudiées. Toutefois, ces résultats ne prouvent pas une relation de causalité, mais simplement une corrélation entre les variables étudiées.

Ainsi, nous analysons les relations causales entre les variables étudiées. Pour ce faire, nous utilisons le test de Granger. L'étude de Granger (1969) porte sur l'utilisation de modèles économétriques et de méthodes de spectres croisés pour l'analyse des relations causales. Il propose un nouveau test statistique pour mesurer la causalité dans les séries temporelles, qui est connu sous le nom de test de causalité de Granger.

Tableau 9 : Matrice de causalité entre les variables

	IPC_corruption_X	PIB/tête_X	Revenu/tête_X	Chômage_X	Inflation_X
IPC_corruption_Y	1.0	0.0000	0.0841	0.0025	0.0
PIB/tête_Y	0.0	1.0000	0.0000	0.0960	0.0
Revenu/tête_Y	0.0	0.0040	1.0000	0.0002	0.0
Chômage_Y	0.0	0.0000	0.0000	1.0000	0.0
Inflation_Y	0.0	0.0406	0.2833	0.0000	1.0

Source : Auteurs à partir du logiciel *Python* (statsmodels)

Les résultats du test de causalité de Granger sont calculés pour tous les décalages jusqu'à maxlag (dans notre cas, comme le nombre d'observation est 19, nous n'avons pas pu dépasser un décalage maximum de 5). En faisant une itération, le modèle donne des erreurs de calcul si le maxlage est au de-là de 5. Ainsi, la ligne dans la matrice est la réponse (Y) et les colonnes sont les séries de prédicteurs (X). La lecture de la matrice est comme suit : Si une valeur p donnée est inférieure au niveau de signification (0,05), alors, la série X correspondante (colonne) cause la série Y (ligne).

Par exemple, si nous prenons la valeur p de 0.0841 (supérieur à 0,05) qui (dans ligne 1, colonne 3), elle représente la valeur p de test de causalité de Grangers pour la variable croissance du revenu/tête_X ne causant pas l'évolution de l'indice de perception de corruption Y. Alors que la valeur 0.0 dans (ligne 3, colonne 1) fait référence à la valeur p de l'évolution de l'indice de Perception de la Corruption_X causant la croissance du Revenu/tête_Y.

Nous ne pouvons pas donc rejeter l'hypothèse nulle et conclure que la croissance du revenu par tête ne cause pas l'évolution de l'indice de perception de corruption. Autrement dit, la croissance du revenu par habitant ne permet pas d'améliorer l'indice de perception de corruption (ou encore la hausse du revenu par tête ne permet pas de combattre la corruption). L'inverse est faux, car l'évolution positive de l'indice de perception de corruption (la baisse de la corruption) cause la hausse du revenu par habitant. (car $p = 0.000 < 0.05$) (ligne 3, colonne 1).

En regardant les valeurs p dans le tableau ci-dessus, nous pouvons observer que presque toutes les variables (séries temporelles) dans le système sont interchangeables et se causent les unes les autres sauf pour les cas suivants :

- ✓ le taux de chômage ne cause pas la croissance du PIB/tête ($p = 0.0960 > 0.05$) (ligne 2, colonne 4). Ce résultat est évident car plus il y a trop de chômeurs, moins il y n'y pas de production. Autrement dit, le taux de chômage permet de ralentir ou freiner la croissance du PIB/tête.
- ✓ la croissance du revenu/tête ne cause pas l'inflation ($0.2833 > 0.05$) (ligne 5 colonne 3).
- ✓ la croissance du revenu/tête ne cause pas l'amélioration de la corruption ($0.0841 > 0.05$) (ligne 1 colonne 3).

Pour notre variable d'intérêt "Corruption", on observe que

- l'évolution positive de l'indice de corruption cause la croissance du PIB/tête, cette causalité est dans un double sens.
- l'amélioration de la lutte contre la corruption cause la hausse du revenu/tête mais l'inverse est faux

6. Conclusion et implications politiques

Cette étude a permis de prouver qu'il existe une relation à long terme entre la croissance du revenu par habitant, la croissance du PIB par habitant et l'évolution de l'indice de perception de la corruption. Les réponses aux chocs suggèrent une relation positive entre la croissance du PIB/tête et la croissance du revenu par habitant, ainsi qu'une relation négative entre la croissance du PIB/tête et l'évolution de la corruption. Par ailleurs, les variations de l'indice de perception de

corruption ont un effet sur toutes les variables de réponse étudiées. Toutefois, ces résultats ne prouvent pas une relation de causalité, mais simplement une corrélation entre les variables étudiées

En revanche, à partir du test de causalité que nous avons mené, le résultat montre que l'indice de Perception de Corruption est causalement lié au revenu par habitant et dans une moindre mesure au chômage et à l'inflation. Cela peut être interprété comme suit: une augmentation de la perception de la corruption a tendance à entraîner une hausse des revenus par habitant. Cela peut signifier que la corruption a un impact négatif sur l'économie. En d'autres termes, plus la corruption est perçue comme élevée, plus l'économie est susceptible de souffrir.

En termes d'implications politiques, nous pouvons suggérer que le gouvernement de Madagascar devrait prendre des mesures pour réduire la corruption, car cela peut contribuer à stimuler la croissance économique et à améliorer le bien-être de la population. Les politiques de transparence, de responsabilité et de lutte contre la corruption doivent être efficaces pour réduire la corruption et améliorer la confiance des citoyens dans les institutions gouvernementales.

Références bibliographiques

- Cherif, M., Dreger, C. (2016). Institutional determinants of financial development in MENA countries. *Review of Development Economics*, 20(3), 670-680. <https://doi.org/10.1111/rode.12192>
- Delgado, M. S., McCloud, N., Kumbhakar, S. C. (2014). A generalized empirical model of corruption, foreign direct investment, and growth. *Journal of Macroeconomics*, 42, 298–316. <https://doi.org/10.1016/j.jmacro.2014.09.007>
- Dusha, E. (2019). Persistent Inequality, Corruption, and Factor Productivity. *The B.E. Journal of Macroeconomics*, 19(2), 20180021. <https://doi.org/10.1515/bejm-2018-0021>
- Engle R.F., Granger C.W.J. (1987). Cointegration and Error-Correction : Representation, Estimation and Testing, *Econometrica*, 64, pp. 813-836.
- Engstrom, I., Soto (2017), "Gouvernance et Corruption", Document sur les Questions Générales, Rapport du FMI 17/224, <https://www.imf.org/~media/Files/Publications/CR/2017/French/cr17224f.ashx>
- Granger, C. W. J. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica*, 37(3), 424-438
- Hamilton, J. D. (1994). Time series analysis. Princeton University Press.
- Huang, C. (2016). Is corruption bad for economic growth? Evidence from Asia-Pacific countries. *The North American Journal of Economics and Finance*, 35, 247-256. <https://doi.org/10.1016/j.najef.2015.10.013>
- Ivanyina, M., Mourmouras, A., Rangazas, P. (2018). *The Macroeconomics of Corruption*. Springer Texts in Business and Economics. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-68666-0>
- Ivanyina, M., Mourmouras, A., & Rangazas, P. (2021). *The Macroeconomics of Corruption Governance and Growth*. Springer International Publishing., <https://doi.org/10.1007/978-3-030-67557-8>
- Johansen, S (1988). Statistical analysis of cointegration vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12(23):231-254. [https://doi.org/10.1016/0165-1889\(88\)90041-3](https://doi.org/10.1016/0165-1889(88)90041-3)
- Johansen, S. (1991). Estimation and Hypothesis Testing of Cointegration Vectors in Gaussian Vector Autoregressive Models. *Econometrica*, 59(6), 1551–1580. <https://doi.org/10.2307/2938278>
- Korniienko, M. V., Petrunenko, I. V., Yena, I. V., Pankratova, K. O., & Vozniakovska, K. A. (2020). Negative Effects of Corruption Offenses for the Country's Economy. *International Journal of Management*, 11(5).

- Malanski L., Póvoa, (2021), Economic growth and corruption in emerging markets: Does economic freedom matter?, *International Economics*, 166, 58-70
<https://doi.org/10.1016/j.inteco.2021.02.001>
- Midoun, S. (2016). The algerian economy governed by black corruption: an empirical study from 2002 to 2015. *Studies and Scientific Researches. Economics Edition* (24).
- Moiseev, N.A., Mikhaylov, A.Y., Varyash, I., & Saqib, A.H. (2020). Investigating the relation of GDP per capita and corruption index. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 8, 780-794.
[https://doi.org/10.9770/jesi.2020.8.1\(52\)](https://doi.org/10.9770/jesi.2020.8.1(52))
- Mustapha, N. (2014). The impact of corruption on GDP per capita. *Journal of Eastern European and Central Asian Research (JEECAR)*, 1(2), 5-5.
- Obamuyi, T.M., & Olayiwola, S.O. (2019). Corruption and economic growth in India and Nigeria. *Journal of Economics and Management*, 35, 80 - 105.
<https://doi.org/10.22367/jem.2019.35.05>
- Pinto, P. (2004). Credit and Corruption. Available at SSRN 523922.
<http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.523922>
- Sims, C. A. (1980). Macroeconomics and reality. *Econometrica*, 48(1), 1-48
<https://doi.org/10.2307/1912017>
- Stock, J. H., Watson, M. W. (1993). A simple estimator of cointegrating vectors in higher order integrated systems. *Econometrica*, 61(4), 783-820. <https://doi.org/10.2307/2951763>
- Ugur, M., & Dasgupta, N. (2011). Evidence on the economic growth impacts of corruption in low-income countries and beyond: a systematic review. *EPPI-Centre Social Science Research Unit, Institute of Education, University of London*, 1-134.
https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08ab3e5274a27b2000709/Corruption_impact_2011_Ugur_report.pdf
- Ventelou, B. (2003). La corruption dans un modèle de croissance : partis, réputation et choc. *Économie Publique/Public Economics*, (10). <https://doi.org/10.4000/economiepublique.534>

QIYMƏTLƏRİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN OBYEKTləri, FORMA VƏ METODLARI

Hacıyeva Nüşabə Aslan

i.f.d., dosent, Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Babakişiyeva Sevinc Firuddin

baş müəllim, Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Xəlilov Tahir Məmmədli

magistr, Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Dünya təcrübəsində qiymətlərin müəyyən olunmasında müəssisələrə verilən sərbəstlik təkcə istehlak tələbi ilə, bazar qiyməti ilə və əmtəə hərəkəti kanallarının iştirakçıları ilə deyil, həm də dövlətin təsiri ilə məhdudlaşdırılır. Belə məhdudiyyətin üç məsələsi mövcuddur:

1) Dövlət tərəfindən qiymətlərin təsbit olunması. Bu zaman dövlət qiymətləri özü qoyur. Qiymətin təsbit olunmasının ümumi formulası belədir:

Müəssisənin qiyməti = təsbit olunmuş qiymətlər

Dövlət qiymətləri üç üsulla təsbit edir:

- a) dövlət preyskurant qiymətlərini tətbiq etməklə;
- b) sərbəst bazar qiymətlərinin "dondurulması" ilə;
- c) inhisar qiymətlərini təsbit etməklə.

2) Dövlət tərəfinən qiymətlərin tənzimlənməsi. Burada dövlət müəssisənin özünün qiymət qoymasına uyğun olaraq onun üçün qayda müəyyən edir. Dünya təcrübəsində qiymətlərin tənzimlənməsinin aşağıdakı formaları vardır:

- a) əmtəələrin istehsalı və tədavülü sferasında dövlətin iştirakı ilə qiymətlərin tənzimlənməsi;
- b) əmtəə bazarlarının tələb və təklif balanslarına təsir etmək yolu ilə qiymətlərin tənzimlənməsi;
- c) antiinhisar qanunvericiliyi ilə tənzimləmə;
- d) gəlirlərin tənzimlənməsi siyasəti ilə;
- e) pul tədavülü sferası, eləcə də bu formaların əlaqələndirilməsi vasitəsilə konyunkturanın tənzimlənməsi.

Dünya təcrübəsində qiymətlərin tənzimlənməsinin aşağıdakı üsulları mövcuddur:

- a) qiymətlərin son hədd səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
- b) təsbit olunan preyskurant qiymətlərinə son hədd güzəştlərinin və ya əmsallarının müəyyən edilməsi;
- c) pərakəndə satış qiyməti elementlərinin son hədd kəmiyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- d) birdəfəlik qiymət artımlarının son hədd səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
- e) inhisar qiymətləri üzərində dövlət nəzarəti;
- f) dövlət müəssisələri tərəfindən qiymət qoyulması yolu ilə bazar qiymətlərinin tənzimlənməsi.

3) Sərbəst (müqavilə) qiymətlərin qoyulması. Bu zaman dövlət ədalətsiz rəqabətə və bazarın inhisarlaşdırılmasına bir sıra qadağalar tətbiq etməklə bazarda "oyun qaydasını" müəyyən edir. Həmin qadağalar aşağıdakılar ol bilər:

- a) qiymətlərin üfiqi təsbit olunmasına qadağa;
- b) qiymətlərin şaquli təsbit olunmasına qadağa;
- c) qiymət ayrı-seçkiliyinə qadağa;

- d) dempinqə qadağa;
- e) “ədalətsiz” qiymət reklamına qadağa.

Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi inhisarlaşma dərəcəsinin və inhisarların qiymətlərə təsirinin zəif olduğu, eləcə də milli inhisarların mənafeələrinin bir-birinə ziddiyyətlik dərəcəsinin daha az olduğu sahələrdə geniş tətbiq olunur. Bu sahələrə kənd təsərrüfatı, energetikanın bir neçə sahəsi, emalçılıq sənayenin ayrı-ayrı sahələri aiddir.

Hazırda bütün inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənir və buna uyğun olaraq, dolayısı yolla, ərzaq məhsullarının pərakəndəsatış qiymətləri də tənzimlənir. Qiymətlərin tənzimlənməsi bir sıra digər dövlət tədbirləri ilə tamamlanır: istehsalın birbaşa tənzimlənməsi (əkin sahələrinin, məhsuldar mal-qaranın sayının azaldılması, kvot və kontingentlərin tətbiq edilməsi), birbaşa subsidiyalar verilməsi və əsaslıvəsait qoyuluşu (istehsala, emala, infrastrukturaya), güzəştli kreditlər verilməsi və başqaları.

Qiymətlərin hökumət tərəfindən tənzimlənməsi fermer qiymətlərini elə səviyyədə saxlamağa imkan verir ki, fermer geniş təkrar istehsala nail olmaq üçün, bu qiymətlər ona müəyyən gəlirləri və yığımı əldə etməyə imkan versin. Kənd təsərrüfatının istehsal vasitələri qoyuluşundan asılılığı getdikcə artır, alınmış istehsal vasitələri isə istehsal xərclərinin və məhsulun dəyərinin böyük hissəsini təşkil edir. Ona görə də dövlətin əsas məqsədlərindən biri də fermerləri qorumaqdır, çünki onlar təchizat və satış üzrə öz tərəf müqabilləri - ASK sferasında ən iri inhisarlar qarşısına özləri üçün zəruri mal mübadiləsi şərtlərini və qiymət səviyyələrini qorumaq iqtidarında deyildirlər.

Inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsulları qiymətinin aşağı düşməsi meyli də vardır, çünki istehlakçılar həmişə qiymətin aşağı düşməsində maraqlı olduqları kimi, emal sahələrinin firmaları da kənd təsərrüfatı xammalının qiymətinin aşağı düşməsində maraqlıdırlar.

Bununla əlaqədar olaraq iki meylin - artma və azalma meyllərinin münasibəti qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənmə səviyyəsini təyin edir.

Kənd təsərrüfatı qiymətlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi ABŞ və Avropa Birliyi (AB) ölkələrində əsas aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

1. Dövlət tərəfindən formal olaraq qeyd edilmiş qiymətlər səviyyəsi tətbiq edilir (ABŞ), AB birliyi daxil olan bütün ölkələrdə qeyd edilməsi qiymət səviyyələrini müəyyən edir. Bu cür tənzimlənmə bazar qiymətlərinin müəyyən edilmiş yuxarı və aşağı hədd çərçivəsində dəyişilməsinə imkan verir. AB-də müəyyən edilmiş qiymət səviyyələri birliyin bütün ölkələri üçün məcburidir.

2. İstehsal vasitələri və kənd təsərrüfatı məhsullarının bazar qiymətləri dinamikasına və bu qiymətlər arasındakı nisbətə nəzarət;

3. Kənd təsərrüfatında istehsal məsrəflərinin dinamikasına nəzarət

4. Fermerlərdən kənd təsərrüfatı məhsullarının minimum zəmanət verilmiş qiymətlərlə almalı olan dövlət satınalma (tədarük) təşkilatlarının fəaliyyəti;

5. Bazar qiymətlərinin səviyyəsinə bir sıra köməkçi vasitələrlə təsir edilməsi;

6. Kənd təsərrüfatında gəlir və yığımın formalaşması prosesinin qiymətlərsistemi vasitəsilə idarə edilməsi;

7. İxrac qiymətlərinə əlavələr.

Qiymətlərin tənzimlənməsi kənd təsərrüfatında gəlir səviyyəsinin tənzimlənməsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Burada məqsəd fermer və fəhlələrin gəlirləri arasında nisbi uyğunluğa nail olmaqdır. “Qiymət və gəlirlər” siyasəti adlanan siyasətin mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir. Bu siyasət inkişaf etmiş ölkələrin kənd təsərrüfatında dövlət tənzimlənməsinin bütün sisteminin mərkəzi qüvvəsi və başlıca alətdir.

Dövlətin qiymətlərin əmələgəlməsi prosesinə təsiri qiymətlərin tənzimlənməsinin birbaşa və dolayısı metodlarının ümumi əlaqəsi ilə reallaşır. Bu metodların ölkələr və ayrı - ayrı dövrlər üzrə nisbətləri də müxtəlifdir.

Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin metodları iki qrupa bölünür:

1. Dolayı və ya iqtisadi metodlar.

2. Birbaşa və ya inzibati metodlar.

Qiymətləri iqtisadi metodlarla tənzimləyərkən dövlət qiymətləri tələb və təklif və ya qiymətin tərkib elementlərinə təsir göstərməklə dəyişdirir. Məsələn, dövlət pul - kredit siyasəti yürütməklə bazardakı məcmuu tələbə və məcmuu təklifə təsir göstərmiş olur. Vergi siyasəti isə qiymətlərin tərkib elementlərinə təsir göstərir.

Qiymətlərin birbaşa tənzimlənməsi başlıca olaraq ictimai istifadə (istehlak) sahələrində (elektroenergetika, nəqliyyat, rabitə, su təchizatı və s.) tətbiq olunur. Bu sahələrdə qiymət və tariflər adətən inhisarlarla münasibətdə aşağı və yüksək mənfəət normaları əsasında müəyyən olunur. Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi inhisarların marağına və onların dünya bazarında konkret mövqelərinə, ümumən ölkənin tələbatına cavab verə bilən iqtisadiyyatın yüksəkinkişaf sürətinin və struktur irəliləyişlərinin stimullaşdırılması üçün tətbiq edir.

Qiymətlərin tənzimlənməsinin dolayı metodları qiymətlərin özünə deyil, qiymətlərin əmələgəlməsi ilə bağlı olan amillərə təsir dairəsində ortaya çıxır. Buna misal olaraq, pul vəsaitlərinin emissiyası da daxil olmaqla, vergi, kredit və valyuta siyasətinin köməyi ilə məcmuu tələbin tənzimlənməsini göstərmək olar. Belə tədbirlər nəticəsində bir çox sahələrdə istehlak və məcmulluqla bağlı məsələlər stimullaşdırılır ki, bu da öz növbəsində istehlak malları bazarına və əhalinin tədiyyə qabiliyyətli tələbinin həcminə təsir göstərir.

Dövlət tənzimlənməsinin birbaşa metodları arasında hər şeydən əvvəl qiymətlərin inzibati qaydada müəyyən olunmasını qeyd etmək lazımdır. Bu metod bir çox ölkələrdə (Fransa, Belçika, Hollandiya və s.) geniş yayılmışdır. Göstərilən metodun tətbiqi nəticəsində iri istehlakçı inhisara əlavə gəlir əldə etməyə imkan verir, çünki onlar əmtəə və xidmətləri daha aşağı qiymətlərlə almağa müvəffəq olurlar. Son nəticədə bu istehsalın inhisarlarda təmərküzləşməsinə səbəb olur və kapital yığılımı üçün əlverişli şərait yaradır.

İndi isə bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin məcmuu birbaşa metodlarını ətraflı nəzərdən keçirək.

Fermer qiymətlərinin tənzimlənməsi sistemi ABŞ-da 1933-cü ildən fəaliyyətdədir. Bu sistemdə başlıca yeri əmtəə-kredit şirkətinin (ƏKŞ) girov qiymətləri (və ya dərəcələri) və girov əməliyyatları tutur. Girov qiymətləri (və ya dərəcələri) minimum zəmanət verilmiş qiymətlər funksiyasını yerinə yetirir. Onlar fermerlərin mənafeyini elə qoruyur ki, fermer bazar qiymətləri onların səviyyəsindən aşağı olması və kənd təsərrüfatı məhsullarının bazarda satışından minimum gəlir səviyyəsinin əldə edilməsinə zəmanət versinlər. ƏKŞ-nin (əmtəə-kredit şirkəti) girov əməliyyatları məhsulları girov qoyulmaqla fermerlərə kredit verilməsidir. Bu zaman girov qoyulmuş məhsul ya ƏKŞ-nin ambarlarında qəbul edilə bilər, ya da onu fermer özü saxlaya bilər. Kreditin məbləği verilən məhsulun həcmi və girov qiymətlərinə əsasən müəyyən edilir. Əgər bazar qiymətləri aşağı düşərsə, fermer girov qoyulmuş məhsulu əmtəə - kredit şirkətinin (ƏKŞ - nin) mülkiyyətinə verə bilər və bu zaman girov qiyməti minimum satış qiymətinə çevrilir. Bazar qiymətləri girov qiymətlərindən yüksək olduqda isə fermer girov qoyulmuş məhsulu götürdüyü krediti və onun faizini ödəmək şərtilə qaytara və onu bazarda satmaq imkanı qazanmış olur.

ABŞ-da tətbiq edilən **məqsədli qiymətlər** də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onların əsas funksiyası fermerlərin gəlirini müəyyən səviyyədə saxlamaqdan ibarətdir. Məqsədli qiymətlər bazar qiymətlərinin aşağı səviyyəsini müəyyən edir. Onlar bazarda fəaliyyət göstərmir, ancaq nizamlanmalı (kompensasiya edilməli) olan qiymət əlavəsini müəyyən etmək üçün gəlirləri və qiymətləri tənzimləyən aparat işçiləri ilə hesablaşmalarda istifadə edilir. **Qiymət əlavəsi** məqsədli qiymətlə satış qiymətinin (və ya girov qiymətinin), əgər məhsul ƏKŞ vasitəsilə satılırsa, fərqi kimi hesablanır. Qiymət əlavəsinin nizamlayıcı xarakteri ondan ibarətdir ki, o, fermer öz məhsulunu bazarda məqsədli qiymətlərdən aşağı satdığı halda həmin fərqi birbaşa hökumət qiymətləri formasında ödəyir.

Beləliklə, girov qiymətləri bazar qiymətlərindən (qiymətlər vasitəsilə isə gəlirlərin), məqsədli

qiymətlər isə fermerlərin gəlirlərinin tənzimlənməsinin başlıca alətidirlər. Girov qiymətlərinin səviyyəsinin dəyişilməsi iki problemin həllinə kömək edir:

1. Fermerlərin satışdan əldə etdikləri gəlirlərin səviyyəsinin saxlanması (istehlakçılar hesabına);

2. Kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının tənzimlənməsi.

ABŞ-in xarici bazarlarda dəbli bitkilər və pambıqla ticarətinin böyük həcmi nəzərə alaraq demək olar ki, girov qiymətlərinin yüksəldilməsi və aşağısalınması vasitəsilə ABŞ konqresi bu məhsulların dünya qiymətlərinin səviyyəsinə böyük təsir göstərir.

Avropa birliyində məhsul növlərindən asılı olaraq tənzimlənmə qiymətlərinin bir çox formaları vardır. Onlardan iki ən mühümü bunlardır: məqsədli (nəzarət yaxud istiqamətləndirilmiş) və müdaxilə qiymətləri.

Məqsədli qiymətlər Avropa birliyində müəyyən məhsul növünün qıtlığı hökm sürən rayonlar üçün nəzərdə tutulan topdansatış (ardıcıl olaraq nəzərdə tutulan bazar qiymətləri) qiymətləridir ki, onların əsasında astana və ona analoji olan “şlüz” qiymətlərinin səviyyəsi müəyyən olunur və bu qiymətlər daxilifermə qiymətlərini daha aşağı dünya qiymətlərinin təzyiqindən qorumağa xidmət edirlər. **Astana** qiymətləri başlanğıc səviyyəsinə görə məqsədli qiymətlərdən aşağı səviyyədədirlər, bununla belə, nəqliyyat xərclərini nəzərə almaqla o elə hesablanır ki, məqsədli qiymətlərin səviyyəsindən yüksək olsun. Beləliklə, məqsədli qiymətlər astana qiymətlərlə birlikdə qiymətlərin müdafiəsində yuxarı sərhəddi təşkil edirlər.

Yaponiyada dövlətin qiymətlərə və pul tədavülünə təsirinin spesifik mexanizmi fəaliyyətdədir və burada qiymətlərin dəyişilməsi mərkəzi bankın pul-kredit sferasında yeni qərarlar qəbul etməsi üçün əsas sayılır. Yaponiyada bütün qiymətlərin 19%-i birbaşa dövlət tərəfindən tənzimlənilir. Müvafiq nazirliklər şirkətlərin iştirakı ilə qiymətlərin minimum səviyyəsini müəyyən edirlər. Bu təkliflər hökumət tərəfindən təhlil edilir və yekunlaşdırılır.

Yaponiyada iqtisadçılar belə hesab edirlər ki, əgər qiymətlərin səviyyəsi hökumət tərəfindən tənzimlənməsə bazar mexanizmi normal fəaliyyət göstərə bilməz, çünki bu halda bazarda qeyri-normal vəziyyət yaranar, tələb və təklif arasındakı uyğunsuzluqlar dərinləşə bilər. Məsələn, qiymətləri mövsüməamillərdən asılı olan bir sıra məhsul növləri üzrə tələb və təklif balansında mövsümi tərəddüdlərin bərabərləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məhsullara olan tələbatın yüksək səviyyəyə qalxması qiymətlərin kəskin artmasına gətirib çıxarılmasının qarşısını almaq üçün Yaponiya hökuməti onların bazarda təklifin həcmi artırılması üzrə tədbirlərdən əlavə həmin məhsulların dolayı yolla qiymətlərinin tənzimlənməsinə çalışır.

İsveç hökuməti kənd təsərrüfatı siyasəti çərçivəsində qiymətlərin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalın rentabelliğini təmin edəcək səviyyədə saxlanmasını nəzərdə tutur. Bu zaman kəndli təsərrüfatlarına ölkənin başqa istehsal sahələrində çalışan maddə işçi qüvvələrinin gəlirləri ilə müqayisə ediləcək zəmanət verən qiymətlər səviyyəsi müəyyən olunur. Bu məqsədlə qiymətlərin tənzimlənməsi mexanizmindən və yerli istehsalçılar xarici bazarın rəqabət qabiliyyətli təzyiqindən qorumaq tədbirlərindən fəal istifadə olunur. Əmtəəlik məhsulun 50%-ə qədərini qiymətləri qanun şəkildə rəsmiləşdirilir. Süt istehsalı spesifik olaraq tənzimlənilir: hər il təhvil verilən südün müəyyən həcmi nəzərdə tutulur və südü təhvil verənlərə müəyyən hədlərdə sabit qiymətlər zəmanət edilir.

İqtisadiyyatın mühüm sahələrinin məhsullarının qiymətlərinin əmələ gəlməsinə dövlət tərəfindən həyata keçirilən müdafiə tədbirləri onların qiymətlərin artımına təsirini müşahidə etməklə həyata keçirilir və zəruri halda qiymətlərə nəzarət üzrə federal orqanlar tərəfindən qiymətlərin yaxud mənfəətin yuxarı hədləri müəyyən olunur. Yuxarı hədlər haqqında sərəncam və göstərişlər o halda qəbul edilir ki, qiymətlərin optimal səviyyəsi üzrə uyğun qərarlara nail oluna bilməsin. Qiymətlərin optimal səviyyəsini müəyyən etmək üçün isə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: müvafiq mənfəət həcmi əldə edilməsinin zəruriliyi, istehsal xərclərinin inkişaf meyli, xüsusi sahibkar xidmətləri və xüsusi bazar münasibətləri; ictimai mənafeələr.

Sovet hakimiyyəti illərində bütün müəssisələr dövlətin mülkiyyətində idi. Belə olan halda

şübhəsiz ki, burada antiinhisar siyasətindən söhbət gedə bilməzdi. Sosializmin süqutundan sonra isə bazarda dha çox paya malik və qiymətə nəzarət etmək imkanı olan müəssisələrin fəaliyyətinin tənzimlənməsi mexanizminin yaradılması zərurəti meydana gəldi. Hal-hazırda Azərbaycanda inhisarçı müəssisələrin yaranması və fəaliyyət göstərməsi qadağan edilməmişdir. Lakin, dövlət belə müəssisələr tərəfindən bazar mexanizmi çərçivəsində, tələb və təklifdən asılı olaraq qiymətin əmələ gəlməsinin məhdudlaşdırılmasına qarşı mübarizə aparır. Respublikamızda bazarın 35%-dən çoxunu ələ keçirmiş müəssisə inhisarçı hesab olunur. Ölkədə antiinhisar qanunvericiliyi qüvvədədir.

Dövlət tərəfindən dövlət bölməsindən kənara fəaliyyət göstərən müstəqil təsərrüfat subyektləri tərəfindən istehsal edilən və satılan malların qiymətləri üzərində əsassız olaraq nəzarətin həyata keçirilməsi **dövlət inhisarçılığına** aiddir. Təsərrüfat subyektləri inhisarçılıq fəaliyyəti göstərdikdə, yəni öz hərəkətləri ilə rəqabətin məhdudlaşdırılmasına səbəb olduqda və istehlakçıların mənafeyinin pozulmasına səbəb olduqda Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa kömək Komitəsi müvafiq tədbirlər görür. Məsələn, Komitə inhisarçı təsərrüfat subyektlərinin məhsullarının (xidmətlərinin) qiymətləri üzərində dövlət nəzarətinin müəyyən olunması, bəzi hallarda bu və ya digər məhsulun (xidmətin) bazar qiymətinin yol verilən həddinin təsbit edilməsinə nail ola bilər. Bundan başqa 2 iyun 1995-ci ildə "Haqsız rəqabət haqqında" qanun qəbul edilmişdir. Qanuna görə qiymətlərin artırılması nəzərdə tutulduğu günədək, yaxud qiymətlərin artmasına şərait yaratmaq məqsədilə əmtəələrin təsərrüfat dövriyyəsiindən çıxarılması və dövriyyəyə buraxılmaması haqsız rəqabət formalarına aid edilir. Səmərəli antiinhisar siyasəti yürütmək üçün əmtəə və xidmətlər bazarında daimtədqiqatlar aparmaq tələb olunur. Bunun üçün isə müvafiq dövlət orqanlarının kifayət qədər texniki və maliyyə imkanları olmalıdır. Lakin, Azərbaycanda müvafiq orqanların belə imkanlara malik olmamaları üzündən respublikamızda antiinhisar siyasətinin səmərəliliyini yüksəltmək istiqamətində gələcəkdə hələ çox işlər görülməlidir.

Dövlət tənzimlənməsinin birbaşa metodları ilə yanaşı qiymətlərin əmələ gəlməsi prosesinə təsir göstərən dolayı metodlar da mövcuddur və onlar əlaqəli şəkildə dövlət inhisar tənzimlənməsinin ümumi alətləri hesab edilir.

Qiymətlərin əmələgəlməsinə təsirin dolayı metodları Qərbi Avropa ölkələrində XX əsrin başlanğıcından tətbiq edilir. Burada qiymətəmələgəlmə metodları adətən, konyunkturanın dəyişdirilməsinə, maliyyələşdirmə, valyuta və vergi əməliyyatları sahəsində vəziyyətin sabitləşməsinə, ümumilikdə isə tələb və təklif arasındakı nisbətin normalaşdırılmasına yönəldilmişdir və makroiqtisadi xarakter daşıyırlar. Həmin metodlara dövlət tədarükü, vergi sistemi, pul tədaviülü və kredit sisteminin tənzimlənməsi, dövlət xərclərinin tənzimlənməsi və dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu siyasəti, amortizasiya normalarının qoyulması və başqaları aiddir. Bu metodların köməyi ilə dövlət tələb və təklif arasında tarazlığın əldə edilməsinə və saxlanmasına, bununla da bütün iqtisadiyyat miqyasında qiymətlərin uyğun və tədricən artımına nail olmağa çalışır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə qiymətlərin tənzimlənməsinin dolayı metodlarına, həmçinin, dövlət tərəfindən torpaq rentasının, uçot dərəcələrinin, əmək haqqının(əgər qiymətlərin birbaşa tənzimlənməsi ilə əlaqədar deyilsə), eləcə də qiymətlərin əmələgəlməsinə təsir göstərən digər amillərin tənzimlənməsinə yönəldilmiş fəaliyyətlər də aid edilir.

Müasir dövrdə dünyanın əksər ölkələrində, o cümlədən də Azərbaycanda pul-kredit siyasəti qiymətlərin iqtisadi metodlarla tənzimlənməsinin ən başlıca vasitəsidir. Pul kütləsi, pul dövriyyəsi, kredit qoyuluşları, faiz dərəcələri, həmçinin valyuta məzənnəsi ilə qiymətlər arasında qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Dövlət bu əlaqələrdən istifadə etməklə qiymətlərin ümumi səviyyəsinə nəzarət edə bilər. Pul-kredit siyasətinin isə bu alətləri vardır: mərkəzləşdirilmiş kreditlər, uçot dərəcəsi (mərkəzləşdirilmiş kreditlərə görə faiz dərəcəsi), məcburi ehtiyat normaları, qiymətli kağızlar bazarında əməliyyatlar, valyuta bazarına müdaxilə.

Bazar münasibətləri şəraitində qiymətlərin iqtisadi metodlarla tənzimlənməsinin əsas vasitələrindən biri də vergi siyasətidir. Azərbaycanda 12 vergi növü (xarici iqtisadi fəaliyyətdən tutulan vergilər daxil olmaqla) və 8 müxtəlif ayırmalar mövcuddur. İstər birbaşa, istərsə də dolayı vergilərin qiymətlərlə mürəkkəb əlaqələri vardır. Qiymətqoyma müəssisələrin, vergitutma isə dövlətinən başlıca maliyyə problemidir. Məhsul və xidmətlərin satışından əldə olunan vəsaitlər əvvəl müəssisənin büdcəsinə, oradan isə dövlət büdcəsinə (onun bir hissəsi) daxil olur. Şübhəsiz ki, qiyməti qaldıran vergilər olmasaydı, bəzi sahələrdə əmələ gələn qiyməti aşağı salan dotasiyalar da olmazdı. Birbaşa vergilərdən fərqli olaraq, dolayı vergilər bir qayda olaraq qiymətin struktur elementi kimi çıxış edir. Azərbaycanda tətbiq olunan dolayı vergilərin əsas növləri bunlardır: əlavə dəyər vergisi, gömrük rüsumları, royalti və aksizlər. Dolayı vergilər faktiki olaraq qiymətin üzərinə edilən nominal əlavədən başqa bir şey deyildir. Maliyyəçilər sosial sığortaya və müxtəlif büdcədən kənar fondlara ayırmaları vergi adlandırmırlar. Lakin, bu tədiyyələr müəssisələrin fəaliyyətinə ciddi təsir göstərir və vergilərə xas olan fiskal funksiyanı yerinə yetirir, həmçinin qiymətin şişirdilməsində də öz rolunu oynayır.

Son illərdə qiymətlərin dolayı metodlarla tənzimlənməsi praktikası öz əhəmiyyətini itirməkdədir. Bu hər şeydən əvvəl müasir bazarın inhisar tənzimlənməsi ilə yüksək dərəcədə bağlılığı ilə və onunla məhdudlaşması ilə əlaqədardır. Bu vəziyyət inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinə xasdır. Əksər məhsulların qiymətləri iri inhisar formaları tərəfindən müəyyən olunur. Tələbin dəyişməsi ilə inhisarlar əvvəllər müəyyən edilmiş qiymətləri saxlayaraq istehsalhəcmi tez-tez dəyişirlər.

Bir çox hallarda qiymətlərə nəzarətin birbaşa metodları ilə dolayı metodları ziddiyyət təşkil etməyərək üzvi əlaqələnilir: ümumi inflyasiya qarışıq siyasət və qiymətlərin əmələgəlməsi prosesinə dolayı metodlarla təsirlə bağlı tədbirlər bilavasitə dövlət tənzimlənməsinin birbaşa metodları ilə tamamlanırlar. Dövlət qiymətlərini hərəkət rejiminin müəyyən olunması yolu ilə, onların sabit səviyyədə “dondurulmasının” köməyi ilə, istehsal xərclərinin ayrı-ayrı maddələrinə nəzarət etmək vasitəsilə müəssisələrin məhsullarının qiymətləri səviyyəsini müəyyən etməklə bağlı qərarlarına müdaxilə edir. Beləliklə, kortəbii bazar mexanizmi inhisarlar tərəfindən tənzimlənmə ilə birlikdə geniş təkrar istehsal üçün normal şəraitin təmin edilməsi ilə bağlı birbaşa dövlət-inhisar tənzimlənməsi ilə tamamlanır.

Bazar münasibətləri şəraitində inhisar və təbii inhisarlar tərəfindən istehsal olunmayan məhsul və xidmətlərin də qiymətlərinin inzibati yolla tənzimlənməsinə yol verilə bilər. Bu zaman qiymətlərin inzibati metodlarla tənzimlənməsi maksimal, minimal və təsbit olunmuş qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Qeyd edək ki, qiymətləri inzibati metodlarla tənzimləyərkən bazarın qanunauyğunluqlarını nəzərə almaq lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bazar münasibətləri şəraitində qiymətlərin ən başlıca tənzimləyicisi bazar və rəqabətdir. Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi isə yalnız qiymətlərin bazar mexanizmi çərçivəsində tənzimlənməsini tamamlamaq məqsədi güdür. Ona görə də qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin müəyyən həddi olmalıdır. Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi müəssisələrin ziyanla işləməsinə gətirib çıxarmamalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bazar özü-özünü tənzimləyən mexanizmdir. Bazar alıcı və satıcıların hərəkətlərinə təsir göstərən istəniləndəyişikliyə avtomatik olaraq uyğunlaşır. Lakin, hökumət qiymətlərin tələb və təklifdən asılı olaraq dəyişmək qabiliyyətini lüzumsuz olaraq məhdudlaşdırma bilər. Fərz edək ki, dövlət hər hansı əmtəənin minimal qiymətini müəyyənləşdirir. Adətən, minimal qiymətin müəyyənləşdirilməsi nəticəsində əmtəəyə olan tələb azalır. Təklif isə çoxalır və tarazlıq vəziyyətində ola bilən kəmiyyəti üstələyir. Nəticədə əmtəənin satılmamış izafi kəmiyyəti əmələ gəlir. Belə olan halda satıcılar həmin əmtəəni “qara bazarda” satmağa cəhd göstərəcəklər. İndi isə fərz edək ki, dövlət əmtəənin qiymətinin yuxarı həddini müəyyənləşdirir. Bu halda əmtəənin təklifi azalacaq, ona olan tələb isə artacaqdır. Nəticədə qiymətin yuxarı həddinin müəyyən olunması qıtlığa səbəb olacaqdır. Bu hal həm də əmtəənin qeyri-leqal yolla satılacağı “qara bazarın” meydana çıxmasına gətirib çıxara bilər. “Qara

bazarın” meydana gəlməsinin əsas səbəbi alıcıların dövlət tərəfindən müəyyən olunmuş qiymətə nisbətən daha yüksək qiymət ödəmək istəyidir. “Qara bazardakı” əməliyyatlar həm alıcıların, həm də satıcıların mənafeyinə uyğundur. Analoji vəziyyət əmtəə üzərində təsbit olunmuş qiymətlərin müəyyənləşdirildiyi təqdirdə də əmələ gəlir. Qiymətlərin təsbit olunması qıtlığın, növbələrin, qara bazarın və s. halların əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Göründüyü kimi sərbəst rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərən bazarda qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi məhsul həcmnin azalması ilə nəticələnə bilər. İnhisarın hökm sürdüyü bazarda isə qiymətin yuxarı həddinin müəyyənləşdirilməsi istehsalın həcmnin artması və səmərəliliyin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Çünki inhisarçılar daha az məhsulu daha yüksək qiymətə satmağa meyl göstərirlər.

Qiymətlərin tənzimlənməsində əhalinin gəlirlərinin indeksləşdirilməsi mühüm rol oynayır. Qiymətlərin artımı və inflyasiya templərinin güclənməsi əmək haqqı ölçülərinin müəyyən olunmasında, əmanət kassalarına qoyulan əmanətlərin, müəssisənin pul yığımlarının və s. müəyyən edilməsində həmin amilin nəzərə alınması zəruriliyi haqqında mühüm məsələ qoymuşdur. Bu isə qiymətlərin və gəlirlərin indeksləşdirilməsi əsasında həyata keçirilir.

İnflyasiyanın nəticələri cəmiyyətdə iqtisadi və sosial münasibətlərin bütün sistemində əks olunur. Qiymətlərin artımı iqtisadiyyatda maddi və mənəvi qiymətlilərin proporsiyalarının dəyişməsinə səbəb olur və bazarda bütölkədə həm əmtəə kütləsi üzrə və həm də ayrı-ayrı əmtəə və xidmətlər üzrə tələb və təklif nisbətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

İnflyasiyanın əhəmiyyətli ölçülərində xərc elementlərinin strukturu dəyişir. Bir qrup resurslar daha da bahalaşır, digər qrup isə əksinə ucuzlaşır, çox hallarda qənaətcillik pozulur yaxud əksinə, material və pul resurslarının istifadəsində israfçılıq güclənir.

Əhalinin və müəssisələrin real gəlirlərinin səviyyəsi və strukturu dəyişir, onların tədiyyə qabiliyyətli tələbi əmanət və yığımların hesabına ödənilir. Yüksək inflyasiya templərində puldan sürətlə geri çəkilmə halına rast gəlinir və hər hansı üsulla pulun maddi qiymətlilərə çevrilməsi cəhdi müşahidə olunur. Müxtəlif əhali təbəqələrinin gəlirlərində və həyat səviyyəsində sosial bərabərsizlik artır. Əhalinin və müəssisə gəlirlərinin inflyasiya qiymət düşməsindən qorunması üzrə tədbirlərin istifadə olunması zəruriliyi meydana çıxır. İnflyasiya cəmiyyətdə kredit münasibətləri sisteminə də əhəmiyyətli təsir göstərir. İqtisadi ədəbiyyatda inflyasiyanın ictimai istehsalın struktur dəyişməsinə müsbət təsir nəticələri də qeyd olunur. Vəsaitlərin bir qrup sahələrdən digər sahələrə axını stimullaşdırılır, qiymətlərin və əhali gəlirlərinin müntəzəm olaraq dəyişməsi cəmiyyətdə sosial münasibətlərin geniş kəskinləşməsinə səbəb olmur, bir qrup əmtəə və xidmətlərin qıtlığı ixtisar olunur və digər qrup əmtəə və xidmətlərin istehlak artımı dayandırılır.

İqtisadi islahatlar başlandıqdan sonra uzun müddət qiymətlərin artım tempi nominal əmək haqqının artım tempini üstələmişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri minimum əmək haqqı sisteminin mövcudluğu olmuşdur. Belə ki, minimum əmək haqqının qalxması nəticəsində avtomatik olaraq hamının əmək haqqı qalxırdı. Bu da son nəticədə qiymətlərin qalxmasına səbəb olurdu. Qiymətlərin qalxması nominal əmək haqqının qaldırılmasının effektini heçə endirirdi. Respublika Prezidentinin 11 mart 1996-cı il tarixli fərmanı ilə minimum əmək haqqı ilə əməyin ödənişi arasındakı asılılıq ləğv edildi. Bununla da dövlət hamının eyni zamanda deyil, əhalinin ayrıca götürülmüş kateqoriyasının əmək haqqını qaldırmaq imkanı əldə etdi. Artıq təcrübədə sübut olundu ki, əmək haqqının ünvanlanmış şəkildə qaldırılması inflyasiyanın sürətlənməsinə gətirib çıxarmır. Məsələn, 1996-cı il sentyabrın 23-də təhsil, səhiyyə, kütləvi informasiya vasitələri, bədən tərbiyəsi və sosial təminat sistemində çalışanların əmək haqqının 40% artırılması haqda sərəncam verildi. Bu sərəncam 400 min vətəndaşın əmək haqqının artması ilə nəticələndi. Lakin, inflyasiyanın tempi yüksəlmədi.

İnflyasiyanın ölçülməsi bir sıra göstəricilərin tətbiqi vasitəsilə həyata keçirilir. Daha geniş tətbiq olunanlar aşağıdakılardır:

- 1) qiymətlər indeksi, manatın alıcılıq qabiliyyəti indeksi;

2) inflyasiya templəri, əmək haqqı indeksi, əhalinin real gəlirləri indeksi.

Gündəlik təsərrüfat fəaliyyəti təcrübəsində daha geniş tətbiq olunan göstəricilər qiymət indekslərindən, inflyasiya templərindən və əmək haqqı indekslərindən ibarətdir.

Qiymət indeksləri dövlət statistika orqanları tərəfindən hesablanır və müntəzəm (hər həftə) olaraq mətbuatda dərc olunur.

Topdansatış qiyməti indekslərinin, kənd təsərrüfatı məhsuluna tədarük qiymətlərin və ticarət növləri: dövlət, kooperativ, azad bazar ticarəti üzrə pərakəndə (istehlak) qiymətlərinin hesablamaları ayrıca aparılır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində əmtəə və xidmətlər üzrə qiymət göstəricilərinin praktiki əhəmiyyəti getdikcə artmaqdadır. İstehlak bazarında inflyasiya proseslərini kəmiyyətcə xarakterizə edən bu göstəricilər dövlətin sosial proqramlarının formalaşdırılması və dəqiqləşdirilməsində, sahibkarlar və muzdlu işləyənlərin münasibətlərin tənzimlənməsində və digər iqtisadi problemlərin həllində fəvqəladə vasitə kimi çıxış edir.

Son illərə qədər respublikanın istehlak sektorunda inflyasiya göstəricisi kimi əmtəə və xidmətlərin pərakəndə qiymətlərinin (tariflərinin) indeksindən istifadə olunur. Bu göstərici 1990-cı ildən başlayaraq, pərakəndə satış üzrə əmtəə və xidmətlərin faktiki dəyər göstəricilərinin müqayisəli qiymətlərdə ölçülməsi məqsədi ilə hesablanır.

Lakin ciddi tənzimlənən qiymətdəyişmə prosesindən azad qiymətlərə keçid, habelə pərakəndə ticarət indeksinin inflyasiyanın real miqyasının ölçülməsinə imkan yaratmaması, Azərbaycanın müasir iqtisadi şəraitinə və beynəlxalq statistik standartlara uyğun gələn, daha dürüst göstəricilər sisteminin hazırlanması tələbini irəli sürmüşdür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hal-hazırda orta istehlakçı tərəfindən müntəzəm alınan daha vacib əmtəə və xidmətlər məcmusu dəyərinin dəyişilməsini müəyyənləşdirən beynəlxalq standart istehlak qiymətlərinin indeksidir (İQİ). **İQİ-nin əsas təyinatı** əhali tərəfindən (qeyri-istehsal xarakterli) istehlak məqsədi ilə alınan əmtəə və xidmət qiymətlərinin ümumi səviyyəsinin zaman içərisində dəyişilməsinin ölçülməsindən ibarətdir. Başqa sözlə desək, İQİ zaman keçdikcə əhali tərəfindən istehlak edilən mal və xidmət növlərinin qiymətlərinin dəyişməsinin ölçməyə xidmət edir.

Onu da qeyd edək ki, inflyasiyanın qiymətləndirilməsində hesabat nöqtəsi kimi cari dövrün istehlak yığımını (Paaşe formulu) və ya bazis dövrünün istehlak yığımını (Laspeyres formulu) götürmək olar. Laspeyres formulu qiymətlərin həqiqi artımını bir qədər şişirdir, Paaşe formulu isə azaltmağa meyllidir. Bundan əlavə, Paaşe formulu əmtəələr və xidmətlər yığımına vaxtaşırı, yenidən baxmağı tələb edir. Eyni zamanda, bu formulun tətbiqi bilərəkdən nəticəni saxtalaşdırmağa gətirib çıxarır. Belə ki, əvvəlcədən olmayan xidmət və mal növlərinin zənbilə əlavə olunması ehtimalı çox böyükdür. Buna görə də, əsasən, Laspeyres formulu istifadə edilir.

İndeksin həqiqətə uyğunluğu qeyd olunmuş istehlak səbətinin tərkibi və təmsilçiliyindən, səbətdə daxil olan mal və xidmətlərin qiymətlərinin dəyişməsinin düzgün qeydə alınmasından, tərkibin, strukturun və digər amillərin vaxtaşırı yeniləşməsindən asılıdır.

İstehlak qiymətləri indeksinin çatışmayan cəhəti istehlak səbətinin sabit götürülməsidir. Çünki, zaman keçdikcə, köhnə əmtəələr yenilərlə, nisbətən ucuzları ilə əvəz edilir. Bu xətalardan yaxa qurtarmaq üçün beş ildən bir istehlak səbətinin strukturuna baxmaq lazım gəlir.

Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, indeksləşdirilən kəmiyyət rolunu əmək haqqı, pensiya, müavinətlər, təqaüd və müxtəlif sosial ödənişlər (bəzən sosial proqramlar) eləcə də gəlir vergisi şkalası oynaya bilər.

Əmək haqqının indeksləşdirilməsinə üç prinsipial yanaşma mümkündür:

Birincisi, əmək haqqının tam indeksləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bütün əlavə ödəncilər ora daxil edilir və indeksləşdirmə sonuncunun kəmiyyətindən asılı olmayaraq, həyata keçirilir.

İkincisi, indeksləşdirmə əmək haqqının minimum həddi ilə məhdudlaşır. Bu cür indeksləşdirmə 1959-1968-ci illərdə Fransada tətbiq edilmişdir.

Üçüncüsü, əmək haqqının nizamlanması onun səviyyəsindən asılı olaraq, həyata keçirilir,

yəni minimum əmək haqqı alanlar tam kompensasiya alır, əməkhaqqı artdıqda isə kompensasiya azalır. Bu sistem 70-ci illərdən Belçikada, ABŞ və Kanadanın bəzi sənaye sahələrində tətbiq edilmişdir.

Tənzimləmə münasibətinin əsas elementi indeksləşdirmənin astanasıdır. Bu, qabaqcadan dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş qiymət artımında elə səviyyədir ki, həmin səviyyəyə çatdıqda indeksləşdirmə həyata keçirilir. Astananın müəyyən edilməsində əsasən iki cür yanaşmadan istifadə edilir:

Birincisi, dövlət müəyyən vaxt üçün ölkədəki qiymət artımının sürətindən kifayət qədər yuxarı rəsmi astana müəyyən edir və bununla da əhalinin müxtəlif qruplarının real gəlirlərinin güclü qiymət sıçrayışlarından müdafiəsinə təminat verir.

İkincisi, qiymət artımına uyğun olaraq, gəlirlərin artırılmasını nəzərdə tutan sxemə əsaslanır.

İndeksləşdirmə siyasətinin çoxnövlü məqsədlərindən ikisi ən başlıca yer tutur. Hər şeydən əvvəl, indeksləşdirmənin faktiki və formal məqsədi əhalinin qeyd olunmuş istehlak nemətləri yığımını almaq qabiliyyətini saxlamaqdır.

İkinci məqsəd əhalinin işləyən hissəsi ilə sosial proqramlar üzrə müavinət alan hissənin həyat səviyyəsi arasındakı sabit münasibətin saxlanılmasıdır. Bu məqsəd ona görə vacibdir ki, nominal əmək haqqının artım sürəti bu və ya digər səbəbdən istehlak bölməsindəki qiymət artımının sürətindən geri qalır. Bu halda sosial proqramlar üzrə 100%-lik indeksləşmə süni surətdə bu proqramlar üzrə müavinət alanların digərlərindən ayrılmasına gətirib çıxarır.

Hər şeydən əvvəl, yaşayış minimumunun kəmiyyətini müəyyən etmək lazımdır. Bu göstəricisin əhaliyə pul ödənişinin minimal ölçüsünü əsaslandırmaq, yoxsulluq sərhəddini və eləcə də aztəminatlı ailələrin sayını müəyyən etmək mümkün deyildir. Buna görə də bu göstərici müasir dövrdə başlıca rol oynayır və bölgü sisteminin əsasında durmalıdır.

Respublikamız üçün ən çox uyğun gələn istehlak qiymətləri indeksidir. Lakin bu indeksin hesablanması üçün istifadə olunan istehlak malları və xidmətlərinin seçilməsinə əsasən hesablanması metodikası ciddi dəqiqləşdirmələr tələb edir. Elə əmtəə və xidmətlər seçilməlidir ki, istehlakın strukturu geniş əks olunsun.

Gəlirlərin hər birinin özünəməxsus indeksləşdirmə mexanizmi vardır. Əmək haqqının indeksləşdirilməsində əsas problem indeksləşdirmə kəmiyyətini müəyyən etməkdir. Nəzəri cəhətdən minimum əmək haqqı, tariflər, vəzifə maaşları, fərdi əmək haqqı və əmək haqqı fondu indeksləşdirmə kəmiyyəti ola bilər. Bu zaman hər şeydən əvvəl, tarif sistemi nəzərə alınmalıdır. Belə ki, əmək haqqının aşağı səviyyəli diferensiasiyasında aşağı səviyyələrin indeksləşdirilməsi süni eyniləşdirməyə gətirib çıxarır. Yaşayış minimumunu qiymətləndirmək üçün xüsusi konstruksiyalı qismən indeksləşdirilən, əmtəələr və xidmətlər səbətinə əsaslanan istehlak qiymətləri indeksi məqsədə uyğundur.

Qiymətləri və əmək haqqını indeksləşdirərkən aşağıdakı ardıcılığa əməl olunması tövsiyə edilir:

- 1) Statistik məlumatlar üzrə qiymətlərin dəyişilməsi indeksi müəyyən edilir;
- 2) Minimal yaşayış minimumunun baza kəmiyyəti dəqiqləşdirilir.
- 3) Əhalinin Sosial müdafiəsi və Məşğulluq Nazirliyinin metodikası üzrə keçən dövr ərzində əmək haqqının baza kəmiyyəti dəqiqləşdirilir.
- 4) Əmək haqqının baza kəmiyyətinə onun kompensasiya kəmiyyəti əlavə oluna bilər. Bu kəmiyyət dövlət orqanlarının cari dövrdə qiymət və gəlirlərin indeksləşdirilməsi haqqında qayda ilə müəyyən edilən qərarla ifadə olunur.
- 5) Alınan kəmiyyətə müəssisənin mənfəəti hesabına əlavə qoyula bilər.
- 6) Əmək haqqının alınmış ümumi kəmiyyəti keçən dövr ərzində onun baza kəmiyyəti ilə indeksləşdirilir.
- 7) Əmək haqqının dəyişməsi indeksi qiymət indeksi ilə müqayisə edilir.

Minimum istehlak büdcəsi cəmiyyətin minimum səviyyə kimi qəbul edilmiş həddən aşağı olmayan hazırkı səviyyəsində insanın əsas fizioloji və sosial-mədənitələbatının ödənilməsinə təmin

edəcək istehlak mallarının və xidmətlərin dəyərini əks etdirir. Onu da qeyd etmək ki, minimum istehlak büdcəsinin dəyəri aztəminatlılığın (yoxsulluğun) həddini müəyyən edir və ondan aztəminatlı vətəndaşların müdafiəsinə yönəldilən ünvanlı sosial siyasətin aparılmasında, habelə istehlak mallarının və xidmətlərin qiymətlərinin artması şəraitində vətəndaşların pul gəlirlərinin və əmanətlərinin indeksləşdirilməsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində istifadə edilir. Bununla yanaşı, minimum istehlak büdcəsindən əmək haqqının, pensiyaların, müavinətlərin, təqaüdlərin və digər sosial ödəncələrin, habelə sosial sahənin ictimai müəssisələrində dövlət tərəfindən əhalinin sosial xidmətinə sərf olunan xərclərin minimum məbləğinin müəyyən edilməsində, əhalinin aztəminatlı təbəqələrinə sosial yardım göstərilməsi üzrə respublika və yerli proqramların işlənilib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində, əhalinin həyat səviyyəsində baş verəcək dəyişikliklərin proqnozlaşdırılmasında, vətəndaşların istehlakının elmi cəhətdən əsaslandırılmış normativlərə uyğunlaşdırılmasında mərhələlərlə yaxınlaşdırılmasını təmin edəcək xalq təsərrüfatı strukturunun formalaşmasında bir meyar kimi istifadə edilir.

Ümumiləşdirilmiş şəkildə götürüldükdə, istehlak səbəti - insanın normal fizioloji fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri olan istehlak mallarının məcmusundan ibarətdir. İstehlak səbətinə daxil olan mallar geniş spektrə malikdirlər. Bura həm yaşayış evləri, avtomobillər, elektroenergetika malları, həm də ərzaq mallarından tutmuş geyim əşyalarına kimi bütün mallar daxil edilmişdir. Bu malları bəzən birinci dərəcəli zəruri əşyalara (qida, yaşayış evi, geyim şeyləri) və təmtəraqlı əşyalara (ətilər, xəz kürklər, zərgərlik məmulatları və s.) ayırırlar. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir şəxs üçün təmtəraqlı əşyaları olan mallar, başqa bir şəxs üçün birinci dərəcəli zəruri əşyalar sırasına daxil ola bilər və ya bir neçə il bundan əvvəl təmtəraqlı əşyası sayılan mal bu gün adicə, birinci dərəcəli zəruri olan əşyalar sırasındadır. Eyni zamanda, istehlak səbətinə müxtəlif xidmətlərdən istifadə olunması da daxil edilmişdir. Məsələn, müxtəlif məişət və mexanizmlərin təmiri, pullu xidmətlər və s. Əmtəə ilə xidmət arasında, xarakterik xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, o qədər də kəskin fərq yoxdur. Sivilizasiyanın inkişafı ilə yanaşı, material və xidmətlərə olan tələbatlar getdikcə yaxınlaşacaq və hər ikisi vahid tələb kimi çıxış edəcəklər.

İnsanın mal və xidmətlərə olan maddi ehtiyacını tamamilə ödəmək mümkün deyildir. Bunu sadə bir təcrübə ilə sübut etmək. Tutaq ki, bizdən indi malik olmadığımız, lakin lazım olan mal və xidmətlərin siyahısını tərtib etməyi xahiş edirlər. Siyahının tərkibinə müəyyən vaxt sərf etdikdən sonra, onun çox böyük olduğunu görəcəyik. Lakin vaxt keçdikcə yeni-yeni tələbatlar meydana çıxacaq və bu siyahıya yeni-yeni malların adı əlavə olunacaqdır. Çünki yeni məlumatların sürətli təzahürü bizim iştahımızı gücləndirir; geniş reklam kompaniyası isə bu məlumatları keçinməyin qeyri-mümkünlüyünü bizə təlqin edir.

İstehlak səbətinin öyrənilməsi ümumiləşdirilmiş şəkildə götürüldükdə iki amildən ibarətdir. Bunlardan birincisi, bəlkə də ən mühümü əhalinin sosial müdafiəsi ilə əlaqədardır. İkincisi isə, istehlak səbətinə təsir edən amillərin həddən artıq çox və iri miqyaslı olması ilə bağlıdır. Belə ki, istehlakçının gəliri, malların qiymətləri, istehlakçının zövqü, alınacaq malın istehlakı üçün nə dərəcədə faydalı olması, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri, malların keyfiyyəti məsələləri, bazarın rəqabət qabiliyyəti, geniş reklam kompaniyası, vergilər, cəmiyyətdə formalaşan adət və ənənələr və s. kimi amillər istehlak səbətinin formalaşmasına öz əhəmiyyətli təsirini göstərə bilirlər.

Şübhəsiz ki, yuxarıda sadalanan amillərin hamısı yalnız və yalnız normal bazar mexanizmi şəraitində fəaliyyət göstərərək, istehlak səbətinin formalaşmasına təsir etmək qabiliyyətində olurlar. İstehlakçının zövqü sabit faydalılığı saxlamaq üçün bir malın kəmiyyətini azaldaraq qurban verməklə, sonradan o biri malın kəmiyyətinin bərabər artırılmasına nail olmaq üçün əvəzetmənin son hədd normasının azaldılmasını əks etdirir.

İstehlak səbətinin formalaşdırarkən istehlakçı bazardakı mal və qiymətlərin keyfiyyətinə, müxtəlifliyinə böyük diqqət yetirir. Yüksək keyfiyyətli və müxtəlifçalarlı mal və xidmətlər isə yalnız və yalnız yüksək rəqabət şəraitində istehlak bazarına çıxarılır. Rəqabət firmaları məcbur edir ki, onlar ən səmərəli istehsal texnologiyasını mənimsəsinlər. Bəzi firmaların mütərəqqi istehsal

texnologiyalarından istifadə edə bilməmələri, onların səmərəli istehsal miqdarlarından istifadə edən digər firmalar tərəfindən yüksək rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərən istehlak bazarında sıxışdırılmasına gətirib çıxarır. Son nəticədə isə yenə də istehlakçı qazanır.

Məhsulun keyfiyyəti parametrlərinin çoxluğu, onun satışı zamanı satıcı tərəfindən göstərilən xidmətlərin cəlbədiciyi istehlakçını bu məhsula doğru istiqamətləndirir. Reklam kompaniyası da daxil olmaqla, yuxarıda şərh etdiyimiz bu amillərin hamısı, istehlak səbətinin formalaşmasına qeyri-qiyमत amilləri kimi (onları çox zaman marketinq amilləri də adlandırırlar) təsir göstərilir.

Istehlak səbətinin formalaşmasına təsir edən amillər toplusundan biri də vergilərdir. İqtisadçılar vergiləri progressiv, proporsional və regressiv kimi tiplərə ayırırlar. Bu təyinatlar vergi dərəcələri ilə gəlirlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin əsasında formalaşdırılmışdır.

Cəmiyyətdə formalaşmış adət və ənənələrin də istehlak səbətinin formalaşmasına böyük təsiri olduğunu qeyd etmişdik. Qida məhsullarına, geyim əşyalarına və s. istehlak mallarına olan ictimai və dini qadağalar və ya məsləhət görmələr, əsrlər boyu formalaşmış baxışlar istehlakçını məcbur edir ki, o öz istehlak səbətinə formalaşdırarkən, onların çəkdiyi məhdudiyyət xəttindən kənara çıxmasın. İstehlak səbəti bir nəfərin və ya ailənin xərclərinin əsas maddələri aşağıdakılar üzrə formalaşır: ərzaq məhsulları; geyim, ayaqqabı; dərmanlar, sanitariya-gigiyenik vasitələr; mebel, qab-qacaq, təsərrüfat malları; tütün məmulatı; mənzil-kommunal xidmətləri; mədəni-maarif xərcləri; məişət xidmətləri; nəqliyyat xidmətləri; rabitə xidmətləri; müalicə və istirahət; uşaqların məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində olması; vergilər və digər məcburi ödənişlər.

Istehlak səbətlərinin struktur tərkibi respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının nəticələri və istehlak standartlarının dəyişməsi, həmlikarlar ittifaqlarının və istehlakçıların hüquqlarının müdafiə cəmiyyətlərinin təklifləri nəzərə alınmaqla Nazirlər Kabineti tərəfindən üç ildə bir dəfədən az olmayaraq, baxılıb təsdiq edilir.

Təsdiq olunmuş minimum istehlak büdcəsinin ərzaq üzrə istehlak səbətinin dəyər həddi xəstəxanalarda, məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələrində, təhsil ocaqlarında və sosial sahənin digər ictimai müəssisələrində vətəndaşların yeməyinəçəklikən xərc normalarının müəyyən edilməsi üçün əsasdır.

Анализ продовольственной безопасности Алматинской области

Уразалина Алина Аскарровна

Студентка 4 курса, специальность Экономика, Университет Нархоз

Руководитель ст. преподаватель Умырзакова А.А.

В настоящее время во всем мире все более актуальной становится проблема продовольственной безопасности. Практически все страны уделяют огромное внимание по решению данного вопроса, путем разработки государственных программ, планов, а также реформ в области аграрного сектора для улучшения продовольственного снабжения страны. Продовольственная безопасность прежде всего заключается в том, чтобы, все население страны было обеспечено необходимыми продуктами, которые в свою очередь должны быть соответствующего уровня качества и пригодны к потреблению. Также неотъемлемым компонентом продовольственной безопасности выступает уровень доходов населения позволяющий приобрести необходимое для здорового питания количество продуктов. Поэтому для экономики страны важно проводить анализ составляющих продовольственной безопасности, на государственном и региональном уровне с целью обезопасить себя от внутренних и внешних угроз связанных непосредственно с обеспечением продовольствия.

На данный момент существует огромное количество научных трудов и исследований различных авторов, описывающих в своих работах определения и методики оценки продовольственной безопасности. Понятие затрагивает собой достаточной большой круг экономических направлений начиная от состояния агропромышленного комплекса, которому больше уделяется внимание в трудах Алтухова А.И., Водясова П.В., так как от данной сферы непосредственно зависит самообеспеченность государства необходимым продовольствием. В работах Серовой В.Е., Антамошкиной Е.Н и др. акцент дается на социально-экономические показатели – уровень жизни и финансовое состояние населения регионов и страны, так как под продовольственной безопасностью понимается уровень доступности продукции. Также в работах исследователей не редко отмечается что продовольственная безопасность может зависеть от качества продукции присутствующей на рынке страны, а потребляемые продукты безопасны для здоровья населения, и соответствуют всем нормам потребления.

Для анализа продовольственной безопасности региона, а именно Алматинской области, была применена методика комплексной оценки степени продовольственной безопасности СРПБ, принадлежащая Оловянникову Д.Г. [1].

Данная методика включает в себя комплекс показателей позволяющих более точно определить уровень продовольственной безопасности региона. СРБП определяется следующим образом:

$$\text{СРБП} = \text{Физическая доступность (Ф)} + \text{Экономическая доступность (Э)} + \text{Достаточность потребления (Д)} + \text{Качество продовольствия (К)} + \text{Устойчивость производства (У)}$$

Физическая доступность Алматинской области

Физическая доступность представляет собой количество продуктов питания необходимых для населения региона, в достаточном количестве соответствующее всем нормам потребления для обеспечения здоровой жизнедеятельности человека. Данный

показатель выражается через коэффициент покрытия экспортом импорта по продовольственным товарам (1.1) а также через коэффициент самообеспечения (1.2).

- 1) Коэффициент покрытия экспортом импорта показывает во сколько раз экспорт региона превышает в нем импорт и рассчитывается по формуле:

$$Kn = \frac{Ex_{\text{прод.тов}}}{Im_{\text{прод.тов}}} \quad (1.1)$$

Где: $Ex_{\text{прод.тов}}$ – экспорт продовольственных товаров региона за период;

$Im_{\text{прод.тов}}$ – импорт продовольственных товаров региона за период

- 2) Коэффициент самообеспеченности характеризует на сколько объем производства региона может обеспечить себя собственной продукцией.

$$Kc = \frac{П_{\text{факт}}}{Ч \times H_{\text{нормеб.}}} \quad (1.2)$$

Где: $П_{\text{факт}}$ – фактический объем производства продовольственных товаров;

$Ч$ – численность населения региона за рассматриваемый период;

$H_{\text{нормеб.}}$ – рекомендуемые нормы потребления на одного человека

Для определения физической доступности были проанализированы данные по экспорту и импорту продовольственных товаров Алматинской области (табл.1), а также объемы производства потребительских товаров за период с 2019 – 2021 год.

Таблица 1. Данные по экспорту и импорту Алматинской области за 2019-2021гг.

Товарная группа	2019 г.		2020 г.		2021 г.	
	Экспорт, млн \$	Импорт, млн \$	Экспорт, млн \$	Импорт, млн \$	Экспорт, млн \$	Импорт, млн \$
Вода, напитки, спирт	8,9	48,4	10,2	67,7	11,5	117,8
Готовые продукты из мяса и рыбы	0	7,9	0,1	3,9	0	5
Готовые продукты на основе муки	23	24,9	40,3	25,4	60,8	36,7
Зерно	18	2,5	35,3	5,4	27	15,3
Какао и продукты из него	1,1	13,4	2,3	16,3	3,5	18,8
Кофе, чай, пряности	1,2	6,7	3,1	9,3	4,2	9,7
Масла и жиры	1	5,6	1,3	5,6	1,2	9,4
Маслосемена	11,2	6,2	6	5,4	2	6,6
Молочная продукция, яйца, мед	12	49,3	16,8	62,5	22,8	75,2
Мясо и субпродукты	9,1	19,9	5,2	18,8	10,4	16,9
Овощи, клубнеплоды и зернобобовые	7,6	31,4	5,7	17,9	6,7	15,3
Плодоовощная продукция	0,1	11,6	0,6	13,1	1,3	23,3
Продукты перемола	23,9	2	17,4	1,9	12,7	5
Прочие животные продукты	0,4	0,3	0,2	0,3	0,6	0,3
Прочие растительные продукты	0,1	0	0,2	0	0,1	0,1
Разные пищевые продукты	7,5	7,1	10,4	9,9	11,8	12,8
Рыба и морепродукты	19,5	2,7	20,4	0,8	13,6	1,7
Сахар и сахаристые изделия	5,1	12,4	5,6	11,7	5,8	33
Табак	92,6	163,5	68,3	148,4	72,1	166,7
Фрукты и орехи	10,2	57,5	2,8	37,3	2,8	47,8
Итого	252,5	473,3	252,2	461,6	270,9	617,4
<i>Примечание: составлено автором на основе данных банка развития РК</i>						

По данным таблицы 1 объемы экспортных товаров Алматинской области в два раза уступают импортным, также показатель импорта в 2021 году вырос на 33,8% по сравнению с предыдущим периодом, объем экспорта же увеличился на 7,4%.

Результаты объемов производства продовольствия региона в сопоставлении с физиологическими рациональными нормами потребления в расчете на все население региона (таблица 2) отражают на сколько регион может обеспечить себя собственным производством.

Таблица 2. Объем производства Алматинской области за 2019-2021гг.

Наименование	2019 г.	2020 г.	2021 г.	ед. изм.	нормы потребления	ед /на чел.
Молоко	792837,5	847523,3	818158,1	тн	301	кг/год
Мясо	224950,91	229802,3	237605,86	тн	78,4	кг/год
Картофель	757800	785800	789800	тн	100	кг/год
Овощи	995400	997300	1066500	тн	149	кг/год
Зерно	1331584,7 57	1 377 700,0	1 361 700,0	тн	109,0	кг/год
Рыба и рыбопродукты	3653	5368	5299	тн	33,0	кг/год
Сахар и кондитерские изделия	96852	103838	153680	тн	14,0	кг/год
Яйца	47514,010 5	44778,5685	36179,1585	тн	11,925	кг/год
Итого	4250592,1 78	4392110,17	4468922,11 9	тн	796,3	кг/год
Примечание: составлено автором на основе данных агентства по статистике РК						

По объему производства Алматинская область может в полном объеме обеспечить себя необходимым продовольствием, на что указывает коэффициент самообеспечения значение которого составило практически за весь анализируемый период 2,5 раза, так за два года производство увеличилось на 2,5% и составило 4,5 млн. тонн. продукции в год (таблица 3).

Таблица 3. Показатели физической доступности Алматинской области

	Показатель	Значение			Уровень ПБ
		2019	2020	2021	
Физическая доступность	Коэффициент покрытия импорта Кп	0,533	0,546	0,439	Низкий 0,3-0,75
	Коэффициент самообеспечения Кс	2,596	2,654	2,663	Высокий 0,50-0,74

Таким образом расчет коэффициентов покрытия и самообеспечения за период с 2019 – 2021 года показывают, что показатель физической доступности Алматинской области находится на допустимом уровне. Не смотря на то что объемы импорта в регионе достаточно высоки и имеют тенденцию к росту, тем не менее уровень производства продукции показывает достаточно хороший результат, и говорит о том что регион может не только обеспечить себя, но и реализовать товары в другие регионы страны.

Экономическая доступность

Экономическая доступность подразумевает способность населения, обусловленная определенным уровнем доходов и цен, приобретать необходимые продукты питания в том

количестве, которое необходимо для ведения здорового и активного образа жизни. Экономическая доступность складывается из следующих коэффициентов:

1) Коэффициент бедности определяется как отношение между численностью населения, которое имеет доходы ниже прожиточного минимума, установленного по региону, и общим количеством населения региона. (1.3)

$$Кб = \frac{Ч_{дпм}}{Ч_{общ}} \quad (1.3)$$

Где: $Ч_{дпм}$ – численность населения имеющего доходы ниже прожиточного минимума;
 $Ч_{общ}$ – общая численность населения региона

2) Коэффициент покупательской способности отражает соотношение между прожиточным минимумом и средним доходом на душу населения рассматриваемого региона. (1.4)

$$Кпс = \frac{Пм}{Д} \quad (1.4)$$

Где: Пм – прожиточный минимум установленный в регионе
Д – среднедушевой доход по региону

3) Коэффициент концентрации доходов или другими словами, индекс Джинни показывающий на сколько неравномерно распределены доходы между различными слоями населения.

Показатели и уровень экономической доступности по Алматинской области приведены в таблице 4.

Таблица 4. Показатели экономической доступности Алматинской области

	Показатель	Значение			Уровень ПБ
		2019	2020	2021	
Экономическая доступность	Коэффициент бедности Кб	2,9 (%)	4,0	4,2	Недопустимый (> 0,2)
	Коэффициент покупательной способности Кд	0,371	0,383	0,385	Низкий (0,21-0,7)
	Коэффициент концентрации доходов Кдж	0,281	0,286	0,280	Допустимый (0,11-0,3)

По рассчитанным данным экономическая доступность Алматинской области находится на среднем уровне, негативную роль в показателе сыграли коэффициенты бедности и покупательской способности.

Численность населения Алматинской области составляет более 2 млн человек и говоря о том на сколько население может позволить себе покупать необходимые продовольственные товары, то 4% населения региона имеют доходы ниже прожиточного минимума, что составляет порядка 88 тыс. человек, и говорит о том что данная часть населения вынуждена ограничивать себя в тех или иных нуждах, что значительно влияет на показатели уровня бедности составивший 4,2% (таб. 4), если рассматривать уровень в

динамике то по сравнению с 2019 годом показатель увеличился на 40%, обосновано данное увеличение кризисом пандемии, а также растущим темпом инфляции в стране.

Что касается коэффициента покупательской способности, то среднедушевой доход населения в 2021 году вырос на 11,5% по сравнению с предыдущим периодом говоря о положительной динамике и увеличении покупательской способности населения, а величина прожиточного минимума увеличилась на 12%, что сказалось на увеличении коэффициента (таб.4).

Равномерность распределения доходов между населением (или к. Джини) в области составил 0,28, уменьшившись на 2,1%, показывая небольшое сокращение разрыва между величиной дохода.

Достаточность потребления

Достаточность потребления продовольствия показывает количество продуктов питания, которые необходимо потребить населением в минимальном размере, обусловленном медицинскими нормами потребления. Показатель включает в себя 2 коэффициента:

- 1) Коэффициент достаточности, который показывает калорийность продуктов питания, потребляемых населением.
- 2) Коэффициент структуры питания показывает отклонение фактического питания населения региона по основным группам продуктов в среднем на душу населения от научно обоснованных физиологических норм потребления. Расчет отклонения производится по каждому отдельному продукту, затем по полученным результатам выводится среднее значение, которое и будет показывать коэффициент структуры питания.

Таблица 5. Показатели норм потребления по Алматинской области за 2019-2021гг., в среднем на душу населения в год, кг

Группы продуктов	Показатель потребления по региону			Норма потребления	Отклонение от норм		
	2019	2020	2021		2019	2020	2021
Хлебопродукты и крупяные изделия	153,0	157,6	154,7	109	44,0	48,6	45,7
Мясо и мясопродукты	91,4	97,8	97,0	78,4	13,0	19,4	18,6
Рыба и море продукты	15,1	15,2	14,7	14	1,1	1,2	0,7
Молоко и молочные продукты	249,1	255,3	243,1	301	-51,9	-45,7	-57,9
Яйца шт.	193,1	191,9	180,9	265	-71,9	-73,1	-84,1
Масла и жиры	15,5	15,1	14,5	10,4	5,1	4,7	4,1
Фрукты	78,1	74,0	71,9	132	-53,9	-58,0	-60,1
Овощи (без картофеля)	93,1	88,0	83,6	149	-55,9	-61,0	-65,4
Картофель	44,1	46,0	42,8	100	-55,9	-54,0	-57,2
Сахар, мед, джем, кондитерские изделия	46,0	46,9	49,4	33,0	13,0	13,9	16,4
Примечание: составлено автором на основе данных агентства по статистике РК							

В структуре питания населения региона по данным таблицы выявлено что население употребляет не достаточное количество продуктов по отношению к рекомендуемым министерством здравоохранения нормам. В большей степени отклонение выявлено по следующим наименованиям продуктов: молочные продукты, яйца, фрукты и овощи, это существенно отражается на значении коэффициента, по данным наименованиям отклонение составляет практически 50 кг в год на одного человека (таб.5). Анализируя динамику среднее отклонение от норм потребления в 2021 году выросло на 17.3%

Что касается коэффициента достаточности, то по калорийности питания в Алматинской области по данным статистического агентства составляет 3555 Ккал., увеличившись на 2,2% в 2021 году. Данные приведены в таблице 6.

Таблица 6

Показатели достаточности потребления Алматинской области

	Показатель	Значение			Уровень ПБ
		2019г.	2020г.	2021г.	
Достаточность потребления	коэффициент достаточности Кк	3479	3555	3555	Высокий (> 3050)
	коэффициент структуры питания	-21,3402	-20,3845	-23,9091	Низкий (-30) - (- 15)

Достаточность потребления по коэффициенту структуры питания находится на низком уровне, так как выявлено значительное отклонение от установленных норм потребления достигшим разрыв практически в 15%, Коэффициент калорийности показывает достаточно положительный результат в питании населения региона превышая пороговые значения. Но в тоже время коэффициент структуры питания отклоняется от норм потребления на 20%.

Устойчивость продовольственной системы

Для более точной оценки продовольственной безопасности региона был введен дополнительный показатель устойчивости, предложенный в работе Анищенко А. [3] в свою очередь который был приведен в трудах Гумерова Р. [2]. Показатель определяет потенциальные производственные возможности изучаемого региона. Данный показатель включает в себя 8 составляющих таких как:

- 1) Энергообеспеченность на 100 га посевной площади
- 2) Отношение коэффициентов обновления и выбытия основных средств
- 3) Доля удобренной посевной площади
- 4) Доля населения занятого в сельском хозяйстве
- 5) Заработная плата работающих в сельском хозяйстве по отношению к средней заработной плате по региону
- 6) Рентабельность сельского хозяйства
- 7) Кредиторская задолженность по отношению к выручке
- 8) Доля убыточных сельскохозяйственных предприятий по региону

Расчеты показателей устойчивости продовольственной системе показаны в таблице 7.

Таблица 7. Показатели устойчивости продовольственной системы Алматинской области за 2019-2021гг.

	Показатель	Значение			Уровень ПБ
		2019	2020	2021	
Устойчивость продовольственной системы	Коэффициенты обновления и ликвидации основных средств	0,556	0,532	0,571	Низкий (0,51-0,80)
	Мощность сельскохозяйственной техники на 100 га посевной площади (л.с.)	589,12	615,2	627,4	Высокий (>380)
	Доля площади, удобренной органическими и минеральными удобрениями, в общей посевной площади	3,223	4,148	3,744	Недопустимый (<20.0)
	Доля населения, занятого в сельском хозяйстве, в общей численности занятых в экономике региона	20,626	20,669	20,551	Высокий (>20.1)
	Заработная плата работающих в сельском хозяйстве по отношению к средней заработной плате по региону	0,959	0,882	0,769	Высокий (>90.1)
	Рентабельность сельского хозяйства	33,8	33,5	34,7	Высокий (>31.1)
	Кредиторская задолженность по отношению к доходу от реализации	0,590	0,750	0,7612	Низкий (55.1-80.0)
	Доля убыточных сельскохозяйственных организаций в общем количестве сельскохозяйственных организаций	0,291	0,347	0,391	Недопустимый (>30.1)
Примечание: источник [3]					

Устойчивость продовольственной системы базируется на основе анализа АПК региона, его состояния и производственных возможностей.

Согласно рассчитанным данным на основе статистической информации, доля населения, занятого в сельском хозяйстве, составила 20% (таб.7), начиная с 2019 года по

данному показателю наблюдается не большое снижение на 0,8%, свидетельствуя о том, что количество рабочих в сельском хозяйстве сокращается. Что касается заработной платы то размер среднего дохода человека занятого сельским хозяйством составил на 2021 год 159 000 тенге увеличиваясь по сравнению с прошлыми периодами на 7,2%, однако в соотношении с доходами по региону коэффициент показывает снижение (таб.7), данное обосновано тем что заработная плата по всей области за тот же период показала рост в 23% и составила 207 000 тенге, устанавливая большой разрыв получаемых доходов работниками между АПК и средним показателем по региону.

По производственным мощностям регион показывает отличные результаты в расчете на 100 гектаров посевной площади приходится 627,4 лошадиных сил мощности сельскохозяйственной техники что в среднем составляет 7,8 единиц на 100 га., однако судя по коэффициенту обновления и ликвидации основные технические средства АПК имеют практически 57% износа, что не совсем хорошо сказывается на производственной эффективности региона.

Экономическое состояния АПК Алматинской области скалывается положительным образом показатель рентабельности на 2021 год составил 34,7%, однако присутствует большой процент кредиторской задолженности АПК области, где около 75% дохода от реализации нужно на покрытие обязательств по кредитам. Доля же, убыточных предприятий составила 35%, то есть 8 из 23 предприятий, которые получили убыток в 2021 году.

Определение уровня продовольственной безопасности

Для того чтобы выявить степень продовольственной безопасности Алматинской области все данные по показателям были сведены в одну общую таблицу, где следующим шагом является определение оценки СРПБ по каждому рассматриваемому коэффициенту. Оценка выставляется в соответствии с присвоенным уровнем критерия, установленного на основании пороговых значений (таб.1). Высокий – 1; Допустимый – 2; Низкий – 3; Недопустимый – 4;

После проставления оценок, выводится их суммарное значение по которому будет определен уровень продовольственной безопасности региона. Максимальное значение суммы показателей составляет 60 баллов, соответственно недопустимый уровень продовольственной безопасности варьируется от 44 - 60 баллов, низкий уровень от 45 - 31 баллов, допустимый от 30-16 баллов, и минимальное значение 15 баллов означает максимально допустимый (высокий) уровень продовольственной безопасности региона. Данные об оценке продовольственной безопасности Алматинской области представлены в таблице 8.

Таблица 8. Результаты оценки продовольственной безопасности Алматинской области за 2019-2021гг.

Показатель		Значение			Уровень критерия			оценка
		2019	2020	2021	2019	2020	2021	
Ф	Коэф поктытия импорта Кп	0,533	0,546	0,439	Низкий	Низкий	Низкий	3
	Коэффициент самообеспечения Кс	2,596	2,654	2,663	Высокий	Высокий	Высокий	1
Э	коэффициент бедности КБ	2,9	4,0	4,2	Недопустимый	Недопустимый	Недопустимый	4
	коэффициент покупательной способности Кд	0,371	0,383	0,385	Низкий	Низкий	Низкий	3
	коэффициент концентрации доходов Кдж	0,281	0,286	0,280	Допустимый	Допустимый	Допустимый	2
Д	коэффициент достаточности Кк	3479	3555	3555	Высокий	Высокий	Высокий	1
	коэффициент структуры питания	-21,34	-20,38	-23,91	Низкий	Низкий	Низкий	3
У	Коэффициенты обновления и ликвидации основных средств	0,556	0,532	0,571	Низкий	Низкий	Низкий	3
	Энергообеспеченность на 100 га посевной площади	589,1	615,2	627,4	Высокий	Высокий	Высокий	1
	Доля площади, удобренной минеральными удобрениями, в общей посевной площади	3,223	4,148	3,744	Недопустимый	Недопустимый	Недопустимый	4
	Доля населения, занятого в сельском хозяйстве, в общей численности занятых в экономике области	20,62	20,67	20,55	Высокий	Высокий	Высокий	1
	Заработная плата работающих в сельском хозяйстве по отношению к средней заработной плате по области	0,959	0,882	0,769	Высокий	Допустимый	Допустимый	2
	Рентабельность	34,1	33,5	34,7	Высокий	Высокий	Высокий	1
	Кредиторская задолженность по отношению к выручке	0,591	0,750	0,761	Низкий	Низкий	Низкий	3
	Доля убыточных сельскохозяйственных организаций в общем количестве сельскохозяйственных организаций	0,292	0,348	0,391	Низкий	Недопустимый	Недопустимый	4

Сумма баллов СРПБ Алматинской области составила 36, данное свидетельствует о низком уровне безопасности региона. Важную роль в оценке сыграли показатели экономической доступности, а именно высокий уровень бедности и покупательская способность населения. Физическая доступность показала, что доля импорта региона составляет 50% и данное определяет высокую зависимость региона от импортных товаров. Также свое влияние оказал показатель устойчивости продовольственной системы, в котором отражены проблемы с техническим состоянием основных средств сельского хозяйства, недостаточное количество удобренных посевных площадей и высокие показатели предприятий АПК по выплате обязательств и кредитам.

Система региональной продовольственной безопасности позволила провести всесторонний анализ, затрагивающий множество факторов продовольственной безопасности, так или иначе напрямую или косвенно влияющих на нее в целом. Так в ходе работы был определен уровень продовольственной безопасности Алматинской области и выявлены основные проблемы и трудности, влияющие на данный показатель. Для повышения безопасности региона следует обратить внимание на проблемы экономического характера, связанные с увеличением темпа инфляции, который в свою очередь отражается на доходах населения и их покупательской способности. Касаясь сельского хозяйства области нужно, провести обновление части производственных мощностей АПК, а также увеличить количество удобренных посевных площадей. Затрагивая финансовую сферу следует обратить внимание на количество кредиторской задолженности предприятий сельского хозяйства и принять меры по снижению кредитной нагрузки на данный сектор.

Chemical Sciences

INVESTIGATION OF THE PERFORMANCE PROPERTIES OF MINERAL HYDRAULIC OILS CONTAINING MEDIUM ALKALINE CALCIUM ALKYL SALICYLATE IN COMBINATION WITH ANTI-WEAR ADDITIVES

Turkane Memmedova

Azerbaijan State Oil and Industry University, Chemical technology, Technology of organic substances and high molecular compounds

Ayralova Tamara

PhD, Azerbaijan State Oil and Industry University, Chemical technology, Technology of organic substances and high molecular compounds

Abstract: The current stage of economic development in the developed countries of the world is characterized by high rates of development of high technology industries, among which an important place in the oil refining industry is given to high quality lubricating oils. Hydraulic oils for industrial equipment make up a significant part of the total production of industrial oils. In recent years, due to the modernization of the designs of hydraulic systems and the re-equipment of enterprises, the requirements for the quality of oils have increased significantly.

To ensure competitiveness in the domestic and foreign markets of hydraulic oils, as well as to reduce dependence on foreign additive manufacturers, it is necessary to carry out systematic work to organize the production of highly efficient additive packages. [1]

To achieve this goal, it is necessary to establish the relationship between the structure of the alkyl radical in the composition of commercial di-alkyl-di-thiophosphate (ZDDP) additives and the key performance properties of hydraulic oils.

Key words: *mineral hydraulic oils, anti-wear additives, investigation of the performance properties of mineral hydraulic oils, alkaline calcium alkyl salicylate hydraulic oils*

To develop the composition of the additive package, the most common among researcher method of mixing commercial additives of various functional effects was used. The authors of [3] argue that in order to create high-level hydrolytically stable hydraulic oils, it is necessary to use free-ash di-alkyl-di-thiophosphate additives, and therefore we studied both additives containing zinc – di-alkyl-di-thiophosphates, selected based on the results of research (ZDDP IV, ZDDP V) and free-ash amine salt of di-alkyl-di-thiophosphoric acid (VNIINP-715). Samples of oils based on SN-350 (II group according to API) with the content of these additives in the amount of 0.4% mass, oil with 0.2% mass of medium alkaline calcium alkyl salicylate, as well as oils with combinations of these additives in the same content had been produced. The samples were prepared by mixing with a mechanical stirrer at a temperature of 60–70°C. This study noted that zinc additives have a particularly strong effect on copper, as evidenced by the significant amount of dissolved copper in the oil. The authors also note the negative impact of metal sulfonates on the filterability of

hydraulic oils. The conducted studies (Table 1) indeed showed a high level of oil filterability with free-ash anti-wear additive ($K_f = 1.0$), but at the same time a significant lag in anti-wear properties, both autonomously ($d_i = 0.43$ mm) and in a mixture with calcium alkyl salicylate ($d_i = 0.48$ mm). In addition, the assessment of hydrolytic stability showed a significant increase in the acidity of water after testing the oil with free-ash additive VNIINP-715.

An unsatisfactory level of oil filterability with calcium alkyl salicylate can be noted. Interestingly, Detersol-140 additive showed good results in terms of hydrolytic stability (copper weight change was -0.041 mg/cm², total acidity of water was 0 mg KOH/g), but, obviously, unsatisfactory anti-wear properties ($d_i = 0.61$ mm). The level of filterability of oils with the introduction of calcium alkyl salicylate in combination with all the studied anti-wear additives is significantly reduced. The oil with ZDDP V + Detersol-140 composition has the minimum filterability coefficient (1.61), and the maximum filterability coefficient (2.5) is set in the ZDDP IV + Detersol-140 composition.

The anti-wear properties of oils with MDP decrease, the smallest change in the level of lubricating properties noted in the combination of ZDDP V + Detersol-140, where the decrease in the wear scar diameter was 0.2 mm.

Table 1 – Results of a study of the performance properties of hydraulic oils containing medium alkaline calcium alkyl salicylate in combination with anti-wear additives.

Name of additive/composition	Content in oil, % mass	Hydrolytic stability				Filterability, sec, K_f	Wear spot diameter, mm
		Corrosion of copper, ball	Change in acid number, mg KOH/g	total acidity of water, mg KOH	Change in weight of copper, mg/cm ²		
Detersol-140	0.2	2a	0.130	0	-0.04	60/130 2.17	0.61
VNIINP-715	0.4	4a	0.090	4.490	-0.26	62/62 1.00	0.43
ZDDP V	0.4	4a	-0.160	0.670	-0.98	55.3/61.9 1.12	0.31
ZDDP IV	0.4	4a	-0.140	1.320	-0.21	87/148 1.70	0.33
ZDDP V Detersol-140	0.4 0.2	4a	0.010	0.112	-0.31	59.0/95.2 1.61	0.33
ZDDP IV Detersol-140	0.4 0.2	4a	-0.107	0.561	-0.29	76/194 2.50	0.41
VNIINP-715 Detersol-140	0.4 0.2	4a	-0.036	1.960	-0.35	63/113.4 1.80	0.48

Calcium alkyl salicylate, introduced together with zinc di-alkyl-di-thiophosphate with 2-ethylhexyl radicals (ZDDP V), has an interesting effect on hydrolytic stability (Chart 1). This combination provides a reduction in the electrochemical corrosion of copper, which resulted in a change in its weight (0.31 and 0.98 mg/cm²), while the water after the test has a slight acidity. This is due to the adsorption of molecules of the surfactant additive on the metal and the formation of a double electric layer, as well as the neutralization of acids by an excess amount of calcium carbonate/hydroxide, which leads to a significant slowdown in copper corrosion and indicates the inhibitory effect of the additive.

According to the data which is given [5] the study of the sizes of additive micelles individually, as well as their combinations, makes it possible to choose the composition that will provide a synergistic increase in performance properties. For experimental confirmation of

literature data, the sizes of micelles of additives ZDDP V and Detersol-140 were measured separately, as well as in a 1:1 combination (Figure 1). Based on the data obtained, it can be seen that when the studied additives are mixed, the size distribution of micelles is narrow, monodisperse, and the deviation from additivity can be taken as an indirect indicator of a synergistic combination (Chart 2).

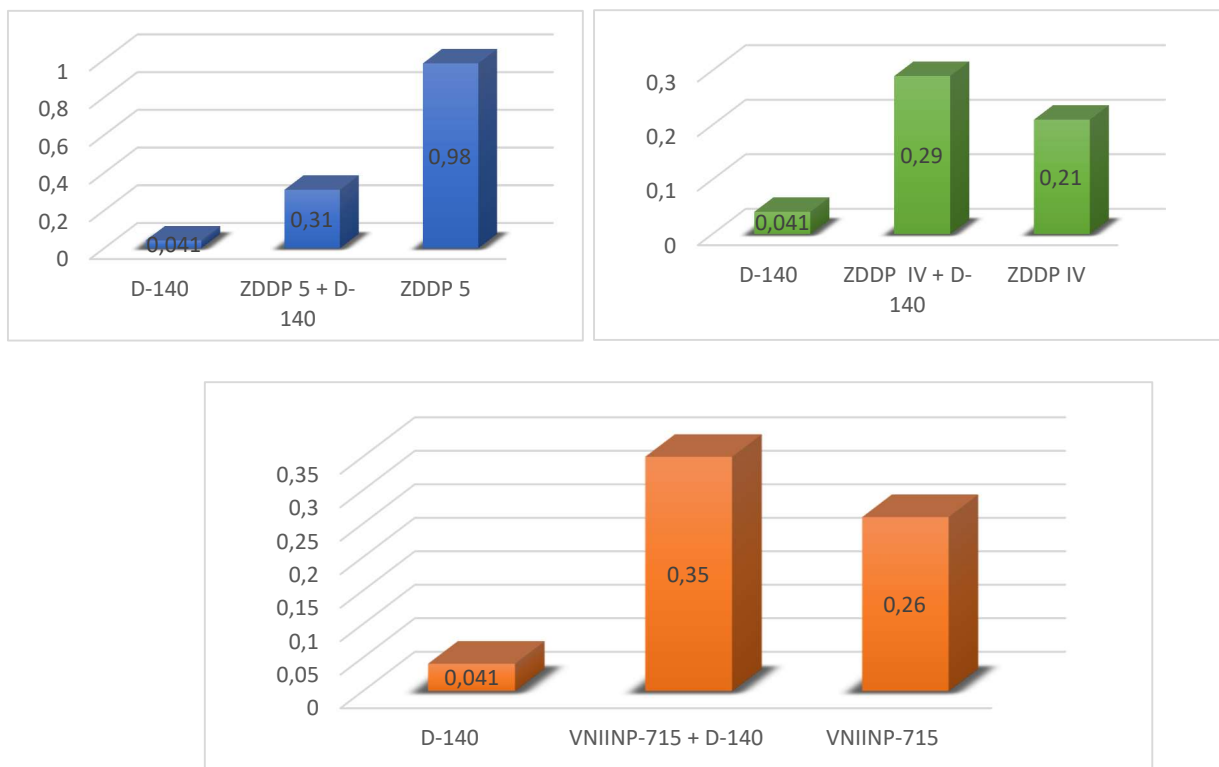

Chart 1. Influence of calcium alkyl salicylate introduced together with anti-wear additives on the hydrolytic stability of oils.

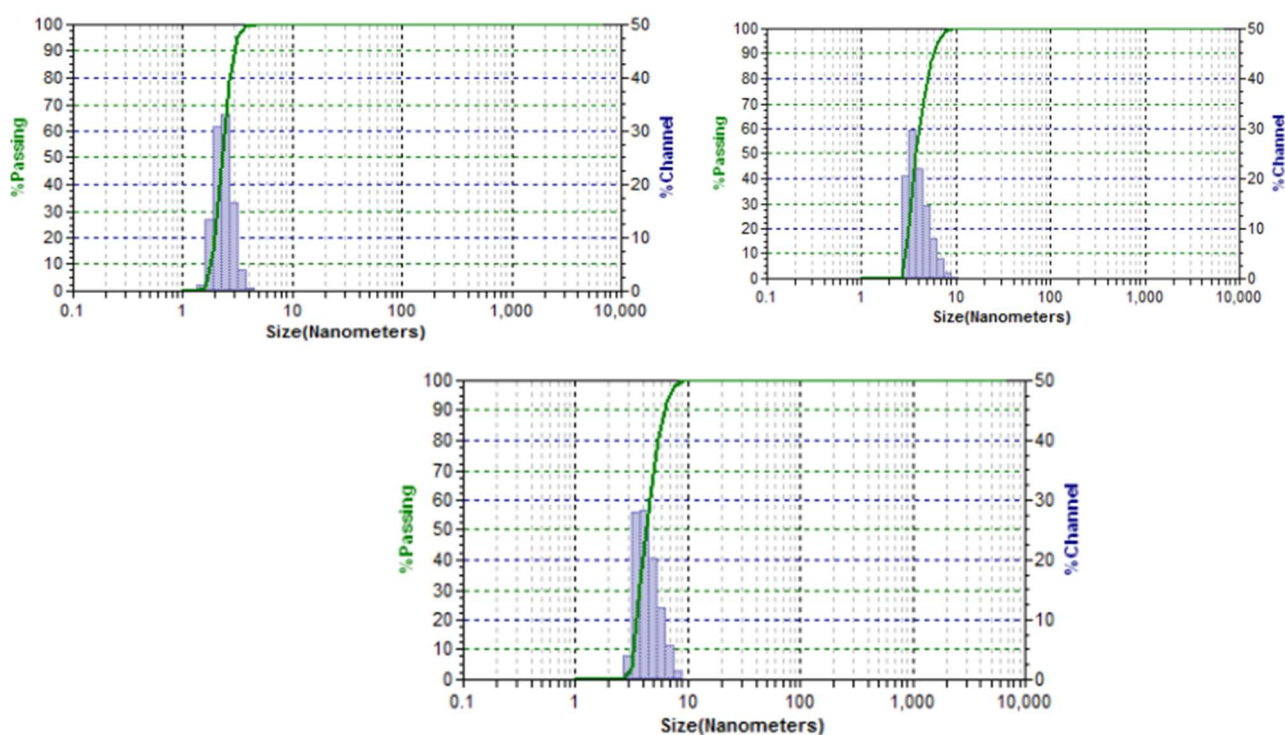

Figure 1. a) ZDDP V (2.31 nm); b) 1:1 mixture (3.79 nm); c) Detersol-140 (4.22 nm) Distribution of micelles according to the size of additives ZDDP V and Detersol-140 separately and as well as in a 1:1 combination.

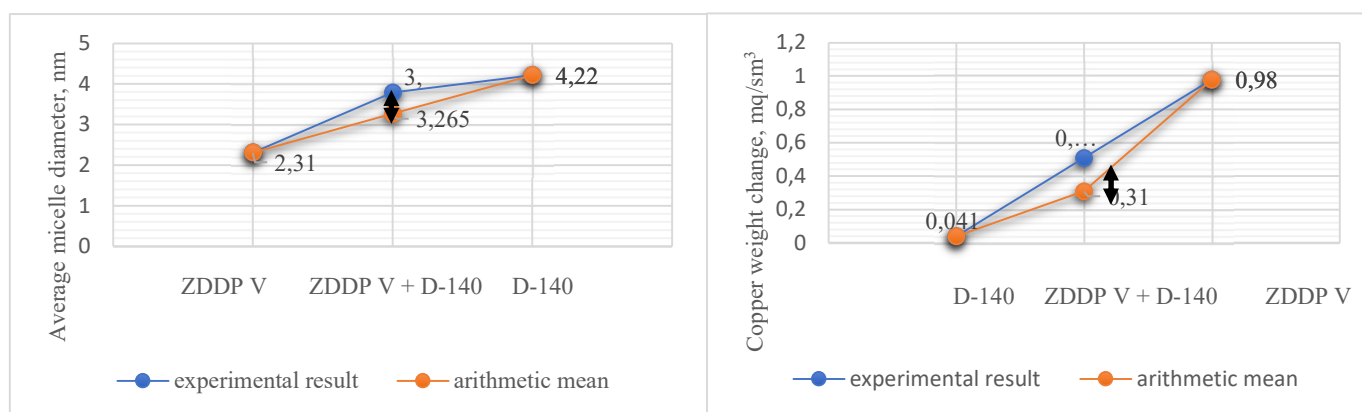

Chart 2. The effect of a combination of additives ZDDP V and Detersol-140

RESULTS OF RESEARCH

1. Given the established fact, as well as positive results for other performance indicators, this combination of additives was chosen for further research to create a formulation for a package of additives for hydraulic oils of the HLP level.
2. To create an effective and storage-stable package of additives from various ash dispersants, antioxidants and other additives, a careful selection of additives compatible with each other is necessary.
3. It is necessary to provide for the introduction of antioxidants to them and to conduct studies of antioxidant properties.

REFERENCE

1. Радченко, Л.А. Разработка новых гидравлических масел РН-И-Г-С(д) с улучшенными функциональными свойствами для поступающего на ОАО «АВТОВАЗ» нового прецизионного оборудования / Л.А. Радченко, М.А. Жумлякова, А.В. Бескова, В.Г. Азизбекян, Н.Е. Зимнякова // Мир нефтепродуктов. - 2014.-№ 11, 32 – 35 pg.
2. Меджибовский, А.С. Ассортимент и особенности применения диалкилдифосфатных присадок различного строения в производстве масел / А.С. Меджибовский, В.М. Фиалко, И.С. Левитина // Мир нефтепродуктов. - 2013.- № 4. - С. 37.
3. Papay, A.G. Petroleum-Based Industrial Hydraulic Oils/ A.G. Papay // Lubrication Engineering. – 1975, 6 – 15 pg.
4. Grafl, A. Tribological behavior of antiwear additives used in hydraulic applications: Synergistic or antagonistic with other surface-active additives? / A. Grafl, F. Novotny-Farkas, T. Schimmel, K. Adamd // Tribology International. -2013.- v.67. - P. 199 – 210. 2010, 177 pg., by Ph.D. Куцев Алексей Викторович
5. <https://www.liqui-moly.com/de/at/presse/pressemeldungen/motoroel-mineralisch-synthetisch-oder-vollsynthetisch.html>
6. <https://de.cn-lubricantadditive.com/hydraulic-oil-additive-package/>
7. <https://oil-club.de/wcf/index.php?login/&url=https%3A%2F%2Foil-club.de%2Findex.php%3Fthread%2F9076-kupplung-mineralisches-hydraulik%25C3%25B6l%2F>
8. <http://www.expert-oil.com/articles/Gidravlicheskie-zidkosti-na-osnove-mineralnih-masel.html>
9. <https://www.hydront.ru/info/442/>
10. <https://xn--80aa6ac0a.xn--80aswg/2020/06/18/types-and-applications-of-domestic-oils-and-lubricants/>
11. <http://www.hpkon.net/wp-content/uploads/mdocs/2001-16.pdf>

12. <https://lubricant-world.com/hidrolik-yag-ve-yag-katki-maddeleri/>
13. http://www1.mmo.org.tr/resimler/dosya_ekler/cb22bdd0b7ba1ab_ek.pdf?dergi=
14. <https://www.astm.org/d6158-18.html>

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦЕОЛИТНЫХ КАТАЛИЗАТОРОВ В ГАЗОФАЗНОМ АЛКИЛИРОВАНИИ БЕНЗОЛА ЭТАН-ЭТИЛЕНОВОЙ ФРАКЦИЕЙ

Сулейманов Руслан Низами оглы

Магистрант, Азербайджанский Государственный Университет Нефти И Промышленности

Айралова Тамара

Доцент, Азербайджанский Государственный Университет Нефти И Промышленности

Аннотация: Использование цеолитов в качестве катализаторов алкилирования бензола этаном и этан-этиленовой фракцией, а также получение ценного продукта – стирола.

Ключевые слова: цеолит, бензол, этилен, этилбензол, катализатор.

Введение

Около 50% всего потребления бензола используется для алкилирования его этиленом с целью производства этилбензола - важного компонента в органическом синтезе, который находит широкое применение в производстве стирола, синтетического каучука, а также как растворитель, разбавитель и компонент топлива для автомобилей и самолетов. [1]

Для получения этилбензола существует несколько методов, одним из которых является использование цеолитной технологии. Этот метод включает алкилирование бензола этиленом и последующее трансалкилирование полиалкилатов для получения моноэтилбензола, и все процессы происходят на цеолитных катализаторах. [2]

Необходимость повышения ресурсоэффективности производства этилбензола, учитывая его масштабы производства и возможность широкого использования, может быть достигнута путем интеграции заводского и вычислительного эксперимента. Для этого необходимо внедрение компьютерных моделирующих систем на предприятиях. Несмотря на то, что подобные модели уже разработаны для ряда процессов нефтепереработки и нефтехимии и успешно применяются на производстве для мониторинга и прогнозирования работы промышленных установок, в качестве тренажеров для инженерно-технического персонала, модель, которая учитывает физико-химическую сущность процессов, происходящих в контактных аппаратах, дезактивацию катализаторов в результате отравления каталитическими ядами и закоксовывания, для производства этилбензола еще не разработана. Ключевым фактором для показательности и прогнозирующей способности математической модели является заложенная в ее основу схема превращений углеводородов, которая должна быть достаточно простой, но в то же время достаточно детализированной. [1-2]

Для процесса алкилирования бензола с целью получения этилбензола используются как протонные, так и апротонные кислоты: серную, фосфорную; фосфорную кислоту, которая наносится на твердый носитель; алюмосиликатные и цеолитсодержащие катализаторы; фтористоводородную кислоту; хлорид алюминия, фторид бора и их комплексы. В настоящее время наиболее распространенным методом алкилирования бензола является реакция в жидкой фазе с использованием каталитического комплекса на основе безводного хлорида

алюминия. Однако, хлорид алюминия имеет свои недостатки, включая проблемы безопасности ведения процесса, коррозию оборудования и утилизацию стоков. Для повышения эффективности этого катализатора, как правило, требуется использовать со-катализаторы или промоторы. [3-4]

В процессе, используемом компаниями Monsanto Co и Lummus Crest Inc. для алкилирования, газы, содержащие от 17 до 100% этилена, вводятся в реактор в присутствии непрерывно подаваемого AlCl_3 . Хлорид алюминия добавляется в виде жидкого каталитического комплекса, который готовится путем перемешивания и нагревания технического хлорида алюминия, ДЭБ (диэтилбензола) или примерно равных количеств бензола и ДЭБ, а также небольшой добавки хлорпроизводного вещества, например $\text{C}_2\text{H}_5\text{Cl}$. Катализатор отделяется от продуктов реакции и направляется на нейтрализацию без регенерации. [5]

Exxon Mobil Chemical Patents Inc. предложила способ алкилирования бензола этиленом с помощью многопоточного реактора, содержащего два катализатора с цеолитом ZSM-5, при этом первый катализатор является более активным, чем второй.

Union Oil Company разработала процесс ГФА бензола этиленом на катализаторе с ультрастабильным цеолитом Y.

Catalytic Distillation Technologies запатентовала процесс производства алкилбензола из бензола, содержащегося в лёгком риформате. Процесс можно проводить как в газовой, так и в жидкой фазах, используя катализатор на основе цеолитов Y или β .

Exxon Mobile Chemical Patents Inc. разработала процесс производства алкилароматических смесей, используя катализатор на основе цеолита Y с размером элементарной ячейки 2,441-2,465 нм и содержащим количество неструктурированного алюминия менее 26% от общего алюминия с модулем от 6,50 до 10,0.

Экспериментальная часть

Очень часто в промышленности прибегают к двух стадийному процессу получения этилбензола, который в большей степени основывается на каталитическом дегидрировании этана в этилен, и последующим алкилированием бензола этиленом в присутствии катализаторов Фриделя–Крафтса или фосфорной кислоты на кизельгуре.

Твердые пористые материалы, то есть цеолитсодержащие катализаторы, представляют собой многокомпонентные системы, которые используются как катализаторы алкилирования бензола. Они включают в себя 3 основных составляющих:

- 1) вспомогательные активные и неактивные добавки.
- 2) матрицу - как связующее вещество;
- 3) активный компонент, то есть цеолит, закрепленный в составе матрицы;

В качестве основного компонента для катализаторов в алкилировании используют цеолиты Y, морденит, ZSM-5 и ZSM-12, которые имеют сильные кислотные центры в H-форме.

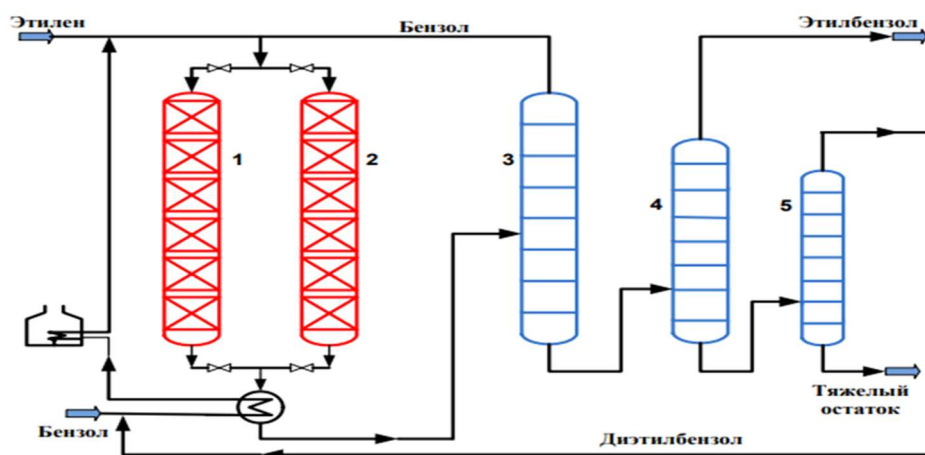
Матрица катализатора может быть изготовлена из Al_2O_3 , SiO_2 , аморфного алюмосиликата или их смеси. Физико-химические и каталитические свойства матрицы зависят от условий получения, таких как температура, pH раствора, время и количество добавок, которые добавляются в процессе изготовления матрицы.

После смешения всех возможных компонентов из полученной массы (суспензии, пасты) различными методами формируют гранулы (микросферы, таблетки, экструдаты) определенного размера; после этого необходимо провести их термическую обработку (сушку и прокаливание). В некоторых случаях цеолитный катализатор можно подвергнуть последующей модификацией. Для того, чтобы использовать их в промышленных реакторах,

цеолитсодержащие катализаторы должны обладать высокими, как физическими, так и механическими характеристиками на прочность, на раздавливание и изнаноустойчивость. Высокие механические характеристики снижают потери катализатора при его загрузке, выгрузке и регенерации катализатора, смогут позволить работать при высоких объемных скоростях сырьевых потоков, что в итоге увеличивает производительность реактора. Содержание цеолита в катализаторах, необходимо использовать от 65 до 80 % масс.

В дальнейшем компанией Raytheon Engineers был установлен процесс Mobil-Badger, который использовал катализатор на основе цеолита ZSM-5 для алкилирования бензола этиленом. Процесс проводился при температурах от 390 до 450°C и давлении от 1,5 до 2,5 МПа. Селективность процесса по диэтилбензолу составляла более 99%. Диэтилбензол возвращали в реактор алкилирования после разделения. Катализатор регенерировали в потоке воздуха каждые 40-60 дней из-за дезактивации. Процесс был characterized высокой энергоэффективностью, так как подводимое тепло рекуперировалось на 95%, а тепло, выделяющееся в результате реакции, использовалось для получения пара среднего давления. В дефлегматорах ректификационных колонн получался пар низкого давления.

На рис.1 мы привели блок-схему процесса Mobil-Badger. Пары бензола в смеси с этиленом и рециркулирующим этилбензолом поступают в реактор 1 (или 2). Реакционный узел состоит из двух аппаратов: один в работе, другой – на регенерации. Газообразная смесь на выходе из реактора 1 (или 2) охлаждается и направляется на предварительное фракционирование в колонну 3. Кубовый остаток колонны 3 подается в ректификационную колонну 4, где отгоняется ЭБ. ДЭБ после колонны 5 возвращаются в реактор алкилирования 1 (или 2), а тяжелый остаток используется в качестве котельного топлива. Основным недостатком этой технологии является проведение процессов алкилирования и трансалкилирования в одном реакторе.

1 и 2 – реакторы алкилирования; 3 – бензольная колонна; 4 – этилбензольная колонна; 5 – полиалкилбензольная колонна

В дальнейшем данная технология процесса была существенно усовершенствована за счет использования многоточечного ввода этилена и бензола в реактор алкилирования, а также осуществления процессов алкилирования и трансалкилирования в отдельных реакторах. Длительность цикла была увеличена с 2-х месяцев до 1 года, а выход этилбензола после оптимизации составил 99,5 %. Кроме того, в процессе стало возможным использование в качестве сырья потока разбавленного этилена, поступающего из реакторов флюид-каталитического крекинга.

ЛИТЕРАТУРА

1. Развитие подхода к моделированию процесса получения этилбензола. И.О. Долганова, И.М. Долганов. Вестник науки Сибири, 2012 г.
2. Развитие подхода к моделированию процессов нефтепереработки на примере алкилирования бензола этиленом. И.О. Долганова, Известия ВУЗов. Прикладная химия и биотехнология, 2011, №1 стр64
3. Олбрайт Л.Ф., Голдсби А.Р. Алкилирование. Исследования и промышленное оформление процесса. М.: Химия, 1982. 270 с.
4. Perego C., Ingallina P. Recent advances in the industrial alkylation of aromatics: new catalysts and processes // Catalysis Today. 2002. Vol. 73. № 1-2. P. 3-22.
5. Лебедев Н.Н., Манаков М.Н., Швец В.Ф. Теория технологических процессов основного органического и нефтехимического синтеза. 2-ое изд. М.: Химия, 1984. 165 с.

PRODUCTION OF METHANE AND METHANOL FROM CO₂ AND H₂

Jahan Garayeva

Azerbaijan State Oil Industry University, Chemical technology, Technologies of organic substances and high molecular compounds

Ilgar Həjiyev

PhD, Azerbaijan State Oil Industry University, Chemical technology, Technologies of organic substances and high molecular compounds

SUMMARY

The article presents information on the production of methanol from methane and carbon dioxide. The basics of selecting raw materials and catalysts for methanol production are also given. The stages of methanol production are reflected in the article.

Keywords: *methanol, carbon dioxide, natural gas, methyl*

XÜLASƏ

Məqalədə metan və karbon qazından metanolun istehsalı haqqında məlumatlar təqdim olunur. Həmçinin metanolun istehsalı üçün xammal və katalizatorun seçilməsinin əsasları verilmişdir. Məqalədə metanolun istehsal edilməsinin mərhələlərində öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *metanol, karbon qazı, təbii qaz, metil*

РЕЗЮМЕ

В статье представлена информация о производстве метанола из метана и диоксида углерода. Также даны основы выбора сырья и катализаторов для производства метанола. В статье отражены этапы производства метанола.

Ключевые слова: *метанол, диоксид углерода, природный газ, метил.*

Introduction

Although methanol can be obtained by dry distillation of wood, saponification of methyl chloride, catalytic oxidation of methane and other methods, the synthesis of methanol from natural gas is the most promising. Moreover, it is most appropriate to build methanol production facilities near production centers [2].

Methanol is completely soluble in water, ethyl alcohol and ether. When mixed with water, compression and heating occur. It is a strong solvent like ethyl alcohol, as a result of which it can replace ethyl alcohol in many cases. Anhydrous methanol dissolves a small amount of copper sulfate, giving it a blue-green color, so anhydrous copper sulfate cannot be used to remove traces of water in methanol. Methanol does not form an azeotropic mixture with water, as a result of which water-methanol mixtures can be separated by distillation.

Production of methanol, including purification of hydrocarbon raw materials from sulfur compounds, mixing with steam, production of synthesis gas by steam reforming of hydrocarbon raw materials under pressure in a radial-spiral reactor, followed by synthesis of methanol from it,

conversion of hydrocarbon raw materials and synthesis of methanol are the same 4.0- It is carried out at a pressure of 12.0 MPa.

It is characterized by conducting methanol synthesis in an isothermal catalytic radial-spiral type reactor using a fine-grained catalyst with a granule size of 1-5 mm.

Methanol is used as a solvent in many industries, in the production of polymeric materials, organic dyes, pharmaceuticals, etc. It is widely used as a primary product for production.

Methanol can be obtained from hydrocarbon raw materials, for example, natural gas, by-gases during oil production, naphtha. The main raw material for methanol production is natural gas.

The main industrial method of methanol production is the production of synthesis gas by converting natural gas to steam, steam-oxygen or steam-carbon dioxide, followed by the synthesis of methanol by reducing the oxide and carbon dioxide with hydrogen in a catalyst.

Steam reforming of natural gas with carbon dioxide dosage (steam carbon dioxide conversion) provides a more optimal ratio of reacting components in the initial gas mixture for methanol synthesis.

The main stages of methanol production are:

- Compressing natural gas up to the pressure of obtaining synthesis gas;
- Purification of natural gas raw materials from sulfur compounds;
- Purchase of synthesis gas;
- Compression of synthesis gas and circulation gas to the pressure of methanol synthesis;
- Synthesis of methanol;
- Correction.

Basic concepts

Synthesis gas for methanol production is obtained by steam reforming of hydrocarbons at a pressure of 1.5-2.0 MPa in tubular furnaces and steam-oxygen reforming of hydrocarbons at a pressure of up to 7.5 MPa in shaft reactors. Sometimes these processes are combined, the conversion process is carried out in two stages at a pressure of up to 4.0 MPa.

The synthesis of methanol is carried out in a high-temperature zinc-chromium catalyst at a temperature of 310-400°C and a pressure of 27.5-43.1 MPa, or in a low-temperature zinc-copper-aluminum or zinc-chromium-copper.

In addition to the synthesis of methanol, water, carbon dioxide, methane, ethers, higher alcohols, acids, etc. Some by-product formation reactions occur simultaneously. In order to increase the selectivity of the process by obtaining mainly methanol, it is important to carry out the process at the optimum temperature. Conventionally used catalytic methanol synthesis reactors differ mainly in the axial or radial movement of the medium flow through the catalyst bed and the method of removing heat from the reaction zone.

Methane-methanol production from CO₂ and H

The natural gas of the metal is used to convert the gas into gas or carbon gas, and the same 4.0-12.0 MPa pressure is used to bring the methanol synthesis to life.

The production of the synthesis gas, for example, by the catalytic conversion of carbohydrogen gas, for example, natural gas, or carbon gas, is stored in a radial spiral type catalytic reactor, the same as methanol. The synthesis process is set from 4.0 to 12.0 MPa. Conversion process is carried out in a radial-spiral type reactor with external heating equipment [1].

Natural gas is the most well-known raw material for methanol production. Methanol can also be produced using raw materials such as recyclable wood, municipal solid waste, domestic waste. Two processes are used to produce methanol:

- 1.High pressure process

2. Low pressure process.

Reaction in high pressure process, 300 atm. While it takes place under pressure, in the low-pressure process the reaction takes place at 50 – 100 atm. takes place in pressure; A high-selectivity copper-based catalyst is used. The low-pressure process has replaced the high-pressure process due to the lower natural gas supply being sufficient and the lower operating cost. With a process operating under low pressure, approximately 33.3-36.6 million BTUs of natural gas must be used to produce 1 ton of methanol. In a typical methanol production plant, methanol production is carried out in two stages: The first step is to convert the natural gas to be used as a raw material into a syngas containing carbon monoxide (CO), carbon dioxide (CO₂), water (H₂O) and hydrogen (H₂). This is usually done by catalytic cracking of the feed gas using steam. The second way to obtain syngas is partial oxidation. The second step is the catalytic synthesis of methanol from the syngas. Each of these stages can be done using many ways and technologies that offer the most suitable possibilities for any application desired to be realized. Regeneration (reform) of steam according to traditional methods is the simplest and most widely used method used in synthesis gas production.

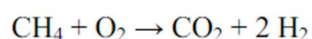
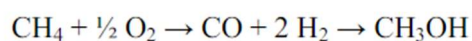
Reform; It can be in autothermal reform, steam reform or compound reform model. Methanol reformers can be basically classified as:

- Traditional Reformer
- Combined Reformer
- Single Autothermal Reformer
- Gas Heated Reformer

The basic steps in methanol production are fixed, and there are differences in the preparation of syngas in order to increase efficiency.

Setting the issue

Methanol is a valuable chemical that can be used as a gasoline alternative in motor vehicles due to its high octane number and raw material in the production of hydrocarbons with the MTO ("methanol to olefins") process. One of the factors that makes the use of methanol as an alternative to gasoline attractive is that the amount of NO_x and particles formed during combustion is greatly reduced. The fact that methanol does not contain sulfur also prevents the formation of SO_x emissions that cause acid rain. DME is a simple ether that does not have toxic or carcinogenic effects, and it has superior properties in terms of low particle amount it gives to the environment and emission of air polluting gases because it does not contain direct C-C bonds. The most important feature of DME; Due to the high amount of oxygen it contains, it performs complete combustion during combustion reactions and reduces the amount of unburned hydrocarbons and CO emissions. Its autoignition temperature is very close to that of commercial diesel fuel, and its low boiling point makes DME a fast fuel as it reduces ignition delay. It also has a high cetane number and can be used as an alternative diesel fuel.

Solution method

For the direct synthesis process, catalyst pairs or bifunctional catalysts that can perform both methanol synthesis and methanol dehydration reactions are used. Commercially used catalysts for methanol synthesis are in the structure of Cu/ZnO/Al₂O₃. For the production of dimethyl ether from methanol, dehydration catalysts with high acidic properties must be used. Therefore, these

catalyst pairs or bifunctional catalysts need to be developed for the production of dimethyl ether from syngas.

Methanol (CH_3OH) is the simplest liquid oxygenated alcohol that is safe, easy to store and transport. Thanks to its features, it is a very good alternative both as a fuel on its own and as a fuel additive. It can be used in fuel cells for electricity generation and has applications in portable electronic devices (mobile phones, laptops, etc.). In addition, the transmission of LNG ("liquefied natural gas") into methanol for safe transportation in pipelines is one of the different uses of methanol.

CO conversion increases with time and reaches a plateau after 2.5 hours of catalyst operation. In the "working" mode of the catalyst, the conversion of CO is about 50%. The methanol yield increases proportionally to the CO conversion and also reaches a stationary value. It should be noted the high selectivity of the formation of methanol for carbon, more than 90%.

According to the analysis, crude methanol contains 82.43% of the target component, 12.05% of other alcohols, 3.75% of alkanes, 0.02% of alkenes, 0.74% of aromatic compounds, 0.74% of aldehydes. Contains 0.03%, 0.02% of ketones, 0.09% of ketones. Raw methanol preparation and composition analysis was carried out in the laboratory facility. It is shown to contain 82.43% of the target component, 12.05% of other alcohols, 4% of alkanes, 0.02% of alkenes and other substances [4].

In parallel with the rapid progress in technology and population growth, the rapid consumption of petroleum resources necessitated the development of alternative non-oil clean energy sources. DME and methanol have come to the fore as alternative clean fuels thanks to their superior properties. In this way, the thermodynamic limitations in the methanol synthesis step have been largely overcome. Within the scope of the project, Cu/ZnO/Al₂O₃ and Cu/ZnO/ZrO₂ catalysts with different compositions were synthesized and the performances of these catalysts in methanol synthesis were compared with the commercial methanol synthesis catalyst. For the methanol dehydration reaction, the synthesis of γ -alumina supported acid catalysts was targeted and tungsto phosphoric acid (TPA), a super acid in different compositions, was loaded into its structure to increase the activity of the γ -alumina catalyst. The activities of the synthesized methanol dehydration catalysts were compared with the commercial dehydration catalysts.

Conclusion

According to the results of the reaction studies examining the effect of mass ratios of methanol synthesis (HifuelR-120) and methanol dehydration catalysts, the DME selectivities for 5TPASMA/HifuelR-120 catalyst ratios 2/1 and 1/2, respectively, were 54.7% and 49.9%; CO conversions were obtained as 6% and 39%. While DME selectivity of around 50% was obtained with the catalysts used in both ratios, the fact that the catalyst pair contained more methanol synthesis catalyst by mass enabled more CO conversion to be achieved.

The optimum reaction pressure was determined as 50 bar and the optimum reaction temperature was 275°C in the production of DME/methanol directly from the synthesis gas.

It was observed that the synthesized TPA-containing EMA catalysts increased the CO conversion and methanol selectivity, while decreasing the DME selectivity. It has been interpreted that the reason for this is that TPA makes the CO₂ hydrogenation more dominant than the CO hydrogenation and that the water formed in the environment limits the DME synthesis in terms of thermodynamics. While the 25TPA/EMA catalyst gave the highest conversion, this catalyst also provided the total methanol and DME selectivity. Therefore, it can be said that this catalyst gives the best results among the EMA catalysts loaded with TPA with one-pot synthesis.

As the CO₂ percentage increases in the syngas with high CO₂ content, although the CO conversion and methanol selectivity increase, DME production is limited due to the water in the environment. For this reason, while methanol selectivity increases as a result of CO and CO₂

hydrogenation, methanol dehydration and reverse water gas exchange reaction are thermodynamically limited due to the water formed in the environment. The best synthesis gas mixture for DME synthesis was found to be $\text{CO}_2/\text{CO}/\text{H}_2=1/4/5$. It has been observed that higher CO_2 content reduces the synergistic effect of the reaction. It was concluded that water must be removed to avoid the thermodynamic limitation of the reaction.

REFERENCES

1. Розенгарт В. И.; Егоров Ю. Л., Бережной Р. В. (суд.). Метиловый спирт // Большая медицинская энциклопедия : в 30 т. / гл. Ред. Б. В. Петровский. — 3-е изд. — М. : Советская энциклопедия, 1981. — Т. 15 : Меланома — Мудров. — С. 108—110. — 576 с. : ил.
2. ГОСТ 2222-95 : Метанол технический
3. Спирты // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. И 4 доп.). — СПб., 1890—1907.
4. Караханов, Э. А. Синтез-газ как альтернатива нефти : Ч. II. Метанол и синтезы на его основе : [арх. 17 ноября 2018] // Соросовский образовательный журнал. — 1997. — № 12. — С. 65—69.
5. Methanol: Systemic Agent : [англ.] : [арх. 23 апреля 2009] / Content source: National Institute for Occupational Safety and Health (NIOSH) // CDC. — 2011. — 12 May.
6. Умнов, И. Измерение фундаментальных постоянных при помощи метанола // Star Mission. — 2011. — 14 июня.

STUDY OF LIQUID PRODUCTS OBTAINED IN PYROLYSIS PROCESS

Gulkhara Ismayilova

Azerbaijan State Oil Industry University, Chemical technology, Technology of organic substances and high molecular compounds

Haciyev Ilqar

PhD, Azerbaijan State Oil Industry University, Chemical technology, Technology of organic substances and high molecular compounds

Summary

The article talks about the liquid products obtained in the pyrolysis process. Researches and general practices conducted in this direction were studied and the process was analyzed. Also, new research results were obtained based on previous studies.

Keywords: *pyrolysis, experiment, research, liquid, product.*

Xülasə

Məqalədə, piroliz prosesində alınan maye məhsullarından bəhs edilir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar və ümumi təcrübələr tədqiq edilərək prosesin analizi aparılmışdır. Bununla da öncəki tədqiqatlar əsasında tədqiqatın yeni nəticələri əldə edilmişdir.

Açar sözlər: *piroliz, təcrübə, tədqiqat, maye, məhsul.*

Резюме

В статье рассказывается о жидких продуктах, получаемых в процессе пиролиза. Были изучены исследования и общие практики, проводимые в этом направлении, и проанализирован процесс. Также были получены новые результаты исследований на основе предыдущих исследований.

Ключевые слова: *пиролиз, эксперимент, исследование, жидкость, продукт.*

Introduction

The liquid products of pyrolysis have a high energy density. Chemical analyzes show that they consist of complex mixtures of oxidized hydrocarbons with a significant proportion of water. The main disadvantage of pyrolysis products is high viscosity and high acidity.

Pyrolysis is a process in which dry wood waste with a moisture content of less than 10% is quickly heated at a temperature of 450-550°C in the absence of an oxidizing agent with the formation of coal and steam-gas mixture. This mixture undergoes a condensation process, resulting in liquid biofuel and non-condensable gas. In addition, the yield of liquid products during pyrolysis can be up to 73% of the weight of raw materials.

The liquid pyrolysis product is of great interest due to its high energy density. In order to assess the possibility of energy use from liquid biofuel, studies were conducted to determine its physicochemical properties and its effect on structural materials.

Pyrolysis products are a homogeneous brown liquid with a characteristic smoky smell. It is close to liquid wood in its elemental composition and is a very complex mixture of oxidized

hydrocarbons with a significant proportion of water, both initially present in the raw material and formed during the pyrolysis process. The liquid may also include solid coal.

Analysis of the chemical composition of liquid products of wood biomass pyrolysis was carried out in two stages. First, the total content of volatile compounds was determined gravimetrically by slow evaporation of the product sample in a stream of nitrogen. The amount of volatile substances is 6.5% of the total pyrolysis product. A sample of the product was extracted with methylene chloride to determine the qualitative and quantitative composition of the low volatile compounds of the wood biomass pyrolysis product. Then the extract was subjected to purification and slow evaporation.

As a result of the analysis, more than 100 substances were identified. Information on the percentage of chemical composition by weight was obtained: organic acids - 1.9-26.4%; ethers - 0.5-3.2%; alcohols - 1.7-5.8%; ketones - 4.2-6.2%; aldehydes - 2.3-18.3%; phenols - 2.8-12.6%; guaiacols - 2.2-15.1%; syringes - 14,-8,9%; sugar - 5.4-13.4%; fur corns - 1.4-11.2%; alkenes - 0.7%.

The liquid product of pyrolysis consists of 15-30% by weight. Includes water initially present in feedstock and water dewatered during pyrolysis and storage. The presence of water reduces the heating value and the flame temperature, but on the other hand, water reduces the viscosity and increases the fluidity, which has a positive effect on the atomization and combustion of biofuels in the engine.

Pyrolysis liquid has two significant disadvantages: high viscosity and high acidity.

The viscosity of the liquid pyrolysis product is highly dependent on the raw material and the nature of the pyrolysis. Studies have shown that the viscosity of bio-oil decreases as the water content increases and the amount of water-insoluble substances decreases. Viscosity also depends on the alcohol content. 5% wt of solid wood is added to the pyrolysis liquid.

During storage, liquid pyrolysis products increase their viscosity due to the oxidation and polymerization of the substances in them. It should be noted that long-term storage of liquid pyrolysis products at high temperatures leads to a significant increase in the viscosity coefficient. Due to the internal reaction, the increase in viscosity occurs more significantly in the first 6 months, and then a decrease in the rate of increase in viscosity is observed. According to the temperature mode of storage of pyrolysis products (not more than 20 °C), their storage is possible for up to 2 years.

The liquid pyrolysis product contains significant amounts of carboxylic acids such as acetic and formic acids. Taking into account this situation, the activity of hydrogen ions (pH) of biofuels was measured.

When the temperature of the test liquid was 20°C, the pH of the test liquid was 2.4-3.6, which indicates the high acidity of the environment, which can cause corrosion of the metal elements of the equipment used [1].

Basic concepts

Studies have been conducted to evaluate the effect of low organic acids in pyrolysis fluid on metal construction materials. St10 structural steel, 08Kh18N stainless steel, aluminum, copper, polyethylene and polypropylene samples were used as samples for the experiment. The samples were stored in the pyrolysis liquid under equivalent conditions at a temperature of 20°C and their mass was measured at certain time intervals. The results of the study showed that there was practically no change in mass for aluminum, copper, stainless steel and polymer samples during 100 days, and the measurement error was at the level of $\pm 0.05\%$. However, a continuous weight loss was observed for the specimens made of St10 structural steel, which was 0.016 mm/year in terms of linear corrosion rate. This should be taken into account when designing capacitive equipment, technological and energy equipment.

Thus, as a result of research, the chemical composition, indicator of hydrogen ion activity (pH), kinematic viscosity coefficient were determined, and the effect of low organic acids in the pyrolysis liquid on metal construction materials was determined. The study of pyrolysis liquid revealed the following disadvantages that should be taken into account when using it as a fuel [3]:

- the high content of organic acids in biofuel can cause corrosion of the metal elements of the used equipment;
- preheating of the pyrolysis liquid allows to reduce its viscosity, which significantly reduces the pressure required for its atomization;
- storage of liquid fast pyrolysis product is possible only in sealed plastic packaging or containers made of non-ferrous metals.

Liquid pyrolysis products (LPP) are large tonnage by-products of the pyrolysis of hydrocarbon feedstocks, a key process in modern petrochemicals. The main olefins, ethylene and propylene, are obtained by pyrolysis of hydrocarbon feedstocks. Currently, ethylene production is increasing, production capacity is increasing year by year. Russia has 11 ethylene plants with a total ethylene production capacity of about 3 million tons per year, and the share of LPP is 20-25% [2].

The development of technologically efficient and cost-effective methods of using liquid pyrolysis products is still an unfinished task. Despite the obvious diversity of developments, the proposed methods are reduced either to obtaining a set of fractions, which are subsequently used as technical products, or to obtaining a wide range of individual compounds.

In the present work, methods of processing by-products of hydrogenation of high-boiling fractions of liquid pyrolysis products and ethane-ethylene fraction ("green oil") of ethylene-propylene production have been developed. A feature of the work is the principle of minimal complexity of existing pyrolysis technological schemes. The work concerns the pyrolysis production of ethylene and propylene, which are the most widely represented in the industry.

One of the directions of processing of liquid pyrolysis products is the production of low molecular weight products with the general name "petropolymer resins". The work of the teams led by L.A. Potolovski, S.M. Aliyev, G.M. Mammadaliyev, E.M. Varshaver, and Yu.V. Dumski was of decisive importance in this field. Currently, the methods used in the Russian industry for the production of petroleum polymer resins are based on thermal and initial polymerization of two standard fractions of liquid pyrolysis products C5 and C9 or their mixtures. The result of this is that domestic petroleum polymer resins are produced in a narrow range, while foreign companies produce up to 30-40 types of this product.

Setting the issue

Catalytic methods for the synthesis of resins, mainly based on the use of $AlCl_3$, have been excluded from the domestic industry due to the lack of technology and the need for dosing dry $AlCl_3$ or the complexity of preparing catalytic complexes based on it. These shortcomings can be mainly linked to environmental and economic problems. The resurgence of interest in catalytic methods for the production of petroleum polymer resins is related to solving the problems of deactivation of catalytic systems [4].

Pyrolysis is the process of thermal decomposition of organic matter with potassium compounds without access to oxygen. Biomass resulting from pyrolysis of wood is solid (charcoal), liquid (low or high molecular weight resins) and gas (synthesis gas) depending on the prevailing conditions. The amount and composition of the received products depends on many parameters: temperature, pressure, humidity, nature of raw materials, size of pyrolyzed particles, etc.

The effect of pressure on the pyrolysis process of wood was revealed by experiment. About a hundred years ago, in a pyrolysis study of cellulose and woody biomass at 400 °C by P. Klason et al., the researchers found that the char yield increased with increasing pressure. According to them, this effect is due to gaseous pyrolysis in the pores of the pyrolyzed material related to the

decomposition of juices. Increased pressure leads to a decrease in the rate of diffusion of gaseous products.

One of the main processes in the oil refining industry is the pyrolysis of hydrocarbon raw materials, which, in addition to gaseous products - ethylene and propylene, produces a large number of by-products called liquid pyrolysis products. A promising direction for the use of liquid pyrolysis products is the production of petroleum polymer resins (PPR) - thermoplastic polymers with a softening temperature between 60 and 150 ° C. NPS has a wide range of applications, primarily replacing the popular and widely used expensive and scarce products of wood processing and vegetable oil. The obtained products are used in the paint and varnish industry, road construction, production of rubber products, preparation of gauge compounds and preparation of non-toxic wood-based wood materials.

Pyrolysis products of oil-bituminous rocks were studied by gas-liquid chromatography (flame ionization detector). Oil-bituminous rocks (NBP) and especially natural bitumen isolated from them are used as modified road construction materials, sports and floor coverings, mastics, sealants, etc. It is used as a binder for production. It was determined that pyrolysis products mainly contain fuel oil 370-500 and diesel fuel 200-370.

Wood pyrolysis is one of the oldest technological processes used by man, it is the thermal destruction of high molecular weight wood components with the formation of low molecular weight products. The pyrolysis process is accompanied by secondary reactions of condensation, recombination, etc., with the formation of a non-volatile residue in the form of coal. Burning is one of the oldest arts in Russia. It was first mentioned in the Novgorod customs letter in 1571. At that time, coal was the only product of burning coal.

Solution method

Back in the 50s of the 20th century, a group of researchers from the Leningrad Academy of Forestry, I.P. Uvarov, A.N. Kislitsyn, V.E. Kovalev, I.S. Sorokin, S.S. D.V. Tishenko was engaged in the research of wood pyrolysis resins and ways of their further application. It has been determined that pyrolysis resins contain a large amount of phenols and these resins can be a source of phenolic raw materials. The phenol part of the precipitation resin, soluble resin, wood resin were studied, and corresponding products were obtained from them. But unfortunately, these works were ahead of their time and remained almost unclaimed [5].

As a result of pyrolysis of products, coal and steam-gas mixture are formed, which in turn are separated into non-condensable gases and liquid (liquid products or pyrolyzate). The liquid is obtained by cooling and condensing the gas-vapor mixture. Its advantage is that it is easily stored, transported and obtained from renewable raw materials. Depending on the temperature of the pyrolysis process of the product, the ratio of the obtained products changes. In order to maximize the amount of liquid products during product pyrolysis, it is necessary to increase the heating rate and reduce the time the products stay in the destruction zone. This can be achieved by applying a relatively new method for obtaining liquid products - fast pyrolysis.

In the last decade, biofuels have been produced based on the liquid products of crop pyrolysis. However, due to the drop in oil prices, interest in liquid product pyrolysis products as an alternative fuel has decreased. Therefore, we should expect an increase in interest in pyrolysates as raw materials for the production of various chemicals. Green chemistry is a relatively new direction in chemistry, its main task is to improve chemical processes to reduce harmful effects on the environment. A promising area of green chemistry is the use of renewable plant raw materials to produce high value-added products. One of the principles of green chemistry states: "Sources and consumables should be renewable when technically and economically viable."

Due to the variety of pyrolysis methods, liquid products with different chemical composition are obtained. Therefore, their application is also different. The different concepts used by different authors to describe the liquid products of wood pyrolysis should also be noted.

The composition of liquid products depends not only on the type of wood (softwood, hardwood, mixed species), but also on the type of heat treatment. It is shown that pyrolyzate contains more than 180 substances and they can be conventionally divided into several groups. Individual substances are present in very small quantities, so it is more appropriate to consider groups of chemically homogeneous products.

Result

The gas-vapor mixture formed during pyrolysis is condensed and the so-called liquid is formed. During precipitation, the liquid is divided into two layers: lighter - acidic water and heavier - precipitation resin. In the production of acetic acid by the extraction method, a suitable solution of acidic water After extraction with a solvent, an extractive resin is formed by distilling acetic acid. Liquid products are processed into resins: precipitation, dissolution and extraction.

During the destruction of the carbohydrate part of the tree, anhydrous sugars, acids, lactones and other substances are formed, which are the main organic components of soluble resin. Thermal depolymerization of lignin leads to phenols and their total and partial esters, which are the main part of the precipitation resin. Precipitation resins are viscous, dark brown liquids with a strong odor, density 1.06 - 1.22 g/cm³, insoluble in water, soluble in organic solvents, consisting of 45-65% phenols, high fatty acids and high molecular weight phenolic acids, 10- 15% are volatile fatty acids (from C₂ to C₇) and 25-30% are neutral substances. Their composition depends a lot on the species, but not more than the method of pyrolysis of wood. During the distillation of this resin, 4 fractions differing in boiling point are obtained:

1. Up to 180 ° C – acidic water and light oils;
2. From 180 to 240 ° C – creosote fraction (flotation oils);
3. From 240 to 310 ° C – antioxidant (inhibitory) fraction;
4. Above 310°C – heavy oils.

Sludge resins obtained from the pyrolysis of products can be recycled without prior fractionation. Thus, for example, it is used as a preservative for wood, as a softener in rubber production, and as bakelite water-soluble adhesives. Precipitation resin is also processed to obtain a surface-active additive used for gypsum, cement or concrete mixes. The additive is introduced together with water for mixing. Thanks to this addition, the viscosity of the mixture improves, stratification decreases, which allows the concrete to be transported over long distances. It should be noted that the frost resistance and water resistance of concrete increases at the same time. This additive was used in the construction of hydrotechnical facilities in difficult hydrological and climatic conditions.

Әдәбиyyat

1. Грачев, А.Н. Утилизация отработанных деревянных шпал методом пиролиза / А.Н. Грачев, Т.Д. Исхаков, В.Н. Башкиров, Р.М. Иманаев // Вестник Казан. Технол. Ун-та. – 2008. - №5. -С. 166-171.
2. Грачев, А.Н. Технология быстрого пиролиза при энергетическом использовании низкокачественной древесины / А.Н. Грачев, В.Н. Башкиров, И.А. Валеев, Р.Г. Хисматов, А.А. Макаров, Д.В. Тунцев // Энергетика Татарстана. – 2008. - № 4(12). – С. 16-20.
3. Гелетуха, Г.Г. Обзор современных технологий получения жидкого топлива из биомассы быстрым пиролизом. Часть 1. / Г.Г. Гелетуха, Т. А. Железная // Экотехнологии и ресурсосбережение. -2000. - №2. – С. 3-4.

4. Sipilä K, Kuoppala E, Fagerhaug L, et al. Characterization of biomass-based flash pyrolysis oils. *Biomass Bioenergy* 1998; 14(2): 103-113.
5. Грачев, А.Н. Исследование физико-химических свойств и оценквозможности энергетического использования жидкого пиротоплива из отходов древесины. / А.Н. Грачев [и др.] // Деревообрабатывающая промышленность. – 2009. - №4. – С. 24-26.

Geological and Mineralogical Sciences

MEASUREMENT OF SOIL TOXICITY

Ibadova Sevinj

Azerbaijan State Oil and Industry University

Farzizade Faraj

Azerbaijan State Oil and Industry University

Summary. Along with the development of the oil industry, the scale of oil-contaminated land is increasing year by year. Before reclamation, it is imperative to measure the degree of toxicity of the soil. In this article, we will get acquainted with 3 different methods (bioanalysis, determination of soil salinity, soil organic carbon and organic matter (Walkley-Black) organization) for the proper collection of a soil sample, its preparation for analysis, and the best way to study that soil sample.

Keywords: Bioanalysis; soil salinity; Walkley-Black method; soil sample

INTRODUCTION

In modern environmental conditions, the scale of oil-contaminated lands is expanding every year. In order to combat pollution and restore the fertility of the polluted soil cover, first of all, it is necessary to correctly determine the degree of pollution and the amount of damage caused by the polluter. Only after that, it is possible to choose the right reclamation method. There are many methods for determining the degree of soil pollution. This applies to methods; bioanalysis, determination of soil salinity (salinity or electrical conductivity), the amount of lime in the soil, the amount of organic carbon and organic matter (Walkley-Black wet burning method), measurement of soil pH, etc. In this article, we will consider the rules of soil sampling and research. [1]

HOW SHOULD A SOIL SAMPLE BE TAKEN?

Proper soil analysis begins with careful sampling, continues with the selection of a suitable analysis method, and ends with the proper analysis of the results obtained. When taking a soil sample, first the top surface of the soil should be cleaned and a shallow hole should be dug. Then, a soil sample with a thickness of 3-4 cm and a length of 30-60 cm should be taken from the hole opened (when using a shovel). Soil samples from the area to be studied should not be taken in a straight line, but in a zigzag pattern every 15-20 steps.

Degraded soil samples taken from the site in a proper manner are spread and dried in the laboratory in places where they will not be affected by acid vapors and dust. Soil dried in this way is called "air-dried soil". Then the soil samples are ground in a mortar (without breaking large stone pieces). Passed through a 2 mm sieve. In chemical soil analysis, working with parallel samples is important for the reliability of the results. [1,2]

METHOD OF BIOANALYSIS

Bioanalysis is a type of analysis based on the effect of harmful substances on living organisms. That is, bioassays use biological organisms to test for chemical toxicity. Here, living organism means plants, animals and other living cells. Measuring the degree of contamination of soils contaminated with various chemical reagents, oil and oil products, waste water, etc., using the bioanalysis method is a relatively simple, reliable and economically more efficient method. It is possible to use different plants in the research with this method. The most favorable plants are

tomatoes, cucumbers, grains, rye, cucumbers, parsley. So, it is possible to get more accurate results by studying and analyzing the roots and external appearance of these plants.

The oldest type of bioassay using animals is the "canary" method. So, the miners working in the coal mine took these birds with them in cages to the mining area. These birds, which are many times more sensitive than humans to methane gas, reacted immediately when the amount of methane in the air mixture reached dangerous levels. So, if a miner saw a dead bird, he understood that he should leave the mining area immediately. [3]

DETERMINATION OF SOIL ORGANIC CARBON AND ORGANIC MATTER AMOUNT (Walkley-Black wet burning method)

This method is based on the reaction of soil with potassium dichromate and sulfate solution. So, the organic carbon in the soil is oxidized with chromate, the potassium dichromate remaining from this process is titrated with normal iron sulfate and the amount of oxidized carbon in the lump is determined.

Necessary tools, equipment and supplies; 1) 500 ml flask, 2) 10-20 ml or automatic pipette, 3) Burette 50-100 ml, 4) Balance, 5) Desiccator, 6) Adjustable drying cabinet, 7) Orthophotic acid 85%(H₃PO₄) 8) Sulfuric acid 96%-lik 9) Potassium dichromate (K₂Cr₂O₇) 10) Diphenylamine indicator 11) Iron sulfate solution (FeSO₄ 7H₂O)

Analysis procedure; For each analysis session FeSO₄7H₂O the coefficient of the solution should be determined. For this, 10 ml of potassium dichromate solution is placed in a 500 ml liter flask accordingly. 20 ml on it H₂SO₄ is added, mixed gently for one minute. The mixture is left to cool for 20-30 minutes. Then 170 ml of distilled water, 10 condensed (85%)H₃PO₄ and 10-30 drops of diphenylamine indicator are added. If the color of the solution is dark brown, the solution FeSO₄ 7H₂O solution [3,4] is titrated. When the color suddenly changes from dark blue to light green, it is used up FeSO₄ 7 H₂O according to the amount, the coefficient of iron sulfate is found with the following formula.

$$N_{Fe}=10/V$$

Here;

N_{Fe}- Coefficient of ferric sulfate solution

Amount of 10ml-Potassium dichromate

V- FeSO₄ 7H₂O amount of solution spent in shaking

For analysis, 0.5-1.0 grams of the soil sample passed through a 0.2 mm sieve and dried is taken and poured into a 500 ml flask. 10 ml of potassium dichromate is added to it. After complete wetting of the sample solution, 20 mL of sulfuric acid was added to the flask and mixed by gently swirling the flask for one minute. At this time, the soil should not be allowed to stick to the walls of the flask. The mixture in the flask should be dark red-brown in color. If the mixture is green, it means that there is a lot of potassium dichromate in it.

The solution is set aside to cool for 20-30 minutes. Then, 170 ml of pure water, 10 ml H₃PO₄ (85%) and 10-30 drops of diphenylamine indicator are added. The resulting mixture is titrated with iron sulfate solution. The dark red-brown color first turns into a cloudy green and then into a cloudy blue. The shaking process is continued until a bright green color is obtained. The first visible cloudy green is the color of the chromate ion, and the last green is the color of the indicator.

Calculation procedure; Consumed during the titration 1 ml K₂Cr₂O₇ is equivalent to 3mg of oxidized carbon. Walkley found that an average of 77% of the carbon (multiply the result by 1.3) could be determined in this method. For this reason 1ml K₂Cr₂O₇=3x1.3=3.9mg equal to carbon. 3.9 grams of carbon is equal to 1.72 mg of organic matter. Based on this, the amount of organic carbon and organic matter can be calculated with the following formula.

$$\text{Organic carbon (C)\%} = \frac{(A - BN_{Fe}) \times 3.9 \times 100}{C}$$

$$\text{Organic matter \%} = \text{Organic carbon} \times 1.72$$

Here; A- the amount of potassium dichromate, ml, B- Iron sulfate solution used in the shaking process, ml, N_{Fe} - $FeSO_4 \cdot 2H_2O$ solution coefficient, amount of C-sample, mg. [4]

Classification of soils according to the amount of organic carbon and matter Table-1

Organic Carbon %	Organic matter %	Soil condition (organic matter and carbon content)
<0,4	<0,7	Too little
0,41-0,6	0,71-1	A small amount
0,61-1	1,01-1,70	Little
1,01-1,8	1,71-3	Average
1,81-3	3,01-5,15	High
>3,01	>5,15	Very high

DETERMINATION OF SOIL SALINITY (ELECTRICAL CONDUCTIVITY)

Soil salinity is caused by high accumulation of water-soluble salts in the soil. Soils subjected to salinization process of various types and types, with primary important ions such as Na, Ca, Mg, Cl, SO_4 , K, B, HCO_3 , CO_3 , NO_3 , etc., can store the salts brought by absorption. Since the electrical conductivity of the soil is directly proportional to its salinity, its electrical conductivity is used to determine the soil salinity.

Necessary tools, equipment and supplies; 1) Instrument for measuring electrical conductivity, 2) Glass containers with lids ($0 > 6$ cm), 3) Instrument for mixing soil and water, 4) Vacuum instrument, 5) Soft filter paper, 6) Mechanical shaker, 7) Filtering funnels, 8) 150 ml flask, 9) 0.1% sodium hexametaphosphate, 10) 100 ml glass containers, 11) Thermometer.

Conducting the process; An appropriate amount (usually 10.0 g) is weighed from the air-dried soil sample and poured into an Erlenmeyer flask. 50.0 ml of distilled water is added to it in a ratio of 1:5 and shaken on a mechanical shaker for 1 hour. The suspension is filtered into 100 ml bottles with funnels made by placing filter paper inside. If turbid, the filtrate passing through is discarded. 1 drop of 0.1% sodium hexametaphosphate solution is added for 25 ml of solution.

After the instrument to be used to measure electrical conductivity is adjusted, the process begins.

Electrodes are placed at two opposite ends of the container in which the sample is placed (on the extract itself if saturated extract is used) and an electric current is applied to the sample. Based on the obtained results, the following formulas are used to determine soil salinity. [5]

$$\% \text{ salt in solution} = 0.064 \times EC \cdot 10^3$$

$$\% \text{ salt in soil} = (\% \text{ salt in solution} \cdot \% \text{ salt in soil}) / 100$$

EC- Electrical conductivity

Classification of soils according to the amount of salt Table-2

Total amount of salt, %	Classification
<0,15	Without salt
0,15-0,35	Lightly salty
0,35-0,65	Medium salty
>0,65	Very salty

Classification of soils according to electrical conductivity Table-3

Electrical conductivity	Salinity class	Effect on plants
<0,98	Without salt	There are no major negative effects.
0,98-1,71	Very little salty	The productivity of plants sensitive to salinity decreases.
1,71-3,16	Lightly salty	The productivity of most plants decreases.
3,16-6,07	Medium salty	It is possible to harvest just enough salt-tolerant plants.
>6,07	Very salty	Only plants with high salt tolerance remain productive.

References

1. H. Aslanov S. Safarli Oil-contaminated lands of Azerbaijan, their recultivation and exploitation. Pages 12-16 Baku, 2008.
2. Garibov G.Sh. Study of man-made and disturbed soils of the Republic of Azerbaijan, genetic characteristics and ways of their reclamation, pp. 15-20 Baku 2003
3. Soil bioassay: Problems and approaches V. A. Terekhova Eurasian Soil Science volume 44, pages 173–179 (2011)
4. Analysis methods of some chemical properties of soils (pH, carbonate, salinity, organic matter, total nitrogen, usable phosphorus) Ar. See Dr. M. Ömer Karaöz page 3-24 (1989)
5. Soil Sampling and Methods of Analysis. Second edition. Edited by M.R. Carter, E.G. Gregorich pages 134-147 (2007)

ABOUT THE OPPORTUNITY OF DIRECT-PROSPECTING METHODS APPLICATION FOR DETECTION AREAS OF GAS AND NATURAL HYDROGEN MIGRATION TO THE SURFACE AND IN THE ATMOSPHERE

Mykola Yakymchuk

doctor of physics and mathematics, professor, Institute of Applied Problems of Ecology, Geophysics and Geochemistry, Kyiv, Ukraine

Ignat Korchagin

doctor of physics and mathematics, professor, Institute of Geophysics, NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Annotation. The paper presents materials of experimental reconnaissance studies in various regions of the globe (Black and North Seas, Gulf of Mexico, Brazilian offshore, hydrogen degassing areas), which are important arguments in favor of the "volcanic" model of formation of various structural elements of Earth, deposits of combustible and ore minerals as well as water. Experimental studies were carried out using a mobile low-cost technology, including modified methods of frequency-resonance processing and decoding of satellite images and photo images, vertical electric resonance sounding (scanning) of the cross-section, as well as a method of integral assessment of the prospects for oil and gas content and ore content of large prospecting blocks and license areas. Separate methods of this direct-prospecting exploration technology are based on the principles of the "substance" paradigm of geophysical research, the essence of which is the search for a specific (required in each specific case) substance - oil, gas, gas condensate, gold, zinc, uranium, etc. The results of instrumental measurements indicate that many of the surveyed areas are located above volcanoes, within which the synthesis of oil, condensate and gas is carried out at the border of 57 km. In the contours of such volcanoes, there are deep channels through which oil, condensate and gas migrate to the upper horizons of cross-section and can replenish the already formed deposits on hydrocarbon fields. In the absence of reliable seals over such channels, oil, condensate and gas can migrate to the upper horizons of cross-section, the water column, and gas further into the atmosphere. During this migration, gas seeps are formed on the seabed and oil slicks on the water surface. The measurements confirmed the presence of all previously established types of volcanoes, in which conditions for hydrocarbon synthesis exist at a depth of 57 km. These are volcanoes filled with 1) salt, 2) sedimentary rocks, 3) limestones, 4) granites and 5) ultramafic rocks. Studies on relatively large areas indicate that in various regions there are a significant number of volcanoes, within which there are no conditions for the synthesis of hydrocarbons and amber. These are volcanoes filled with 1) dolomites, 2) marls, 3) siliceous rocks, as well as 4) basalts and 5) kimberlites. The results of studies in the area of an open gas field in the Turkish sector of the Black Sea (Tuna-1 site) indicate the presence of large hydrocarbon deposits in this region. Within the discovered basalt volcanoes in the area of Borisoglebsk, as well as in Manevichsky and Rozhishchensky districts of the Volyn region, instrumental measurements recorded the facts of hydrogen migration into the atmosphere. When conducting experiments at

the survey sites, methodological techniques of the zones detection and localization, within which the migration of hydrocarbons to the surface horizons of the cross-section, and gas (methane) and hydrogen into the atmosphere occurs, were developed based on the results of satellite images and photo images frequency-resonance processing. Additional evidence obtained by instrumental measurements in favor of the deep (abiogenic) genesis of oil, condensate and gas is of fundamental importance. Numerous facts of fixing signals from oil, condensate and gas at the boundary of their synthesis 57 km in various regions of the world make it possible to suggest the migration of abiogenic methane and hydrogen into the Earth's atmosphere in colossal volumes! Methane seeps and oil slicks can serve as indicators of the activity of volcanoes in which hydrocarbons are synthesized. In these cases, drilling wells in the areas of the location of deep channels of the abiogenic hydrocarbon's migration to the upper horizons of the cross-section may be associated with great risks - with emergency situations during drilling. The practical application of direct-prospecting methods and technologies will accelerate and optimize the exploration process for oil and gas.

Keywords. Black and North Seas, Gulf of Mexico, Uzon volcano, Yamal, oil slicks, gas seeps, abiogenic genesis, direct prospecting, deep structure, oil, gas, hydrogen, amber, chemical elements, remote sensing data processing, interpretation, vertical sounding.

Introduction

In August 2020, information appeared about the discovery of a large gas field in the Turkish economic zone of the Black Sea (section Tuna-1) [44]. A reconnaissance survey of the location of the drilled productive well using mobile direct-prospecting technology [24-25] showed that gas migrates through the water column into the atmosphere at the drilling site. In addition, experimental studies here revealed a deep channel (volcano), filled with sedimentary rocks, through which gas, condensate and oil migrate to the upper horizons of cross-section from a depth of 57 km - the boundaries of hydrocarbon synthesis [33]. In this regard, it became expedient to study the features of the deep structure of local areas of the location of oil slicks and gas seeps found in sea and oceanic areas, as well as areas of migration of gas (methane) and hydrogen into the atmosphere on onshore. This article presents the results of experimental investigations of a reconnaissance nature within the framework of this problem, which were promptly carried out in various regions of the world.

Research methods

Experimental reconnaissance studies are purposefully carried out using the methods of frequency-resonance processing and decoding of satellite images and photographs, vertical scanning (sounding) of the cross-section in order to determine (estimate) the depths and thicknesses of various complexes of rocks and minerals, as well as methods of integral assessment of prospects oil and gas content of local areas and large blocks [11-12, 23-33, 45-49]. Separate methods of the technology used are based on the principles of the "substance" paradigm of geophysical research [12], the essence of which is to search for a specific (required in each case) substance - oil, gas, gas condensate, gold, iron, water, etc. Mobile technology as a whole, as well as some of its methods are actively used in the approbation mode to search for hydrocarbon accumulations at the initial stages of the exploration process, including for an integral assessment of the oil and gas potential of large and hard-to-reach blocks and areas, as well as local areas of prospecting and exploratory wells drilling.

In modified versions of the methods of frequency-resonance processing of satellite images and photographs and vertical sounding (scanning) of the cross-section, bases (sets, collections) of chemical elements, minerals, rocks and minerals (specific samples) are used [24]. So, the used collection of oil samples includes 117 samples, gas condensate - 15 samples.

The base of photographs of sedimentary rocks consists of 11 groups: 1) psephites, monomineral conglomerates (22 samples, sample numbers in the base - 2-23); 2) psammities (18, 25-42); 3) silts, mudstones, clays (6, 44-49); 4) kaolinite mudstones (6, 51-57); 5) kaolinite clays (10, 59-68); 6) sedimentary-volcanoclastic rocks; tuff breccia (9, 70-78); 7) limestones (24, 80-103); 8) dolomites (11, 105-115); 9) marls (10, 117-126); 10) siliceous rocks (13, 128-140), salt.

The base of photographs of igneous and metamorphic rocks includes 18 groups: 1) granites and rhyolites (29 samples, sample numbers in the base - 1-29); 2) granodiorites and dacites (7, 31-37); 3) syenites and trachytes (18, 39-56); 4) diorites and andesites (14, 58-71); 5) lamprophyres (14, 73-86); 6) gabbros and basalts (32, 88-119); 7) feldspar ultramafic rocks (20, 121-140); 8) feldspathoid syenites and phonolites (23, 142-164); 9) feldspathic gabbroids and basaltoids (6, 166-171); 10) feldspar ultramafic and mafic rocks (10, 173-182); 11) kimberlites and lamproites (20, 184-203); 12) non-silicate carbonatites (8, 205-212); 13) metamorphic granulites (10, 214-223); 14) metamorphic gneisses (26, 225-250); 15) metamorphic crystalline schists (44, 252-295); 16) metamorphic micro-crystalline schists (phyllites) (11, 297-307); 17) metamorphosed slate shales, cleaved sandstone (1, 308); 18) metamorphosed slate schists, cleaved siltstone (1, 309).

The photographs of the used sets of samples of sedimentary, metamorphic, and igneous rocks were taken from an electronic document [22].

The materials of the previously performed experimental studies, obtained using the used set of mobile direct prospecting methods are presented in publications [24-32, 45-49]. The same articles describe the methodological features of measurements when processing satellite images and photographs using the developed technical instruments.

When conducting numerous studies using the described direct search methods in 2019, the optimal procedure (processing graph, sequence of actions) was worked out, which was used during the work within all surveyed areas and blocks. The used graph for processing a separate satellite image (or its local fragment) includes the following sequence of actions (steps).

1. Fixation from the surface of the presence (absence) of responses (signals) from the following set of minerals: oil, condensate, gas, amber, oil shale, argillite breccia, gas hydrates, ice, coal, anthracite, hydrogen, water (deep), diamonds, brown coal, iron ore, potassium-magnesium salt, sodium chloride salt (hereinafter simply salt).

2. Registration of responses from groups of sedimentary, metamorphic and igneous rocks, composing the cross-section.

3. Establishment of the presence in the survey area of deep channels (volcanoes), filled with various groups of rocks; determination of the depths of the location of the volcanoes roots.

5. Determination of rock groups (or individual samples of groups) from which signals are recorded at frequencies of oil, condensate, gas and water (deep).

6. Establishing the presence (absence) of responses from oil, condensate, gas and amber on the surface (depth) of 57 km - the predicted boundary of the synthesis of hydrocarbons and amber in deep channels (volcanoes), filled with certain groups of rocks.

7. Establishing the presence (absence) of responses from water (deep) on the surface (depth) 68 km - the predicted boundary of water synthesis in volcanoes of a certain type.

8. By scanning the cross-section with different steps from the surface up to 15 km, depth intervals are determined, within which the responses are recorded at the resonant frequencies of oil, condensate, and gas. Refinement of the depths of the location of the most promising hydrocarbon intervals of the cross-section, when conducting additional scanning with a smaller step.

9. If responses from the 6th group of igneous rocks (basalts) are recorded on the surveyed area, the depth of the upper boundary (edge) of basalts is estimated, as well as the depths of the

beginning of the responses recording at the resonant frequencies of hydrogen and water from basalts.

10. When establishing the presence of signals from the 11th group of igneous rocks (kimberlites) in the survey area, the depth of the upper edge of the kimberlites is determined, as well as the depth interval, within which the responses are recorded at the diamond frequencies.

Given the reconnaissance nature of the studies performed, the described set of separate procedures for processing satellite images in full at all surveyed sites was not implemented.

Let's pay attention to the following circumstance. The technique of vertical scanning (sounding) of cross-section allows one to estimate the depth and thickness of various types of rocks and the required minerals in the cross-section. Recently, when conducting research for oil and gas, in most cases, the cross-section is scanned to a depth of 15 km, in order to assess the prospects for detecting hydrocarbon accumulations in the deep horizons of cross-section.

Areas of reconnaissance investigation in Black Sea

The approbation of frequency-resonance methods of satellite images and photographs processing was carried out repeatedly in different sectors of the Black Sea, including the local areas, where prospecting wells drilled, prepared for drilling and in the process of drilling are located. The results of many performed works were published, including in [27].

Productive well site within the Tuna-1 block (Turkey). Information on the discovery of a large gas field in the Turkish economic zone of the Black Sea is presented in an electronic document [44]. The coordinates of the location of the drilled well are determined by the position of the drilling vessel. Using the coordinates for frequency-resonance processing, a satellite image of the local area of the sea was prepared. In Fig. 1, the processing area is indicated by an upper rectangular contour with a marker.

During the subsequent processing of the image of the local drilling area from the surface, responses of oil, condensate, gas, amber, phosphorus (white, brown, black, red), oil shale, gas hydrates, ice, coal, anthracite, and living water were recorded. No responses were received from dead water and salt.

Signals from 1-6 groups of sedimentary rocks were recorded, responses from igneous rocks were absent. The root of the volcano of sedimentary rocks is determined at a depth of 723 km.

On the surface of 57 km, responses were obtained of oil, condensate, gas, amber and phosphorus (all colors); at a depth of 57.1 km there were no signals from these substances.

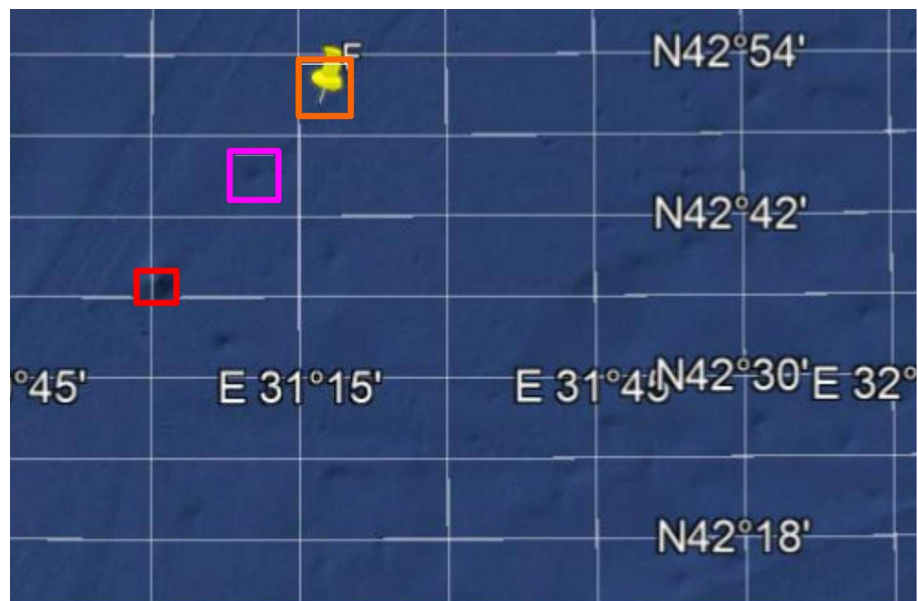

Fig. 1. Satellite image of the area of a productive exploration well location in the Turkish economic zone of Black Sea. The well position is marked by a yellow marker.

Responses from deep water were recorded on surfaces of 57, 69 km, and from dead water - at 59 km.

On the surface of 69 km, signals of oil (with a delay) and condensate were recorded; signals from gas and phosphorus were absent.

At a depth of 59 km, responses were obtained from cobalt, iron, chlorine, lithium, beryllium, argon, and nickel, and at a surface of 71 km - from chlorine, iron, and cobalt.

When scanning the cross-section from the surface, with a step of 1 m, responses from gas of various intensities were recorded practically without interruption up to 57 km: 1) 580-(1500-intensive) (1650-intensive) (3700-intensive) (up to 4300-intensive) (5250-intensive) (5400-very intensive) (6300-intensive) (6700-very intensive) (7700-very intensive), from 10 km - 5 m step, from 15 km - 10 m, from 56950 m - 10 cm, from 56994 m - 1 cm, from 56999.70 - 1 mm, up to 57000.40 m.

Considering that the sea depth at the drilling point is more than 2000 m, and the responses from gas when scanning with a large step of 1 m began to be recorded from 580 m, a suspicion arose about gas migration to the surface on the drilling site. Additional instrumental measurements have confirmed this. Thus, gas responses were obtained on surfaces of 1 m and 0 m from the upper part of cross-section, which indicates the migration of gas through the water column into the atmosphere.

Additionally, gas responses were obtained on surfaces of 2000 and 2100 m from the upper and lower parts of cross-section.

When scanning the cross-section from 2100 m, step 10 cm, gas responses began to be recorded from 2106 m.

On the surface of 3499 m, there were no responses from oil and condensate from the upper part of cross-section, and at a depth of 3501 m, they were recorded. This indicates that oil and condensate deposits are located at depths over 3500 m.

In the process of analyzing the image in Fig. 1, noteworthy structural features were found in the bottom topography. In this regard, it was decided to process images of two local areas (central and southern) located to the south-west of the drilled well.

Local area 2 (central). When processing the image of the site (rectangular contour in the center of Fig. 1), signals from oil, condensate (with a delay), gas, amber, phosphorus (white), oil

shale, argillite breccia, gas hydrates, ice, coal, anthracite, potassium magnesium salt were recorded. No responses were obtained from deep and dead water, diamonds, gold, lonsdaleite and sodium chloride.

Signals from 1-6 groups of sedimentary rocks were recorded, no responses from magmatic ones.

By fixing the responses on various surfaces (50, 150, 250, 450, 550, 470 km), the root of the volcano of sedimentary rocks was determined at a depth of 470 km.

Signals from oil, condensate, gas, amber and phosphorus (white) were received on the surface of 57 km; at a depth of 57.1 km, there were already no responses from these substances.

The responses at gas frequencies were absent from the upper part of cross-section on surfaces of 1 m, 2 km, 3 km, 3.5 km, but were obtained at depths of 4 and 5 km. The absence of responses from gas at a depth of 1 m allows us to conclude that gas migration into the atmosphere does not occur within this area.

On surface 3.5, responses from phosphorus (white) were obtained from the upper part of cross-section; there were no signals from oil and condensate. On the surface of 4 km, responses from oil, condensate, gas and amber were recorded (from the upper part of cross-section).

Local area 3 (southern). When processing the image of the site (rectangular contour in the lower part of Fig. 1), no signals from oil, condensate, gas, amber, hydrogen, deep and dead water, lonsdaleite, gold, potassium-magnesium salt and sodium chloride were received from the surface.

Signals from phosphorus (white), diamonds, 11 (kimberlites), 12 and 13 groups of igneous rocks were recorded; there were no signals from sedimentary rocks.

By fixing the responses at different depths (50, 150, 450, 550, 650, 750, 723 km), the root of the kimberlite volcano was identified at a depth of 723 km. The upper edge of the kimberlite volcano is established in the interval of 1.5-1.7 km.

When scanning the cross-section from 1700 m, a step of 1 m, the responses at diamond frequencies began to be recorded from 1800 m and were traced to 33.95 km. The beginning of the second interval of responses at diamond frequencies was recorded at a depth of 65.9 km.

Phosphorus (white) responses were recorded at a surface of 57 km. The upper limit of fixation of responses from phosphorus is located in the depth interval 1700-1800 m.

On surface 57, signals were received from deep water, and on the surface of 61 km - from dead water (there were no signals from dead water at depths of 57 and 59 km). At a depth of 61 km, responses from chlorine, iron and cobalt were also obtained.

Site of proposed well SK-6. The report [39] contains the coordinates, as well as a map of the location of the wells, proposed for drilling in the Black Sea in the economic zone of Turkey. This map is compared with a satellite image of the Black Sea and the position of the proposed wells is plotted on the image (Fig. 2). From this image (Fig. 2) it follows that the proposed well SK-6 (S-6 in the figure) is located in the region of the drilled productive well in the Tuna-1 area. In this regard, an integral assessment of the prospects for detecting oil and gas accumulations in this area became expedient. For frequency-resonance processing, a fragment of the local area of the SK-6 well was used, which in Fig. 2 is indicated by a rectangular outline.

Fig. 2. The position of the proposed wells for drilling in the exclusive economic zone of Turkey on the satellite image of Black Sea [39]. The location of the survey site with well SK-6 (S-6) is indicated by a rectangle.

Fig. 3. Fragment of a satellite image of the Black Sea northwestern offshore.

When processing a fragment of the image (Fig. 2), signals from oil, condensate, gas, amber, phosphorus (white), oil shale, argillite breccia, gas hydrate rock, gas hydrates were recorded from the surface. No responses from hydrogen, deep water, potassium-magnesium salt and sodium chloride were obtained.

Responses were recorded from 1, 2, 3, 4, 5, and 6 groups of sedimentary rocks; there were no signals from igneous rocks.

By fixing the responses at different depths (50, 150, 450, 550, 650, 750, 723 km), the root of a deep channel (volcano) filled with sedimentary rocks of 1-6 groups was determined at a depth of 723 km.

Signals from oil, condensate, gas, amber and phosphorus (white) were recorded on the surface of 57 km.

On surfaces of 1 m and 0 m, responses at the frequencies of gas and phosphorus were recorded from the upper part of cross-section. This allows us to draw a conclusion about the migration of gas with phosphorus from the sediments of the cross-section through the water column into the air (atmosphere).

Additional measurements have shown that phosphorus is found in oil, condensate and gas.

Fragment of the northwestern offshore of the Black Sea. Figure 3 shows a satellite image of the northwestern part of the Black Sea. Earlier, frequency-resonance processing of an image of a fragment of the offshore territory, indicated on Fig. 3 a large rectangular outline, was conducted. The results of the reconnaissance survey are presented in [27]. However, no instrumental measurements were carried out within the surveyed area in order to establish the facts of gas (methane) migration into the atmosphere.

With additional processing of the image in a rectangular contour on the surface of 0 m (water surface), responses (signals) at the frequencies of gas and phosphorus were obtained from the upper part of cross-section. This allows us to conclude that gas with phosphorus in this area (within its individual sections) migrate into the atmosphere.

Note that the signals from gas and phosphorus were received with a delay, since the surveyed area is large, and migration occurs in a separate area (or several areas) of a smaller size.

Areas of reconnaissance investigation in North Sea

At local drilling sites in the North Sea, reconnaissance studies in order to test direct-prospecting methods were carried out repeatedly. Experimental work was also carried out in the areas, where two emergency wells are located.

Gas seeps in the area of emergency well 22/4b. Some materials of multiple studies in this area are presented in publications [34-35, 43]. For the experimental work, the following were used: 1) photographs of gas seeps (Fig. 4) [34-35]; 2) coordinates of two local areas of the seep's location [34].

Using the coordinates, a satellite image of the survey area was prepared (Fig. 5). In this image, rectangular contours represent three local fragments that were used for further processing.

Photograph of gas seep 1. During the frequency-resonance processing of the photograph (Fig. 4a), responses from oil, condensate, gas, amber, phosphorus (white), oil shale, argillite breccia, gas hydrates rock, gas hydrates, ice, anthracite were recorded. Signals from hydrogen, deep water, dead water, and salt were not received.

Responses from 1-6 groups of sedimentary rocks were recorded, signals from igneous rocks were not received.

By fixing the responses at different depths (50, 150, 250, 450, 550, 650, 750, 723 km), the root of the deep channel (volcano) of sedimentary rocks was determined at a depth of 723 km.

At the surface of 57 km, signals from oil, condensate, gas, amber, phosphorus were received, and at a depth of 57.1 km there were no responses from these substances.

By scanning the cross-section from the sea bottom, step 1 m, oil responses were recorded without interruptions in the interval: 1) 840-(1200-intensive) (up to 2200-intensive) (2700-intensive to 3300), from 3.5 - step 5 m (11700- intensive) to 14500 - intensive), from 15 km, step 15 m, 30 m, (31 km - intensive) at the end, step 50 cm to 57.060 km.

When scanning the cross-section from the sea bottom, at a step of 10 cm, the responses from the gas began to be recorded immediately. Then, with a step of 5 m, the signals were recorded: 0 m - (1200 - intense) (2200 - very intense) (2700 - low intensity) (traced up to 5 km - no further scanning was carried out).

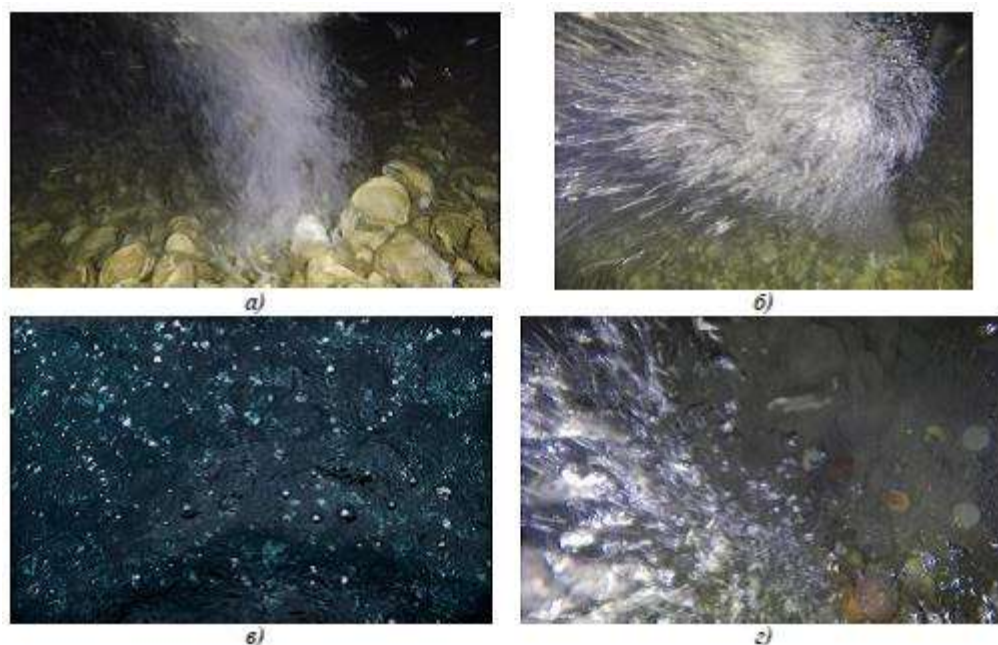

Fig. 4. Photographs of gas seeps in the area of the emergency well 22/4b in the North Sea [34-35].

When scanning the cross-section from the bottom of the sea, with a step of 10 cm, responses from the second group of sedimentary rocks began to be recorded from 25 m.

Photograph of gas seep 2. When processing the photograph (Fig. 4b), signals from oil, condensate, gas, phosphorus (white) were received, responses from amber, hydrogen, deep and dead water, lonsdaleite were not recorded.

Intense signals from the 7th group of sedimentary rocks (limestones) were recorded. By fixing responses at different depths (50, 150, 250, 450, 550, 650, 750, 723 km), the root of the limestone volcano was determined at a depth of 723 km.

By scanning the cross-section from the sea bottom, a step of 10 cm, responses from limestones began to be recorded from 15 m.

Signals from oil, condensate, gas and phosphorus were received on the surface of 57 km.

When scanning the cross-section from the bottom of the sea, a step of 10 cm, the responses from gas began to be recorded immediately: 0 m - (100 - intense) (300 super intense), at a step 10 m (9 km - intense) (14 super intense) (22 km - signals are fixed), tracking is stopped.

Photograph of gas seep 3. When processing the photograph (Fig. 4c), signals from oil, condensate, gas, amber, phosphorus were recorded. No response received from salt.

Signals from 1-6 and 7 (limestone) groups of sedimentary rocks were recorded, no responses from igneous rocks were received.

Measurements have established that the lower boundary of 1-6 groups of sedimentary rocks is located in the depth interval of 5-6 km.

On the surface of 6 km from the upper part of cross-section, responses were obtained from oil, condensate, gas, amber, phosphorus. There were no responses from amber from the lower part of cross-section, but signals from limestones were recorded.

By scanning the cross-section from 6000 m, step 10 cm, the responses from limestones began to be recorded from 6120 m and were traced with a step of 1 m to 10 km (no further scanning was carried out)

By fixing responses at different depths (50, 150, 250, 450, 550, 650, 750, 723 km), the root of a volcano, filled with limestones was identified at a depth of 723 km.

On the surface of 57 km, responses of oil, condensate, gas and phosphorus were obtained.

Photograph of gas seep 4. When processing the photograph (Fig. 4d), signals of oil, condensate, gas, amber, phosphorus were recorded on the surface of 57 km.

The responses were received of 1-6 groups of sedimentary rocks. The root of the volcano, filled with these rocks, was identified at a depth of 723 km.

Satellite image of the survey area without local fragments. During the frequency-resonance processing of a fragment of a satellite image with cutouts of two points (a large rectangle without two small ones in Fig. 5), only responses from amber and phosphorus were recorded; signals from oil, condensate, gas and salt were not received.

Recorded responses from 8 (dolomites), 9 (marls) and 10 (siliceous rocks) groups of sedimentary rocks. There was no response from igneous rocks.

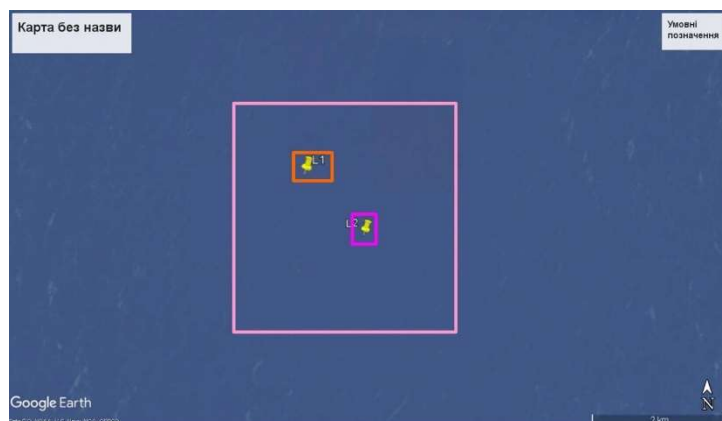

Fig. 5. Satellite image of gas outcrops in the area of the emergency well 22/4b in North Sea. The coordinates of the survey points (markers) are borrowed from the document [34].

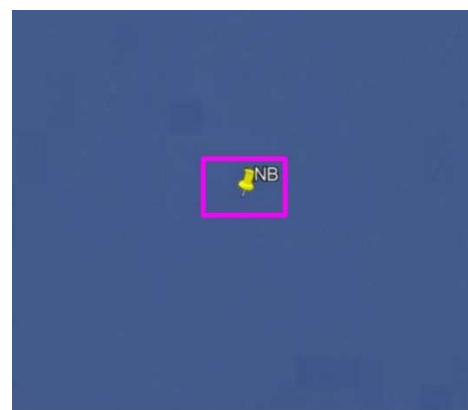

Fig. 6. Satellite image of the exploration well 2/4-14 location in the southern part of the Norwegian sector of North Sea.

On the surface of 57 km, there were no responses from oil, condensate, gas, amber, and phosphorus. Signals from 8 and 10 groups of sedimentary rocks are recorded.

By fixing responses at different depths (50, 150, 250, 450, 550, 650, 750, 723 km), the roots of volcanoes, filled with dolomites and siliceous rocks were determined at a depth of 723 km.

Image of the local area at point L1. When processing a fragment of the image at point L1 (upper small rectangle in Fig. 5), signals from oil, condensate, gas, amber, phosphorus (white), oil shale, argillite breccia, gas hydrate rock, gas hydrates, ice, anthracite were recorded.

Responses from 1-6 groups of sedimentary rocks were recorded, signals from igneous rocks were not received. The root of the volcano of these rocks is determined at a depth of 723 km.

On the surface of 57 km, responses were obtained from oil, condensate, gas, amber and phosphorus.

On the surface of 1 m, responses from gas and phosphorus were obtained from the upper part of cross-section, responses from oil and condensate were not received. This indicates the migration of gas into the atmosphere.

Image of the local area at point L2. When processing a fragment of the image at point L2 (lower small rectangle in Fig. 5), signals of oil, condensate, gas and phosphorus were recorded from the surface. No responses were received of amber and salt.

The responses of the 7th group of sedimentary rocks (limestones) were received. The root of the volcano of these rocks is determined at a depth of 723 km.

On the surface of 1 m, responses from gas and phosphorus were obtained from the upper part of cross-section, responses from oil and condensate were not received. This indicates the migration of gas into the atmosphere.

On the surface of 57 km, responses from oil, condensate, gas and phosphorus were obtained.

Research in the area of emergency well 2/4-14. In January 1989, at exploration well 2/4-14, drilled in the southern part of the Norwegian sector of the North Sea (56°41'5.26" N, 3°8'43.08" E), an explosion occurred at a depth of 4.7 km due to extremely high reservoir pressure [37].

Using the borehole coordinates for experimental work, a satellite image of the survey area was prepared (Fig. 6).

When processing the image (Fig. 6) from the surface, responses of oil (with a delay), condensate (more intense), gas, amber, phosphorus (white, brown, red and black), oil shale,

argillite breccia, gas hydrate rocks, gas hydrates, ice, coal and anthracite were fixed. Signals of hydrogen, water, gold, diamonds, lonsdaleite, potassium magnesium salt and sodium chloride were not received.

The responses of 1 (weak), 2, 3, 4, 5, 6 and 7 groups of sedimentary rocks were recorded. When processing a smaller image (rectangular contour in Fig. 6), there were no responses from the 7th group of sedimentary rocks.

By fixing the responses at different depths (50, 150, 250, 450, 550, 650, 750, 723 km), the root of the volcano of sedimentary rocks was determined at a depth of 723 km.

At the surface of 4500 m, gas signals were recorded from the lower and upper parts of cross-section. Gas responses of different intensities were also recorded from the upper part of cross-section on the surfaces (depths) of 3500 m, 1500 m, 100 m, 10 m, 1 m, and 10 cm. This indicates the migration of gas through the water column into the atmosphere.

At the surface of 4300 m, signals from the 7th group of sedimentary rocks (limestones) were received from the upper part of cross-section; at a depth of 4000 m, the signals from these rocks were already absent.

At a depth of 4500 m, oil responses were obtained from groups 2, 3, and 4 of sedimentary rocks. Oil signals from limestone were absent at this depth from the top and bottom of cross-section.

When processing the entire image in Fig. 6, oil responses from limestones were also absent, including on surfaces of 55 and 57 km. This indicates that the root of the limestone-filled volcano is located outside the survey area.

Local areas of oil slicks in Gulf of Mexico

Presentation [38] shows a satellite image of the Gulf of Mexico with plotted points of oil slicks (Fig. 7), recorded according to remote sensing data from satellites. To study the deep structure of local areas of slicks, nine separate zones were selected. On Fig. 7, these zones are marked with red rectangular contours and numbered with pink numbers.

During the frequency-resonance processing of prepared fragments of images with the location of individual slicks, the processing graph used included the following sequence of actions (steps).

1. Fixation from the surface of the presence (absence) of responses (signals) from the following set of minerals and chemical elements: oil, condensate, gas, amber, phosphorus, oil shale, argillite breccia, gas hydrate rocks, gas hydrates, ice, coal, anthracite, hydrogen, water (deep), dead water, diamonds, gold, lonsdaleite, potassium-magnesium salt, sodium chloride salt (just salt).
2. Registration of responses from the groups of sedimentary, metamorphic and igneous rocks that make up the cross-section.
3. Establishing the presence of deep channels (volcanoes) filled with various groups of rocks in the survey area; determination of the depths of the location of the roots of volcanoes.
4. Establishing the presence (absence) of responses of oil, condensate, gas and amber on the surface (depth) of 57 km - the boundary of the synthesis of hydrocarbons and amber in deep channels (volcanoes) filled with certain groups of rocks.
5. Fixation on the surface (depth) of 1 m of responses from the upper part of the cross-section (surface layer of water) from oil, condensate, gas and phosphorus in order to establish (confirm) the fact of migration of these substances to the surface.
6. Registration on the surface of 0 m of responses from the upper part of cross-section (surface layer of the atmosphere) of oil, condensate, gas and phosphorus in order to establish (confirm) the fact of migration of gas and phosphorus into the atmosphere.

Slick 1 (blue color). During frequency-resonance processing of the image fragment with the location of the slick from the surface, responses were recorded at the frequencies of oil, condensate, gas, amber, phosphorus, oil shale, argillite breccia, gas hydrate rocks, gas hydrates, ice, coal, anthracite.

Intense responses from sedimentary rocks of 1-6 groups were registered; there were no signals from igneous rocks. By fixing the responses at different depths (50, 150, 450, 550, 650, 750, 723 km), the root of the volcano, filled with 1-6 groups of sedimentary rocks, was determined at a depth of 723 km.

Responses from hydrocarbons (oil, condensate, gas), amber and phosphorus were recorded at the boundary of hydrocarbon synthesis at 57 km.

On the surface of 1 m from the upper part of the cross-section, responses of phosphorus and gas were obtained immediately, and from oil with a delay. The migration of hydrocarbons through the water column was recorded.

At the 0 m surface, responses were obtained of phosphorus and gas from the upper part of cross-section. The frequency-resonance processing of the satellite image recorded the migration of gas with phosphorus into the atmosphere.

Below, the results of instrumental measurements at the locations of the remaining 8 slicks will be presented in an abbreviated format.

Slick 2 (blue color). The measurements recorded responses at the frequencies of hydrocarbons, amber, phosphorus, oil shale, argillite breccia, gas hydrate rocks, gas hydrates, ice, coal, anthracite.

A volcano filled with sedimentary rocks of 1-6 groups with a root at a depth of 723 km was identified. By fixing the responses on the surfaces of 1 m and 0 m from the upper part of the cross-section, the migration of gas, phosphorus and oil through the water column to the surface, and gas with phosphorus to the atmosphere, was established.

On the surface of 57 km, responses from hydrocarbons, amber, and phosphorus were recorded.

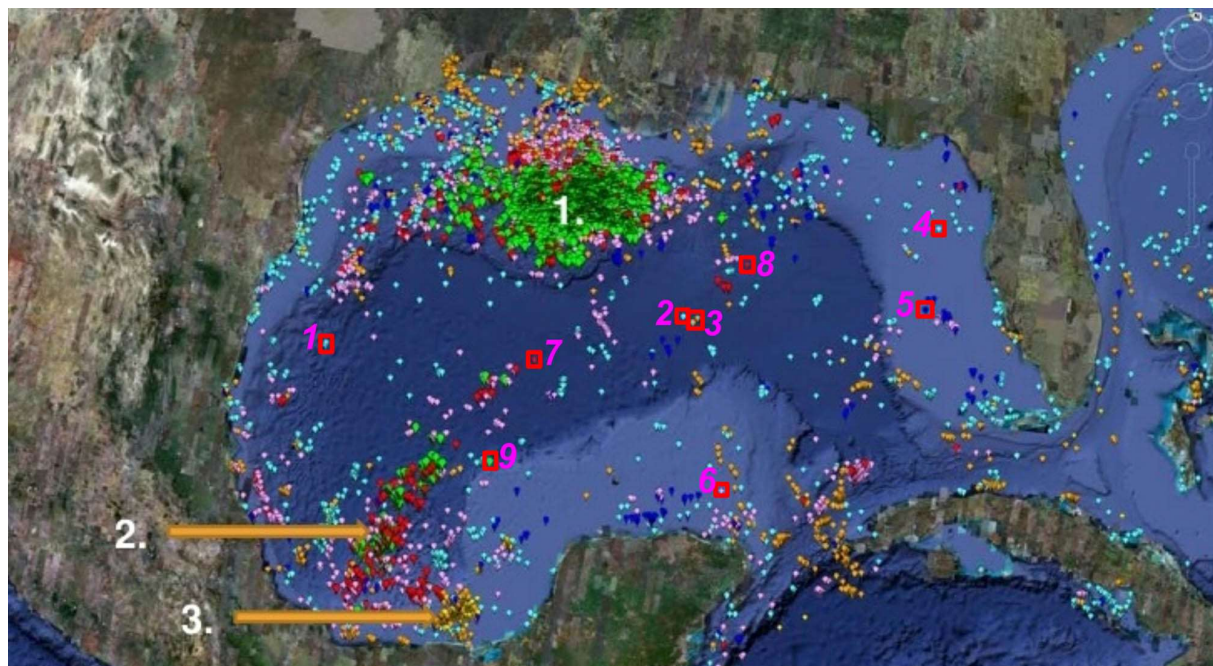

Fig. 7. Oil slicks of the Gulf of Mexico on a satellite image of the region [38]. Red rectangles indicate local areas of frequency-resonance processing.

Slick 3 (yellow). There are two slicks in this area. First, a fragment of an image with one slick was processed, then with two. During processing, responses were recorded at the frequencies of oil, condensate, gas, phosphorus, potassium-magnesium salt, lonsdaleite.

A volcano filled with 7 group of igneous (ultramafic) rocks with a root at a depth of 723 km was recorded. Fixation of responses from the upper part of the cross-section on the surfaces of 1 m and 0 m testified to the migration of gas, phosphorus and oil through the water column to the surface, as well as gas with phosphorus to the atmosphere.

Responses from hydrocarbons and phosphorus were recorded on the surface of 57 km.

Slick 4 (blue color). Responses were recorded at the frequencies of hydrocarbons, gas, amber, phosphorus, oil shale, argillic breccia, gas hydrate rocks, gas hydrates, ice, coal, anthracite.

A volcano filled with sedimentary rocks of 1-6 groups with a root at a depth of 723 km was identified. By fixing the responses on the surfaces of 1 m and 0 m from the upper part of the cross-section, the migration of gas, phosphorus, oil and condensate through the water column to the surface, and gas with phosphorus to the atmosphere, was established.

On the surface of 57 km, responses from hydrocarbons, amber, and phosphorus were recorded.

Slick 5 (dark blue). During processing, responses were recorded at the frequencies of oil, condensate, gas, and phosphorus.

The presence of a volcano filled with sodium chloride salt with a root at a depth of 723 km was established. Fixation of responses from the upper part of the cross-section on the surfaces of 1 m and 0 m testified to the migration of gas, phosphorus, oil and condensate through the water column to the surface, as well as gas with phosphorus to the atmosphere.

Responses from hydrocarbons and phosphorus were recorded on the surface of 57 km.

Slick 6 (pink). During processing, responses were recorded at the frequencies of oil (low intensity), condensate, gas, and phosphorus.

The presence of a volcano filled with 1 group of igneous rocks (granites) with a root at a depth of 996 km was established. Signals from the surface were recorded only from “old” granite samples from the used collection [22].

Fixation of responses from the upper part of the cross-section on the surfaces of 1 m and 0 m testified to the migration of gas, phosphorus, oil and condensate through the water column to the surface, as well as gas with phosphorus to the atmosphere.

On the surface of 57 km, low-intensity responses from oil, condensate, gas, and phosphorus were recorded.

Slick 7 (red). Signals were received at the frequencies of HC, phosphorus.

The presence of a volcano filled with the 7th group of sedimentary rocks (limestones) with a root at a depth of 470 km was established.

Fixation of responses from the upper part of the cross-section on the surfaces of 1 m and 0 m testified to the migration of gas, phosphorus, oil and condensate through the water column to the surface, as well as gas with phosphorus to the atmosphere.

Responses from hydrocarbons and phosphorus were recorded on the surface of 57 km.

Slick 8 (red). During the frequency-resonance processing of another fragment of the image with a red slick, the same results were obtained as in the area where the slick 7 was located.

Slick 9 (green). Responses were registered at the frequencies of oil, condensate, gas (intense), amber, phosphorus, oil shale, argillite breccia, gas hydrate rocks, gas hydrates, ice, coal, anthracite.

The presence of a volcano filled with 1-6 groups of sedimentary rocks with a root at a depth of 470 km was established. By fixing the responses on the surfaces of 1 m and 0 m from the upper part of the cross-section, the migration of gas, phosphorus and oil through the water column to the surface, and gas with phosphorus to the atmosphere, was established.

On the surface of 57 km, responses of hydrocarbons, amber, and phosphorus were recorded.

Area of expedition works in Gulf of Mexico

The article [42] presents the results of multidisciplinary research from the METEOR vessel in March 2015 in the area of oil and methane migration to the surface in the Tsanyao Yang Knoll (TYK) submarine rise in the southern part of the Gulf of Mexico.

During the experiments in the area of oil slicks and gas seeps, frequency-resonance processing of the underwater images obtained during the expedition (Fig. 8), as well as images of the bay surface (Fig. 9) [42] was carried out.

Note at the outset that detailed maps of the bottom surface obtained using a multibeam echo sounder (data from a ship) are not suitable for processing.

At the initial stage of the experiments, the underwater image in Fig. 8b was processed. During the processing of the photograph, signals from oil (weak), condensate (very weak), gas (intense), amber, phosphorus (white), oil shale, argillite breccia, gas hydrate rock, gas hydrates, ice, coal, anthracite were recorded. No responses were received from hydrogen, deep and dead water, as well as salt.

Fig. 8. Underwater photographs of gas seeps at the bottom of the bay [42].

Signals from 1-6 groups of sedimentary rocks were recorded; there were no signals from igneous rocks. By fixing the responses at different depths (50, 150, 250, 450, 550, 650, 750, 723 km), the root of the volcano of sedimentary rocks was determined at a depth of 723 km.

On the surface of 57 km, responses were obtained only from deep water, and at 59 km - only from dead water.

When processing all four underwater images in Fig. 8 simultaneously the same results were obtained as when processing one photograph.

Similar results were recorded during the frequency-resonance processing of all four photographs of the bay surface in Fig. 9 at the same time.

When processing a photograph of the surface with oil (Fig. 9c) at a depth of 0 m, responses from the upper part of the cross-section were obtained only from gas, and at a depth of 1 m, from gas, condensate, and oil.

When processing a photograph of the surface without oil (Fig. 9d) at a depth of 1 m, only responses from gas and phosphorus were obtained from the upper part of the cross-section.

When scanning a photograph with oil (Fig. 9c), the responses at oil frequencies were recorded from the surface up to 57 km: surface - there is a signal, (1.3 km - present) (3.5 km - present) (4.8 - intense up to 6.3 km), from 6.4 km - step 5 m, from 10 km - step - 10 m, (38 km - present, 32 - intense) (53 - present), from 56.9 step 1 m to 57.004 km.

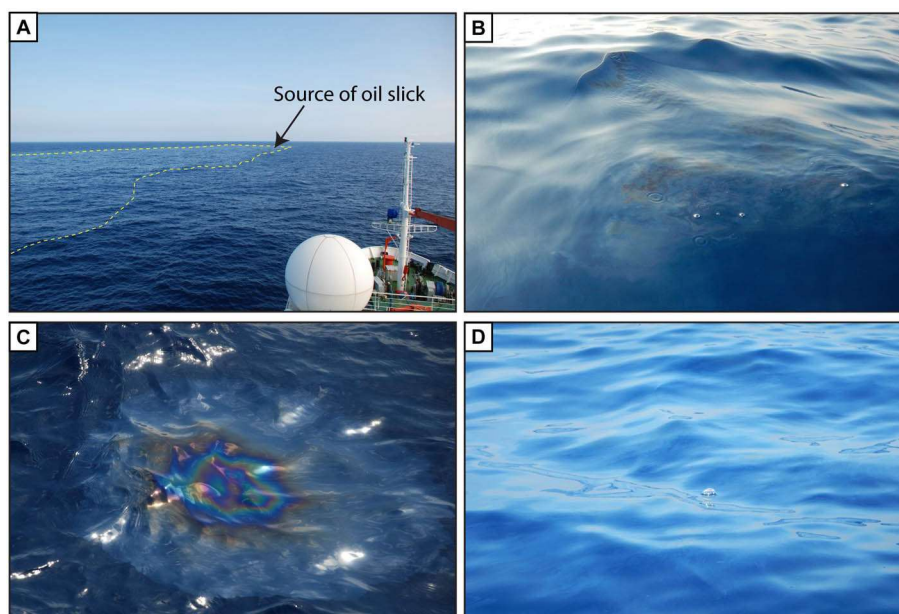

Fig. 9. Photographs of oil slicks and gas seeps on the surface of the bay [42].

Area of gas seeps on Brazil offshore

Information on the discovery of a site of gas seeps on the Brazilian offshore is given in the informational message [40]. The articles [36, 41] present the results of expeditionary investigations in the area of the discovered gas seeps. Figure 10 from article [36] shows the position of the survey area, as well as its coordinates. Using the site coordinates, a satellite image was prepared (Fig. 11) for frequency-resonance processing.

When processing an image of the survey area (Fig. 11) from the surface, responses from oil, condensate, gas, amber, phosphorus, oil shale, argillite breccia, rock of gas hydrates, gas hydrates, coal, anthracite were recorded. No responses from hydrogen, deep water, dead water and salt were received.

Signals from 1-6 groups of sedimentary rocks were recorded; responses from igneous rocks were absent.

By fixing responses at various depths from the 2nd group of sedimentary rocks (50, 150, 450, 550, 470 km), the root of the volcano of sedimentary rocks was determined at a depth of 470 km.

On the surface of 57 km, responses of oil, condensate, gas, amber, phosphorus and living (deep) water were recorded.

At a depth of 1 m, responses of oil, condensate, gas (intense) and phosphorus were obtained from the upper part of the cross-section. This indicates that hydrocarbons and phosphorus migrate through the water column to the surface.

On the surface of 0 m from the upper part of the cross-section, responses from gas and phosphorus were obtained. This indicates that the phosphorus and gas are migrating into the atmosphere.

By scanning the cross-section from the surface, step 1 m, the responses of the 2nd group of sedimentary rocks began to be recorded from 240 m.

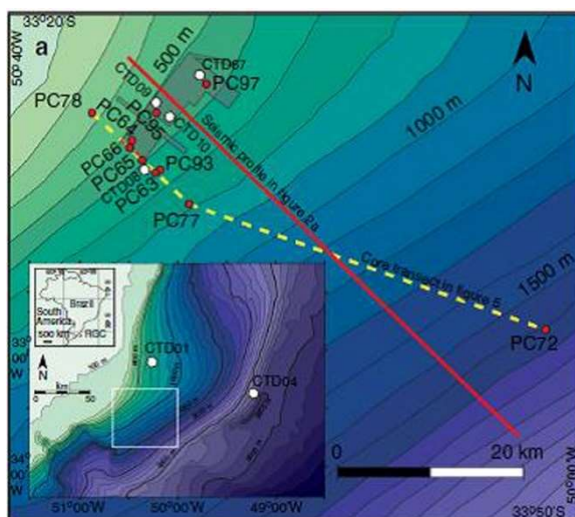

Fig. 10. Map of the location of points and profiles of marine geological and geophysical studies [36].

Fig. 11. Satellite image of the research area shown in Figure 10.

At the surface of 240 m, signals from potassium-magnesium salt and dead water were received from the upper part of the cross-section.

When scanning the cross-section from 240 m, a step of 1 m, responses from oil began to be recorded from 850 m. However, the intervals of recording responses were not determined.

When scanning the cross-section from 240 m, step 1 m, the responses from the gas began to be recorded from 240 m and were traced only to 800 m. Further scanning was not carried out. A similar situation was also observed when determining the intervals of phosphorus responses by scanning. These results indicate the migration of gas with phosphorus to the surface.

When scanning the cross-section from 240 m, step -1 m (up), the responses from gas began to be recorded from 240 m and traced to 0 m (surface).

From Fig. 10 it follows that most of the points of geological and geophysical research are located in the upper left corner. In this regard, we additionally processed individual fragments of the image in Fig. 11.

When processing a fragment of the image in Fig. 11, outlined by a rectangle, the responses from oil, condensate (more intense), gas (intense), amber, phosphorus, oil shale, argillite breccia, rock of gas hydrates, gas hydrates, ice, coal, anthracite are recorded.

Signals from 1-6 groups of sedimentary rocks were also recorded, there were no responses from salt and igneous rocks.

During processing the image in Fig. 11 without a fragment in a rectangle, signals from oil, condensate, gas, phosphorus, salt and igneous rocks were not recorded.

The responses from 8 (dolomites) and 9 (marls) groups of sedimentary rocks were recorded. By fixing signals at different depths (50, 150, 450, 550, 650, 750, 723 km), the root of a volcano filled with marls was determined at a depth of 723 km. The position of the upper edge of the marls is established in the range of 25-26 km. On the surface of 25 km, only responses from dolomites were obtained from the upper part of the cross-section.

The results of processing individual fragments of the satellite image in Fig. 11 show that within this area there are two volcanic complexes filled with sedimentary rocks of groups 1-6 and 9 (dolomites).

In the course of the research, satellite images of three large areas on the Brazilian offshore were also processed, the position of which is indicated in Fig. 12 and 13 by rectangular contours.

When processing a fragment of an image in a rectangular contour in Fig. 12 signals of oil, condensate, gas, amber, phosphorus, hydrogen, deep water, dead water, salt were not received.

Signals were recorded only from the 9th (marl) and 10th (siliceous rocks) groups of sedimentary rocks, there were no responses from igneous rocks.

Fig. 12. Satellite image of the Brazilian offshore in the region of the study area, indicated by yellow markers.

Fig. 13. Satellite image of the Brazilian offshore in the region of the study area, indicated by yellow markers.

By fixing the responses at different depths from the 9th group of sedimentary rocks (50, 150, 450, 550, 750, 723 km), the root of the volcano of marls was determined at a depth of 723 km.

Fixations of responses from siliceous rocks at different depths revealed that the lower edge of these rocks is located in the interval of 3.0-3.5 km. On the surface of 3.5 km, responses from the lower part of the cross-section were obtained only from marls, and from the upper part, only from siliceous rocks.

During processing a fragment of the image in the upper rectangle in Fig. 13 signals from oil, condensate, gas, hydrogen, deep water, dead water and salt were not recorded.

Only from 9 (marl) and 10 (siliceous) sedimentary rock groups signals were recorded. The root of the volcano of siliceous rocks was determined at a depth of 470 km.

The lower border of marls is established in the interval of 23-24 km. On the surface of 24 km, only responses of marls were obtained from the upper part of the cross-section.

When processing a fragment of the image in the lower rectangle in Fig. 13, responses of gas and phosphorus were recorded from the surface. Signals from oil, condensate, amber and salt were not received.

Only responses from 7 (limestones) and 8 (dolomites) groups of sedimentary rocks were recorded.

The upper edge of the limestone is defined in the interval 44-45 km. On the surface 44 km from the upper part of the cross-section, signals were received only from dolomites.

On the surface of 44 km, signals of oil, condensate, gas and phosphorus were received from the lower part of cross-section.

The article [41] shows photographs of rock samples in which gas hydrates were found (Fig. 14), as well as rocks with gas hydrates (Fig. 15). These photographs provided an opportunity to conduct additional methodological experiments.

It should be noted that when processing photographs and satellite images in the graphs of instrumental measurements, the frequencies of rock samples with gas hydrates and gas hydrates from the Black Sea are used. In this regard, experiments were carried out to record the responses from the samples in Fig. 14 and Fig. 15 using sample frequencies from the database (from the Black Sea).

As a result, when processing individual fragments in Fig. 14 responses at the frequencies of gas hydrate rocks from the database are recorded in each fragment. Signals at the frequencies

of gas hydrates and ice were not received. The responses at the frequencies of the gas hydrate rocks were also recorded when processing the entire image in Fig. 14.

During the frequency-resonance processing of the entire image in Fig. 15 responses at the frequencies of the rock of gas hydrates, gas hydrates and ice have been recorded. Fragments of the image in Fig. 15 (six in total) were not separately processed.

The experiments carried out allow us to state that the samples of rocks of gas hydrates and gas hydrates from the Black Sea used in the database can be used for research in various regions of the world.

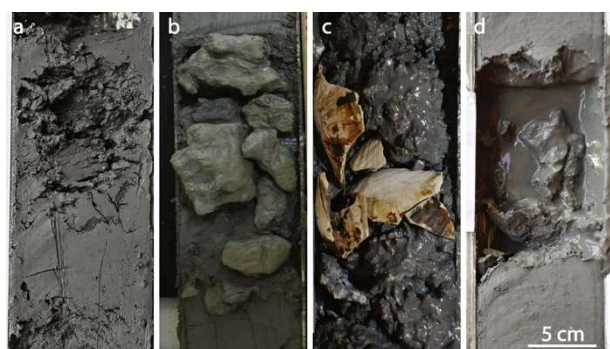

Fig. 14. Photographs of rock samples in which gas hydrates were found [41].

Fig. 15. Photographs of rock samples with gas hydrates [41].

Reconnaissance research in Kamchatka

Area of the Uzon volcanic complex location. A significant amount of research has been carried out in this region of Kamchatka in order to study the geological, hydrogeochemical and microbiological features of the oil site of the Uzon caldera. The results obtained are presented in numerous articles, including [3, 5, 16]. Additional reconnaissance work was carried out in the caldera (Fig. 16) in order to study the deep structure of the region. In the process of performing the work, graphic illustrations (Fig. 16, 17) from the articles [5, 16] were used.

At the initial stage of the experiments, frequency-resonance processing of a photograph of an oil film on the surface of a thermal solution was carried out (Fig. 17b).

During processing, responses of oil, condensate, gas, amber, phosphorus (white) were recorded from the surface.

Signals were registered only from 1-6 groups of sedimentary rocks.

By fixing the responses at different depths (50, 150, 250, 450, 550, 650, 750, 723 km), the root of the sedimentary rock volcano was determined at a depth of 723 km.

Signals from oil, condensate, gas, amber, and phosphorus were received on the HC synthesis surface of 57 km.

At a depth of 1 m, signals of phosphorus, gas and oil (with a delay) were recorded from the upper part of the cross-section.

At the 0 m surface, responses of gas and phosphorus were obtained from the upper part of the cross-section, which indicates their migration into the atmosphere.

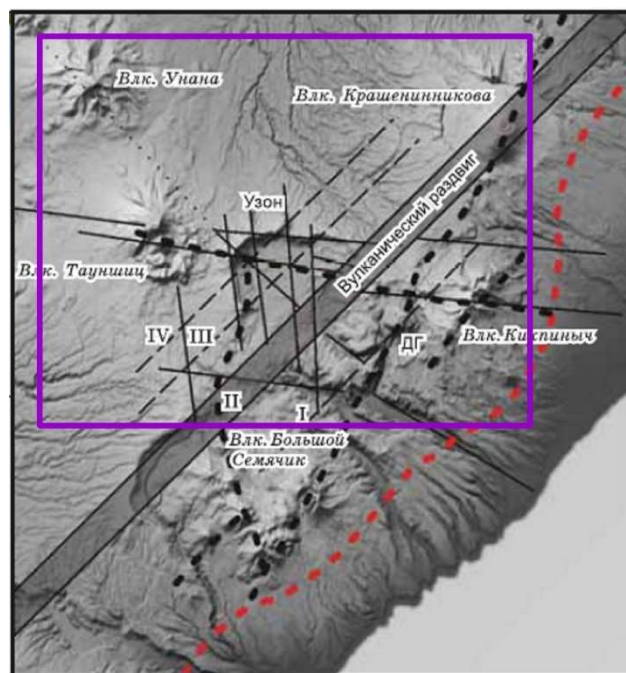

Fig. 16. Diagram of the main faults in the region of the Uzon-Geyser depression [5].

At the frequencies of oil from the volcano (Fig. 17d), responses were obtained on the surface, as well as at a depth of 57 km, the boundary of abiogenic hydrocarbon synthesis.

When processing the image of the oil valley (Fig. 17a) at a depth of 57 km, signals of oil, condensate, and gas were also obtained.

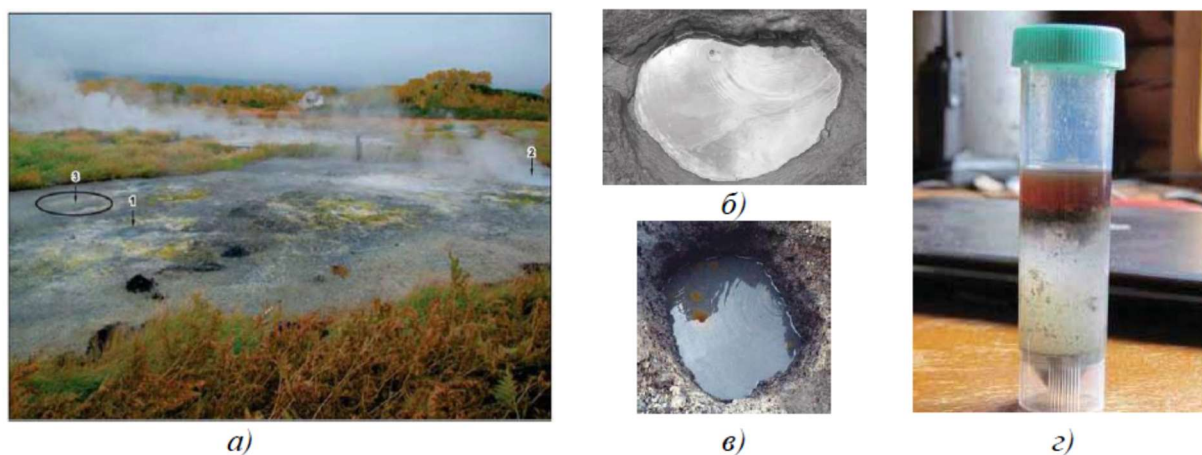

Fig. 17. Photographs from the Uzon volcano caldera [5]: a) oil site; б) oil film on the surface of the thermal solution [16]; в) oil drops on the surface of the thermal solution in the burrow; г) test tubes with settled oil.

From the surface, responses of oil, condensate, gas, amber, phosphorus, oil shale, argillite breccia, gas hydrate rocks, gas hydrates, ice, coal, anthracite are recorded here.

The processing of a satellite image of a fragment of a large territory, indicated in Fig. 16 by rectangular outline, was also carried out.

Responses of oil, condensate, gas, amber, phosphorus, oil shale, argillite breccia, gas hydrate rocks, gas hydrates, ice, coal, anthracite, hydrogen, diamonds, gold, lonsdaleite, potassium magnesium salt, sodium chloride salt have been recorded from the surface here.

Signals of 1-6 and 7-10 groups of sedimentary rocks, as well as 1-18 groups of igneous rocks were also registered.

By fixing the responses at different depths (50, 150, 250, 450, 550, 723, 725, 996 km), the presence and roots of the following volcanoes were established in the survey area: 1) salt - 723 km; 2) 1-6 groups of sedimentary rocks - 723 km; 3) limestones - 723 km; 4) dolomites - 723 km; 5) marls - 723 km; 6) siliceous rocks - 723 km; 7) basalts - 723 km; 8) ultramafic rocks - 723 km; 9) kimberlites - 723 km; 10) granites - 996 km. This indicates that all known types of volcanic complexes are located in this area.

Area of the Bogachevskoye oil field. Bogachevskoye and several other oil and gas manifestations are located in the Tyushevsky trough, in the valley of the river Bogachevka, 70 km from the Uzon volcano [16].

Since the authors did not have information about the exact location of the deposit, photographs of local sites in this area (Figs. 18 and 19a), borrowed from [4, 17], as well as a satellite image of the area of the r. Bogachevka (Fig. 19b) were used for processing.

During frequency-resonance processing of photographs in Fig. 18 recorded responses at the frequencies of oil, condensate, gas, amber (without delay), phosphorus, oil shale, argillic breccia, gas hydrate rocks, gas hydrates, ice, coal, anthracite.

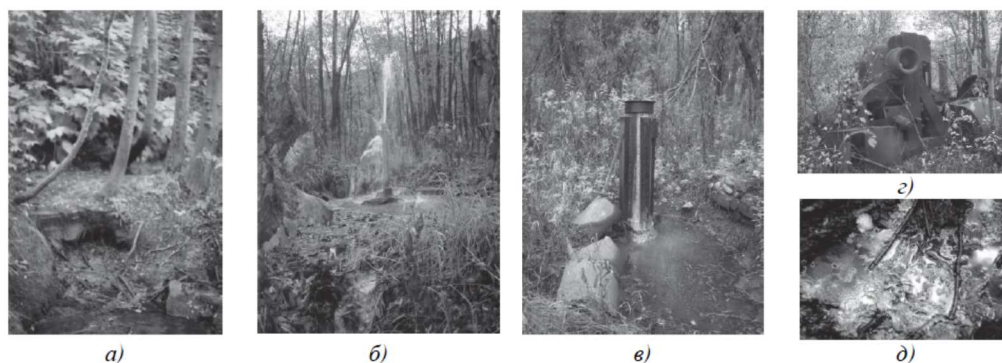

Fig. 18. Photographs of objects at the Bogachevskoye oil field [4].

Signals were recorded from 1-6 groups of sedimentary rocks; there were no responses from igneous rocks. By fixing signals at various depths (50, 150, 450, 550, 470 km), the root of the sedimentary rock volcano was determined at a depth of 470 km.

Responses of oil, condensate, gas, amber (intense) and phosphorus were recorded on the HC synthesis surface of 57 km.

Signals at the frequencies of oil, condensate, gas and phosphorus were also recorded on the surfaces of 1 m and 0 m from the upper part of the cross-section, which indicates their migration to the surface, and gas and phosphorus into the atmosphere.

From the 2nd group of sedimentary rocks (psammities), responses were obtained from the following sandstone samples: 25 - quartz, 26 - quartz, 27 - with glyptomorphoses after halite, 28 - feldspar-quartz (out of 25-42 samples in the rock database) [22].

Similar results were also obtained during frequency-resonant processing of the photograph in Fig. 19a. At the same time, in the process of scanning the cross-section from the surface, with a step of 1 cm, responses of oil began to be recorded immediately. This is consistent with the established facts of the sources of oil on the surface in this area.

During frequency-resonance processing of a satellite image of the valley of the Bogachevka river (Fig. 19b), responses of oil, condensate, gas, amber, phosphorus, oil shale, argillite breccia, gas hydrate rocks, gas hydrates, ice, coal, and anthracite were also recorded.

Signals were recorded only from 1-6 groups of sedimentary rocks.

Several experiments were also carried out using an oil sample (Fig. 17d) from the Uzon volcano. Thus, the responses at the frequencies of this oil were recorded during processing of photographs in Fig. 18 and 19a, as well as the satellite image in Fig. 19b both from the surface and at the boundary of hydrocarbon synthesis 57 km.

When processing the satellite image (Fig. 19b) by fixing the responses at different depths (57, 50, 150, 450, 550, 470 km), the root of the sedimentary rock volcano was determined at a depth of 470 km. We also note that the root of the volcano of sedimentary rocks in Uzon is located at a depth of 723 km.

When processing photographs from Uzon (Fig. 17) on the surface of 723 km, responses from the second group of sedimentary rocks (psammities) were recorded only from sandstone samples 29 (quartz-dolomitic), 30 (feldspar-quartz quartzite-like), 31 (micaceous-quartz), 32 (arkose), (arkose) and 34 (arkose), and on the surface of 400 km - from 25-28 and 29-34 samples [22].

Fig. 19. Kamchatka Peninsula: a) photograph of an abandoned site at the Bogachevskoye field [17]; b) satellite image of a site in the area of Bogachevka River.

Explosive crater in Yamal

Information about the funnel is borrowed from the site [6]. During frequency-resonance processing of a photograph of an explosive funnel (Fig. 20a), signals were recorded from the surface at the frequencies of oil, condensate, gas, amber, phosphorus (white), oil shale, argillic breccia, gas hydrate rocks, gas hydrates and ice. Intense signals from 1-6 groups of sedimentary rocks were recorded; there were no responses from igneous rocks.

By recording responses at various depths (50, 150, 450, 550, 650, 750, 723 km), the root of a deep channel (volcano) filled with sedimentary rocks of groups 1-6 was determined on the surface of 723 km.

Fig. 20. Photographs of the explosive funnel in the Yamal tundra after (a) and before (b) the explosion [6].

On the surface of 57 km (the boundary of hydrocarbon synthesis), signals of oil, condensate, gas, amber, and phosphorus were recorded.

At the surface of 0 m from the upper part of the cross-section (from the air), responses of gas and phosphorus were obtained. This indicates that the gas with phosphorus migrates into the atmosphere.

By scanning the cross-section from the surface, step 1 m, the responses at the frequencies of the gas hydrate rock were recorded in the range of 310-1750 m.

When scanning the cross-section from 200 m, step 1 m, responses of ice were recorded in the interval 310-(1300-intense signal to 1500)-1730 m.

On the surface of 2 km from the upper part of the cross-section, signals were received from the gas hydrates rock, gas hydrates, ice and phosphorus. From the lower part of the cross-section at this depth, responses of oil, condensate, gas (intense), amber, phosphorus, oil shale, argillite breccia, coal, and anthracite were recorded.

When processing a photograph without a funnel (Fig. 20b), signals of oil, condensate, gas, amber, phosphorus, oil shale, argillite breccia, coal, and anthracite were also recorded on the surface of 2 km from the lower part of the cross-section. From the upper part of the cross-section, signals were received from the gas hydrates rock, gas hydrates, ice, as well as oil, condensate and gas.

Survey area near the city of Borisoglebsk

The article [15] focuses on the expediency of conducting research in the area of Borisoglebsk in order to study the possibility of hydrogen production.

When processing an image of a relatively large fragment of the territory in the area of Borisoglebsk (Fig. 21), responses of phosphorus, hydrogen, deep water were recorded from the surface; no signals from oil, condensate, gas, diamonds, gold, lonsdaleite and salt were received.

The responses from the 8th group of sedimentary rocks (dolomites) and 1 (granite), 2, 3 and 6 (basalts) (intense) groups of igneous rocks were recorded.

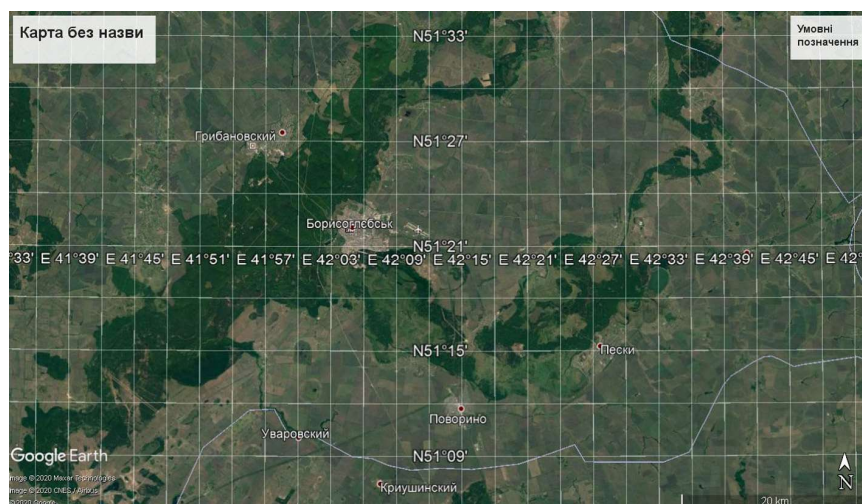

Fig. 21. Satellite image of the territory near the city of Borisoglebsk.

By fixing the responses at different depths, the roots of the dolomitic and granitic volcanoes were determined at a depth of 470 km, and that of the basalt volcano, at a depth of 217 km.

Signals at gold frequencies were recorded from the surface with a delay.

Hydrogen responses from dolomites were not obtained.

At the surface of 1 m, responses of hydrogen were recorded from the upper part of the cross-section with a delay. These results of instrumental measurements indicate the migration of hydrogen into the atmosphere.

Experimental research in the Volyn region (Ukraine)

In the second half of 2020, reconnaissance studies were continued in local areas, as well as within certain areas in various regions of Ukraine, including the Volyn region.

Local site in the area of Telchi settlement, Manevichsky district. At a conference in Kiev in September 2020, the report [7] discussed geological and geophysical materials on the Telchinskaya zonal-concentric structure in the Manevichsky district of the Volyn region. A satellite image of a section of the territory in the area of Telchi settlement is shown in Fig. 22.

When processing a photograph of a site in the area of Telchi settlement (Fig. 22), no responses from oil, condensate, gas, amber, phosphorus, hydrogen, water, salt and sedimentary rocks were recorded from the surface. Signals of diamonds and 11 (kimberlites), 12 and 13 groups of igneous rocks were recorded.

By fixing the responses at different depths (50, 150, 450, 350, 250, 200, 210, 218, 217 km), the root of the kimberlite volcano was determined at a depth of 217 km.

By scanning the cross-section from the surface, step 1 m, the upper edge of the kimberlites was set at a depth of 140 m. This depth was confirmed by additional scanning from 120 m with a step of 2 cm.

On the surface of 120 m, responses from diamonds from the lower part of the section were recorded, but from the upper part were not obtained.

By scanning the cross-section from 120 m, step 50 cm, two intervals of diamond responses were recorded: 1) 580-32600 m and 2) 64600-96680 m.

No signals at the copper frequencies were received from the surface.

Responses were obtained from three samples of kimberlites (201 - olivine-phlogopite-diopside lamproite, 202 - olivine-phlogopite lamproite, 203 - lamproite xenotuf) and two granulite samples (219 - pyroxene-containing spinel granulite, 223 - phlogopite-olivine calciferous) [22].

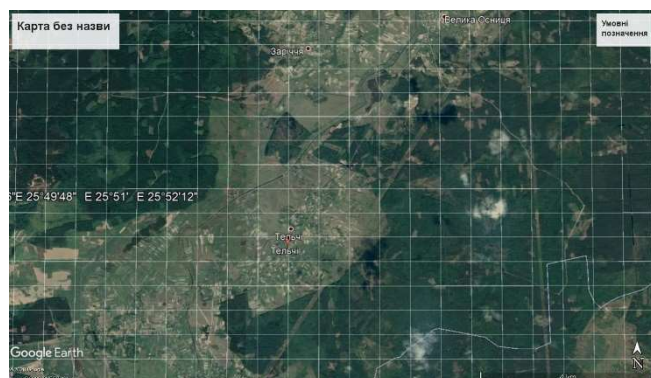

Fig. 22. Satellite image of local site in area of Telchi settlement (Manevichsky district, Volyn region).

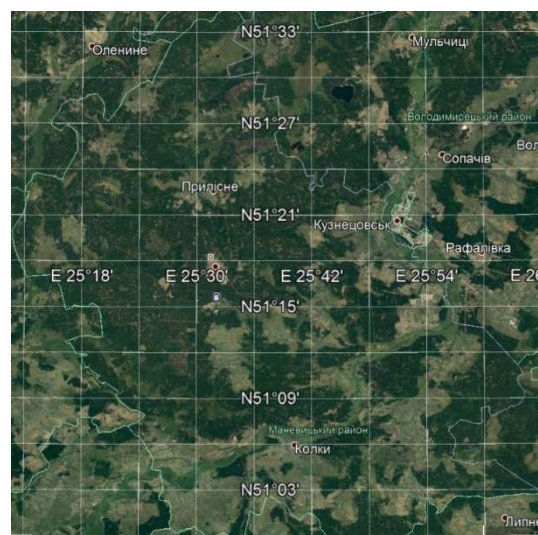

Fig. 23. Satellite image of Manevichsky district (Volyn region).

Only positive signals were received from samples 201-203.

Positive signals were recorded from 191-203 kimberlite samples, and negative - from 184-190 samples.

On the surface of 140 m from the upper part of the cross-section, responses were obtained from sedimentary rocks of 1-6 groups, amber and phosphorus (weak). No responses from oil, condensate, gas and salt were recorded.

Territory of Manevichsky district. The satellite image of the area is shown in Fig. 23. During the frequency-resonance processing of the image from the surface, signals of oil, condensate, gas, amber, phosphorus (white), oil shale, argillite breccia, gas hydrates rocks, gas hydrates, ice, coal, anthracite, hydrogen, deep and dead water, diamonds, lonsdaleite and potassium magnesium salts were recorded. No response received from gold and salt.

By fixing the responses at different depths within the region, the presence and depths of the roots of the following types of volcanoes were established: 1) basaltic - 98 km; 2) sedimentary rocks of 1-6 groups - 470 km; 3) marls - 470 km; 4) ultramafic rocks - 470 km; 5) limestone - 723 km; 6) dolomites - 723 km; 7) siliceous rocks - 723 km; 8) kimberlites - 723 km.

Signals of oil, condensate, gas, amber and phosphorus were recorded on the surface of 57 km.

By scanning cross-section from the surface, step 1 m, oil responses were obtained from intervals of 450-530 m and 810-1015 m (no further scanning was carried out).

On the surface of 1 m, responses from phosphorus and hydrogen gases were obtained from the upper part of the cross-section, which indicates their migration into the atmosphere.

When scanning the cross-section from the surface, with a step of 1 m, the responses of diamonds began to be recorded from a depth of 1450 m. Signals of hydrogen, basalts and living water were recorded when scanning with a step of 1 m from depths of 160, 320, and 460 m, respectively.

The responses from deep water were obtained at a depth of 68 km immediately and at a depth of 57 km with a delay. Signals from dead water were recorded at a depth of 71 km immediately and at a depth of 59 km with a delay.

At a depth of 57 km, responses of oil were obtained from groups 2 and 7 of sedimentary rocks, as well as from ultramafic rocks.

The responses from deep water were obtained at the surface of 59 km from the 2nd and 7th groups of sedimentary rocks, as well as from ultramafic rocks with a delay, and from basalts at a depth of 68 km immediately.

Responses from dead water were obtained on the surface of 57 km from the 2nd and 7th groups of sedimentary rocks, as well as from ultramafic rocks with a delay, and from basalts at a depth of 71 km immediately.

The responses of copper were recorded from basalts at a depth of 71 km, and from the 1st and 7th groups of sedimentary rocks, as well as ultramafic rocks, at a depth of 59 km.

Local site in the area of Topilno village, Rozhischensky district. In the process of analyzing the satellite image of the territory of the region, the attention of the authors was drawn to a large bend of the Styr River channel in the area of Topilno village (Fig. 24). Here, the assumption immediately arose that the river bed bends around some natural obstacle. In the floodplain of the river, local zones are also visible, characteristic for areas of visible hydrogen degassing. These features of the territory made it expedient to process a satellite image of its location.

During the frequency-resonance processing of the image of the site from the surface, signals of phosphorus, hydrogen, deep water and 6th group of igneous rocks (basalts) were recorded, there were no responses at the frequencies of oil, condensate and gas.

The lower edge of the basalt volcano is determined at a depth of 98 km. On the surface of 99 km, responses were obtained from the 10th group of sedimentary rocks (siliceous); the root of the volcano of these rocks was established at a depth of 723 km.

By scanning the cross-section from the surface, step 1 m, responses from basalts were obtained from 460 m.

Hydrogen signals were recorded from the lower part of the cross-section at 57, 67, 77, 97, and 107 (weak) km.

Responses from deep water were not obtained on surfaces of 57, 67, 68 km. Signals of dead water recorded at a depth of 71 km.

At the surface of 71 km, responses were obtained of hydrogen, iron, cobalt, lithium, beryllium, argon, nickel, potassium, scandium, calcium, titanium, chromium (weak), manganese, copper. At a depth of 71.1 km, responses of copper from the lower part of the cross-section were already absent, while those from the upper part were recorded.

Fig. 24. Satellite image of the local site in the area of the Topilno settlement (Rozhischensky district, Volyn region).

Signals of hydrogen from the upper part of the cross-section were obtained on surfaces of 0 m and 1 m, which indicates its migration into the atmosphere.

When processing a small fragment of the image in the lower part of Fig. 24 (local section of the river bend) signals of hydrogen, living water and basalts with a lower edge at a depth of 98 km also were recorded. The root of a volcano of siliceous rocks, located under the basalts, was recorded at a depth of 723 km. The measurements also confirmed the fact of hydrogen migration into the atmosphere.

When processing the second small fragment of the image in the lower part of Fig. 24 (rectangular contour in the center), responses of oil, condensate, gas, amber, phosphorus, oil shale, argillite breccia, gas hydrate rock, gas hydrates, ice, coal, anthracite were recorded from the surface. There were no signals of hydrogen and deep water.

Intense signals from 1-6 groups of sedimentary rocks were recorded; there were no responses from igneous rocks (including basalts).

By recording responses at different depths (50, 150, 450, 550, 470 km), the root of the volcano of sedimentary rocks of groups 1-6 was determined at a depth of 470 km.

By scanning cross-section from the surface, step 1 m, the first interval of oil responses was established - 300-1630 m. No deeper scanning was performed.

On the surface of 0 m from the upper part of the cross-section, only responses of gas were obtained, which confirmed the fact of its migration into the atmosphere.

The third local processing fragment is located in the lower right corner in Fig. 24. In the course of the survey within its limits, as in the previous one, responses of oil, condensate, gas,

amber, phosphorus, oil shale, argillite breccia, rock of gas hydrates, gas hydrates, ice, coal, anthracite were recorded. No responses of hydrogen and deep water were received.

Signals were recorded only from 1-6 groups of sedimentary rocks. The root of the volcano of these rocks is determined at a depth of 470 km.

On the surface of 57 km, responses of oil, condensate, gas, amber, and phosphorus were obtained, and at a depth of 57.1 km, responses from these substances and elements were already absent.

On the surface of 0 m, signals of gas were received from the upper part of the cross-section - the fact of its migration into the atmosphere.

When scanning the cross-section from the surface, at a step of 1 m, the responses of oil began to be recorded from 300 m. However, the intervals of the responses recording were not determined.

Studies in shale gas basins have shown that signals from such gas are captured from argillite breccias. When scanning the cross-section from the surface, step 1 m, the responses of gas from argillite breccia were obtained in the interval 420-540 m.

Taking into account the fact that oil responses began to be recorded from 300 m, additional experiments were carried out at the site in order to determine the presence (absence) of oil in the 420-540 m interval.

In the first variant of the experiments, an instrumental measuring complex with two generators was used. No oil responses were received from this interval.

When scanning the cross-section from 420 m, step 10 cm, responses of oil began to be recorded only from 540 m. And when scanning from 426 m, step -10 cm (from bottom to top), responses of oil began to be recorded from 419 m.

Discussion of results and main conclusions

Above are materials of experimental reconnaissance studies carried out with the aim of additional approbation, as well as improving the methodological techniques of using mobile direct-prospecting methods in the exploration process for oil and gas. The studies carried out in different regions and on different objects of study are, in principle, a continuation of previously performed work, the results of which are presented in published materials [24-32, 45-49]. The conclusions formulated in these publications are true in general and in relation to the materials presented above.

We emphasize that the materials of numerous experimental works using the developed measuring equipment are important arguments in favor of the "volcanic" model of the formation of many structural elements of the Earth, as well as deposits of combustible and ore minerals (including water). To develop the main provisions of such a ("volcanic") model, experimental work is purposefully carried out, both in various regions of the globe, and on the planets and satellites of the solar system. In this regard, we note that other researchers also pay attention to the urgency of the problem of studying volcanic processes [1-2]. So, M.V. Bagdasarova states in one of her reports: "Thus, the formation of coal-bearing and oil-and-gas bearing strata is determined by a single deep gas flow. Formed by this flow, solid, liquid and gaseous minerals are characterized by a single source of nutrition - volcanism" [2, p. 3].

In the process of conducting experiments, practically in all areas and local sites of the survey, methodological techniques of detection and localization of zones within which hydrocarbons migrate into the water column and gas into the atmosphere in sea areas, as well as into the surface horizons of the cross-section and the atmosphere on land were worked out based on the results of frequency-resonance processing of satellite images and photographs. This technique can be used in the future when conducting research in order to detect and localize local

zones of methane and hydrogen migration into the atmosphere at hydrocarbon deposits and prospecting areas.

It should be noted once again that the frequency-resonance processing of photographs and satellite images of all areas and survey sites in offshore and on land was carried out in a reconnaissance mode - an integral assessment of the values of the structural parameters of the cross-section was carried out, as well as the prospects of accumulations of hydrocarbons and hydrogen detecting. In the course of the experiments, the entire set of measurement procedures was not fully implemented. Nevertheless, the materials of instrumental measurements presented above allow us to draw the following conclusions.

The studies carried out in the area of an open gas field in the Turkish sector of the Black Sea (site Tuna-1 [44]) give grounds for assuming the presence of large hydrocarbon deposits in this sea region! In the area with a productive well, in the process of conducting instrumental measurements, very intense responses were recorded at the frequencies of oil, condensate and gas, and the fact of gas migration through the water column into the atmosphere was established. Southeast of the Tuna-1 site [44], another anomalous zone was discovered, within which signals at the frequencies of hydrocarbons were also recorded. The third anomalous zone was recorded at the location of the SK-6 well proposed for drilling [39]. It was also received evidence of gas migration through the water column into the atmosphere. All three surveyed areas are located within volcanic complexes, filled with sedimentary rocks of 1-6 groups, in the contours of which, at the 57 km border, there are conditions for oil, condensate and gas synthesis.

The results of the reconnaissance work carried out confirm the conclusions of the authors [39] about the feasibility of drilling the SK-6 well. It is also advisable to conduct a quick assessment of all the other 16 sites proposed for drilling in [39].

In the area of an open gas field, of interest is the anomalous zone located to the southwest, within which a kimberlite volcano with a root at a depth of 723 km was discovered and responses were recorded at diamond frequencies in the same depth intervals as in the known diamond pipes.

All surveyed local areas of the location of gas seeps and oil slicks in the North Sea, the Gulf of Mexico and the Brazilian offshore are located above volcanic complexes, within which the synthesis of oil, condensate and gas is carried out at the 57 km border [33]. The results of experimental work carried out in various regions confirm the presence of all previously established types of volcanoes, in which conditions for the synthesis of oil, condensate, and gas are created at a depth of 57 km. These are volcanic structures filled with 1) salt, 2) 1-6th and 3) 7th (limestones) groups of sedimentary rocks, 4) 1st (granites) and 5) 7th (ultramafic) groups of igneous rocks. The listed types of volcanic structures were repeatedly discovered during the processing of satellite images and photographs in various regions of the world.

In the contours of volcanoes generating hydrocarbons, there are deep channels through which oil, condensate and gas migrate to the upper horizons of the cross-section and can replenish already formed hydrocarbon deposits both in known fields and in not yet discovered. In the absence of reliable seals over such channels, oil, condensate and gas can migrate into the water column, and gas further into the atmosphere. During this migration, gas seeps are formed on the seabed and oil slicks on the water surface.

Methane seeps and oil slicks, as well as local areas of oil and gas migration to the surface and into the atmosphere, can serve as indicators of the activity of volcanic complexes in which hydrocarbons are synthesized. In these cases, the drilling of prospecting, exploration and production wells in the areas of the location of deep channels of the abiogenic hydrocarbon's migration to the upper horizons of the section may be associated with great risks - with emergency situations during drilling. The explosive crater in Yamal gives a visual representation of the possible consequences of drilling.

The results of frequency-resonance processing of satellite images of relatively large areas of the survey (areas of an emergency well in the Gulf of Mexico [32], the Uzon volcanic complex in Kamchatka, the Manevichi district of the Volyn region) indicate that in various regions of the world there is a significant number of volcanic structures, within which conditions for the synthesis of hydrocarbons are not created. These are volcanoes filled with 1) 8th (dolomites), 2) 9th (marls) and 3) 10th (siliceous) groups of sedimentary rocks, as well as 4) 6th (basalts) and 5) 11th (kimberlites) groups of igneous rocks. Such volcanic complexes have been repeatedly recorded both on land and within offshore, including in the immediate vicinity from volcanoes, within which HC synthesis is carried out.

A fundamentally important result of the performed experimental work are additional facts (evidence) obtained during the processing of satellite images and photographs in favor of the deep (abiogenic) genesis of oil, condensate and gas in the process of hydrogen degassing of the Earth [13, 19-21]. At the moment, most specialists are guided in their practice by the principles and provisions of the biogenic theory of the hydrocarbon's genesis. From this point of view, the estimates of the volumes of methane that migrate into the planet's atmosphere can be significantly underestimated. Numerous facts of fixing signals (responses) from oil, condensate and gas at the boundary of their synthesis 57 km in various regions of the world (including within the surveyed areas) allow us to make an assumption about the migration of abiogenic methane into the Earth's atmosphere in colossal volumes!

It is also advisable to note that the urgency of the problem of abiogenic synthesis of hydrocarbons and their migration into the atmosphere is emphasized by many researchers. Thus, in articles [14-15], it is proposed to search for large oil deposits in Russia, guided by the abiogenic theory of its genesis, and also to start searching for natural hydrogen deposits. The author of the article [18] states the following: "Deep flows of hydrogen and methane are an objective reality, confirmed by instrumental measurements ..." [18, p. 305]; "... modern science greatly underestimates the scale of deep degassing of methane and hydrogen" [18, p. 312].

In connection with the above, the facts of hydrogen migration into the atmosphere recorded by instrumental measurements within the discovered basaltic volcanoes in the area of Borisoglebsk, as well as in Manevichsky and Rozhishchensky districts of the Volyn region, should be considered as fundamentally important. In general, the research results presented above confirm the conclusions of the researchers about the large-scale migration of deep (abiogenic) gas and hydrogen into the atmosphere of Earth planet!

In the prospecting and exploration process for oil and gas, the lion's share of financial resources is spent on drilling wells. However, the success rate of prospecting wells drilling is not high [8, 10]: according to [8, p. 3] "the success of prospecting and exploration works in the world is kept on average at the level of 30%." It can be assumed that an increase in the drilling success rate by at least two times will contribute to a significant increase in the efficiency of the geological exploration process. In this regard, at present, experts pay attention to the advisability of using direct-prospecting methods and technologies in the exploration process for oil and gas [1, 9-10]. For their part, the authors, to demonstrate the feasibility of direct-prospecting methods using at the stages of site selection for well placement, purposefully conduct research at the locations of already drilled wells. The survey materials presented in the article in the areas of the location of drilled wells in the Black and North Seas demonstrate the information content of direct-prospecting methods.

Conclusion

The materials of experimental research of a reconnaissance nature, presented in the article, clearly demonstrate the efficiency, information content and operativeness of direct-prospecting methods of frequency-resonance processing of satellite images and photographs

during an integrated assessment of the prospects for oil and gas potential of local areas and large blocks. Operational and low-cost technology can be equally successfully used in prospecting for oil and gas in offshore areas, onshore, as well as in remote regions of the world. The use of mobile direct-prospecting methods at various stages of the geological exploration process for oil and gas in combination with traditional geophysical (seismic, in the first place) will significantly reduce the time and financial costs of its implementation. The use of this technology can bring a positive effect when searching for oil and gas in the deep horizons of the cross-section, as well as industrial accumulations of hydrocarbons in unconventional reservoirs. Additional studies carried out promptly using direct-prospecting methods at local drilling areas of prospecting and exploratory wells will contribute to an increase in the drilling success rate. Well placement in the areas of vertical channels for fluid migration can lead to an increase in hydrocarbon inflows. Mobile technology can also be successfully applied to survey poorly explored areas and blocks within known oil and gas fields, including those at a late stage of development. The proven method of prompt detection and localization of small zones and sections (deep channels) of gas (methane) and hydrogen migration into the atmosphere is fundamentally important, and also deserves practical application.

References

1. Andreev N. M. Petroleum exploration technology SGT DZ as a tool for studying the mechanism of formation and prediction of volcanic activity. VIIth Kudryavtsev Readings - All-Russian Conference on the Deep Genesis of Oil and Gas. Moscow, TsGE, October 21-23, 2019. Abstracts. 5 pages. (in Russian).
2. Bagdasarova M.V. Deep degassing of the earth and problems of formation of coal-bearing strata. VIIth Kudryavtsev Readings - All-Russian Conference on the Deep Genesis of Oil and Gas. Moscow, TsGE, October 21-23, 2019. Abstracts. 5 pages. (in Russian).
3. Galimov E. M., Sevastyanov V. S., Karpov G. A., Kamaleeva A. I., Kuznetsova O. V., Konopleva I. V., Vlasova L. N. Hydrocarbons from the volcanic region. Oil shows in the caldera of the Uzon volcano in Kamchatka. *Geochemistry*, 2015, No. 12, p. 1059-1068. (in Russian).
4. Gorbach A.A., Gorbach V.A. On the issue of oil in the Kronotsky reserve. *Vestnik FEB RAS*. 2017. No. 4. p. 16-28. (in Russian).
5. Dobretsov N.L., Lazareva E.V., Zhmodik S.M., Bryanskaya A.V., Morozova V.V., Tikunova N.V., Peltek S.E., Karpov G.A., Taran O.P., Ogorodnikova O.L., Kirichenko I.S., Rozanov A.S., Babkin I.V., Shuvaeva O.V., and Chebykin E.P. Geological, hydrogeochemical, and microbiological characteristics of the "oil site" of the Uzon caldera (Kamchatka). *Geology and Geophysics*, 2015, v. 56, No. 1-2, p. 56-88. DOI: 10.15372/GiG20150103 (in Russian).
6. A hole in hell: a giant funnel from an underground gas explosion was discovered in Siberia. <https://focus.ua/technologies/462375-dyra-v-ad-v-sibiri-obnaruzhili-gigantskuiu-voronku-ot-podzemnogo-vzryva-gaza> (in Russian).
7. Entin V.A., Guskov S.I., Dzyuba B.M., Gintov O.B., Orlyuk M.I., Mychak S.V., Lebid T.V. Regarding the possible degassing nature of some local concentric-zonal structures of the western part of the Ukrainian Shield. Precambrian: rock association and their ore mineralization: Abstracts of International Scientific Conference (Kyiv, September 22-24, 2020) / NAS of Ukraine, M.P. Semenenko Institute of Geochemistry, Mineralogy and Ore Formation. – Kyiv, 2020. – P. 127-129. (in Ukrainian).
8. Zapivalov N.P. The key role of the oil test site in the Novosibirsk region in the development of oil and gas science. *Energy, economics, technology, ecology*. 6, 2019, pp. 67-72. DOI: 10.7868/S0233361919060090 (in Russian).
9. Karpov V.A. To the problem of "synclinal" oil. *Subsoil use XXI century*. 2019, No. 3. P. 186-195. (in Russian).

10. Kryvosheyev V.T., Makogon V.V., Ivanova Ye. Z. The main reserve of accelerated effective opening of oil and gas fields in Ukraine. *Mineral resources of Ukraine*. 2019. # 1. P. 31-37. (in Ukrainian).
11. Levashov S.P., Yakymchuk N.A., Korchagin I.N. New possibilities for the oil-and-gas prospects operative estimation of exploratory areas, difficult of access and remote territories, license blocks. *Geoinformatika*, 2010, no. 3, pp. 22-43 (in Russian).
12. Levashov S.P., Yakymchuk N.A., Korchagin I.N. Frequency-resonance principle, mobile geoelectric technology: new paradigm of geophysical investigations. *Geofizicheskiy zhurnal*, 2012, vol. 34, no. 4, pp. 166-176 (in Russian).
13. Muslimov R.Kh., Trofimov V.A., Plotnikova I.N., Ibatullin R.R., Goryunov E.Yu. The role of deep degassing of the Earth and the crystalline basement in the formation and natural replenishment of oil and gas deposits. Kazan: Publishing House "FEN" of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, 2019. - 264 p. (in Russian).
14. Polevanov V.P. The only opportunity for Russia to find large deposits of conventional oil is to start searching based on the abiogenic theory of its formation. *Drilling and Oil*. 2020. No. 1. <https://burneft.ru/archive/issues/2020-01/26> (in Russian).
15. Polevanov V.P., Glazyev S.Yu. Searches for natural hydrogen deposits in Russia as a basis for integration into a new technological order. "*Subsoil use XXI century*", August 2020. - pp. 10-23 (in Russian).
16. Sevastyanov V.S., Karpov G.A., Bychkov A.Yu., Kuznetsova O.V., Fedulov V.S. Influence of Hydrous Pyrolysis on Distribution of Carbon and Hydrogen Isotopes by Organic Matter Fractions. The Nature of Oil Generation in the Calder of Uzone Volcano in Kamchatka. *Geokhimiya*. 2019; 64(3):227-236. DOI: 10.31857/S0016-7525643227-236 (in Russian).
17. Experts began to assess the environmental situation at the Bogachevskoye oil and gas show in Kamchatka. <https://kamchatinfo.com/news/ecology/detail/11307/> (in Russian).
18. Syvorotkin V.L. Twenty-Five Years of the Hydrogen Theory of Ozone Depletion, or an Alternative to the Montreal Protocol. *Space and Time*. - 2015. - No. 3 (21). - S. 345-357. Fixed network address: 2226-7271prov_r_st3-21.2015.92 (in Russian).
19. Timurziev A.I. Alternatives to the "shale" scenario of the development of the fuel and energy complex of Russia based on the in-depth paradigm of oil and gas geology. *Geophysical Journal*, 2018. vol. 40, no. 4, pp. 133-154 (in Russian).
20. Timurziev A.I. Mantle foci of hydrocarbon generation: geological and physical features and predictive search criteria for mapping; regularities of oil and gas content of the subsoil as a reflection of unloading in the earth's crust of mantle hydrocarbon systems. *Tectonics and stratigraphy*, 2015, is. 42. P. 114-159 (in Russian).
21. Shestopalov V.M., Lukin A.E., Zgonik V.A., Makarenko A.N., Larin N.V., Boguslavsky A.S. Essays on Earth's degassing. Kiev, BADATA-Intek Service. 2018. 632 p. (in Russian).
22. "Electronic petrographic reference book-identifier of magmatic, metamorphic and sedimentary rocks" for operational use in the creation of Gosgeolkart1000/3 and 200/2 for the territory of the Russian Federation. St. Petersburg, 2015. <http://rockref.vsegei.ru/petro/> (in Russian).
24. Yakymchuk N.A., Korchagin I.N., Bakhmutov V.G., Solovjev V.D. Geophysical investigation in the Ukrainian marine Antarctic expedition of 2018: mobile measuring equipment, innovative direct-prospecting methods, new results. *Geoinformatika*, 2019, no. 1, pp. 5-27. (in Russian)
25. Yakymchuk N.A., Korchagin I.N. Integral estimation of the deep structure of some volcanoes and cymberlite pipes of the Earth. *Geoinformatika*, 2019, no. 1, pp. 28-38 (in Russian).

26. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Ukrainian Shield: new data on depth structure and prospects of oil, gas condensate, gas and hydrogen accumulations detection. *Geoinformatika*, 2019, no. 2, pp. 5-18 (in Russian).

27. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N., Levashov, S. P. Direct-prospecting mobile technology: the results of approbation during searching for hydrogen and the channels of migration of deep fluids, mineral substances and chemical elements. *Geoinformatika*, 2019, no. 2, pp. 19-42 (in Russian).

28. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Peculiarities of depth structure and of oil and gas perspectives of Ukrainian shield separate blocks by results of frequency-resonance sounding of cross-section. *Geoinformatika*, 2019, no. 3, pp. 5-18 (in Russian).

29. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Application of mobile frequency-resonance methods of satellite images and photo images processing for hydrogen accumulations searching. *Geoinformatika*, 2019, no. 3, pp. 19-28 (in Russian).

30. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Technology of frequency-resonance processing of remote sensing data: results of practical approbation during mineral searching in various regions of the globe. Part I. *Geoinformatika*, 2019, no. 3, pp. 29-51; Part II. *Geoinformatika*. 2019. no. 4, pp. 30-58; Part III. *Geoinformatika*. 2020. no. 1, pp. 19-41 (in Russian).

31. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Studying the internal structure of volcanic complexes of different type by results of frequency-resonant processing of satellite and photo images. *Geoinformatika*, 2019, no. 4, pp. 5-18 (in Russian).

32. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Approbation of direct-prospecting technology of frequency-resonance processing of satellite images and photo images at known hydrocarbon deposits in different regions. *Geoinformatika*, 2020, no. 2, pp. 3-38 (in Russian).

33. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. New evidence in favor of the abiogenic genesis of hydrocarbons from the results of the testing of direct-prospecting methods in various regions of the world. *Reports of the National Academy of Sciences of Ukraine*. 2020. № 9. P. 55-62. <https://doi.org/10.15407/dopovidi2020.09.055> (in Ukrainian)

34. Greenpeace documents North Sea methane leak caused by oil industry blow-out. <https://www.greenpeace.org/international/press-release/44638/greenpeace-documents-north-sea-methane-leak-caused-by-oil-industry-blow-out/>

35. Greenpeace Finds Long-Running Methane Leak in UK North Sea. <https://www.maritime-executive.com/article/greenpeace-discovers-long-running-methane-leak-in-uk-north-sea>

36. Marcelo Ketzer, Daniel Praeg, Luiz F. Rodrigues, Adolpho Augustin, Maria A. G. Pivel, Mahboubeh Rahmati-Abkenar, Dennis J. Miller, Adriano R. Viana & José A. Cupertino. Gas hydrate dissociation linked to contemporary ocean warming in the southern hemisphere. *Nature communications* | (2020) 11:3788 | <https://doi.org/10.1038/s41467-020-17289-z> | www.nature.com/naturecommunications.

37. Martin Landrø, Daniel Wehner, Noralf Vedvik, Philip Ringrose, Nora Løw Løhre, Karl Berteussen. Gas flow through shallow sediments - A case study using passive and active seismic field data. *International Journal of Greenhouse Gas Control* 87 (2019) 121–133

38. Oil seepage an inconvenient truth-NPA seep information - GOM portion. https://www.slideshare.net/aeberman/oil-seepage-an-inconvenient-truthnpa-seep-information-gom-portion-4882401?next_slideshow=1

39. Palabiyik Yildiray, Ozdemir Adil, and Karataş Atilla. The potential targets and drilling locations suggested for hydrocarbon discovery of turkey in the Black Sea basin. *International Black Sea Coastline Countries Symposium-IV*, 5-6 May 2020, Giresun, Turkey. P. 101-120. www.blackseacountries.org/

40. Researchers find release of methane gas from the seafloor in Southern Hemisphere. www.offshore-energy.biz/researchers-find-release-of-methane-gas-from-the-seafloor-in-southern-hemisphere/?utm_source=subseaworldnews&utm_medium=email&utm_campaign=newsletter_2020-09-07

41. Rodrigues, L. F. et al. The influence of methane fluxes on the sulfate/methane interface in sediments from the Rio Grande Cone Gas Hydrate Province, southern Brazil. *Braz. J. Geol.* 47, 369–381 (2017).

42. Römer M, Hsu C-W, Loher M, MacDonald IR, dos Santos Ferreira C, Pape T, Mau S, Bohrmann G and Sahling H (2019) Amount and Fate of Gas and Oil Discharged at 3400 m Water Depth From a Natural Seep Site in the Southern Gulf of Mexico. *Front. Mar. Sci.* 6:700. doi: 10.3389/fmars.2019.00700

43. J. Schneider von Deimling, P. Linke, M. Schmidt, G. Rehder. Ongoing methane discharge at well site 22/4b (North Sea) and discovery of a spiral vortex bubble plume motion / *Marine and Petroleum Geology* 68 (2015) 718–730.

44. Turkey finds 320 bcm of natural gas in Black Sea, Erdoğan announces. <https://www.dailysabah.com/business/energy/turkey-finds-320-bcm-of-natural-gas-in-black-sea-erdogan-announces>

45. Yakymchuk, N. A., Korchagin I.N., Bakhmutov V.G., Solovjev V.D. Geophysical researches for the hydrocarbon accumulations searching in Ukrainian marine Antarctic expedition of 2018. 18th EAGE International Conference on Geoinformatics - Theoretical and Applied Aspects. 2019, Kyiv, 13-16 May 2019. Abstract 15003_ENG. 5 pages. DOI: 10.3997/2214-4609.201902018 <http://www.earthdoc.org/publication/publicationdetails/?publication=98441>

46. Yakymchuk, N. A., Levashov, S. P., Korchagin, I. N. Integral evaluation of the oil and gas prospect of search blocks and areas by the frequency-resonance method of satellite images processing. 18th EAGE International Conference on Geoinformatics - Theoretical and Applied Aspects. 2019, Kyiv, 13-16 May 2019. Abstract 15004_ENG. 5 pages. DOI: 10.3997/2214-4609.201902019 <http://www.earthdoc.org/publication/publicationdetails/?publication=98442>

47. Yakymchuk, N. A., Levashov, S. P., Korchagin, I. N. New evidence of amber endogenous genesis. 18th EAGE International Conference on Geoinformatics - Theoretical and Applied Aspects. 2019, Kyiv, 13-16 May 2019. Abstract 15002_ENG. 5 pages. DOI: 10.3997/2214-4609.201902017 <http://www.earthdoc.org/publication/publicationdetails/?publication=98440>

48. Yakymchuk, N. A., Levashov, S. P., Korchagin, I. N. Studying the deep structure of kimberlite pipes by the results of remote sensing data frequency-resonance processing. 18th EAGE International Conference on Geoinformatics - Theoretical and Applied Aspects. 2019, Kyiv, 13-16 May 2019. Abstract 15001_ENG. 5 pages. DOI: 10.3997/2214-4609.201902016 <http://www.earthdoc.org/publication/publicationdetails/?publication=98439>

49. Yakymchuk N.A. and Korchagin I.N. Technology for Integrated Assessment of Oil and Gas Prospects of Large Blocks and Local Sites: Results of Approbation in the Caspian Region. Conference Proceedings, Third International Conference on Geology of the Caspian Sea and Adjacent Areas, Oct 2019, Volume 2019, p.1 – 6. DOI: <https://doi.org/10.3997/2214-4609.201952004>. <https://www.earthdoc.org/content/papers/10.3997/2214-4609.201952004>

Architecture

СЕМАНТИЧЕСКОЕ МИРО- МОДЕЛИРОВАНИЕ КАК ОБРАЗНАЯ КАРТИНА МИРА

Мауленова Гульнара Джупарбековна

Кандидат архитектуры, ассоциированный профессор, Satbayev University, г. Алматы, РК

Джумагулов Малик Омербекович

член Союза художников РК, старший преподаватель, КазНАИ им. Т.Жургенова, г. Алматы, РК

На протяжении многих веков человечество создавало различные символы, изображение которых было связано с визуально воспринимаемыми объектами окружающего мира. Некоторые из них имели сходное значение у различных народов и существовали продолжительное время, другие являлись отражением различных эпох и исторических событий и носили временный характер.

Вся предметно-пространственная среда, созданная и создаваемая людьми, выступает своеобразной материализацией социально-политических, идейных и культурно-эстетических устремлений общества. Материализуясь в архитектурно-пространственной среде, общество оставляет свои антропоморфные следы, отражая прямые и косвенные взаимосвязи между человеком и его окружением, между человеческими идеями, намерениями, телами, самим человеческим организмом и архитектурно-пространственной средой, насыщенной объемами, формами и пространствами.

Восприятием называется процесс непосредственного отражения объектов и событий окружающего мира органами чувств. Практика показывает, что степень восприятия человеком конкретной среды зависит от ряда факторов, среди которых можно выделить основные:

- 1) основные антропологические и физиологические характеристики человека как определенного биологического вида;
- 2) сенсорные возможности зрительной системы;
- 3) возникновение кинестезиальных, тактильных и других ощущений [1].

В восприятии человека архитектурно-пространственная среда города выступает системой сменяющих друг друга и взаимодействующих эмоционально-эстетических знаков, символов и образов, видимых в архитектурных телах. Эта система обуславливает и определяет эмоционально-эстетическое, символическое и образное восприятие человеком картины мира. Весь предметно-пространственный мир, окружающий человека, прямо или косвенно воздействует на него. При этом от 85 до 90 % информации об окружающем мире человек получает через зрение, а 10-15 % - через слух, обоняние, осязание и кинестезические ощущения.

Теоретик архитектуры А.Барабанов утверждает, что зрительное восприятие человеком форм и пространства базируется на трех основных уровнях: знаковом (коллективное бессознательное), образном (индивидуальное бессознательное) и символическом (коллективное сознательное) [2].

Зная особенности зрительного восприятия человека, еще древние греки в V веке до новой эры использовали курваты, которые учитывали оптические искажения человеческого восприятия для лучшего представления и восприятия архитектурных построек, например, Парфенона в Афинском акрополе.

Эмоциональное воздействие тех или иных линий на человека, как было установлено экспериментальной психологией, с одной стороны, связано с работой глаза человека. Например, горизонтальная линия воспринимается глазом с минимальным напряжением и поэтому вызывает ощущение удовольствия, удовлетворения. Вертикальная линия воспринимается с большим напряжением. Неправильные и ломаные линии вызывают наибольшее напряжение и болезненные ощущения глаза, так как мышцы глаза вынуждены без подготовки неожиданно менять направление. При восприятии правильных кривых линий глаз подготавливается к предстоящему изменению и это вызывает чувство удовлетворения.

С другой стороны, кинестетические ощущения (т.е. ощущения, вызванные движением отдельных частей человеческого тела) усиливают и углубляют эмоциональное воздействие линий, поверхностей, форм на человека. Так, горизонтальные линии и плоскости дают возможность двигаться по ним с минимальными усилиями. Вертикаль задает человеку направление, параллельно которому он бессознательно старается держать свое тело, сохраняя равновесие и преодолевая силу тяжести. При этом по сравнению со статичностью горизонталей, вертикаль обладает «зарядом потенциального движения». Наклонные линии и плоскости обладают динамическими свойствами, потому что активизируют необходимость сохранения равновесия [3].

Рассматривая с позиций семиотики линии-векторы, организующие эмоциональный строй архитектурного объекта, комплекса, города, с их отвлеченным выражением, необходимо затронуть проблему *эмоционально-эстетического знака* в архитектуре, поскольку линии, образующие формы, выступают *эмоционально-эстетическими знаками*, теми единичными знаками «алфавита» эмоционального уровня художественного языка, активно влияющими на формирование синтетического художественного образа. При этом следует отделить художественные образы от синтетического художественного образа, который складывается в сознании человека в результате взаимодействия эмоционально-эстетических знаков, образующих эмоционально-линейный векторный строй архитектурной формы, символов и ряда ассоциативных художественных образов, выступающих метафорами.

На территории многих стран встречаются менгиры (поставленные вертикально камни), которые являются «предшественниками городов» [2], выражающими сущностные силы человека. Помимо ряда более утилитарных смыслов, они демонстрируют образ *центра*, который является одним из фундаментальных символов человечества.

Это символ начала, абсолютной реальности, места конденсации и сосуществования противоположных сил, наиболее концентрированной энергии. «Ось мира» проходит через центр, соединяя небо, землю и преисподнюю. Это символ творческой силы и конца всех вещей.

Историко-архитектурные источники свидетельствуют, что большинство первых египетских, месопотамских и других городов имели круглую форму, которая была заменена со временем квадратной или прямоугольной формой, сходной с квадратом.

Из символики форм и фигур известно, что *круг* является одним из фундаментальных символов, который демонстрирует идею космоса, небесного купола, единства, бесконечности и завершенности, высшего совершенства, движения, колеса времени

Квадрат - также один из четырех фундаментальных символов, который несет идею четырехсторонности, ориентации, абсолютного равенства, простоты, права, порядка

истины, справедливости, мудрости, чести, земной стабильности, надежности и неподвижности. Связывая форму древних городов с их культурными и символическими значениями, можно предположить, что форма круглого города обычно свидетельствует, что его первые жители были кочевниками. Квадратная или прямоугольная формы города свидетельствуют, что его жители были оседлыми или имели желание остаться там надолго или навсегда [2].

Строго регламентированные и обусловленные объемно-пространственными и планировочными решениями своих мифов и религиозных воззрений, архитектура и урбанизм древних цивилизаций (Месопотамия, Египет, Ближний Восток, Центральная Азия, Индокитай, Доколумбова Америка и Древняя Русь) получили общие и характерные черты, проявившиеся специфическим образом при строительстве древних городов и поселков, а также культовых зданий, которые отражали их живую и образную интерпретацию.

Естественно, что эти мифопоэтические представления о структуре мироздания были неизбежно отражены в архитектуре многих стран, влияя на форму городов, также как в больших религиозных градостроительных комплексах и архитектурных сооружениях. Вот почему пирамида, зиккурат, ступа, пагода, храм-гора могут рассматриваться как архитектурно-художественный образ мировой горы.

Образ «мирового дерева» играл особую организующую роль в мифологии различных народов, предопределяя их временную структуру и основные параметры. Обычно «мировое древо» размещается вертикально в священном центре, трансформируясь в «мировую ось», центр мира и в представление вселенной в целом.

Этот образ объединяет различные координаты мира: вертикальные (дерево от земли до неба) и горизонтальные (путь) не только пространственные, но также временные. В вертикальных частях мирового дерева по вертикали выделяются следующие части: нижняя (корни), средняя (ствол) и верхняя (ветви). При помощи мирового дерева различают главные зоны вселенной: высшую (небесное царство), среднюю (земля) и нижнюю (подземное царство). Все это - пространственная сфера.

В области мифологии и философии проявляются пространственные представления различных народов, описывающие отдельные строения или урбанистическую среду в целом, такие как: «лабиринт», «гора», «граница», «равнина». Эти пространственные образы складываются в определенный порядок, образуя некое единство и формируя мощный эмоциональный заряд [4, С.21].

Однако, визуальное восприятие реализуется не только на символическом и образном уровнях, но в первую очередь - на знаковом уровне (коллективное бессознательное), в котором в качестве знаков выступают эмоционально-эстетические знаки, основанные на эмоциональном содержании линий-векторов, организующих воспринимаемую форму и формирующих линейно-эмоциональный строй любой постройки, таких как улицы, архитектурные комплексы и весь город в целом [2].

С этой точки зрения все материальные системы (в том числе и архитектуру) можно рассматривать как кодовые системы. Отсюда следует, что такие свойства организованной материи, как строение и структура, тесно связаны с кодом передаваемой и воспринимаемой информации, а в основу общего понятия информации можно положить два основных признака, разработанных И.Страутманисом:

- 1) разнообразие как наиболее глубокая сущность понятия информации;
- 2) отражение, без которого всякая информация фактически теряет смысл.

Обобщая все вышесказанное, можно сказать, что любой архитектурный объект представляет собой источник различной информации, которая воспринимается человеком или обществом на различных уровнях и формируют у зрителя образную картину мира. Таким образом, информация – это **отраженное разнообразие**. [1, С.19].

Список источников:

1. Страутманис И.А. Информативно-эмоциональный потенциал архитектуры – М.: Стройиздат, 1978. – 120с.
2. Семиотика пространства: Сб. науч. тр. Международ. ассоц. семиотики пространства / Ред. А.А.Барабанов. – Екатеринбург: Архитектон, 1999.– 688с.
3. Беляева Е.Л. Архитектурно-пространственная среда города как объект зрительного восприятия. – М.: Стройиздат, 1977. – 127с.
4. Сабитов А.Р., Бахмутов Ю.И., Буткеева Е.В., Турганбаева Л.Р. Мнимые архитектурные пространства. – Алматы, 2000. – 300с.

Biological Sciences

Развитие биотехнологической науки в Казахстане на современном этапе

Абилова Шолпан Бейсембаевна

PhD, старший преподаватель, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина

Абдрахманова Гульзат Каратаевна

м.т.н., старший преподаватель, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина

Абдиева Назым Толегеновна

м.т.н., ассистент, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина

Ауезова Нуркуйган Сражадиновна

к.б.н., старший преподаватель, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина

Биотехнология является относительно новой областью в Казахстане, ее корни уходят в начало 2000-х годов. С тех пор страна добилась значительного прогресса в развитии биотехнологий, включая создание исследовательских центров и внедрение биотехнологических решений в различных отраслях.

Одним из самых ранних биотехнологических проектов в Казахстане была разработка вакцины против Крымской-Конго геморрагической лихорадки (ККГЛ), вирусного заболевания, распространенного в регионе. Проект осуществлялся Казахским научно-исследовательским институтом проблем биологической безопасности в сотрудничестве с Медицинским научно-исследовательским институтом инфекционных заболеваний армии США (USAMRIID). Вакцина была успешно протестирована на животных, а испытания на людях начались в 2015 году.

В 2006 году в Казахстане был создан Национальный центр биотехнологии для продвижения и координации исследований и разработок в области биотехнологий. Центр фокусируется на разработке биотехнологических решений для сельского хозяйства, медицины и окружающей среды.

В сельскохозяйственном секторе биотехнологии используются для повышения урожайности сельскохозяйственных культур и сокращения использования вредных пестицидов. Казахский научно-исследовательский институт земледелия и растениеводства вывел несколько засухоустойчивых сортов сельскохозяйственных культур с использованием биотехнологий [1].

В медицинском секторе биотехнологии используются для разработки новых методов лечения различных заболеваний. Национальный центр биотехнологии в настоящее время работает над созданием нового метода лечения рака с использованием нанотехнологий.

В экологическом секторе биотехнологии используются для разработки решений по управлению отходами и борьбе с загрязнением окружающей среды. Казахский научно-

исследовательский институт экологии и климата разработал биотехнологическое решение для очистки промышленных сточных вод [2].

За последние два десятилетия Казахстан добился значительного прогресса в развитии биотехнологий, при этом несколько научно-исследовательских институтов и центров сосредоточились на разработке биотехнологических решений для различных секторов.

В последние годы Казахстан инвестирует в биотехнологии, уделяя особое внимание развитию биотехнологической промышленности и созданию экономики, основанной на знаниях. В стране имеется ряд институтов и исследовательских центров, занимающихся биотехнологиями, а правительство проводит политику и реализует инициативы, направленные на поддержку развития отрасли.

Биотехнология является развивающейся областью в Казахстане, и правительство инвестирует в ее развитие уже несколько лет. Страна добилась значительного прогресса в развитии биотехнологических исследований, образования и промышленности.

Одним из основных направлений биотехнологии в Казахстане является сельское хозяйство. В стране большой сельскохозяйственный сектор, и биотехнологии могут быть использованы для повышения урожайности, выведения засухоустойчивых культур и повышения продовольственной безопасности. Казахстан работает над созданием собственных биотехнологических культур, таких как засухоустойчивый сорт пшеницы, а также импортирует генетически модифицированные семена из других стран.

Другой областью, на которую ориентирована биотехнология в Казахстане, является здравоохранение. В стране создан ряд исследовательских центров, занимающихся разработкой новых методов лечения и технологий, а также ведется работа по привлечению иностранных инвестиций в сектор здравоохранения.

Казахстан также работает над развитием своей биотехнологической инфраструктуры, включая строительство новых исследовательских центров и привлечение иностранных компаний для инвестирования в эту отрасль. В стране создан ряд инновационных центров и технопарков, ориентированных на биотехнологии, которые предоставляют ресурсы и поддержку как начинающим, так и уже существующим компаниям.

В Казахстане есть несколько научно-исследовательских институтов, специализирующихся на биотехнологиях, таких как Институт биотехнологии и генной инженерии и Национальный центр биотехнологий. Эти институты занимаются передовыми исследованиями в таких областях, как биотехнология растений, микробиология, биоинформатика и генетика.

Казахстан инвестирует в биотехнологическое образование, чтобы подготовить квалифицированные кадры для биотехнологической промышленности. Несколько университетов страны предлагают курсы по биотехнологии, например, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби и Казахский национальный аграрный университет.

Правительство Казахстана также поддерживает развитие биотехнологической промышленности. В стране есть несколько биотехнологических компаний, включая Алматинский центр биотехнологий и исследований, который занимается разработкой и производством биофармацевтических препаратов, и KazBioGen, который производит ферменты и микробные культуры для различных отраслей промышленности.

Кроме того, в Казахстане создан Международный финансовый центр Астаны (МФЦ), который призван содействовать развитию инновационных технологий, включая биотехнологии. В МФЦ создана специальная лаборатория по регулированию финансовых технологий и биотехнологий, которая будет оказывать нормативную поддержку и консультировать биотехнологические компании страны.

В целом, Казахстан добился значительного прогресса в развитии биотехнологий, и инвестиции страны в исследования, образование и промышленность, вероятно, приведут к дальнейшему росту сектора в ближайшие годы. Также развитие биотехнологий в Казахстане все еще находится на ранней стадии, но правительство и частный сектор намерены инвестировать в эту отрасль и строить сильную экономику, основанную на знаниях.

Список использованных источников

1 Прутенская, Е. А. Основы биотехнологии / Прутенская Е. А., Ожимкова Е. В.. - Тверь: ТГТУ. -2009.- 115с.

2 Новик Д.А., Саратовский А.С. Историческое развитие понятия биотехнологий, правовое регулирование биотехнологий / Сборник тезисов XII научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых (с международным участием). Санкт-Петербург, 2022. С. 279.

The concept of emotional burnout syndrome

Arystanbay Ayaulym

E.A. Buketov Karaganda University, Kazakhstan, Karaganda

Tykezhanova Gulmira Mengalieva

E.A. Buketov Karaganda University, Kazakhstan, Karaganda

Burnout syndrome is a reaction of the body that occurs as a result of prolonged exposure to professional stresses of moderate intensity. This is a process of gradual loss of emotional, cognitive and physical energy, manifested in symptoms of emotional, mental exhaustion and physical fatigue. The syndrome of emotional burnout is expressed in the reduction of personal achievements.

For the first time, American psychologists drew attention to the phenomenon of burnout when social services for the unemployed, disabled, wives of alcoholics, survivors of violence, veterans of the Vietnam War, etc. began to appear in the USA in the 60s of the XX century. Everyone came to rehabilitation centers with their difficulties and psychological problems, gradually more often from visitors complaints about inattention, indifference and even rudeness of employees began to sound. The term "burnout" was introduced by the American psychiatrist H.J. Freudenberg in 1974. to characterize the psychological state of healthy people who are in intensive and close communication with clients (patients) in an emotionally loaded atmosphere when providing professional assistance. At the moment, CMEA is understood as a syndrome of emotional exhaustion, depersonalization and a decrease in personal effectiveness, which can occur among specialists engaged in different types of "helping professions" [1, 2].

Emotional burnout syndrome is a psychological defense mechanism developed by a person in the form of complete or partial exclusion of emotions in response to selective traumatic effects. This is an acquired stereotype of emotional, most often professional, behavior. Currently, researchers are increasingly associating the syndrome with psychosomatic well-being, referring it to pre-pain conditions. In the International Classification of Diseases (ICD-X), the burnout syndrome is classified under the heading Z73 – "Stress associated with difficulties in maintaining a normal lifestyle") [3, 4].

Currently, a lot of scientific material has been accumulated in the study of burnout components, symptoms and factors contributing to its occurrence. Theoretically, the problem of the interaction of burnout factors and burnout overcoming resources requires justification, therefore, it is necessary to define and specify personal resources for overcoming professional burnout syndrome that can prevent the appearance of burnout [5].

K. Maslach conditionally divides the symptoms of emotional burnout into: physical, behavioral and psychological [6].

Physical ones include:

- fatigue;
- feeling of exhaustion;
- susceptibility to changes in environmental indicators;
- asthenization;
- frequent headaches, disorders of the gastrointestinal tract;
- excess or lack of weight;
- shortness of breath;

– insomnia.

Behavioral and psychological:

- the work is getting harder, and the ability to do it is getting less;
- a professional comes to work early and stays for a long time;
- shows up late at work and leaves early;
- takes work from home;
- a feeling of unconscious anxiety;
- a feeling of boredom;
- reduced level of enthusiasm;
- feeling of resentment;
- feeling of disappointment;
- uncertainty;
- guilt;
- feeling of being unclaimed;
- easily arising feeling of anger;
- irritability;
- a person pays attention to details;
- suspicion;
- rigidity;
- inability to make decisions;
- distancing from patients and striving for distancing from colleagues;
- increasing avoidance;
- general negative attitude towards life prospects;
- abuse of alcohol and (or) drugs.

There are three key signs of emotional burnout syndrome. The development of emotional burnout syndrome is preceded by a period of increased activity, when a person is completely absorbed in work, refuses needs unrelated to it, forgets about his own needs, and then comes the first sign – exhaustion. It is defined as a feeling of overexertion and exhaustion of emotional and physical resources, a feeling of fatigue that does not pass after a night's sleep. After rest, these phenomena decrease, but resume upon returning to the previous working situation.

The second sign of emotional burnout syndrome is personal detachment. Professionals, when changing their compassion for the patient (client), regard the developing emotional detachment as an attempt to cope with emotional stressors at work. In extreme manifestations, almost nothing excites a person from professional activity, almost nothing causes an emotional response – neither positive nor negative circumstances. Interest in the client (patient) is lost, which is perceived at the level of an inanimate object, the very presence of which is sometimes unpleasant.

The third sign is a feeling of loss of one's own effectiveness or a drop in self-esteem as part of burnout. A person does not see prospects in his professional activity, job satisfaction decreases, faith in his professional capabilities is lost [7].

The objective factors influencing the occurrence of professional burnout include organizational and communication features of professional activity: working conditions, work content, socio-psychological factors. A group of organizational factors, which includes the conditions of the material environment, the content of work and socio-psychological conditions of activity, play a dominant role in the occurrence of burnout [8, 9, 10]. Mental burnout is considered as a negative organizational behavior that affects not only the individual, but also the organization as a whole [11, 12].

There are two approaches for the prevention of professional burnout syndrome. They are self-regulation and relaxation.

Self—regulation is the management of one's psychoemotional state, which is achieved by influencing a person on himself with the help of words, mental images, control of muscle tone and breathing.

Relaxation is a method by which one can partially or completely get rid of physical or mental stress [13].

In general, the analysis of the literature data on the study of the problem of the development of professional burnout shows that the syndrome can form not only in socially oriented professions, but also in representatives of other professional groups in cases where a high degree of responsibility for the work performed comes first. Burnout develops in people experiencing mental and emotional stress at work (mainly in the "man-man" system), and not being able to adequately compensate for it. The syndrome manifests itself with the development of overstrain, which is characteristic of prolonged unresolved professional stress. In addition, the issue of the risk of burnout in the emergence of new professions, the increase in the pace of managerial activity and the introduction of innovative changes in pedagogy, medicine, management and service sectors requires additional analysis.

Literature

1. Маслач К. Профессиональное выгорание: как люди справляются [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.mgeneral.com/3-now/98-now012498ml/htm>. - 10.05.2015
2. Бойко В.В. Синдром «эмоционального своих выгорания» в профессиональном себя общении / В.В. Бойко. СПб.: Питер, 1999. - 105 с.
3. Балахонов А.В. и др. Эмоциональное выгорание у медицинских работников как предпосылка астенизации психосоматической патологии. Вестник Санкт-Петербургского университета, 2009. - № 3. - С. 57–60.
4. Червяков И.Ю. Актуальность синдрома эмоционального выгорания у медработников остается недооцененной. Март, 2015.
5. Бабиц О.И. Личностные ресурсы преодоления синдрома профессионального выгорания педагогов // автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук. - Хабаровск – 2007.
6. Маслач К. Профессиональное выгорание: как люди справляются / К. Маслач – Статья, 1978.
7. Сидоров П. Синдром «выгорания» и методики восстановления адаптации личности// Медицинская газета. -2005. – № 43.
8. Hakanen J., Bakker A., Jokisaari, Markku B. A 35-year follow-up study on burnout among Finnish employees//Journal of Occupational Health Psychology. – 2011. –Vol. 16(3). – P. 345–360.
9. Lehtinen S. Occupational health in the WHO European Region//Бюлл. НС Медикоэкологические проблемы работающих. – 2005. – № 4. – P. 7–13.
10. Maslach Ch., Leiter M.P., Jackson S.E. Making a significant difference with burnout interventions: Researcher and practitioner collaboration//Journal of Organizational Behavior. – 2012. – № 33 – P. 296–300
11. Современные проблемы исследования синдрома выгорания у специалистов коммуникативных профессий: коллективная монография по ред. В.В. Лукьянова, Н.Е. Водопьяновой, В.Е. Орла, С.А. Подсадного, Л.Н. Юрьевой, С.А. Игумнова ; Курск. гос. ун-т. – Курск. – 2008. – 336 с.
12. Cristea M. Burnout syndrome – the influence of personality an social factors on teachers' emotional exhaustion // Book of Proceeding "European Academy of Occupational Health

Psychology 8th Conference, Univ.of Valencia, Spain, 12-14 November. – 2008. – Spain. – Univ.of Valencia. – P. 56

13. Вылегжанина О.Е. Синдром эмоционального выгорания в педагогической практике // Журнал ГрГМУ. - 2010. - № 3. - с. 106-108

АЛМАТЫ ОБЛЫСЫНДА ӨСІРІЛЕТІН АРПА МЕН СҰЛЫ СОРТТАРЫНЫҢ БИОХИМИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫН АНЫҚТАУ

Кулбекова Айман Абдижапбаровна

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті докторанты, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Мақалада, Қазақстанның Алматы облысында арнайы егістікте өсірілетін азықтық маңызы бар арпа мен сұлы сорттарының биохимиялық құрамы анықталды. Зерттеу нәтижелері өнімділігі жоғары, сапалы сорттарды анықтауда минералды заттар құрамы бойынша сұлының Аламан сорты мен арпаның Арна сортының басқа сорттармен салыстығанда басым екендігін көрсетті. С (аскорбиновая кислота) дәрумені сұлының Бәйге сортының құрғақ органикалық затының 0,17 мг, «Аламан» - 0,34 мг, ал аз мөлшерде арпаның Арна сортында – 0,10 мг екендігі анықталды және сұлының Аламан сорты алмаспайтын аминқышқылдарының үлесі бойынша Бәйге және Арна сорттарымен салыстырғанда басым көрсеткіш көрсетті.

Арпа мен сұлы - әлемдегі ең маңызды дәнді дақылдардың бірі. Біздің елімізде және әлемдік егіншілікте де дәнді дақылдар арасында егіс алқаптары бойынша жинау және үлкен үлес салмағына ие. Олардың дәндерін кеңінен қолдану басқа дәнді дақылдармен салыстырғанда бірқатар экономикалық және биологиялық ерекшеліктерін анықтаумен ғана емес биохимиялық құрамымен де нақты түсіндіріледі.

Халық шаруашылығында қолдану бойынша арпа мен сұлы әмбебап дақылдарға жатады. Сапалы арпа мен сұлы сорттарына сұранысты арттыру үшін биологиялық белсенді заттарға бай, экономикалық тиімді сорт түрлерін іріктеу қажеттігі туындайды.

Біздің зерттеуіміздің мақсаты - Алматы облысындағы ең өнімді сорттарды анықтау.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Астықтар (Poaceae) тұқымдасы арпа туысы (*Hordeum* L. - Ячмень). Туыстың құрамында 26 түр бар, оның 12-сі Қазақстанда өседі. Қазақстанда екі түрі егіледі: қосқатар арпа (*H. distichon* L.) ячмень двурядный және кәдімгі арпа (*H. vulgare* L.) ячмень обыкновенный.

Арпаның гүл шоғыры күрделі масақ. Масақтың өсінің әрбір буынында 3 біргүлді масақша жетіледі. Арпа гүлдеген [кезде өздігінен тозаңданады](#), бірақ әрі ыстық, әрі құрғақ ауа райында айқас тозаңдануы да мүмкін. Қосқатар арпаның үш гүлді масақшасының тек ортаңғысы ғана қосжынысты гүл, онда жемісі дән жетіледі, ал кәдімгі арпаның барлық масақшаларының үш гүлі түгелдей дән түзеді. Арпа ерте пісетін дәнді дақыл. Оның дәндерінен азықтық арпа жармасын, арпа ұнын, арпа квасын жасайды, сыра ашытады. Арпа ұнынан кондитерлік тағамдар өндіреді. Сонымен бірге арпа мал азығы ретінде де пайдалы дақыл, оның азығымен жылқыны, ірі қара малды, шошқаны және құстарды бордақылайды [1].

Арпадан 15-30 га/ц өнім алады. Бидай дәні [аллергия](#) туғызса, арпа ешқашан аллергия бермейді. Арпа дәнінде 45 – 67% [крахмал](#), 7 – 26% [белок](#), 7 – 11% [пентозан](#), 1,7 – 2% [сахароза](#), 3,5 – 7,0% [жасұнық](#), 2 – 3% [май](#), 2 – 3% [күл](#) болады. Малдың ақуызына қарағанда, өсімдік ақуызы адам ағзасына толық сіңімді болып келеді. Минералдар жиынтығын [кальций](#), [калий](#), [мырыш](#), [марганец](#) және [темірге](#) өте бай болса, дәрумендерден А, Д, Е, РР, В тобының бәрі бар. Нәрлілік тұрғысынан да бидайға қарағанда, арпада қаныққан

май қышқылдарының мөлшері артық. Сонымен қатар арпа организмді токсиндер мен шлактан тазартады. Арпаның тұндырылған суы [қышыма](#), [қотыр](#) (грибы) жарасынан айықтырады. Сондықтан құрамында табиғи минералдар мен дәрумендері бар арпаны тамаққа пайдаланудың пайдасы жоғары [2].

Қазақстанда дақылдық арпаның дәні қос қатарлы және көп қатарлы болатын екі түр тармағын өсіреді. Дәні қос қатарлы арпаның дәні масақшасының ортасында ғана жетіледі. Оны [сыра](#) қайнатуға пайдаланады. Дәні көп қатарлы арпаны [спирт](#) өндірісінде, азық-түлікке және мал жеміне пайдаланады. Арпаның бұлардан басқа жаздық және күздік түрі бар. Жаздық арпаны Қазақстанның барлық облыстарында егеді. Күздік арпаны Қазақстанның оңтүстігі, оңтүстігі-шығыс аудандарында егеді. Жаздық [бидай](#) мен [сұлыға](#) қарағанда оның түсімі жоғары, әрі 10 – 15 күн ерте піседі. Арпаның Қазақстанда «Нутанс-970», «Бәйшешек», «Сәуле», «Қарағанды-4», «Күздік», «Оңтүстік Қазақстан-43», т.б. сорттары өсіріледі.

Арпа, сондай-ақ көптеген белгілі дәнді дақылдардан вирусқа қарсы және бактерияға қарсы аминқышқылы лизин болуымен ерекшеленеді. Осыған байланысты халық медицинасында арпа қайнатындылары мен тұнбалары терінің саңырауқұлақ ауруларына, ас қорыту жүйесі мен тыныс алу мүшелерінің ауруларына қарсы таптырмас ем болып табылады. Арпа дәндері бактерицидті және вирусқа қарсы фармацевтикалық препараттарды өндіруге арналған шикізат. Сондай-ақ арпадан жасалған тұнбалары ғасырлар бойы ангина, фарингит, бронхит, пневмония, туберкулезді емдеуде халық медицинасында кеңінен қолданылады [3].

Халық шаруашылығында сұлының да маңызы зор. Сұлы – жер бетінде 4000 жылдан бері егіле бастаған дәнді дақыл. Ол туралы алғашқы мәліметтерді Греция мен Үндістанның медициналық трактаттарынан кездестіруге болады, ал бұл өсімдіктің дәндері ежелгі қорымдарды қазғанда табылған. Сұлының тарихи отаны Монғолия мен Қытай болып саналады, қазіргі кезде ол көптеген еуропалық елдерде егіледі. Сұлы ботқасы ағылшындардың дәстүрлі таңғы асы ғана болып қоймай, Ұлыбританияның ұлттық символына айналды [4].

Сұлыны тағамдық және мал азықтық мақсатта қолданады. Оның дәнін жарма, геркулес, талқан, галет (қатырма нан) жасауға, кофе суррагатын өндіруге пайдаланады. Бұл өнімдер жақсы сіңімділігінің арқасында диеталық және балалар тағамы ретінде маңызды. Сұлы жармасы – ақуызында адам ағзасы үшін қажетті амин қышқылдары (аргинин, гистадин, лизин және триптофан) көптігімен ерекшеленеді. Сұлы дәні сонымен қатар В дәруменіне (тиамин) және темір, кальций, фосфор қосылыстарына бай. Ол көптеген пайдалы қасиеттерге ие. Ағзаның қабынуы кезінде дәрі ретінде қолданады, соның ішінде асқазан-ішек жолдары. Сұлы құрамында көмірсулардың сіңірілуін жақсартатын ферменттер бар, құрамындағы магний элементі жүрек және жүйке жүйелерінің жұмысын жақсартуда, зат алмасуда маңызды, сонымен қатар сұлыны гипертонияның бастапқы сатысында қолдануға кеңес береді. Сұлы препараттары ағзадағы кремний тепе-теңдігін толықтырады, тамырларды және ағзаның тірек-қимыл жүйесін нығайтады, адамның ақыл-ой қызметін жақсартады [5].

Сұлы дәні жылқы мен басқа да жануарлар төлі үшін таптырмайтын құнарлы мал азық. Ол барлық құрама жем түрлерінің құрамдас бөлігі. 100 кг сұлы 100 мал азықтық бірлікке сәйкес. Сұлының сабаны мен топанының мал азықтық құндылығы, басқа дәнді дақылдардан әлдеқайда жоғары. Өсірілетін аудандары мен ауа-райы жағдайларына байланысты дақылдың көк балаусасында 22-26 % құрғақ зат; оның 2,7-3,8 % ақуыз; 0,7-0,9% май; 5,5-7,1% жасұнық, 40-45 мг/кг каротин болады [6]. Сонымен қатар, Қазақстандағы сұлы сорттарының дәніндегі крахмал сапасының көрсеткіші ретінде амилозаның құрамы генотипі мен өсу жағдайларына байланысты крахмалда 3-тен 12% - ға дейін және 5-тен 33% - ға дейін өзгереді [7].

Біржылдық бұршақтармен (сиыржоңышқа, асбұршақ, ноғатық) араластырылып егілген сұлыны пішен, көказық және сүрлем ретінде жиі пайдаланады. Бидайдың тамыр шірігі ауруы болатын аудандарда, сұлы сауықтырушы дақыл болып есептеледі.

Сұлы ескі дақылдар қатарына жатады. Еуропада сұлы б.э.д. 1,5-1,7 мың жыл бұрын белгілі. Ресейдің территориясында VII ғасырдан бастап өсіріледі. Ертеректе ол бидай мен арпаның арам шөбі ретінде кездесетін. Бидай мен арпаның өсірілетін аумақтары солтүстікке және тауға қарай жылжыған сайын, сұлы олардан төзімдірек жақсы өсіп бидай мен арпаны ығыстырып орнына мәдени дақыл болып енді.

Сұлы туысы (*Avena* L.) түрлерінің сыпыртқы гүлшоғыры шашыраңқы немесе жинақы. Масақшалары екі-үш немесе көпгүлді. Масақша қабыршақтары жарғақты, жалпақ, әдетте гүл қабыршағынан ұзындау, немесе олармен бірдей. Қылтықты формаларында қылтықтарының көп бөлігі бүгілген және төменгі бөлімінде бұралған, олар ұшынан емес, гүл қабыршақтарының арқасынан өсіп жетіледі. Сұлы дәні сырты жұмсақ түктермен көмкерілген.

Сұлының 70 түрі бар. Олардың көпжылдық және біржылдық, мәдени және жабайы түрлері бар. Біздің елімізде мәдени түрде екі түрі өсіріледі: егістік сұлы (*Avena sativa* L.) қауызды және жалаңаш дәнді болып бөлінеді. Негізгі егістік жерлерде қауызды сұлы өсіріледі, ал жалаңаш дәнділер өнімі төмен болғандықтан аз таралған. Сұлының жалаңаш дәнді формаларының масақшалары ірі, көпгүлді (бес және одан да көп); гүл және масақша қабыршақтары жарғақты (жұмсақ), ал қауызды сұлыларда гүл қабыршағы өте қатты, қалың. Бұл сұлының жалаңаш дәні гүл қабыршақтарынан тез ажырайды. Жалаңаш дәнді сұлы қауыздыға қарағанда ылғалды көп қажет етеді [2].

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Биохимиялық көрсеткіш бойынша зерттеуге алынған Бәйге, Аламан сұлы сорттары және арпаның Арна сорты құрамындағы минералды элементтер атомдық сіңіру спектрокопиясы (ААС) әдісі мен ГОСТ Р 51421-99, ГОСТ 26657-97 арқылы анықталды. ГОСТ 26657-97 әдісі арқылы фосфор құрамы анықталды. Бұл стандарт барлық азықтық өсімдік түрлерінің, жемазық, жемазықтық шикізат (минералдық шикізатты, жем ашытқысын және папринді қоспағанда) түрлеріне қолданып және фосфордың құрамын анықтаудың фотометриялық және титриметриялық әдістерін белгілейді. ГОСТ 51421-99 суда еритін хлоридтердің салмақтық үлесін анықтау әдісімен түрлердің құрамындағы хлор анықталды (1 кесте).

Минералды элементтердің өсімдіктер үшін маңызы зор. Бұл элементтердің қажеттілігі олардың органикалық қосындылардың құрамына өтуіне байланысты. Органикалық заттардың құрамына енген минералды элементтер өсімдіктердің химиялық активтілігін ұлғайтып, оларға жаңа қасиет береді. Сонымен қатар адам организмдегі көптеген ферменттердің белсенділігі минералды заттардың қатысуынсыз жүзеге аспайды.

Кесте 1- Зерттелген тұқым сорттарының минералдық заттар құрамы мг/100 г

Минералды элементтер мг/100г		Бәйге сұлы сұрыпы	Аламан сұлы сұрыпы	Арна арпа сұрыпы	Анықталған әдіс түрі
Макроэлементтер	K	284,7± 1,42	312,21±2,75	465,4±6,52	ААС метод
	Ca	100,2±1,5	107,17±1,4	87,3±1,48	ААС метод
	P	283,49± 1,24	296,85±2,38	261,65±2,56	ГОСТ 26657-97
	Mg	134,57±0,67	145,24±5,02	137,28±2,61	ААС метод
	Na	20,83±0,6	21,3±0,5	26,93±0,48	ААС метод
Микроэлементтер	Se	0,031 ±0,002	0,033±0,001	0,019±0,002	ААС метод
	Fe	5,19±0,5	5,25±0,4 ААС	6,86±0,5	ААС метод
	Cu	0,572±0,05	0,627±0,02	0,347±0,02	ААС метод
	Mo	4,65±0,05	4,79±0,03	3,17±0,05	ААС метод
	Cl	90,91±1,5	89,8±2,1	115,12±1,3	ГОСТ Р 51421-99

Макроэлементтер. Зерттеуге алынған сорттардың ішінде арпаның Арна сортында калий мөлшері 465,4 мг көп болды. Сұлының (Бәйге -39% және Аламан -33%) сортымен салыстырғанда калий мөлшерінің жоғары кездесетіндігі анықталды. Ал, кальцийдің мөлшерін анықтауда сұлының Аламан сортында 107,17 мг көрсетті. Сұлының Бәйге сортынан 100,2 мг айтарлықтай айырмашылығы жоқ. Ал арпаның Арна сортында 87,3 мг екендігі анықталды. Фосфор мөлшері бойынша алынған сорттарда айтарлықтай айырмашылық байқалмады. Сұлының Бәйге сортында 283,49 мг, Аламан сортында 296,85 мг, ал арпаның Арна сортында 261,65 мг анықталды. Магний мөлшері бойынша алынған сорттарда айтарлықтай айырмашылық байқалмады. Сұлының Бәйге сортында 134,7 мг, Аламан сортында 145,24 мг, ал арпаның Арна сортында 137,28 мг болатыны анықталды.

Біз зерттеп отырған сорттардың Арна арпа сортында натрий мөлшері 26,93 мг болып, Бәйге мен Аламан сұлы сорттарымен салыстырғанда басым екендігі байқалды. Сонымен қатар, селеннің мөлшері сұлы сортында арпамен салыстырғанда екі есе көп кездесетіндігі байқалды.

Микроэлементтер. Темір мөлшері бойынша зерттеуге алынған сорттарда айтарлықтай айырмашылық байқалмады. Сұлының Бәйге сортында 5,19 мг, Аламан сортында 5,25 мг, ал арпаның Арна сортында 6,86 мг екендігі анықталды. Бәйге сұлы сортында мыстың мөлшері 0,572 мг, Аламан сұлы сортында 0,627 мг, ал арпаның Арна сортында аз мөлшерде 0,347 мг болатыны анықталды. Зерттеуге алынған сорттардың хлор мөлшері бойынша арпаның Арна сортында 115,12 мг айтарлықтай басым көрсеткіш анықталды. Сұлының Бәйге сортында – 90,91 мг, Аламан сортында - 89,9 мг кездесетіндігі анықталды.

М 04-41-2005 әдістемесі (өлшемдерді орындау әдістемесін аттестаттау туралы куәлік № 224.04.17.035/2006). Осы құжат никотинамид және никотин қышқылы нысанында суда еритін В2, В3, Вс, С, В6, В5 дәрумендердің массалық үлесін өлшеуді орындау әдістемесін белгілейді, бұл ретте талданатын сынаманың құрамына және өлшеу дәлдігіне қойылатын талаптарға байланысты капиллярлы электрофорез – аймақтық (ҚТЕ) және мицеллярлы электрокинетикалық хроматография (МЭКХ) екі әдіспен анықталды.

2 кесте - Зеттелген сорттардың дәрумендік құрамы мг/100 г

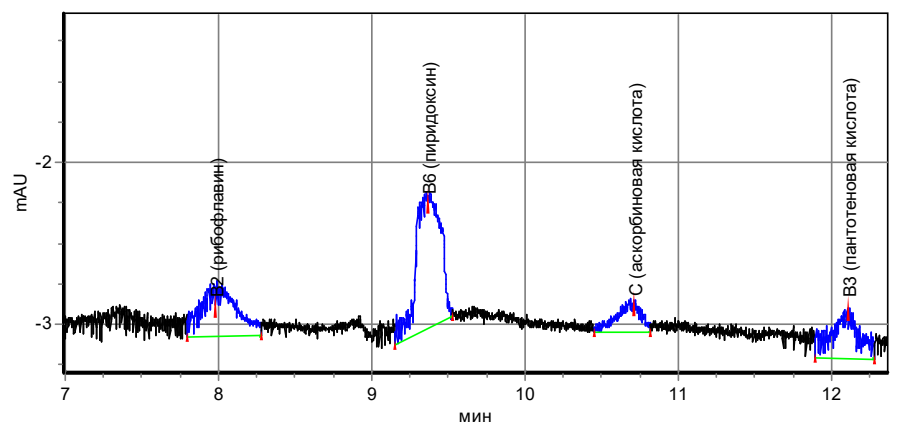
Дәрумендер мг/100г	Бәйге сұлы сұрыпы	Аламан сұлы сұрыпы	Арна арпа сұрыпы	Анықталған әдіс түрі
B ₂ (рибофлавин)	0,071±0,030	0,0013±0,0055	0,0097±0,0041	М-04-41-2005
B ₆ (пиридоксин)	0,093±0,019	0,068±0,014	0,054±0,011	
C (аскорбин қышқылы)	0,17±0,058	0,34±0,12	0,10±0,04	
B ₃ (пантотен қышқылы)	0,12±0,025	0,096±0,019	0,039±0,008	
B ₅ (никотин қышқылы)	-	-	0,019±0,003	
B _C (фолий қышқылы)	-	0,010±0,002	-	

B₂ (рибофлавин) Сұлының Бәйге сортының құрғақ органикалық затының басым мөлшерде 0,071 мг, «Аламан» - 0,0013 мг, арпаның Арна сортында – 0,0097 мг кездесті. Бұл дәрумен тотығу және қайта қалпына келтіру реакцияларына қатысады, зат алмасудағы маңызы зор. B₂ дәрумені әсіресе жасушаның яғни ағзаның өсіп дамуына әсерін тигізеді. Жарақаттардың тез жазылуына әсерін тигізеді, көздің жақсы көру қабілетін сақтайды. Бұл дәрумен жетіспеген жағдайда ерін құрғап, кезереді, ұшық шығады, денеге түскен жарақат баяу жазылады. Сонымен қатар, B₂ дәрумені нан ашытқысында, бауырда, сондай-ақ сүт пен сүт тағамдарында көбірек болады.

B₆ (пиридоксин) дәрумені сұлының Бәйге сортының құрғақ органикалық затының 0,093 мг, «Аламан» - 0,068 мг, ал аз мөлшерде арпаның Арна сортында – 0,0054 мг екендігі анықталды. Бұл дәрумен ақуыздардың құрамдас бөлігі болып табылатын амин қышқылдарының алмасуына қатысады. B₆ дәруменінің жетіспеушілігі жас балалардың бойының өсуін тежеп, қан аздығы мен сезімінің тез қозғыштығын тудырады, ал екіқабат әйелдердің бетінде қара дақ пайда болады. B₆ дәруменін молырақ қажетсіну ағзаның өсуі, әйелдің екіқабат және бала емізу кезеңдерінде жиірек байқалуы мүмкін.

Зерттелген түрлер ішінде C (аскорбиновая кислота) дәрумені сұлының Бәйге сортының құрғақ органикалық затының 0,17 мг, «Аламан» - 0,34 мг, ал аз мөлшерде Арпаның Арна сортында – 0,10 мг екендігі анықталды. C дәрумені аскорбин қышқылы құрамындағы биологиялық активті заты. Ағзаның жұқпалы ауруларына қарсы иммунитетін арттырады. Сүйекке және тіске беріктік қасиет береді. C дәрумені жетіспеген жағдайда ағза тез шаршайды, сілемейлі қабықшалар қабынады, қызылиек қанталайды. Бұл дәрумен ұзақ уақыт жетіспесе, адам қауіпті құрқұлақ ([цинга](#)) ауруына шалдығады. Адам ағзасы C дәруменін түзбейтіндіктен, тамақпен бірге қабылдануы керек. C дәрумені ағзаға қыс пен көктем айларында көбірек қажет.

B₃ (пантотен қышқылы) дәруменін анықтауда 2-кестеде көрсетілгендей сұлының Бәйге сортының құрғақ органикалық затының 0,12 мг, «Аламан» - 0,096 мг, арпаның Арна сортында – 0,039 мг кездесті. B₃ дәрумені никотин қышқылы немесе никотинамид деген атпен де белгілі. Никотин қышқылының холестерин деңгейін азайта алатын қасиеті бар. Жетіспеуінің салдарынан пеллагра, дерматит, диарея мен психикалық күйзеліс аурулары туындайды.

Сурет – 3. Сұлының Бәйге сорты суда еритін дәрумендер құрамы бойынша диаграмма

Е (α - γ - токоферол) дәрумені ағзадағы клеткалар жарғақшаларын радикалдардан қорғайды. Сонымен қатар ағзаның зат алмасу үдерісіне және көбеюіне әсер етеді, жыныс бездерінің қызметін жақсартады. Бұл дәрумен жетіспеген жағдайда әйел бедеулікке ұшырауы мүмкін, кейде қаңқаның бұлшықеттері қатая бастайды. Көкөністерде, астық тұқымдастардың дәнінде, өсімдік майында және жұмыртқада кездеседі. Адам ағзасы үшін қажетті тәуліктік мөлшері 10-12 мг. 3-кестеде көрсетілгендей барлық сұрыптарда Е (α -токоферол) дәрумені табылған жоқ. Е (γ -токоферол) дәрумені сұлының Бәйге және Аламан сұрыптарында – 0,02 мг, ал арпаның арна сұрыпында – 0,01 мг аз екендігі анықталды. Е (δ - токоферол) дәрумені сұлының Бәйге сортында – 0,40 мг, Аламан сортында – 0,25 мг, ал арпаның арна сортында – 0,16 мг аз екендігі анықталды.

Кесте -3. Зерттеуге алынған сорттардың майда еритін дәрумендер құрамы мг/100 г

Майда дәрумендер бойынша -витамин Е:	еритін құрамы	Бәйге сұлы сорты	Аламан сұлы сорты	Арна арпа сорты	Анықталған әдіс түрі
- α -токоферол	Табылған жоқ	Табылған жоқ	Табылған жоқ	Табылған жоқ	ГОСТ Р 54634-2011
- γ -токоферол	0,02	0,02	0,01	0,01	
- δ -токоферол	0,40	0,25	0,16	0,16	

Кесте – 4. Зерттеуге алынған сорттардың құрамындағы аминқышқылдардың мөлшері

№	Аминқышқылдары	Бәйге сұлы сұрыпы	Аламан сұлы сұрыпы	Арна арпа сұрыпы
		Аминқышқылдарының массалық үлесі мг%		
1	Аргинин	2,04 $\pm$ 0,82	0,43 $\pm$ 0,17	0,63 $\pm$ 0,25
2	Лизин*	0,24 $\pm$ 0,08	0,15 $\pm$ 0,05	0,16 $\pm$ 0,06
3	Тирозин	0,22 $\pm$ 0,07	0,22 $\pm$ 0,07	0,17 $\pm$ 0,05
4	Фенилаланин*	0,42 $\pm$ 0,13	0,43 $\pm$ 0,13	0,37 $\pm$ 0,11
5	Гистидин*	0,12 $\pm$ 0,06	0,16 $\pm$ 0,08	0,19 $\pm$ 0,09
6	Лейцин+изолейцин*	0,55 $\pm$ 0,14	0,54 $\pm$ 0,14	0,41 $\pm$ 0,11
7	Метионин*	0,15 $\pm$ 0,05	0,14 $\pm$ 0,05	0,14 $\pm$ 0,05
8	Валин*	0,48 $\pm$ 0,19	0,50 $\pm$ 0,20	0,43 $\pm$ 0,17

9	Пролин	0,53±0,14	0,59±0,15	0,85±0,11
10	Треонин*	0,33±0,13	0,34±0,14	0,32±0,13
11	Серин	0,44±0,12	0,43±0,11	0,32±0,08
12	Аланин	0,48±0,13	0,43±0,11	0,35±0,19
13	Глицин	0,44±0,15	0,45±0,15	0,30±0,10
Барлық аминқышқылдарының сомасы		6,44	4,83	4,32
Алмаспайтын аминқышқылдарының сомасы		2,29	2,26	2,02
Барлық аминқышқылдарының ішіндегі алмаспайтын аминқышқылдарының үлесі, %		35,5%	46,7%	46,7%
*Алмаспайтын аминқышқылдары				

Кестеде көріп отырғанымыздай, 13 аминқышқылдарының 7-і алмаспайтын аминқышқылдарына жатады. Біз зерттеуге алып отырған сорттардың ішінде сұлының Аламан сорты алмаспайтын аминқышқылдарының үлесі бойынша Бәйге және Арна сорттарымен салыстырғанда басым көрсеткіш көрсетті. Сұлы сорты «Бәйге»- 35,5%, «Аламан» -46,7%, арпа сорты «Арна» - 46,7% болды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтенов М. С. Флора Казахстана. Том 2. – 2001.
2. Қ.К. Әрінов, Қ.М. Мұсынов, А.Қ. Апушев, Н.А. Серекбаев, Н.А. Шестакова, С.С. Арыстанғұлов. - Өсімдік шаруашылығы. – Алматы, 2011 жыл - [334 бет]
3. Радченко Е. Е. Устойчивость ячменя и овса к злаковым тлям (обзор) //Сельскохозяйственная биология. – 2012. – №. 3. – С. 19-31.
4. Лоскутов И. Г. Овес (Avena L.). Распространение, систематика, эволюция и селекционная ценность. – 2007.
5. Бутенко Л. И., Лигай Л. В. Исследования химического состава пророщенных семян гречихи, овса, ячменя и пшеницы //Фундаментальные исследования. – 2013. – №. 4-5.
6. Абугалиева С. И. и др. Анализ хозяйственно-ценных признаков мировой коллекции овса, выращенной в трех различных регионах Казахстана //Труды по прикладной ботанике, генетике и селекции. – 2013. – Т. 171. – С. 168-174.
7. Абугалиева А. И. Содержание крахмала и амилозы в зерне сортов овса Казахстана //Биотехнология. Теория и практика. – 2011. – №. 2. – С. 25-31.

Medical Sciences

УДК 546.48:546.173:577.12

INFLUENCE OF THE COMBINED ACTION OF CADMIUM CHLORIDE AND SODIUM NITRITE ON INDICATORS OF PHOSPHORUS-CALCIUM METABOLISM IN THE BLOOD OF RATS

Nadiia Khopta

0009-0009-1350-2089-orcid, Candidate of biological sciences, associate professor, Ivano-Frankivsk National Medical University

Anna-Mariia Zolotukhina

student, Ivano-Frankivsk National Medical University

Abstract. Cadmium chloride and sodium nitrite exhibit unidirectional toxic action that can lead to demineralization of bone tissue. Already on the first day after a ten-day exposure of animals to cadmium chloride and sodium nitrite, an increase in the concentration of both calcium and inorganic phosphate in plasma is observed, which obviously indicates a disturbance of the homeostatic mechanisms controlling the internal environment of the intoxicated animal's body. In the future, we plan to investigate the levels of calcitonin and parathyroid hormone, as well as vitamin D, which are regulators of the phosphorus-calcium exchange under the conditions of the combined influence of cadmium and nitrite salts.

Key words: combined action, cadmium chloride, sodium nitrite, calcium and phosphorus metabolism, alkaline phosphatase.

Introduction. In modern conditions of progressive pollution of the environment, the study of the combined action of the most common xenobiotics, which include salts of heavy metals, in particular, cadmium and nitrites, is of great importance. Cadmium is widely used in technology and industry: the largest emissions into the atmosphere are associated with the production of steel and the burning of various wastes. Even 20-30 years ago, cadmium salts (chloride and carbonate) were used as fungicides for treating fields and home lawns. In the global pollution of the environment with cadmium compounds, the anthropogenic contribution is three times greater than natural sources. An analysis of the diets of several European countries showed that an adult consumes an average of 4 to 84 µg of cadmium per day with food, although the optimal intensity of its intake should be no more than 1-5 µg, with a toxicity threshold of 30 µg/day. A high level of it in food products depends on significant environmental contamination with this element. It is known that tobacco smoke contains significant concentrations of cadmium compounds, and 50% of the metal that enters the body with cigarette smoke is absorbed in the lungs. Cigarette smoking doubles the daily intake of this xenobiotic.

Metabolism of Cadmium is characterized by the following main features: 1). lack of an effective homeostatic control mechanism; 2). long retention in the body with an extremely long half-life of 25 years on average; 3). Predominant accumulation in the kidneys, liver, and bones; 4). Intensive

interaction with other divalent metals (calcium, magnesium, zinc, copper) both in the process of absorption and at the tissue level. Along with heavy metals, nitrates and nitrites are the most common environmental pollutants in many countries of the world, including Ukraine. In some rural areas, the level of nitrates in well water exceeds 480 mg/l, while the maximum permissible concentration in Ukraine is 45 mg/l. It has been proven that the toxicity of nitrates is related to their reduced form, nitrites. The influence of nitrites on energy metabolism and oxidative processes in the body, the development of hemic hypoxia and the formation of methemoglobin was investigated. However, there is not enough information regarding the impact of nitrates on the phosphorus-calcium exchange. When entering the body through food, drinking water, air, xenobiotics accumulate in organs and tissues, causing significant changes in metabolism, including mineral exchange. The scientific literature describes the combined effect of cadmium chloride and sodium nitrite on the state of the body's defense systems, as well as on indicators of protein metabolism in the blood and liver of rats. However, the influence of these toxins under conditions of combined action on the phosphorus-calcium exchange has not been clarified.

The aim of this study was to experimentally investigate the biochemical disorders underlying the combined effect of cadmium chloride and sodium nitrite on the indicators of phosphorus-calcium exchange in animals.

Materials and methods. Experiments were conducted on white, male, outbred rats ($n = 47$) weighing 190-250 g, kept in vivarium conditions on a standard diet. Animals were divided into two groups: 1st group - intact; 2nd group - animals receiving a water solution of sodium nitrite (NaNO_2) with drinking water at a dose of $1/10 \text{ LD}_{50}$, as well as intramuscularly injected with a solution of CdCl_2 at a dose of $1/10 \text{ LD}_{50}$. Animal intoxication was carried out for 10 days. Venous blood was collected on the 1st, 14th, and 28th day after the completion of the introduction of toxins. The experiment was conducted in accordance with the requirements of bioethics, in accordance with the provisions of the European Convention for the Protection of Vertebrate Animals (Strasbourg, 1986).

The activity of alkaline phosphatase (ALP) in blood serum was determined using the photometric method with the standard kit and methodology of the "Philisit-Diagnostics" company. ALP hydrolyzes phenylphosphate to form phenol. The oxidative coupling of phenol with 4-aminophenazone produces a red dye, the intensity of which is determined photometrically. The activity of the enzyme is proportional to the increase in the optical density of the solution, which is measured against a blank sample. The activity of the enzyme ($\text{nmol/s}\cdot\text{L}$) in the blood serum was determined using a calibration graph.

The concentration of total calcium was determined using the "SIMKO Ltd" kit. Calcium forms a blue-colored complex with the arsenazo III dye in a neutral environment, which is determined photometrically at a wavelength of 590-650 nm.

The concentration of inorganic phosphate ($\mu\text{g/mL}$) was determined using the "SIMKO Ltd" kit (UV detection of the phosphomolybdate complex, which has a maximum absorption at a wavelength of 340 nm).

The concentration of ionized calcium in blood plasma was determined complexometrically by titrating a serum sample with a 0.005 M solution of Trilon B in the presence of murexide.

The results were subjected to statistical analysis using the Student's t-test. The results were considered significant at $p < 0.05$.

Results and discussion.

The combined action of cadmium chloride and sodium nitrite causes significant deviations in the metabolic indicators of bone tissue in experimental animals compared to intact animals. Specifically, the activity of alkaline phosphatase (ALP) decreases throughout the observation period, with the largest decrease on the first day (by 33.5%), and on the 14th and 28th days by 43.0% and 44.1%, respectively, compared to the level of intact animals. The source of mineralization of the organic matrix of bones is osteoblasts, which play an important role in the presence of vitamin D. Alkaline phosphatases (3.1.3.1.; phosphohydrolases of monesters of orthophosphoric acid with an alkaline optimum, $M=89000$) catalyze the transfer of a phosphate residue (PO_4^{3-}) in hydrolysis reactions and are involved in the regulation of important biological processes. Alkaline phosphatase is capable of releasing inorganic phosphate (PO_4^{3-}) from organic phosphoethers, which is used for the precipitation of calcium phosphate $Ca_3(PO_4)_3$ and the formation of crystallization nuclei. Alkaline phosphatases are characterized by a variety of isoform forms that are localized, for example, in osteoblasts and the liver. In the active center of each of the two identical subunits of alkaline phosphatase, there are two zinc ions and one magnesium ion [10, 11]. The reduction of alkaline phosphatase activity in animals intoxicated with cadmium chloride can be explained by the competitive effect of cadmium ions on the ions of bivalent metals zinc and magnesium, which play the role of atoms that preserve the structure of the enzyme by fixing certain conformations of amino acid residues during the formation of the active center. The appearance of cadmium, which evidently displaces zinc and magnesium from the active center of the enzyme, leads to its loss of activity, disruption of mineralization of the organic matrix of bone, leaching of calcium and phosphates from bone tissue into the blood. Since the mineral phase of bones exists in two forms: crystalline and amorphous, it can be assumed that calcium is extracted primarily from the amorphous phase. The crystalline phase is a small depot of mineral components represented by various apatites, the main one of which is hydroxyapatite. The amorphous phase of bone tissue contacts the intercellular fluid and is a mobile pool of mineral substances, predominantly represented by calcium orthophosphate $Ca_3(PO_4)_3$.

It is known that anions such as carbonate or citrate, when adsorbed onto crystals, disrupt their structure, while fluoride ions, on the contrary, have a beneficial effect on bone formation. It can be assumed that nitrite ions and their oxidation products - nitrate ions, similar to carbonate or citrate ions, promote bone resorption.

Calcium plays an important role in the body's vital functions. Calcium ions are almost not involved in maintaining osmotic pressure, since their content in the extracellular sector is small and a significant portion of calcium ions are bound to proteins. The total calcium content in human blood serum is an important homeostasis constant and is 2.12-2.6 mmol/L, and ionized calcium in plasma is 1.03-1.27 mmol/L. The concentration of total calcium in the blood serum of experimental animals during the first 14 days after intoxication was increased compared to the control group: on the first day by 13%, on the 14th day by 17%. There was a tendency for gradual increase (2.35 mmol/L - 2.68 mmol/L - 2.83 mmol/L). This is consistent with the above assumption about the removal of calcium from the amorphous phase of bone. In the remote period of the experiment (28th day), a 27% decrease in the total calcium content was observed compared to the level of calcium on the 14th day after intoxication, and a 12% decrease compared to intact animals. This is probably explained by the increased production of calcitonin in response to hypercalcemia induced by xenobiotics.

It is known that the biological activity of blood plasma is determined by ionized calcium: calcium ions are involved in the regulation of membrane permeability, hormone signaling, nerve impulse transmission, myocardial function, muscle contraction mechanisms, blood coagulation, and more. The concentration of ionized calcium in the plasma of intoxicated animals during the period after xenobiotic administration was higher than in intact animals: on the first day, the level rose

maximally by 17%, and in the following days, it slightly decreased but still exceeded only slightly the control indicators (by 10-12%). These data indicate the activation of the body's protective systems to correct the disturbances caused by toxic factors.

The combined use of cadmium chloride and sodium nitrite caused an increase in the concentration of inorganic phosphate in the blood plasma of intoxicated animals. The highest level was observed on the first day after ten days of exposure - it exceeded the values of intact animals by 45%. In the following period, the concentration of phosphate decreased, only slightly exceeding the indicators of intact animals (on the 14th day - by 8%), and on the 28th day, it increased again by 1.2 times, which represented an increase of 25% compared to intact animals. The decrease in plasma phosphate in remote periods after xenobiotic exposure, particularly on the 14th day, is apparently due to a decrease in ALP activity at this time. Inorganic phosphorus correlates inversely with the level of calcium, its content being controlled by parathyroid hormone, calcitonin, and vitamin D. This pattern is observed on the 14th and 28th day when the rapid increase in calcium level is accompanied by a decrease in plasma phosphate concentration.

Conclusions. Cadmium chloride and sodium nitrite exhibit unidirectional toxic action that can lead to demineralization of bone tissue. Already on the first day after a ten-day exposure of animals to cadmium chloride and sodium nitrite, an increase in the concentration of both calcium and inorganic phosphate in plasma is observed, which obviously indicates a disturbance of the homeostatic mechanisms controlling the internal environment of the intoxicated animal's body. In the future, we plan to investigate the levels of calcitonin and parathyroid hormone, as well as vitamin D, which are regulators of the phosphorus-calcium exchange under the conditions of the combined influence of cadmium and nitrite salts.

UDC: 618.19-006.6-036.22(574)

REGIONAL FEATURES OF MORBIDITY AND MORTALITY FROM BREAST CANCER AND SCREENING METHODS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Arman Khozhayev

Professor, Doctor of Medical Sciences, Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

Aigerim Bakassova

Oncologist, City polyclinic №32, Almaty, Republic of Kazakhstan

Guzel Pattarova

Obstetrician-gynecologist, LLP «Assistance Company "Medi-Service», Almaty, Republic of Kazakhstan

Aigerim Abdrasilova

Head of the district service, City polyclinic №36, Almaty, Republic of Kazakhstan

Nazerke Turarbekova

General practice physician, City polyclinic №36, Almaty, Republic of Kazakhstan

Gaukhar Nurdaulet

General practice physician, City polyclinic №36, Almaty, Republic of Kazakhstan

Madina Atishova

General practice physician, City polyclinic №36, Almaty, Republic of Kazakhstan

Nurdina Bekturganova

Therapist, City polyclinic №36, Almaty, Republic of Kazakhstan

Aisha Baimolda

General practice physician, City polyclinic №36, Almaty, Republic of Kazakhstan

Aizhan Yskakova

General practice physician, City polyclinic №36, Almaty, Republic of Kazakhstan

Annotation: This scientific and analytical work presents regional features of morbidity and mortality from breast cancer, as well as a detailed methodology for screening this pathology in our country. The clinical and organizational aspects of early diagnosis based on the method of active detection of this type of cancer in clinically asymptomatic individuals are consecrated. The technique of mammography, the interpretation of mammograms according to the BI-RADS classification and the subsequent routing of the examined women depending on the results of the preventive examination are described in detail.

Key words: breast cancer, screening, mammography.

The key concept of breast cancer screening is the detection of oncological pathology in the early stages, when the prognosis is most favorable and allows you to get the best long-term treatment results. A preventive examination always has advantages over a diagnostic examination when symptoms of the disease are already present. At the same time, upon receipt of the M2 and M3 indices according to the BI-RADS classification, it is possible to timely additionally examine these patients and, if necessary, take them to the dispensary record by a district mammologist with effective dispensary examinations and treatment of precancerous breast diseases. Along with this, it must be understood that the main conditions for screening for breast cancer are the availability of trained personnel and a standardized approach to identifying the trait under study and evaluating the results. The methods used should be sufficiently simple, reliable and reproducible, and also have sufficient sensitivity and high specificity. Such qualities are fully possessed by modern digital mammography [1,2,3].

Breast cancer is in the 1st ranking place in the structure of the frequency of malignant tumors of both sexes of the population with a specific weight of 15.4% (2020 - 14.5%). This situation has been stable since 2004. In addition, breast cancer occupies the 1st ranking place and constantly remains at this position in the structure of female oncopathology.

The incidence rate of breast cancer per 100 thousand population in 2021 in the country as a whole increased to 26.3 (22.8 in 2020). In the structure of the incidence of regions, breast cancer occupies the 1st ranking place in most regions and cities of the country, except for four: Akmola, Atyrau, Kyzylorda and North Kazakhstan regions, where lung cancer has taken the 1st ranking place.

Above the average republican level, the incidence of breast cancer was established in 9 regions of the country: Pavlodar - 47.4 - the highest level, Karaganda - 40.1, East Kazakhstan - 39.9, North Kazakhstan - 38.2, Kostanay - 35.8, Akmola - 29.8, West Kazakhstan - 28.4 regions and Almaty - 34.5, Nur-Sultan - 28.4. The indicator is lower in 8 regions: Turkestan - 11.7, Kyzylorda - 14.4, Zhambyl - 15.1, Atyrau - 15.7, Mangystau - 17.3, Almaty - 17.7, Aktobe - 24.3 regions and Shymkent - 21.9 per 100 thousand population [4].

In the structure of the causes of death of both sexes from this disease, for the twelfth year in a row, it occupies the 3rd position, amounting to 8.7% in 2021 (7.8% in 2020). In general, the mortality rate from breast cancer in the republic increased from 5.9 to 6.2 per 100,000 population.

The regions where the mortality rate from breast cancer is above the average level in the republic include: North Kazakhstan - 11.4 (maximum level), Pavlodar - 10.0, East Kazakhstan - 8.5, Akmola - 8.2, Kostanay - 7.5, West Kazakhstan - 6.9 regions and years. Almaty - 9.5 and Nur-Sultan - 6.6 per 100 thousand population. The lowest rates were noted in Atyrau - 3.0, Aktobe - 3.5, Turkestan - 3.6, Mangystau - 3.6, Kyzylorda - 4.1, Zhambyl - 4.8 and Almaty - 5.8 regions [4].

Mass screening to identify breast cancer patients should mainly involve healthy women without any signs of the disease or symptoms. Screening not only helps to detect hidden forms of cancer that can be treated, but also has psychological value for women. As a result of screening, women are convinced that they do not have breast cancer, and this is the most important potential success of such programs. While the ultimate goal of screening is to reduce breast cancer mortality, its immediate goal is to detect cancer before clinical manifestation. However, breast cancer is a heterogeneous disease, which can significantly affect the effectiveness of screening. Screening models for breast cancer are usually based on the fact that the majority of detected tumors are invasive cancers in the early stage of progression. In addition, it must be taken into account that the detection of cancer (or its precursors) before clinical manifestation increases the risk of false positive diagnosis [5,6].

Mammography has a sensitivity of 95% and a specificity of 97%. These indicators decrease when examining women with denser mammary glands (young age, use of hormone therapy), with low quality mammography, and also with insufficient qualifications of the radiologist. Detection of

high-grade invasive cancer by screening, when the tumor is not yet detected by clinical examination (palpation), means the possibility of reducing mortality from breast cancer [7].

The stage of examination for early detection of breast cancer in the Republic of Kazakhstan includes [8]:

1) mammography of both mammary glands in two projections - direct and oblique in the mammography room of the city, district polyclinic (mobile medical complex). All digital mammograms in the presence of a system for archiving and transferring medical images are copied to CDs and other electronic media and transferred to the server of the mammography room of the cancer center (OC) using specialized licensed software integrated between medical organizations; in case of impossibility of digital transmission - they are printed on X-ray film at a scale of 1:1 - 100% (1 patient - 1 set - 2 or 4 mammograms) with subsequent transfer to the mammography room of the OC;

2) interpretation of mammograms according to the BI-RADS classification (M0t, M0d, M1, M2, M3, M4, M5) by two or more independent radiologists of the same medical organization (MC) - double reading or different medical organizations: a radiologist of the mammography room city, district polyclinic (mobile medical complex) - the first reading, and the radiologist of the mammography room of the OC - the second reading;

3) in-depth diagnostics - targeted mammography, ultrasound examination (hereinafter - ultrasound) of the mammary glands, trepanobiopsy, including under ultrasound or stereotaxic control for histological examination, which is carried out in case of detection of pathological changes on mammograms (M0d) in the mammography room of the OC.

➤ An average medical worker or a responsible person of the organization of outpatient care sends the patient for mammography to the district, city polyclinic.

➤ The X-ray laboratory assistant of the mammography room of the city, district polyclinic (mobile medical complex) performs mammography, fills out a referral for double reading of mammograms and transmits the referral through information interaction.

➤ Radiologist of the mammography office of the city, district polyclinic (mobile medical complex): fulfills the requirements for the safety and quality of mammographic examinations; evaluates the quality of the images provided and the correctness of the installation; performs repeated mammography in the M0t category (technical errors of mammography); determines the radiological density of the mammary glands on the ACR scale (A, B, C, D) indicating this parameter in the study protocol; conducts the first reading of mammograms with interpretation of the BI-RADS classification results. In the M0d category (undetermined or suspicious radiological changes requiring additional examination), the study protocol indicates the predominant pathology: education, asymmetry, violation of architectonics, microcalcifications; sends mammograms, electronic copies of mammograms through the archiving system and transfer of medical images to the workplace of the mammography office of the OC together with directions for double reading of mammograms; directs low-dose computed tomographic images (hereinafter referred to as NDKT images) through the system of archiving and transferring medical images to the workplace of the computer tomography office of the OC together with copies of images recorded on CD-ROMs or other electronic media and directions for double reading of NDKT images.

➤ The radiologist of the mammography room of the OC: evaluates the quality of the provided images and the correctness of the styling. Viewing digital x-ray images transferred to the server or on digital media (CD, DVD) is carried out on a monitor for interpreting digital x-ray images with a resolution of at least 5 megapixels, which has a certified grayscale transmission in accordance with the DICOM standard; conducts a double (second) reading of mammograms with the interpretation of the results according to the BI-RADS classification, using, if necessary, archival images. Organizes the third reading according to indications. With double reading, an independent interpretation of the images is carried out (blinding method - the second radiologist does not know

the results of the first reading); in the M0m category (technical errors in mammography), recommends repeat mammography; in the M0d category (uncertain or suspicious radiographic changes requiring additional examination), the study protocol indicates the predominant pathology: education; asymmetry, violation of architectonics, microcalcifications; recommends that the outpatient care organization, according to indications, invite the patient for in-depth diagnostics (targeted mammography, ultrasound of the mammary glands, trephine biopsy, including under ultrasound or stereotaxic control, followed by histological examination of the material); collects and archives all mammograms (films and electronic media) made as part of the examination. The shelf life of mammograms is at least 3 years after leaving the age subject to a screening study; the results of the double (second) reading are transferred to the outpatient care organizations through information exchange.

➤ Indications for in-depth diagnostics are the conclusions of double reading mammograms M0d (uncertain or suspicious X-ray changes requiring additional examination).

➤ In-depth diagnostics is carried out in two stages. At the first stage, ultrasound is performed, according to indications, targeted mammography, possibly with an increase (with asymmetry, violation of architectonics and the presence of microcalcifications). When visualizing a suspicious pathology (M4 and M5), the second stage is performed - trepanbiopsy, including under ultrasound control and stereotaxic control for histological examination.

➤ Histological examination is carried out in the laboratory of pathomorphology or pathological bureau. Morphological interpretation of the biopsy is carried out in accordance with the recommendations of the World Health Organization.

➤ Physician or responsible person of the outpatient care organization:

1) upon receipt of a mammography result according to the BI-RADS classification:

- in case of M0t (technical errors in mammography) - sends the patient for a second X-ray examination to the mammography room of the city, district polyclinic (mobile medical complex);

- with M0d (undefined or suspicious X-ray changes requiring additional examination) - sends the patient for in-depth diagnostics to the mammography room of the OC;

- with M1 (no changes detected) - recommends that the patient undergo a follow-up mammography examination after 2 years. With radiological density of the mammary glands, C and D are sent for ultrasound of the mammary glands to exclude a false-negative result of mammography;

- with M2 (benign changes), refer the patient for a consultation with an oncologist (mammologist) of the clinical diagnostic department, followed by a screening mammography examination after 2 years;

- with M3 (probable benign changes) - sends the patient for short-term dynamic radiation observation to the local doctor with the recommendation of control mammography or ultrasound in 6 months;

- with M4 (signs that cause suspicion of malignancy), M5 (practically reliable signs of malignancy) and if it is technically impossible to perform a trepanbiopsy or a biopsy is refused, a referral to an oncologist (mammologist) of the clinical diagnostic department for dynamic observation and decision on the verification of the identified pathology;

2) upon receipt of the result of a histological examination:

- benign education - refers the patient to an oncologist (mammologist) of the clinical diagnostic department for dynamic monitoring, followed by a screening mammography examination after 2 years;

- formation with an indeterminate malignant potential or carcinoma in situ - refers the patient to the OC for consultation and treatment, followed by dynamic observation by an oncologist (mammologist) of the clinical diagnostic department at the place of her attachment;

- malignant neoplasm - refers the patient to the OC for treatment and follow-up;

3) communicates the results of the screening examination to the patient in any available way (by telephone, in writing, through electronic means of communication);

4) enters the results of double reading, in-depth diagnostics, histological examination, recommendations of the radiologist of the OC mammography room into the information system.

Establishing the size of the primary tumor is especially important in screening. Tumor size is an important criterion for evaluating the quality of screening and determining the ability of X-ray mammography to detect non-palpable tumors. Therefore, it is extremely important that pathologists measure tumor diameter as accurately as possible. The smaller the size of the primary tumor, the greater the likelihood of error in determining its size.

Thus, the goals of mammographic screening can only be achieved with proper organization, high quality of conduct, active participation in population screening, the use of highly sensitive technology, accurate subsequent diagnosis of detected tumors, and modern treatment. High-quality mammographic screening leads to early diagnosis of breast tumors, which, in turn, improves the effectiveness of treatment and improves the prognosis of the disease. Those women who, for one reason or another, do not participate in this screening should be informed that there are no other screening methods that could also effectively reduce mortality from breast cancer.

LITERATURE

1 Lui C.Y., Fong J.C.Y., Wong M.C.S. Breast cancer screening-towards a broader coverage of the general population. *Hong Kong Med J.* 2022 Apr;28(2):100-102. doi: 10.12809/hkmj215127.

2 Rahman W.T., Helvie M.A. Breast cancer screening in average and high-risk women. *Best Pract Res Clin Obstet Gynaecol.* 2022 Sep;83:3-14. doi: 10.1016/j.bpobgyn.2021.11.007.

3 Kopans D.B. Recommendations for breast cancer screening. *Lancet Oncol.* 2020 Nov;21(11):e513. doi: 10.1016/S1470-2045(20)30529-5.

4 Kajdarova D.R., Shatkovskaja O.V., Ongarbaev B.T. i dr. Pokazateli onkologicheskoy sluzhby Respubliki Kazahstan za 2021 god: statisticheskie i analiticheskie materialy. – Almaty, 2022. – 384 s (In Russ.).

5 Abdoell, M., Payne, J.I., Caines, J. et al. Assessing breast cancer risk within the general screening population: developing a breast cancer risk model to identify higher risk women at mammographic screening. *Eur Radiol.* 2020 Oct;30(10):5417-5426. doi: 10.1007/s00330-020-06901-x.

6 Idit Melnik, Yael Rapson, Ahuva Gropstein et al. Different approaches to mammography as a screening tool for breast cancer. *Harefuah.* 2022 Feb;161(2):121-124.

7 Mann R.M., Athanasiou A., Baltzer P.A.T. et al. Breast cancer screening in women with extremely dense breasts recommendations of the European Society of Breast Imaging (EUSOBI). *Eur Radiol.* 2022 Jun;32(6):4036-4045. doi: 10.1007/s00330-022-08617-6.

8 Prikaz i.o. Ministra zdavoohranenija Respubliki Kazahstan ot 30 oktjabrja 2020 goda № KР DSM-174/2020 - «Ob utverzhdenii celevyh grupp lic, podlezhashhih skringovym issledovanijam, a takzhe pravil, ob#ema i periodichnosti provedenija dannyh issledovanij». - Paragraf 6. Porjadok provedenija skringovogo issledovanija na rannee vyjavlenie raka molochnoj zhelezy (In Russ.).

Legal Sciences

БАЛА ҚҰҚЫҚТАРЫ-ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ:ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ҚЫТАЙ

М.Н.Сағидоллаева

А.Ғ.Ниязова

«Құқық қорғау органдары» білім беру бағдарламасы, 3-курс Қылмыстық пәндер кафедрасы Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан Республикасы

Ғылыми мақала жетекшісі

Рыскулбекова Балжан Рашитовна

з.ғ.м. «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы., Қазақ Ұлттық Аграрлық Зерттеу Университеті, Алматы, Қазақстан

RIGHTS OF THE CHILD-A COMPARATIVE ANALYSIS OF TOPICAL ISSUES OF INTERNATIONAL LAW:
KAZAKHSTAN AND CHINA

M. N.Sagidollayeva

A. G. Niyazova

Educational program "law enforcement agencies", 3rd year Atyrau University named after H. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan

Head of scientific article * Ryskulbekova Balzhan Rashitovna

senior lecturer of the Department of "jurisprudence", Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, Kazakhstan

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан Республикасында құқық үстемдігін қамтамасыз ету және адам құқықтарын қорғау жүйесіндегі бала құқығын қорғау, қоғамдағы жас өспірімдердің қылмыстылығы, мектеп жасындағы балалардың өз-өзіне қол жұмсауының алдын алу, болдырмау шаралары туралы қамтылған. Бала құқығы Джебб Эглантайн декларациясыннан бастау алды. Эглантайн Джебб бала құқықтары туралы декларациясы принциптері бүгінгі күнде қолданыстағы БҰҰ Бас Ассамблеясы 1959 жылы 20 қарашада бекітілген бала құқықтары туралы екінші негізі. Джебб Эглантайн бала құқығы туралы декларациясы принциптері балаға оны қалыпты даму үшін материалдық және рухани жағынан қажетті құралдар берілуі керек, аш баланы тамақтандыру керек, ауру баланы емдеу керек, қателескен баланы түзеу керек, кінәлі баланы қайта тәрбиелеу керек, жетім мен балапанды қорғап, қолдау керек, қиын сәтте көмекті бала бірінші алуы керек, бала нәпақа тауып, қанаудың кез келген түрінен қорғалуы керек, бала өз талантын басқаларға қызмет етуге арнау керектігін түсініп тәрбиелеу керек осы жоғарыда айтылған принциптер 1924 жылы 26 қыркүйекте Ұлттар Лигасы «Бала құқығының Женева декларациясы» деп аталды. Сонымен, алғаш рет «бала құқығы» түсінігі ресми түрде пайда болған болатын. Біріккен Ұлттар

Ұйымының Бала құқықтарының Декларациясы кіріспесінде «Адамзат балаға ең жақсысын беруге міндетті екенін ескере отырып, Бас Ассамблея балалардың бақытты балалық шақтарын қамтамасыз ету мақсатында осы Бала құқықтарының Декларациясын жариялайды...», - делінген. Біздің елімізде Қытай мемлекетіндегі бала құқығы, білім беру жүйесі ерекшеліктері кәмелеттік жасқа толмаған жасөспірімдердің қылмыстылық пен суицид себептері мен статистикалық көрсеткіштер айырмасы қамтылған. 2002 жылы 8 тамызда елімізде «Қазақстан Республикасындағы Бала құқықтары туралы» Заң қабылданды, ол ҚР Конституциясында кепілдік берілген баланың негізгі құқықтары мен мүдделерін іске асырудағы қатынастарды реттейді. 2004 жылы Қазақстан БҰҰ Балалар құқықтары жөніндегі конвенцияға қол қойды. 2006 жылдан бастап Қазақстанда Балалар құқығын қорғау жөніндегі комитеті жұмыс істейді. Заңда балалар мүддесіндегі мемлекеттік саясат мақсаттары, олардың негізгі құқықтары мен міндеттері жазылды. Баланың отбасындағы қарым-қатынасына, бала мен қоғамға, мүгедек баланың құқықтарына және ата-ана қамқорлығынсыз қалған балалардың құқықтарына бөлек тараулар арналған. Сонымен, мемлекеттік саясаттың балалар мүддесі үшін негізгі мақсаттары мынадай: балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету, оларды кемсітушілікке жол бермеу; олардың құқықтары бұзылған жағдайда қалпына келтіру; бала құқықтары кепілдіктерінің құқықтық негіздерін қалыптастыру; балалардың дене бітімі, зияткерлік, рухани және өнегелік жағынан дамуына жәрдемдесу қамтылған. Сонымен қатар мақалада бала даму барысында бала құқығы сақталу, қоғамда орын алып жатқан мән-жайлар баланы ұрып-соғу, асырап алған ата-анасынан жасөспірімнің зорлық-зомбылық көруі жағдаяттары қолданылған шаралар көзделген.

Кіріспе.

Бала құқығы ұғымы қалыптасуы Эглантайн Джеббтің⁴ қайырымдылық қорын ұйымдастыруынан бастау алды. Жалпы Эглантайн Джебб 1876 жылы Англияның Эллесмир қаласында дүниеге келген. Ол Оксфордта тарихты оқыды, содан кейін бастауыш сынып мұғалімі болып жұмысқа орналасты. Бос уақытында қайырымдылықпен айналысатын. Эглантиннің жүрегі мейірімді болды, ол бәріне көмектесуге тырысты, бірақ бәрінен бұрын балаларға. Мысалы ол ұлдар үшін еңбек кітапшасын, кейін қыздар үшін де осындай құрылым жасады. Бірақ оның барлық жоспарлары соғыспен жойылды. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін оның басынан аш және бақытсыз балалардың бейнелері кетпеді. Эглантайн балаларға ерекше қорғау қажет екенін түсінді, сондықтан 1919 жылы 15 сәуірде «Балаларды құтқару» қорын құрды. Әйел кәмелетке толмағандардың білім алуына, медициналық және материалдық көмек көрсетуіне мол мүмкіндік жасағысы келген. Джебб ағылшын үкіметінен үлкен қолдауға ие болды. Қорға соғыстан аман қалған балаларға азық-түлік сатып алуға көмектесетін қомақты қаржы бөлінді. 1920 жылы Халықаралық Қызыл Крест комитетінің қолдауымен оның қоры халықаралық деңгейге жетті. Ал 3 жылдан кейін Эглантин бала құқықтарының алғашқы декларациясын жазды.

Эглантайн Джеббтің Бала құқықтары Декларациясының принциптері:

1. Балаға оның қалыпты дамуы үшін материалдық және рухани жағынан қажетті құралдар берілуі керек.
2. Аш баланы тамақтандыру керек, ауру баланы емдеу керек, қателескен баланы түзеу керек, кінәлі баланы қайта тәрбиелеу керек, жетім мен балапанды қорғап, қолдау керек.
3. Қиын сәтте көмекті бала бірінші алуы керек.

⁴ <https://mel.fm/zhizn/razbor/2638591-deklaratsiya-prav-rebenka--kak-ona-poyavilas-cto-garantiruyet-i-chem-otlichayetsya-ot-konventsii-oo>

4. Бала нәпақа тауып, қанаудың кез келген түрінен қорғалуы керек.
5. Бала өзінің талантын басқаларға қызмет етуге арнау керектігін түсініп тәрбиелеу керек.

1924 жылы 26 қыркүйекте Ұлттар Лигасы бұл декларацияны қабылдап, бекітіп, оны «Бала құқығының Женева декларациясы» деп атады. Сонымен, алғаш рет «бала құқығы» түсінігі ресми түрде пайда болды, бала құқықтарының алғашқы декларациясы пайда болды.

Эглантайнның бала құқықтары туралы декларациясы қабылданғаннан кейін бірнеше жыл өткен соң, бұл құжатты айтарлықтай кеңейту қажет екені белгілі болды. Содан кейін БҰҰ Бас Ассамблеясы бала құқықтарының екінші Декларациясының нұсқасын жазды. Ол 1959 жылы 20 қарашада бекітілді. Біріккен Ұлттар Ұйымының Бала құқықтарының Декларациясы кіріспесінде «Адамзат балаға ең жақсысын беруге міндетті екенін ескере отырып, Бас Ассамблея балалардың бақытты балалық шақтарын қамтамасыз ету мақсатында осы Бала құқықтарының Декларациясын жариялайды...», - делінген.

Қазақстанда бала құқықтары туралы заң.

2002 жылы 8 тамызда елімізде «Қазақстан Республикасындағы Бала құқықтары туралы» Заң қабылданды, ол ҚР Конституциясында кепілдік берілген баланың негізгі құқықтары мен мүдделерін іске асырудағы қатынастарды реттейді.

2004 жылы Қазақстан БҰҰ Балалар құқықтары жөніндегі конвенцияға қол қойды.

2006 жылдан бастап Қазақстанда Балалар құқығын қорғау жөніндегі комитеті жұмыс істейді.

Бұл заңда балалар мүддесіндегі мемлекеттік саясат мақсаттары, олардың негізгі құқықтары мен міндеттері жазылды. Баланың отбасындағы қарым-қатынасына, бала мен қоғамға, мүгедек баланың құқықтарына және ата-ана қамқорлығынсыз қалған балалардың құқықтарына бөлек тараулар арналған. Сонымен, мемлекеттік саясаттың балалар мүддесі үшін негізгі мақсаттары мынадай:

- 1) балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету, оларды кемсітушілікке жол бермеу;
- 2) олардың құқықтары бұзылған жағдайда қалпына келтіру;
- 3) бала құқықтары кепілдіктерінің құқықтық негіздерін қалыптастыру;
- 4) балалардың дене бітімі, зияткерлік, рухани және өнегелік жағынан дамуына жәрдемдесу⁵.

Баланың қандай құқықтары бар. Баланың өмір сүруге құқығы, қорғалуға құқығы, денсаулығын сақтауға, баспанаға, білім алуға құқығы, жеке даралыққа және оны сақтауға және мемлекеттік көмек алуға құқығы бар. Сонымен бірге, баланың негізгі құқықтарынан кейін төмендегі құқықтар айқындалған:

- * отбасында тұруға және тәрбиеленуге;
- * өз ата-анасының кім екенін білуге;
- * олармен бірге тұруға (бұл оның мүдделеріне қайшы келетін жағдайларды қоспағанда), олардың тарапынан көрсетілетін қамқорлыққа;
- * ата-ананың тәрбиесіне, олар болмаған жағдайда немесе ата-ана құқығынан айырылса – қамқоршының немесе балалар мекемесінің тәрбиесіне;
- * жан-жақты дамуға;
- * адамның қадір-қасиетін құрметтеуге;
- * ата-аналармен, ата-әжелермен, бауырларымен және өзге де туыстарымен байланыс орнатуға;

⁵Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы
Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы N 345 Заңы.

<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000345>

- * өз пікірін білдіруге;
- * тегін, атын, әкесінің атын алуға;
- * өмір сүруге және өз кірістеріне қаражат алуға.

ҚР ІІМ мәліметінше, соңғы жылдары балалардың жыныстық қолсұғылмаушылығына қарсы қылмыстар саны күрт өсті. Осыған байланысты, Мемлекет басшысы 2019 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында Балалардың құқықтарын зорлық-зомбылықтан қорғау саласындағы заңнаманы қатаңдатуды тапсырды. 2019 жылы 27 желтоқсанда Президент «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу заңнамасын жетілдіру және жеке адамның құқықтарын қорғауды күшейту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңға қол қойды. Бұл арқылы Қылмыстық кодекстің 120 «Зорлау» және 121 «Сексуалды сипаттағы зорлық-зомбылық» баптары бойынша жауапкершілік күшейтілді. Олар 5 жылдан 8 жылға дейін бас бостандығынан айыру жазасымен тағы да орта санаттан ауыр санатқа ауысырылды. Ал жас балаға қатысты сексуалды сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері 20 жыл бас бостандығынан айыру немесе баламасыз өмір бойына бас бостандығынан айыру түріндегі жауапкершілікті көздейді. Жас балаларды өлтіргені үшін де осындай жаза қарастырылған. Мұндай істердің бір санаттан екінші санатқа ауысуы еш татуласу көзделмейтінін де білдіреді. Айта кетейік, ҚР Бас прокуратурасының мәліметінше, бұрын зорлау қылмысы ауырлығы орташа санатта болған және істердің жартысынан көбі татуласуға байланысты сотқа жетпеген, ал ымыраға келуде көбінесе жәбірленушілерге қысым көрсетіліп отырған. Одан бөлек, педофилия фактілерін хабарламағаны, жасырып қалғаны және бұрмалағаны үшін (ҚК 416, 432, 434-баптары)⁶ бас бостандығынан айырудың ең ұзақ мерзімі – 6 жыл болып бекітілді.

Баланың еңбек бостандығына құқығы⁷

1. Әрбір баланың еңбек бостандығына, қызмет және кәсіп түрлерін еркін таңдауға құқығы бар.

2. Балалар он төрт жастан бастап, ата-аналарының рұқсатымен оқудан бос кезінде денсаулығына және өсіп-жетілуіне оңтайлы, баланың дене бітіміне, имандылығына және психикалық жай-күйіне зиян келтірмейтін қоғамдық пайдалы еңбекке қатысуға, сондай-ақ мамандық алуға құқығы бар. Бұл құқықты халықты еңбекпен қамту қызметі мен жергілікті мемлекеттік басқару органдары қамтамасыз етеді.

3. Он сегіз жасқа толмаған қызметкерлермен еңбек шартын жасасу және оны бұзу тәртібі және олардың еңбегін реттеудің басқа да ерекшеліктері Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасында белгіленеді. Кәмелеттік жасқа толмаған балаларға қатысты діни жоралар ата-анасының немесе олардың орнындағы адамдардың келісімімен жасалады. Балаларды дінге тарту жөніндегі мәжбүрлеу шараларына жол берілмейді. Бала асырап алушы адамның отбасында баланың қалыпты дене бітімі, психикалық, рухани және адамгершілік жағынан дамуы, тәрбиеленуі және білім алуы үшін жағдайлар болған кезде бала асырап алуға рұқсат етіледі. Төмендегі адамдарды қоспағанда, кәмелетке толған адамдар асырап алушы бола алады.

⁶ Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (416, 432, 434-бап)
Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.

<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

⁷ Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы (16-бап.)

Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы N 345 Заңы.

<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000345>

Мыналар⁸:

- 1) сот әрекетке қабілетсіз немесе әрекет қабілеті шектеулі деп таныған адамдар;
- 2) сот біреуін әрекетке қабілетсіз немесе әрекет қабілеті шектеулі деп таныған ерлі-зайыптылар;
- 3) сот ата-ана құқықтарынан айырған немесе сот ата-ана құқықтарын шектеген адамдар;
- 4) өзіне Қазақстан Республикасының заңдарында жүктелген міндеттерді тиісінше орындамағаны үшін қорғаншы немесе қамқоршы міндеттерінен шеттетілген адамдар;
- 5) егер сот олардың кінәсінен бала асырап алудың күшін жойса, бұрынғы бала асырап алушылар;
- 6) денсаулық жағдайына байланысты ата-ана құқықтарын жүзеге асыра алмайтын адамдар*;
- 7) тұрақты тұрғылықты жері жоқ адамдар;
- 8) дәстүрлі емес жыныстық бағдар ұстанатын адамдар;
- 9) асырап алған кезде қасақана қылмыс жасағаны үшін жойылмаған немесе алынбаған сотталғандығы бар адамдар (сотталғандығы жоқ туралы анықтаманы онлайн алу);
- 10) азаматтығы жоқ адамдар;
- 11) анасының қайтыс болуына немесе оның ата-ана құқықтарынан айырылуына байланысты баланың кемінде үш жыл іс жүзінде тәрбиелену жағдайларын қоспағанда, тіркелген некеде тұрмаған (ерлі-зайыпты болмаған) еркек жынысты адамдар;
- 12) асырап алған кезде асырап алынған баланы Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген ең төмен күнкөріс деңгейімен қамтамасыз ететін табысы жоқ адамдар;
- 14) адам өлтіру, денсаулыққа қасақана зиян келтіру, халық денсаулығына және имандылыққа, жыныстық тиіспеушілікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтары, экстремистік немесе террористік қылмыстары, адам саудасы үшін сотталғандығы бар немесе болған, қылмыстық қудалауға ұшырап отырған немесе ұшыраған адамдарды (Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 35-бабы бірінші бөлігінің 1) және 2) тармақшалары негізінде өздеріне қатысты қылмыстық қудалау тоқтатылған адамдарды қоспағанда).

Бұл ретте, бір-бірімен некеде тұрмайтын (ерлі-зайыпты болмаған) адамдар сол бір баланы бірлесіп асырап ала алмайды, сондықтан олар міндетті түрде бір-бірімен некеге тұру қажет. Жас айырмасы туралы ұмытпаңыз.

Бала асырап алушы мен асырап алынушы баланың жас айырмасы кем дегенде он алты жас болуға тиіс. Сот дәлелді деп таныған себептер бойынша жас айырмасы қысқартылуы мүмкін. Егер баланы ерлі-зайыптылардың екеуі асырап алмаса, ерлі-зайыптылардың біреуі баланы асырап алған кезде бала асырап алуға екінші жұбайдың жазбаша келісімі талап етіледі.

Бұл ретте, егер ерлі-зайыптылар іс жүзінде отбасылық қатынастарды тоқтатқан болса немесе бір жылдан астам уақыт бөлек тұрып жатса, бала асырап алуға екінші жұбайдың келісімі талап етілмейді.

Алматы облысында жетім баланың көрген азабы елдің жағасын ұстатты.

⁸ Қазақстан Республикасының азаматтары болып табылатын балаларды асырап алуға беру қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 30 наурыздағы № 380 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200000380>

Сарқан қаласында орын алды. 9 жастағы баланы 17 жасар бозбала аяусыз ұрып соғып, қолына бірнеше кірпіш ұстатқаны анық байқалады, жасөспірімді бұлай қинаған асырап алған ата-анасының туған ұлы екен. Бұл ақпаратты құзіретті органдарға көршісі мәлімдеген.

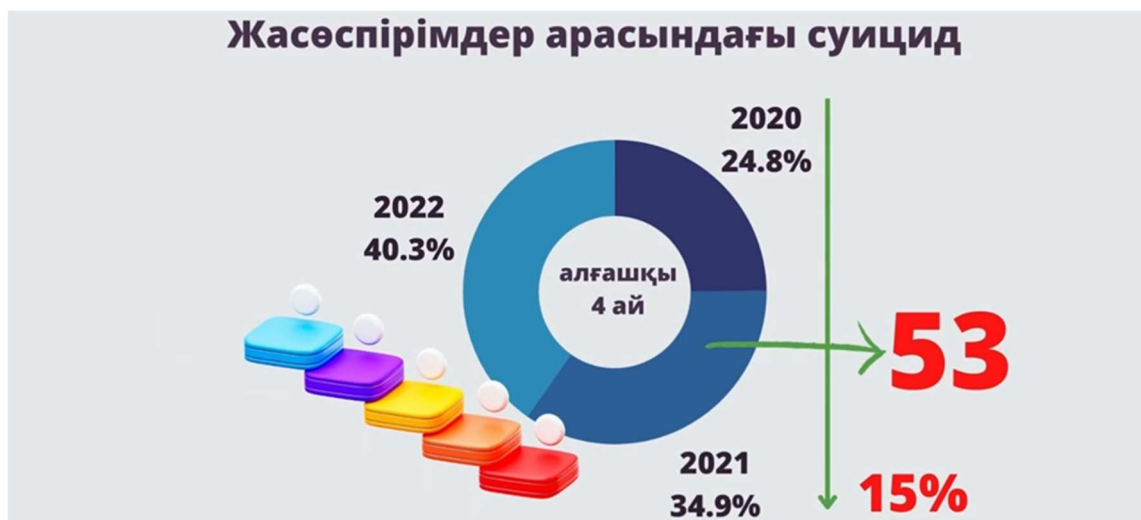
Соқыға жығылған баланың туған анасы тірі бірақ ішкілікке салынған әйел адам екен. 2 жылдан бері асыранды ата-анасынның қамқорлығында екен. Біздің елімізде бір баланы асырап алағанға бір реттік 75 мрп яғни 162 мың 750 теңге ал егер қамқорлыққа алатын болса, ай сайын -10 мрп яғни 29170 теңге төленетін жеңілдік қарастырылған екен.

Статистикалық мәліметтерге қарағанда, кәмелетке толмағандар қылмысының деңгейі уақыт өткен сайын өсіп барады. Мәселен, қарақшылық шабуылдардың 74,3% суық қару түрлері қолданылған. Оқты қару-жарақ мұндай шабуылдардың 7%-да пайдаланылған. Қарулы қарақшылық шабуылдардың 44,8%-ы көшеде, 41,3%-ы тұрғын жайға басып кіру арқылы алынады екен.

Қорқытып алушылық 2021 жылы 75 рет жасалған болса, сол қылмыс саны 2022 жылы 221-ге, қарақшылық 268-ден 327-ге, адам тонау қылмысы 618-ден 961-ге, ал ұрлық 3330-дан 4562-ге жеткен.⁹

Отбасыдағы зорлық зомбылық туралы 2022 жылы тұрмыста теперіш көргендерге қатысты 500 факті тіркелген. Күніне 12 әйел отағасынан зәбір көреді екен. Өткен жылы отбасындағы қылмыс салдарынан 36 әйел, 1 бала қайтыс болған. Күнгейде балаларға жасаған жыныстық зорлықтың 74 пайызы таныстарынан, 22 пайызы әкелерінен зорлық көрген. Азапқа шыдай алмағандардың арасында 4-мыңға жуық әйел, 586 бала өз өзіне қол жұмсаған.

Соның салдарынан 742 әйел өлім құшып, 175 жасөспірім қыршынынан қиылған.

Жасөспірімдер арасындағы суицид мәселесі.¹⁰

Статистикаға сүйенсек Кәмелеттік жасқа толғандар арасындағы суицид бойынша әлемде Қазақстан алғашқы 5 -тікке кіреді.

2020 жылдың алғашқы 4 айында 53 жасөспірім өз-өзіне қол жұмсады.

2021 жыл 105 бала өз-өзіне қол салған, 200 жуық бала суицидке талпынған.

2022-жылы 40,3 пайызға өскен.

Қытай. Бала тәрбиесі, білім беру жүйесі.

⁹ <https://myslide.ru/presentation/k-meletke-tolma-an-ylmyskerlermen-ghasalatyn-ylmystardy-m-n-gh-ne-m-nezdemes->

¹⁰ <https://youtu.be/MU1jG8HdI7A>

Бала тәрбиесі – үлкенді сыйлауға, салт-дәстүрді ұстануға, рухани өзін-өзі дамытуға негізделген оның ұлттық мәдениетінің бір бөлігі.

Қытайлықтар бала кезінен білім беру керек деп есептеген. Мысалы, көне қытай дәстүрі бойынша баланы өз бетімен тамақтандыруға үйретіп, қолын аузына апарған кезден бастап анасының омырауынан айырған. Қатаңдық – ежелгі Қытай өркениетінде қалыптасқан тәрбиенің негізгі қағидасы.

Конфуций тәрбие мен адамгершілік тәрбиесінің үйлесімі негізінде тұлғаның жан-жақты дамуы идеясын тұжырымдады. Басты мақсат – білімді, шындыққа құштар, шыншыл, құрметті, рухани мәдениеті бай, текті азаматты қалыптастыру.

Конфуцийдің философиялық жүйесі Қытай мемлекетінің кейінгі идеологиясының ғана емес, сонымен бірге біздің заманымызға дейін жеткен білімге деген көзқарастың негізін қалады.

Конфуцийшілдіктің негізгі идеясы-отбасына табыну.

Ол тәрбиелі адамның негізгі қасиеттерін атады:

- адамгершілік;
- әділдік;
- дәстүрге адалдық;
- жалпы мағына;
- шынайылық.

Қазіргі білім берудің принциптері:

Қазіргі қытайлықтардың бала тәрбиесіне деген көзқарасы қатаңдық пен авторитаризммен ерекшеленеді. Кішкентай балаларды мақсатқа жетуге үйретеді, олардың пікірінше, оларда қажетті қасиеттер қалыптасады:

- еңбекқорлық пен мақсаттылық;
- шыдамдылық пен кішіпейілділік;
- дәстүрлерді құрметтеу;
- үлкенді сыйлау;
- өзін-өзі жетілдіруге деген ұмтылыс.

Батыстық тәрбиеден айырмашылығы:

- білім беру жүйесі ғасырлар бойы қалыптасқан ежелгі дәстүрлерге негізделген;
- үлкенді сыйлау, мойынсұну және кішіпейілділік басымдылық;
- бала үшін ең бастысы - нәтижеге жетуге назар аудару;
- психологиялық жағдайға көңіл бөлінбейді, психологқа өтініш бұл жерде қабылданбайды;

• баланың тапсырманы жақсы орындап, орындап қана қоймай, үздік болуы маңызды;

• ата-аналар олардың оқуын қатаң қадағалайды, тапсырмалар мен бағалаулардың орындалуын бақылау;

- болмашы қателік үшін жаза келеді;,,

Қытайдағы білім беру жүйесі бірнеше деңгейлерден тұрады:

• Мектепке дейінгі (3 жастан бастап). Балабақшалар негізінен мемлекет меншігінде. Жекелері де бар, бірақ олардың құны жоғары болғандықтан, олар бірнеше адамға қолжетімді.

• Бастапқы. Мұнда балалар алты жастан он екі жасқа дейін оқиды. Бағдарлама тек білім беру пәндерін ғана емес, сонымен қатар дене, адамгершілік және эстетикалық дамуды қамтиды.

- Орташа. Бұл кезеңде балалар негізгі білім алады.

Қытайдың кәмелетке толмағандарды қорғау заңы¹¹

1-бап. Осы Заң Конституцияға сәйкес кәмелетке толмағандардың дене және психикалық денсаулығын қорғау, олардың заңды құқықтары мен мүдделерін қорғау, олардың жан-жақты – адамгершілік, зияткерлік, дене, эстетикалық және еңбексүйгіштік қасиеттерін дамытуға жәрдемдесу мақсатында қабылданды. рухын дамыту, оларды биік мұраттармен, салиқалы адамгершілігімен, жақсы білім мен тәртіпті сезінетін социалистік істі құрушы және жалғастырушы ретінде тәрбиелеу, сондай-ақ ұлттық жаңғыру міндеттерін орындауға қабілетті жаңа ұрпақ тәрбиелеу.

2-бап. Кәмелетке толмағандар - 18 жасқа толмаған азаматтар.

3-бап. Мемлекет кәмелетке толмағандардың өмір сүру құқығына, даму құқығына, қорғалу құқығына және қатысу құқығына кепілдік береді.

4-бап. Кәмелетке толмағандарды қорғау кәмелетке толмағандардың мүдделерін қамтамасыз ету қағидатына сәйкес болуға тиіс. Кәмелетке толмағандарға қатысты мәселелерді шешу кезінде келесі талаптар сақталуы керек:

- 1) кәмелетке толмағандарды арнайы және артықшылықты қорғауды қамтамасыз ету;
- 2) кәмелетке толмағандардың жеке қадір-қасиетін құрметтеу;
- (3) кәмелетке толмағандардың жеке өмірі мен жеке ақпаратын қорғау;
- 4) заңдылықты және кәмелетке толмағандардың дене және психикалық даму ерекшеліктерін сақтау;
- 5) кәмелетке толмағандардың пікірлерін ескеру; және де
- (6) Қорғауды білім берумен біріктіру.

5-бап. Мемлекет, қоғам, мектеп және отбасы кәмелетке толмағандарды идеалдылыққа, имандылыққа, ғылымға, мәдениетке, заңдылыққа, ұлттық қауіпсіздікке, денсаулыққа, еңбекқорлыққа, сондай-ақ қытайлық ерекшеліктерге ие патриотизмге, ұжымшылдыққа және социализмге тәрбиелейді. , олардың арасында Отанға, халыққа, еңбекке, ғылымға және социализмге деген сүйіспеншіліктің әлеуметтік этикасын ынталандыру, капитализмнің, феодализмнің және басқа декаденттік идеологиялардың жойқын әсеріне қарсы тұруға және кәмелетке толмағандарды Қытай социализмінің негізгі құндылықтарын тәрбиелеуге және сақтауға бағыттау. .

6-бап. Кәмелетке толмағандарды қорғау мемлекеттік органдардың, қарулы күштердің, саяси партиялардың, халықтық ұйымдардың, кәсіпорындар мен мекемелердің, қоғамдық ұйымдардың, қалалық және ауылдық жерлердегі жергілікті өзін-өзі басқарудың бастауыш ұйымдарының, кәмелетке толмағандардың қорғаншыларының және басқалардың жалпы міндеті болып табылады. кәмелетке толған азаматтар.

Мемлекет, қоғам, мектеп және отбасы кәмелетке толмағандарды тәрбиелеуге және олардың заңды құқықтары мен мүдделерін қорғауға, олардың саналылығы мен өзін-өзі қорғау қабілетін арттыруға көмектесуі керек.

12-бап. Мемлекет кәмелетке толмағандарды қорғау жөніндегі ғылыми зерттеулерді ынталандырады және қолдайды, тиісті пәндер мен мамандықтарды белгілейді, кадрлар даярлауды күшейтеді.

13-бап. Статистика жүргізу, кәмелетке толмағандардың денсаулығы мен білімін тексеру және талдау, сондай-ақ кәмелетке толмағандарды қорғау мәселелері бойынша тиісті ақпаратты жариялау үшін мемлекет кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі статистика мен тергеу жүйесін құрады және жетілдіреді.

¹¹ Қытайдың кәмелетке толмағандарды қорғау заңы (2020)

未成年人保护法 (2020) <https://ru.chinajusticeobserver.com/law/x/minors-protection-law-20201017>

14-бап. Мемлекет кәмелетке толмағандарды қорғауда ерекше жетістіктерге жеткен ұйымдар мен жеке тұлғаларды көтермелейді және марапаттайды.

Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыс Қытай қоғамы үшін үлкен қауіп төндіреді, бұл бүкіл қоғамның қатты реакциясын тудырады. Осыған орай, кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың жай-күйі мен ерекшеліктерін зерделеу және талдау, кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстардың санын азайту және осы жағымсыз әлеуметтік құбылыстың алдын алу бойынша тиімді шараларды әзірлеу қажетті міндет деп танылып, оны сәтті шешу аса маңызды.

44-бап. Отансүйгіштікке тәрбиелеу негіздері Кәмелетке толмағандар үшін кітапханалар, жасөспірімдер мен балалар сарайлары, балалар шығармашылық орталықтары мен балалар үйлері тегін; мұражайлар, мемориалдық залдар, ғылыми-техникалық орталықтар, көрме залдары, көркем галереялар, мәдениет ошақтары, қоғам игілігіне арналған интернет-қызмет орындары, кинотеатрлар мен театрлар, стадиондар мен гимназиялар, хайуанаттар бағы, ботаникалық бақтар, саябақтар және т.б. кәмелетке толмағандарға тегін немесе қолданыстағы заңнамаға сәйкес жеңілдікті шарттармен.

45-бап. Қалалық қоғамдық көлікте, автомобиль, темір жол, су, әуе жолаушылар көлігінде кәмелетке толмағандар үшін тегін немесе жеңілдетілген жол жүру ақысы тиісті ережелерге сәйкес қолданылады.

54-бап. Кәмелетке толмағандарды ұрлауға, сатуға, ұрлауға, қорлауға, заңсыз асырап алуға немесе кәмелетке толмағандарға жыныстық зорлық-зомбылық жасауға немесе қорлауға тыйым салынады.

Кәмелетке толмағандарды қылмыстық топтар сияқты ұйымдарға қосылуға немесе заңсыз немесе қылмыстық әрекеттерге мәжбүрлеуге, итермелеуге немесе итермелеуге тыйым салынады.

Кәмелетке толмағандарды күштеп, көндіруге немесе қайыр сұрауға пайдалануға тыйым салынады.

61-бап. Мемлекет белгілеген жағдайларды қоспағанда, ешбір ұйым немесе жеке адам 16 жасқа толмаған кәмелетке толмағандарды жұмысқа ала алмайды.

Қытай билігі ауыр қылмыстары үшін қылмыстық жауапкершілік жасын 14-тен 12 жасқа дейін шешім қабылдады. Мұндай шешім кәмелетке толмағандар жасаған қылмыс санының артуына байланысты қабылданған. 2021-жылдың 1-наурызынан бастап күшіне енген болатын.

¹²14 пен 16 жас аралығындағы адамдар адам өлтіру, денсаулыққа ауыр зиян келтіру, зорлау, тонау, есірткі тарату, өрт қою, жарылыс, улану немесе қоғамдық тәртіпті өрескел бұзатын басқа да қылмыстарды жасаса, қылмыстық жауапкершілікке тартылады

Қылмыс жасаған 14 пен 16 жас аралығындағы адамдарға неғұрлым жеңіл жаза тағайындалады немесе олар осы қылмыс үшін осы Кодексте көзделген төменгі шектен төмен жазаланады.

16 жасқа толмаған адамдар жазаланбаған жағдайларда олардың отбасы басшылары немесе қорғаншылары мұндай адамдардың мінез-құлқына және олардың тәрбиесіне бақылауды күшейтуге міндетті; қажет болған жағдайда бұл адамдар мемлекет тарапынан тәрбиеленуі мүмкін.

Қылмыс жасалған кезде 18 жасқа толмаған адамдарға және сот талқылауы кезінде жүкті әйелдерге өлім жазасы қолданылмайды.

Әйелді немесе баланы сату үшін ұрлау - бес жылдан он жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға және айыппұл салуға жазаланады;

¹² Қытай Халық Республикасының Қылмыстық заңы 中华人民共和国刑法
<http://www.chnlawyer.net/law/subs/xingfa.html#48>

дәл сол әрекет, мынадай мән-жайлардың кез келгені болған кезде, 10 жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыруға немесе өмір бойына бас бостандығынан айыруға, сондай-ақ айыппұл салуға немесе мүлкін тәркілеуге жазаланады;

аса ауырлататын мән-жайлар бойынша - өлім жазасына және мүлкін тәркілеуге жазаланады:

сату мақсатында әйелдер мен балаларды ұрлаумен айналысатын топтың басшылығы;
3 адамнан астам әйелдер мен балаларды сату мақсатында ұрлау;

сату үшін ұрланған әйелді қорлау;

қорқыту немесе көндіру арқылы сату үшін ұрланған әйелді жезөкшелікпен айналысуға мәжбүрлеу немесе оны жезөкшелікке мәжбүрлейтін үшінші тұлғаға сату;

әйелді немесе баланы қорқытумен, күш қолданумен немесе оларды өткізу мақсатында мас (есірткі) заттарды пайдалана отырып ұстау;

сату үшін нәресте ұрлау;

сату үшін ұрланған әйелдің, баланың немесе олардың туыстарының өліміне немесе өзге де ауыр зардаптарға әкеп соқтырған зиян келтіру немесе іс-әрекеттер жасау;

әйелді немесе баланы шетелге сату.

«Әйелді немесе баланы сату үшін ұрлау» деп алдау жолымен ұрлаумен, әйелді немесе баланы ұстап алумен, сатып алумен, өткізумен, берумен және бұл ретте делдалдықпен байланысты оларды сату мақсатында жасалған кез келген әрекеттер түсініледі.

Бала асырап алу¹³

Бала асырап алу қатынастарын орнату

Келесі кәмелетке толмағандар асырап алынуы мүмкін:

(1) ата-анасынан айырылған жетімдер;

(2) биологиялық ата-анасы табылмаған кәмелетке толмағандар;

(3) Биологиялық ата-анасының ерекше қиындықтары бар және оларды асырауға қабілетсіз балалар.

бала асырап алушылар бір мезгілде мынадай шарттарды орындауы тиіс:

(1) балалары жоқ немесе бір ғана бала;

(2) асырап алынған адамды тәрбиелеу, тәрбиелеу және қорғау мүмкіндігінің болуы;

(3) Бала асырап алуға болмайтын кез келген медициналық жағдайдың болмауы;

(4) асырап алынған адамның дені сау өсуіне нұқсан келтіретін заңсыз және соттылығының болмауы;

(5) асырап алушы мен асырап алынған адамның жас айырмашылығы Кемінде 30 жас болуы керек;

Егер ерлі-зайыптылар бала асырап алса, ерлі-зайыптылар баланы бірлесіп асырап алады.

Егер жұбайы жоқ адам қарама-қарсы жыныстағы баланы асырап алса, асырап алушы мен асырап алынған адамның жас айырмашылығы 40 жастан асқан болуы керек.

Шетелдіктер заңға сәйкес Қытай Халық Республикасында балаларды асырап алады.

Қытай Халық Республикасында балаларды асырап алған шетелдіктер сол елдің заңнамасына сәйкес олар тұратын елдің құзыретті органының рұқсатын алады. Бала асырап алушы өзінің жасына, некеге тұруына, кәсібіне, мүлкіне, денсаулығына, қылмыстық жазаға

¹³ Қытай Халық Республикасының Азаматтық кодексі

(2020 жылғы 28 мамырда Он үшінші Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысының үшінші сессиясында қабылданған) 中华人民共和国民法典

<http://www.npc.gov.cn/npc/c30834/202006/75ba6483b8344591abd07917e1d25cc8.shtml>

тартылған-өтпегеніне және т.б. қатысты өзі тұрған елдің құзыретті органы берген куәландыру материалдарын береді және мемлекеттік мекемемен жазбаша келісімге қол қояды. оны асырап алуға шығаратын және губерниялық, автономиялық облысқа жеке есеп беретін, қалалық халық үкіметінің азаматтық істер бөліміне тіркелген адам.

Қорытынды.

Қазақ халқында «Баланы бастан...» деген даналы сөз бар. Бұл ретте баланың білімі маңызды екендігі негізге алынады. Өйткені, «Біздің заманымыз – өткен заманның баласы, келер заманның атасы» деген аталы сөзінен анықталады. Сондай-ақ, «Ел болам десең, бесігіңді түзе» деген даналықтың астары да тәрбие мен білімнің аясында қарастырылуы назарда болған. Міне, мұндай даналы сөздердің барлығы келешек ұрпақтың қоғамнан алар орнын анықтағандай сипатқа ие. Шындығын айту керек, бүгінгі қоғамда жастарымыз білімді де алуға жол жеткізді.

Баланың дамуында жеке құндылық сезімі пайда болады (өзін-өзі бағалау), жақын ересектерге деген сүйіспеншілік пайда болады. Мектепке дейінгі балалық шақта (3 жастан 7 жасқа дейін) одан әрі танымдық әлеует қалыптасады, баланың ерікті және эмоционалды дамуы. Әлем баланың қабылдауында тұрақты ғана емес, сонымен қатар келесідей әрекет ете алады релятивті (бәрі бәрінде мүмкін); дамудың алдыңғы кезеңінде қалыптасқан шартты іс-қимыл жоспары бейнелі ойлау, репродуктивті және шығармашылық өнімді қиял элементтерінде жүзеге асырылады; сананың символдық функциясының негіздері қалыптасады, сенсорлық және интеллектуалды қабілеттер. Кезеңнің соңында бала өзін басқа адамның орнына қоя бастайды: не болып жатқанын басқалардың көзқарасынан қарау және олардың іс-әрекеттерінің себептерін түсіну; өнімді әрекеттің болашақ нәтижесінің бейнесін дербес құру. Табиғи және техногендік әлем, "басқа адамдар" және "Мен өзім" сияқты шындық салаларын қарапайым түрде ажырата алатын жас баладан айырмашылығы, мектеп жасына дейінгі кезеңнің соңында осы салалардың әрқайсысының әртүрлі жақтары туралы идеялар қалыптасады. Бағалау және өзін-өзі бағалау пайда болады. Баланың ерікті дамуы (7-15 жас.) Бала ересек адамға тән "жаһандық еліктеуден" басталады белгілі бір шектерде басқа адамның еркіне қарсы тұра алады; танымдық (атап айтқанда, шындықтың қиялдағы өзгеруі), ерік-жігердің (бастама, өзін қызықсыз етуге мәжбүрлеу қабілеті) және эмоционалды (өз сезімдерін білдіру) өзін-өзі реттеу әдістері дамиды. Бала супраситуативті (бастапқы талаптардан тыс) мінез-құлыққа қабілетті болып шығады. Баланың эмоционалды дамуы. (2-17 жас.) Баланың эмоциясы импульсивтіліктен, сәттіліктен көбірек босатылады. Сезімдер (жауапкершілік, әділеттілік, сүйіспеншілік және т.б.) қалыптаса бастайды, бастамашыл әрекеттен қуаныш қалыптасады; құрдастарымен қарым-қатынаста әлеуметтік эмоциялардың дамуына жаңа серпін алады. Бала өзін басқалармен сәйкестендіру қабілетін анықтайды, бұл ондағы басқалардан оқшаулану қабілетін тудырады, даралықтың дамуын қамтамасыз етеді. Өз тәжірибелерін жалпылау, басқалардың нәтижелері мен олардың әрекеттерін эмоционалды күту пайда болады. 7 жасқа қарай білім берудің келесі сатысына сәтті өту үшін алғышарттар қалыптасады. Балалардың қызығушылығы негізінде кейіннен оқуға деген қызығушылық қалыптасады; танымдық қабілеттерін дамыту теориялық ойлауды қалыптастыруға негіз болады; ересектермен және құрдастарымен қарым-қатынас жасай білу баланың оқу ынтымақтастығына өтуіне мүмкіндік береді; еріктілікті дамыту оқу мәселелерін шешудегі қиындықтарды жеңуге, жекелеген қызмет түрлеріне тән арнайы тілдердің элементтерін игеруге мүмкіндік береді, мектепте әртүрлі пәндерді (музыка, математика және т.б.) игеруге негіз болады. Мектеп жасына дейінгі баланың бала бақшаға беру шығыс елінде де бар үрдіс. Балабақша-бұл мектеп жасына дейінгі бала үшін өзін-өзі бағалайтын кезең, оған еркіндік сезімін, заттардың, әрекеттердің, қарым-қатынастардың бағыныштылығын қамтамасыз етеді, өзін "осында және қазір" толық жүзеге асыруға, эмоционалды жайлылық жағдайына жетуге, тең адамдардың еркін қарым-қатынасына

негізделген балалар қоғамына қатысуға мүмкіндік береді. Балабақша баланың дамуы үшін де үлкен маңызға ие. Онда қиял, іс-әрекеттер мен сезімдерді ерікті реттеу қабілеттері дамиды, өзара әрекеттесу және өзара түсіністік тәжірибесі қалыптасады. Бұл баланың ойынының субъективті құндылығы мен оның объективті даму маңыздылығының үйлесімі, бұл ойынды балалардың өмірін ұйымдастырудың ең қолайлы формасына айналдырады, әсіресе мектепке дейінгі білім беру жағдайында. Қытайда баланы 3 айлық кезінен бастап балабақшаға беруге рұқсат етілген екен. Біздің елімізде анаға 3 жыл демалыс алу қарастырылған. Балабақшаларда бала құқығы сақталуы үлкен рөл атқарады. Әдетте бұл баланың оның тәуелсіздігін, бірлескен үйлестірілген іс-әрекетке қабілеттілігін, қызығушылығын қалыптастыруға ықпал етеді деп болжанады. Бала құқығы сақталуының басым тәсілі - мұғалімнің балаға тікелей әсері, қарым-қатынастың сұрақ - жауап формасы. Бірақ бүгінгі күнде елімізде орын алып жатқан Алматы қаласында болған топ бөбектері орнын тұрған баланы соққының астына алған. Себебі топ тәрбиешісі шығып бара жатып, кім орнынан тұрса соны ұрыңдар деп тапсырып кеткен екен. Бөбектің анасы кешкі ас кезінде баласынның денесінен көгерген іздерді байқаған. Осы оқиғаға ҚР Қылмыстық кодекстің 140-бабы Кәмелетке толмаған адамды тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді орындамау бабы бойынша іс қозғалған.

Жеке уақыттың баланың қылмыс жасауға оқталуына әсерін тигізеді. Балалардың өмір регламентінде әр түрлі және баланың мүдделерінің еркін көріністері. Бұл мерекелер ғана емес, сонымен қатар ол басқа іс-шараларға мәжбүр болмайтынын біле отырып, өзінің сүйікті ісімен айналыса алатын уақыт. Бос уақыттың болуы және оны толтыра білу ата-ананың жауапкершілігінде. Баланың бос уақыттың ана-ана дұрыс жоспарлау керек. Баланы әр түрлі шет тілдері, спорт салаларында жан-жақты дамытуды жоспарлағаны жөн. Сонымен қатар ата-ананың балаға таңдау құқығын беруі кішкентай нан таңдау құқығын беруі бала құқығынның сақталуынның бастауы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Декларация прав ребёнка
Провозглашена резолюцией 1386 (XIV) Генеральной Ассамблеи от 20 ноября 1959 года
2. <https://mel.fm/zhizn/razbor/2638591-deklaratsiya-prav-rebenka--kak-ona-poyavilas-cto-garantiruyet-i-chem-otlichayetsya-ot-konventsii-oo>
3. Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы
Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы N 345 Заңы.
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000345> // 16-бап. Баланың еңбек бостандығына құқығы.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі
Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> // 416-бап. Дәлелдемелерді және жедел-іздістіру, қарсы барлау материалдарын бұрмалау. 432-бап. Қылмысты жасырып қалу. 434-бап. Қылмыс туралы хабарламау.
5. Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы
Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы N 345 Заңы.
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000345> //6-бап. Балалардың мүддесін көздейтін мемлекеттік саясаттың мақсаттары.
6. Қытайдың кәмелетке толмағандарды қорғау заңы (2020)
未成年人保护法 (2020) <https://ru.chinajusticeobserver.com/law/x/minors-protection-law-20201017>
7. «Баланы тәрбиелеме өзіңді тәрбиеле» Е.Ертайұлы

8. Қытай Халық Республикасының Азаматтық кодексі 1093; 1098; 1101; 1102; 1109-бап. (2020 жылғы 28 мамырда Он үшінші Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысының үшінші сессиясында қабылданған) 中华人民共和国民法典 <http://www.npc.gov.cn/npc/c30834/202006/75ba6483b8344591abd07917e1d25cc8.shtml>
9. Қытай Халық Республикасының Қылмыстық заңы 17;49;240-баптар 中华人民共和国刑法 <http://www.chnlawyer.net/law/subs/xingfa.html#48>

Аннотация.

В данной статье рассматриваются вопросы обеспечения верховенства права в Республике Казахстан и защиты прав ребенка в системе защиты прав человека, подростковой преступности в обществе, профилактики самоубийств детей школьного возраста, о мерах профилактики. Права ребенка восходят к Декларации Джебба Эглантайна. Эглантайн Джебб декларация прав ребенка принципы действующая сегодня Генеральная Ассамблея ООН 20 ноября 1959 г. Вторая база по правам ребенка. Джебб Эглантайн декларация прав ребенка принципы: ребенку должны быть предоставлены необходимые материальные и духовные средства для его нормального развития, голодного ребенка нужно кормить, больного ребенка нужно лечить, ошибочного ребенка нужно исправить, виновного ребенка нужно перевоспитать, сироту и птенца нужно защищать и поддерживать, в трудный момент помощь должна быть получена первым ребенком, ребенок должен зарабатывать деньги и защищаться от любой формы эксплуатации, ребенок должен воспитывать свой талант, понимая, что он должен посвятить себя служению другим эти вышеупомянутые принципы были названы Лигой Наций «Женевской декларацией прав ребенка» 26 сентября 1924 года. Так, впервые официально появилось понятие "права ребенка". В преамбуле к Декларации прав ребенка Организации Объединенных Наций говорится: "Учитывая, что человечество обязано давать ребенку самое лучшее, Генеральная Ассамблея публикует эту Декларацию прав ребенка с целью обеспечения счастливого детства детей..."; - говорится в сообщении. В нашей стране права ребенка, особенности системы образования в китайском государстве содержатся в различиях в причинах преступности и суицидов несовершеннолетних и статистических показателях. 8 августа 2002 года в стране принят закон «о правах ребенка в Республике Казахстан», который регулирует отношения в реализации основных прав и интересов ребенка, гарантированных Конституцией РК. В 2004 году Казахстан подписал Конвенцию ООН по правам ребенка. С 2006 года в Казахстане действует Комитет по защите прав детей. В законе прописаны цели государственной политики в интересах детей, их основные права и обязанности. Отдельные главы посвящены отношениям ребенка в семье, ребенку и обществу, правам ребенка-инвалида и правам детей, оставшихся без попечения родителей. Итак, основными целями государственной политики в интересах детей являются: обеспечение прав и законных интересов детей, недопущение их дискриминации; в случае нарушения их прав; формирование правовых основ гарантий прав ребенка; содействие физическому, интеллектуальному, духовному и нравственному развитию детей. Кроме того, в статье предусмотрены меры, по которым в ходе развития ребенка соблюдаются права ребенка, обстоятельства, происходящие в обществе, избиение ребенка, насилие подростка со стороны приемных родителей.

Abstract.

This article is devoted to ensuring the rule of law in the Republic of Kazakhstan and protecting the rights of the child in the system of protection of human rights, criminality of

adolescents in society, prevention of suicide of school-age children , prevention measures are included. The rights of the child originated with the Jebs Eglantine declaration. The principles of the Eglantine Jebs declaration on the rights of the child in force today are the second foundation on the rights of the child, approved by the UN General Assembly on November 20, 1959. Principles of the Jebs Eglantine declaration on the rights of the child: the child must be given the tools necessary financially and spiritually for its normal development, the hungry child must be fed, the sick child must be treated, the wrong child must be corrected, the guilty child must be re-educated, the orphan and the chick must be protected and supported, in a difficult moment, help must be received first, the child must earn a living and be protected from any form of exploitation, the child must be brought up with the understanding that he must dedicate his talent to serving others these aforementioned principles were called the "Geneva Declaration of the rights of the child" by the league of Nations on September 26 , 1924. So, for the first time, the concept of "the right of the child" officially appeared. In the preamble to the United Nations Declaration of the rights of the child, "given that humanity has a duty to give the best to the child, The General Assembly publishes this declaration of the rights of the child in order to ensure a happy childhood for children..." "I don't know," I said. "I don't know," he said, " but I don't know what to do with it, and I don't know what to do with it." On August 8, 2002, the country adopted the law" on the rights of the child in the Republic of Kazakhstan", which regulates relations in the implementation of the fundamental rights and interests of the child guaranteed by the Constitution of the Republic of Kazakhstan. In 2004, Kazakhstan signed the UN Convention on the rights of the child. Since 2006, the Committee for the protection of children's rights has been operating in Kazakhstan. The law spelled out the goals of state policy in the interests of children, their basic rights and obligations. Separate chapters are devoted to the relationship of the child in the family, the child and society, the rights of a disabled child and the rights of children left without parental care. Thus, the main goals of state policy in the interests of children are as follows: ensuring the rights and legitimate interests of children, preventing their discrimination; rehabilitation in case of violation of their rights; formation of the legal basis for guarantees of the rights of the child; promotion of physical, intellectual, spiritual and moral development of children. In addition , the article provides for measures to comply with the rights of the child during the development of the child , situations occurring in society, beatings of a child, violence by a teenager from adoptive parents.

REFERENCES

1. Declaration of the Rights of the Child
2. Proclaimed by General Assembly resolution 1386 (XIV) of November 20, 1959
https://mdou68.edu.yar.ru/docs/deklaratsiya_prav_rebenka.pdf
3. <https://mel.fm/zhizn/razbor/2638591-deklaratsiya-prav-rebenka--kak-ona-poyavilas-chto-garantiruyet-i-chem-otlichayetsya-ot-konventsii-oo>
on the rights of the child in the Republic of Kazakhstan
4. Law of the Republic of Kazakhstan dated August 8, 2002 No. 345.
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000345>
5. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan
6. Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 226-V kr. Article 416. Falsification of evidence and operational-search, counterintelligence materials. Article 432. Concealment of a crime. Article 434. Failure to report a crime.
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

on the rights of the child in the Republic of Kazakhstan Law of the Republic of Kazakhstan dated August 8, 2002 No. 345. // Article 6. Goals of public policy that pursue the interests of children.

7. China juvenile protection law (2020) 未成年人保护法 (2020) <https://ru.chinajusticeobserver.com/law/x/minors-protection-law-20201017> "Do not raise a child, educate yourself" E. Ertayuly

8. Civil Code of the people's Republic of China (adopted at the third session of the Thirteenth All-China people's representatives meeting on May 28, 2020) 中华人民共和国民法典 <http://www.npc.gov.cn/npc/c30834/202006/75ba6483b8344591abd07917e1d25cc8.shtml>

9. Criminal Law of the people's Republic of China 中人人人和和国 中 <http://www.chnlawyer.net/law/subs/xingfa.html#48>

Information about the authors.

Sagidollaeva Magiya is a 3rd-year student, group 301-2, of the specialty of law enforcement agencies of Atyrau University named after H. Dosmukhamedov.

Niyazova Asem is a 3rd year, group 301-2 student of the law enforcement agency specialty of Atyrau University named after H. Dosmukhamedov.

Информация об авторе.

Сагидоллаева Магия – студентка 3 курса 301-2 группы специальности правоохранительных органов Атырауского университета имени Х.Досмұхамедова.

Ниязова Асем – студентка 3 курса 301-2 группы специальности правоохранительных органов Атырауского университета имени Х. Досмұхамедова.

Автор туралы ақпарат.

Сағидоллаева Мағия – Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті Құқық қорғау органдары мамандығының 3- курс, 301-2 топ студенті.

Ниязова Асем - Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті Құқық қорғау органдары мамандығының 3- курс, 301-2 топ студенті.

ӘОЖ 349.6

АТМОСФЕРАЛЫҚ ТАЗА АУА- ТІРШІЛІК КЕПІЛІ

Құрманбекова Лунара

«Құқықтану» білім беру бағдарламасы., 3 - курс білім алушы Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан

Ғылыми мақала жетекшісі* -

Мұханова Адеми Туркменбайқызы

CLEAN ATMOSPHERIC AIR IS THE KEY TO LIFE

Kurmanbekova Lunara

Educational program" jurisprudence"., 3rd year student Atyrau University named after H. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan

Head of the scientific article *- **Mukhanova Ademi Turkmenbayevna**

Аңдатпа

Мақалада жалпы, атмосфералық ауаның ластану проблемасы сондай-ақ ауаның ластану түрлері және олардың кері әсерін барынша азайту жолдары көрсетіледі. Бүгінде еліміздің әр азаматтарының денсаулығы үшін атмосфералық ауаны тұрақтандыру және дұрыстау туралы баян етіледі. Қытайдағы атмосфералық ауаны қорғау шаралары, жалпылама мәліметтері бойынша түсініктері қозғалады.

Негізгі сөздер: атмосфералық ауа, қорғау, ластану, денсаулық, зауыттар, табиғи.

Кіріспе.

Бүгінгі күні ең маңызды жаһандық проблема планетаның атмосфералық ластануы деп санауға болады, яғни. ауаның ластануы. Оның үстіне, бұл мәселенің басты қаупі таза ауаның жетіспеушілігінде ғана емес, тіпті мұндай ластанудың жаһандық климаттың өзгеруіне тікелей әсер етуінде.

Біріншіден, атмосфералық ауа адамды қоршап тұрған кеңістіктің негізгі және ең маңызды өмірлік маңызды элементі болып табылады: стандарт бойынша адам тәулік ішінде шамамен 15 м³ дем алады, ал оның орнына 600 литрге жуық көмірқышқыл газы бөлінеді. Бүгінгі жағдай бойынша, планетада тұратын барлық адамдардың шамамен 90%/ы белгіленген рұқсат етілген мәннен асатын ластану деңгейі жоғары ауамен тыныс алады. Ал БҰҰ ауаның ластану мәселесін адамзаттың ғана емес, бүкіл ғаламшардың денсаулығына төнетін басты қауіп ретінде бұрыннан мойындаған. Бұл жыл сайын миллиондаған адамдардың өмірін қиып, бүкіл қоршаған кеңістікке зиян келтіретін ауаның ластануы. Атмосферадағы оттегінің мөлшерін азайтып, биоауантүрлілікті азайтып, климаттық жағдайларды өзгертетіндіктен, ауаның ластануы ұзақ уақыт бойы планета тұрғындарының денсаулығына ғана емес, сонымен қатар жақын аумақтарға да қауіп төндіреді. Қалалардағы ауаның ластану проблемасы өте көп қырлы. Онда халықтың аурушаңдық мәселесі, флора мен фаунаға кері әсер ету проблемасы, жалпы қалалардағы экологиялық жағдайдың нашарлауы мәселелері қозғалады. Бұл мәселе қалалардағы ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Себебі, ауаның ластануының артуы жануарлар мен өсімдіктерге ғана емес, адамдарға да кері әсерін тигізуде. Ауаның ластануының шығу тегі әртүрлі. Ол табиғи және антропогендік болуы мүмкін. Ауаның табиғи ластануы табиғи, яғни табиғи процестердің әсерінен болады. Бұл, мысалы, жанартаулардың белсенділігі, тау жыныстарының бұзылуы және т.б. Атмосфераның антропогендік ластануы әртүрлі ластанушы заттардың шығарындыларымен адамның іс-әрекетімен байланысты. Әрине,

антропогендік ластану атмосфераның табиғи ластануынан әлдеқайда көп. Антропогендік ластану әр түрлі болуы мүмкін: жергілікті, аймақтық және ғаламдық. Жергілікті ластану кейбір шағын аудандарда ластаушы заттардың жоғарылауымен сипатталады. Бұл, мысалы, қала болуы мүмкін. Аймақтық ластану, өз кезегінде, жергілікті ластануға қарағанда үлкен кеңістікпен сипатталады, бірақ бүкіл планетаға әсер етпейді. ластануы жалпы атмосфералық ауаның өзгеруімен байланысты. Бұл планеталық масштабта экологиялық өзгерістерге әкеледі. Сонымен қатар, ауаның ластануын агрегаттық күйіне қарай жіктеуге болады. Агрегация күйіне сәйкес атмосфералық ауаға ластаушы заттардың шығарындылары газ тәрізді, сұйық және қатты болуы мүмкін. Атмосфераға ластаушы заттардың газ тәріздес шығарындыларына күкірт диоксиді, көмірсутектер, азот оксидтері және т.б. Атмосфералық ауаға зиянды заттардың сұйық шығарындыларына қышқылдар, тұз ерітінділері және басқа заттар жатады. Қатты ластаушы заттарға қорғасын, күйе, канцероген және басқа заттар жатады.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Атмосфераның ластануы бұл зауыттар мен электр станцияларының мұржаларынан атқылаған түтін бұлттары, автокөліктерден немесе түтін басқан қалалардан шығатын түтіндер ғана емес. Атмосфераның ластануы біз байқамай болуы мүмкін, бірақ ол адам денсаулығына үлкен қауіп төндіреді.

Ауа

бұл не? Оның негізгі компоненттері азот, оттегі және көмірқышқыл газы. Неон, криптон, гелий, метан, аргон және сутегі аз мөлшерде болады.

Бірақ ауаның құрамы тұрақты емес. Жердің әртүрлі аймақтарында ол айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін. Атмосфераға онда болмауы керек заттардың артық мөлшері түскен кезде ауаның ластануы туралы айтуға болады.

Ауаның ластану көздері

Атмосфераның ластануының салдарын бүкіл әлем адамдары сезінеді. Газ тәріздес заттардың, сұйықтардың, қатты бөлшектердің концентрациясы немесе қарқындылығы табиғи мәндерден асып кетсе, атмосфера ластанған болып саналады. Ластану көздері әдетте екі топқа бөлінеді:

1. Атмосфераны ластаудың табиғи көздері

Орман өрттері (найзағайдан)

- олардың салдарынан атмосфераға тонна күйе мен күл көтеріледі.

Жанартау атқылауы - нәтижесінде мыңдаған тонна ыстық газдар мен күл аспанға көтеріледі.

Жел эрозиясы - қатты жел шаң мен тастардың қатты бөлшектерін барлық жерде тасымалдайды

Микробтық ластану – бактериялар мен саңырауқұлақ споралары; жануарлардың нәжісі мен органикалық заттардың ыдырауынан пайда болатын газдар

Ғарыштық шаң – метеориттердің құлауынан.

Мұхиттардың тұздарының булануы - жыл сайын ауаға шамамен 50-200 миллион тонна сульфаттар түседі, бұл жылу (бу) бөлінуіне әкеледі.

2. Жасанды, немесе антропогендік көздер – адам әрекетінің нәтижесі

Химиялық ластаушы заттар – пестицидтер; аэрозольдер; өнеркәсіптік кәсіпорындар шығаратын газ тәрізді заттар

Физикалық ластағыштар – радиоактивті заттар (ядролық қаруды сынау, атом электр станцияларындағы апаттар нәтижесі); шу; жылу қалдықтары (қоршаған ортаға жылу шығару); электр магниттік сәулелену (электр желілерінен, қосалқы станциялардан және т.б.); көміртекті қара; құрылыс компанияларының шаңы; автомобиль шиналарының резеңке бөлшектері; пайдалы қазбаларды өндіру нәтижесінде пайда болатын ілеспе мұнай газы.

Технологиялық прогрестің кері жағы ауаны ластайтын антропогендік көздердің өсуі болып та

былады. Мысалы, 2021 жылдың қаңтарынан қыркүйекке дейін әлем бойынша 47 миллионнан астам жаңа көлік сатылды. Автокөліктердің пайдаланылған газдарының құрамында екі жүзден астам әртүрлі қоспалар бар, олардың 70% канцерогенді заттар (көміртек тотығы мен азот, азот пен күкірт диоксиді, күйе, көмірсутектер). Отынның толық жанбауы ауаға ең үлкен зиян келтіреді.

Ауаның ластануының зардаптары

Кәсіпорындардың экологиялық және санитарлық нормаларды сақтамауы атмосфералық ауаның ластануына, соның салдарынан ауада, суда және тұтастай алғанда жер бетінде қайғылы экологиялық зардаптарға әкеледі.

Адам қызметін күшейтетін ең қауіпті табиғат құбылыстары:

Парниктік эффект – күн сәулесімен қызған кезде Жер жылу толқындарын шығарады. Атмосфераның барлық қабаттарынан өткеннен кейін олар ғарышқа шығуы керек. Бірақ табиғи жылу алмасуға парниктік газдар (көмірқышқыл газы, метан, фреон, озон, азот оксидтері және т.б.) кедергі жасайды, олардың атмосферада жиналуы жылу толқындары үшін демпфер құрайды. Нәтижесінде жаһандық жылыну күшейіп, жауын-шашын мөлшері өзгеріп, Дүниежүзілік мұхит деңгейі көтеріліп, бүкіл экосистемалер өліп жатыр – өзгермелі климатқа бейімделе алмау салдарынан.

Қышқылдық жауын-шашын (жаңбыр, тұман, қар, бұршақ)

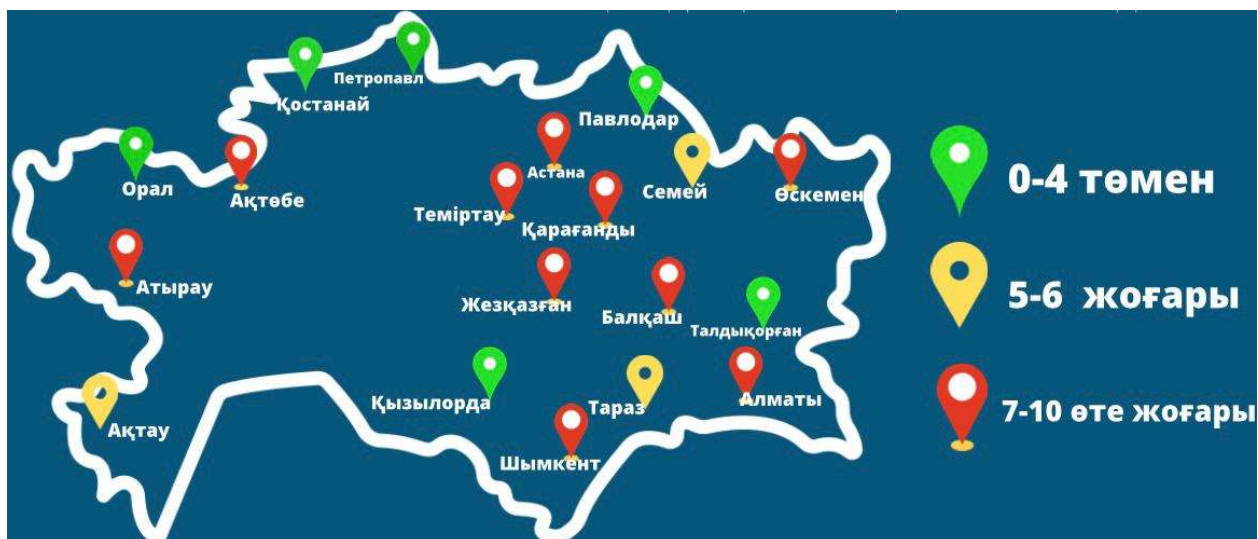
– олар атмосферада жиналған күкірт, азот және хлорсутек оксидтері су буымен және күн сәулесімен әрекеттесіп, қышқыл молекулаларын түзгенде пайда болады. Бұл құбылыс су және топырақ организмдерінің, өсімдіктердің қырылуына, адамдардың қорғасынмен және сынаппен улануына, өкпе және тыныс алу жолдарының, бүйре, бауыр ауруларына және т.б.

Озон тесіктері – хлор, бром, сутегі, метан және басқа заттардың атомдары атмосферадағы озон молекулаларымен жанасқанда күн радиациясынан қорғайтын озон қабаты бұзылады. Бұл адамдарда қатерлі ісіктің дамуына, өсімдіктер мен жануарлардың өліміне әкеледі.

Қалалық түтін

күрделі экологиялық мәселе. Ол ластаушы заттардың күн сәулесімен жанасқанда пайда болады. Тұншықтырғыш түтін созылмалы аурулардың өршуін қоздырады, өкпенің қатерлі ісігінің даму қаупін арттырады, топырақтың қышқылдануын және өсімдіктердің өлімін тудырады.

Атмосфералық ауа адамзаттың денсаулығына әсер ететін қоршаған кеңістіктің негізгі және маңызды факторларының бірі болып табылады, өйткені ауасыз сіз бірнеше минуттан артық өмір сүре алмайсыз. Қазақстан Республикасының әр азаматтары үшін қазіргі кезде атмосфералық ауаның жай-күйі онша мәз емес. Бірақ та ауамыздың экологиялық тазалағын бірінші өзімізден бастағанымыз абзал. Атмосфералық ауа сапасы халықтың өмір сүру деңгейінің және адами капиталдың дамуының көрсеткіші болып табылады. Қазақстан үшін еңбекке қабілетті халықтың елден кетуін ескере отырып, жақсы ауа сапасы кем дегенде адами капиталды сақтаудың қажетті факторы болып табылады. Қазақстанда ластану деңгейі жоғары келесі қалаларды атап өтуге болады: Теміртау, Нұр-Сұлтан, Алматы, Ақтөбе, Атырау, Қарағанды, Балқаш, Жезқазған және Шымкент. Ластанудың жоғарылаған деңгейіне Риддер, Семей, Саран, Талдықорған қалалары жатады.

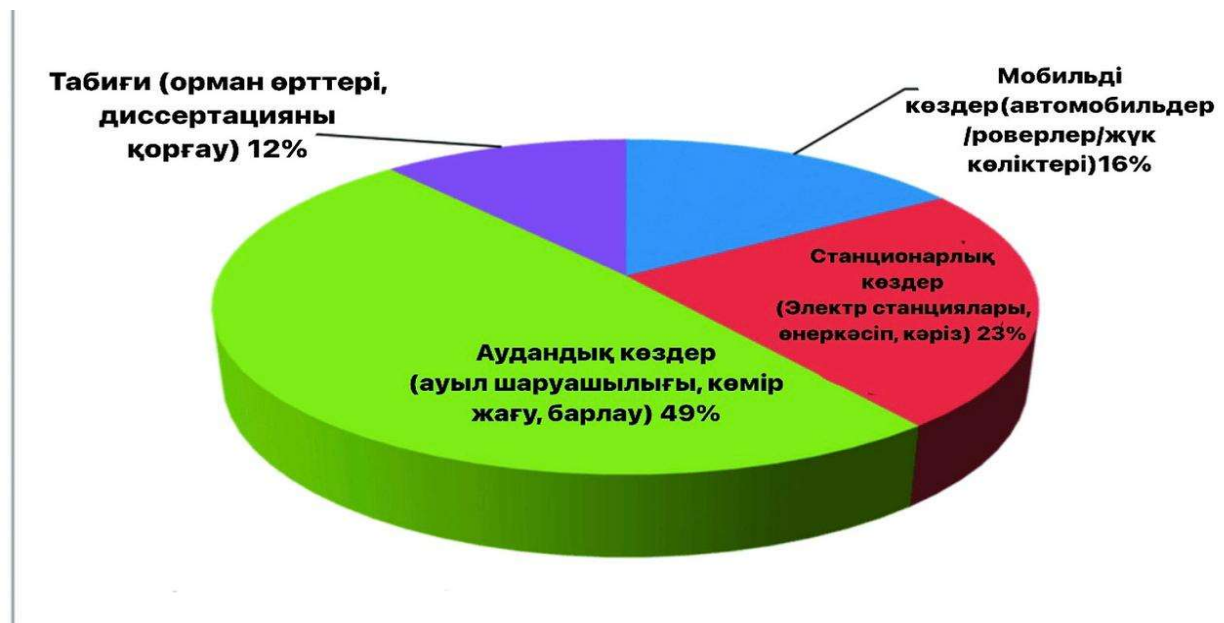

Аймақтардағы ауаның ластану индексі

Елді мекендердегі атмосфералық ауаның ластануының жоғары деңгейі мыналарға байланысты:

- қалалық көліктегі жолдардың кептелуі;
- өнеркәсіптік кәсіпорындардың шығарындыларының дисперсиясы;
- елді мекендердің атмосфералық кеңістігінің төмен желдетілуі (ауадағы ластанушы заттар атмосфераның беткі қабатында жиналып, олардың концентрациясы өте жоғары деңгейде сақталады) Ауаның ластануы әртүрлі ауруларды, соның ішінде тыныс алу және жүрек-қан тамыр жүйелерін тудырады. . 2019 жылы Қазақстан Республикасында қан айналымы жүйесі ақаулары бар 520,5 мың науқас тіркелді (диагноз өмірінде алғаш рет анықталды) – 2015 жылмен салыстырғанда (426 мың) 22,1%-ға көп. Өз кезегінде, 4,3 миллион адам тыныс алу жолдарының ақауларымен тіркелді, бұл бір жыл бұрынғыдан 11,4 пайызға артық. Елімізде өлім-жітім көрсеткіші де артып отыр. 2019 жылы 133,1 мың өлім тіркелсе, 2018 жылы – 130,4 мың, 2017 жылы – 129 мың. Оның ішінде 2019 жылы қан айналымы жүйесі ауруларынан 30,2 мың адам қайтыс болды. тыныс алу органдары аурулары – 16,3 мың адам, қатерлі ісіктерден – 14,7 мың. Өлім көрсеткіші де өсуде: мысалы, 100 мың адамға шаққанда 2019 жылы 728 адам қайтыс болды, 2018 жылы – 714,1, 2017 жылы – 720,9.

Атмосфералық ауаның бұзылуы тек Қазақстанда ғана емес, өзге де мемлекеттер арасында да орнықты жағдай болып қалыптасқан. Мысалы, ХХІ ғасырда Қытай әлемдегі ең ластанушы елдердің бірі болып табылады. Экономиканың қарқынды өсуіне байланысты Қытай қоршаған ортаға үлкен зиян келтіруде, бұдан Қытайдың бір бөлігін ғана емес, бүкіл әлемі зардап шегуде. Қытайда ауаны ластайтын көптеген көздер бар, олардың шығарындылары ДДҰ стандарттарынан бірнеше есе асып түседі. Қазіргі Қытай үшін басты мәселелердің бірі – экология. Халық саны көп, табиғи ресурстар тапшы, экономикалық өсу қарқыны жоғары, экономикалық өсу моделі экстенсивті, қоршаған ортаның ластану деңгейі өте маңызды. Жаңа көмір өндіретін зауыттар, табиғи ресурстарды пайдалану және тағы басқа Қытай өнеркәсіптік жағынан ең ластанған мемлекеттердің бірі.

Қытайдағы ауаның ластануының негізгі көздері, зерттеулер саны (2021)

Көптеген астаналық аудандарда түтін сияқты құбылыс жиі кездеседі, алайда Қытайда бұл мәселе үлкен пропорцияларға жетеді. Қытай тұрғындары атмосфераны ластайтын қою түтіннен үнемі зардап шегеді. Қытай астанасында тұрақты түтіннің болуының себебі оның тұрғындарының автокөліктерінің қозғалтқыштары ғана емес, сонымен қатар бұл процесті бастаған Пекиннің шетіндегі көмірмен жұмыс істейтін электр станциялары мен қазандықтар болып табылады. Пекин Қытайдағы жетекші экономикалық және өнеркәсіптік қалалардың бірі болып табылады, оның айналасында шығарындылары Қытай астанасының экожүйесіне және елдің басқа да жақын аудандарына зиянды әсер ететін көптеген зауыттар қоршалған. 2012 жылы ҚХР Мемлекеттік қоршаған ортаны қорғау басқармасы аэрозольдар, күкірт және азот оксидтері, көміртегі тотығы (CO), көміртегі тотығы (CO₂) және күйе шығару салдарынан Қытайдың қоршаған ортаға теріс әсер ететін он бір кәсіпорынның тізімін жариялады. Ұсынылған компаниялардың көпшілігі металлургиялық және химиялық зауыттар болды. Көмірді жағу көміртегі тотығы сияқты қауіпті ластаушы заттардың атмосфераға шығарындыларының негізгі көзі болып табылады. Қытай АҚШ-тан кейінгі екінші ең көп зат шығаратын ел. Көмірдің жануы күкірт қосылыстарының шығарындыларымен байланысты, олардың пайызы нормадан асып түседі. Көптеген елдерде мұндай көмірді пайдалануға тыйым салынған, ал Қытайда оның жануы әлі де тазарту функциясынан жүреді. Көмірді жағу процесі сонымен қатар атмосфераға 2,5 (PM_{2,5}) және көмірқышқыл газы сияқты ластаушы заттардың шығарылуына әкеледі. Қытайдың көмірмен жұмыс істейтін жылу электр станциялары атмосфераға көп мөлшерде азот оксидтерін шығарады. Атмосфераға көмірқышқыл газының едәуір мөлшерде бөлінуіне байланысты атмосфераның күйіне теріс әсер ететін парниктік эффект пайда болады. Халықаралық энергетикалық агенттік (ЭЫДҰ) «2006 жылдан бастап Қытай әлемдегі парниктік газдар шығарындыларының ең үлкен үлесіне жауапты» деп хабарлады және бұл үлес жыл сайын артып келеді. Қытайда 2005 жылдан 2019 жылға дейін көмірқышқыл газының шығарындылары 80 пайыздан астамға өсті. Америкада осы кезеңде шығарындылар 15 пайызға төмендеді. Адамның үйренген температурасы мен климаты атмосферадағы көмірқышқыл газының концентрациясына байланысты. Оны көбейтсек, атмосфера қызады, сәйкесінше климат жылыды. Мұндай климаттық өзгерістер экологиялық апатқа әкелуі мүмкін. Күкірт диоксиді (SO₂) негізінен көліктердің пайдаланылған газдарынан түзіледі. Қытайдың көлік желісі мен көліктер саны күрт өсті. 1980 жылмен салыстырғанда 1994 жылы автомобильдер саны қазірдің өзінде алты есеге өсті. Содан кейін

Қытай өндірісті ұлғайту үшін экономикалық өсуді ынталандыру үшін автомобиль өндірісін негізгі салалардың біріне айналдыруды шешті. Бұл 2010 жылға қарай автомобильдер санының төрт есе артуына әкелді. Қытай астанасында жыл сайын көбірек автокөліктер шығарылады, олардың шығарындылары қазіргі экологиялық стандарттарға мүлдем сәйкес келмейді. Автокөліктердің шамамен 88% шығарындылары бұл стандарттарға кірмейді. Қышқылдық жауын-шашынның көздері суспензияланған бөлшектердің эрозольдары (мысалы, түтін), күкірт және азот қосылыстары болып табылады. Олар адам ағзасына зиянды, өйткені улы жаңбырдың улы газдарын ингаляциялау демікпе және басқа да өкпе және жүрек ауруларын тудыруы мүмкін. Жаңбыр жер бетінде - өсімдіктерде, суда, ғимараттарда, жолдарда - біз қолданатын - біз өзара әрекеттесетін барлық нәрселерге түседі. Бұл адам денсаулығына ғана емес, табиғаттың денсаулығына да әсер етеді.

Қорытынды. Жалпылай келгенде, атмосфераның беткі қабатының химиялық күйін бағалау және оның ластануының табиғи процестеріне байланысты болжамы антропогендік процестерге байланысты осы табиғи ортаның сапасын бағалау мен болжаудан айтарлықтай ерекшеленеді. Жердің жанартаулық және сұйық белсенділігін, басқа табиғат құбылыстарын бақылау мүмкін емес. Әртүрлі иерархиялық деңгейдегі табиғи жүйелердің және, ең алдымен, планета ретіндегі Жердің жұмысын терең түсінген жағдайда ғана мүмкін болатын жағымсыз әсердің салдарын барынша азайту туралы ғана айтуға болады. Уақыт пен кеңістікте өзгеретін көптеген факторлардың өзара әрекеттесуін ескеру қажет. Негізгі факторларға Жердің ішкі белсенділігі ғана емес, оның Күнмен және ғарышпен байланыстары да жатады. Сондықтан жер бетіндегі атмосфераның жай-күйін бағалау және болжау кезінде «қарапайым бейнелерде» ойлауға жол берілмейді және қауіпті. Атмосфераның ластануының антропогендік процестері көп жағдайда басқарылады. Барлық дамыған елдерде атмосфералық ауаны қорғау туралы заңдар бар. Олар ауа сапасына қойылатын жаңа талаптарды және ауа бассейніндегі ластаушы заттардың уыттылығы мен мінез-құлқы туралы жаңа деректерді ескере отырып, мерзімді түрде қайта қаралады. Америка Құрама Штаттарында қазір таза ауа туралы заңның төртінші нұсқасы талқылануда. Күрес экологтар мен ауаның сапасын жақсартуға экономикалық мүддесі жоқ компаниялар арасында. Ресей Федерациясының Үкіметі атмосфералық ауаны қорғау туралы заң жобасын әзірледі, ол қазір талқылануда. Ресейдегі ауаның сапасын жақсарту үлкен әлеуметтік және экономикалық маңызға ие. Бұл көптеген себептермен, ең алдымен, білікті және еңбекке қабілетті халықтың негізгі бөлігі тұратын мегаполистердің, ірі қалалардың және өнеркәсіп орталықтарының ауа бассейнінің қолайсыз жағдайымен байланысты. Осындай ұзаққа созылған экологиялық дағдарыс жағдайында өмір сүру сапасының формуласын тұжырымдау оңай: гигиеналық таза ауа, таза су, жоғары сапалы ауыл шаруашылығы өнімдері, халықтың қажеттіліктерін рекреациялық қамтамасыз ету. Экономикалық дағдарыс және шектеулі қаржылық ресурстар жағдайында өмір сүрудің бұл сапасын жүзеге асыру қиынырақ. Мәселені осылайша тұжырымдауда қоғамдық өндірісті «көгалдандырудың» негізін құрайтын зерттеулер мен тәжірибелік шаралар қажет. Экологиялық стратегия, ең алдымен, негізделген экологиялық негізделген технологиялық және техникалық саясатты білдіреді. Бұл саясатты қысқаша тұжырымдауға болады: азырақ көп өндіру, яғни, ресурстарды үнемдеу, оларды барынша тиімді пайдалану, технологияларды жақсарту және тез өзгерту, қайта өңдеуді енгізу және кеңейту. Басқаша айтқанда, экономиканы қайта құрылымдауда ең озық технологияларды енгізуден, энергия мен ресурстарды үнемдеуді қамтамасыз етуден, технологияларды жетілдіру мен жылдам өзгертуге мүмкіндіктер ашудан, қайта өңдеуді енгізуден және қоршаған ортаны қорғаудың алдын алу шараларының стратегиясын қамтамасыз ету қажет, қалдықтарды азайту қажет. Бұл ретте күш-жігерді шоғырландыру халық тұтынатын тауарлар өндірісін дамытуға және тұтыну үлесін арттыруға бағытталуы тиіс. Тұтастай алғанда, Ресей

экономикасы жалпы ұлттық өнімнің энергия мен ресурс сыйымдылығын және жан басына шаққандағы энергия мен ресурстарды тұтынуды мүмкіндігінше азайтуы керек. Бұл стратегияны жүзеге асыруға нарықтық жүйенің өзі және бәсекелестік ықпал етуі керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы Экологиялық кодексі 2021 жылғы 2 қаңтардағы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100000400> [Kazakh]
2. Plus-one.ru <https://plus-one.ru/manual/2021/12/09/zagryaznenie-vozdushnoy-sredy-i-ego-vliyanie-na-zdorove-cheloveka> [Russian]
3. Ecoportal.info <https://ecoportal.info/atmosfernoe-zagryaznenie-zemli/> [Russian]
4. Бубакар Бадиан Китай: Экономический бум и экологическая угроза//2009. №2. С. 24 - 31. [Russian]
5. Қытайдағы ауаның ластануы Қытай мен әлемнің басқа елдері азаматтарының денсаулығына әсер етуі туралы. 24 қараша, 2020 жыл //: <https://share.america.gov/ru/air-pollution-in-china-saying/> [English]
6. Researchgate.net https://www.researchgate.net/figure/Key-Sources-of-Air-Pollution-in-China-Number-of-Studies-Source-Authors_fig4_350405370 [English]

ЧИСТЫЙ АТМОСФЕРНЫЙ ВОЗДУХ – ЗАЛОГ ЖИЗНИ

Аннотация.

В статье показана общая проблема загрязнения атмосферного воздуха, а также виды загрязнения атмосферного воздуха и пути минимизации их негативного воздействия. Сегодня речь идет о стабилизации и коррекции атмосферного воздуха для здоровья каждого гражданина страны. Обсуждаются меры по охране атмосферного воздуха в Китае, концепции, основанные на общей информации.

Ключевые слова: атмосферный воздух, защита, загрязнение, здоровье, заводы, природные.

CLEAN ATMOSPHERIC AIR IS THE KEY TO LIFE

Abstract.

The article shows the general problem of atmospheric air pollution, as well as types of air pollution and ways to minimize their negative impact. Today, we are talking about stabilizing and correcting atmospheric air for the health of every citizen of the country. Atmospheric air protection measures in China, concepts based on general information are discussed.

Key words: atmospheric air, protection, pollution, health, factories, natural.

REFERENCES

1. Environmental Code of the Republic of Kazakhstan dated January 2, 2021. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100000400> [Kazakh]
2. Plus-one.ru <https://plus-one.ru/manual/2021/12/09/zagryaznenie-vozdushnoy-sredy-i-ego-vliyanie-na-zdorove-cheloveka> [Russian]
3. Ecoportal.info <https://ecoportal.info/atmosfernoe-zagryaznenie-zemli/> [Russian]
4. Bubakar Badian China: Economic Boom and Environmental Threat//2009. №2. С. 24 - 31. [Russian]
5. About the impact of air pollution in China on the health of citizens of China and the rest of the world. November 24, 2020. //: <https://share.america.gov/ru/air-pollution-in-china-saying/> [English]
6. Researchgate.net https://www.researchgate.net/figure/Key-Sources-of-Air-Pollution-in-China-Number-of-Studies-Source-Authors_fig4_350405370 [English]

Information about the authors.

Kurmanbekova Lunara Kurmanbekkyzy is a 3rd year student of the Faculty of Economics and Law of Atyrau University named after Khalel Dosmukhamedov.

Информация об авторе.

Құрманбекова Лунара Құрманбекқызы – студентка 3 курса факультета экономики и права Атырауского университета имени Халела Досмұхамедова.

Автор туралы ақпарат.

Құрманбекова Лунара Құрманбекқызы – Халел Досмұхамедов атындағы Атырау Университетінің экономика және құқық факультетінің 3-ші курс студенті.

АТЫРАУ ОБЛЫСЫНДА ЖАНУАРЛАР МЕН ӨСІМДІКТЕР ДҮНИЕСІН ҚОРҒАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жаңбырбаева Аяна Қуанышқызы

Шәкір Али Альбертұлы

«Құқықтану» білім беру бағдарламасы., 3 – курс білім алушылары, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан
Ғылыми мақала жетекшісі*

Мұханова Адеми Түркменбайқызы

<https://orcid.org/0000-0002-3973-7339>

TOPICAL ISSUES OF PROTECTION OF FLORA AND FAUNA IN ATYRAU REGION

Zhanbyrbayeva Ayana Kuanyshevna

Shakir Ali Albertovich

Educational program «Jurisprudence»., 3rd year students ,Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan

Head of the scientific article * - **Mukhanova Ademi Turkmenbayevna**

<https://orcid.org/0000-0002-3973-7339>

Аңдатпа. Мақаланың тақырыбы сөз жүзінде емес, іс жүзіне асу үшін өзекті мәселені ашып қозғадық. Атырау облысымыздың табиғи қызыл зонада екені бар әлемге анық. Қанша ғалымдар дабыл қағуда. Ауаның ластануы алтын бесік туған жерімізде бірталай ауру түрлерін таратуда. Ең сорақысы тіршілік иелеріне зиян келуде. Соның бірі жануарлар мен өсімдіктер дүниесіне төніп тұрған қауіптің алдын алу мақсатында осы тақырып қозғалды. Қозғалған мәселені біз қалай шешу жолын көрсетеміз. Ол жол қорғауға тікелей байланысты. Жаңаша жолдарын көрсетеміз.

Мақаланы жазу барысы тек ойлардың туындауымен ғана шектелмеді. Қоғам деп қайта ұрандап жатырмыз. Оның не мәні бар? Қоршаған ортаны өзгертуден пайда бар ма? Осы секілді сұрақтар адам баласын ойландырмай қоймасы анық. Бұл сұрақтар мақала жазу барысында әр тұжырымға апарып жетеледі. Себебі, жазылған еңбектің нақты нәтиже беруін дәлелдеуші аргументтер керек екенін анық ұғындық. Тыңдалмаған сөз жетім күйінде қалғанын қаламадық. Қандай да бір нақты ой түйсе, оқырман соны ұғына білсе, жазылған еңбектің бос болмағаны. Ал, еңбек далаға кетпеуі үшін адамдардың шынайы өмірлерінен тәжірибе ала отырып, негіздейміз. Себебі, бұл біз ұсынған әрекеттің нақты нәтижесі қалай көрініс берерін біз сіздерге жеткізгіміз келеді. Атырау облысының табиғаты зауыттардың салдарынан зиянға ұрынып жатқаны белгілі. Бірақ, айтар халықтың салы қайтты. Енді біз өз тарапымыздан, халық болып қалай құтқара аламыз деген сұраққа жауап іздеу барысында осы еңбегімізді сіздерге ұсынамыз.

Негізгі сөздер: Арне Несс, Экософия, Киелі табиғат, Аңыз, Қисса.

Кіріспе. Ғылым мен техниканың ғаламат жетістіктері және шапшаң дамуы, адамзаттың барған сайын аш көздікпен табиғатты тонауы, өкінішке орай, биосферадағы жаратылыстың тепе-теңдік заңдарын бұзды. Бұл алпауыт мәселе қазіргі Атырау өңірінің көкейтесті сауалы

болып отыр. Шыны керек, бүгінгі таңда еліміздің мұнайлы астанасы атанған Атырау қаласының біреуге берерінен, өзіне келер зардабы мол.

Қазіргі кезде мұнай және мұнай өнімдерін кең көлемде өндіру, тасымалдау, өңдеу барысы қоршаған ортаның ластануына әкеліп соғуда. Соның ішінде «Атырау мұнай өңдеу зауыты» шикізатты өңдеп қана қоймай, өз аймағының экологиялық алауқатын біршама есеңгіретті. Мұнай және мұнай өнімдерімен ластанған флора мен фауна биоценоз құрамының өзгеруін туғызып отыр. Тірі ағзалардың, жәндіктердің, өсімдіктердің азаюы, аурудың көбеюі айтылып жүрген мәселелер болғанмен, әлі шешуін тапқан жоқ. Иә, мәселенің ауқымы мұнымен шектелмейді. Осы тұрғыда айта кету керек тағы бір мәселе топырақ және егін шарушылығы.

Химиялық ластанудың біршама көзіне душар болған өңірдің топырағы қуантатын жағдайда емес. Мұнайдың бізге алып келген қиын қызметі мұнымен шектелген жоқ. Атырау тек мұнайлы қала деп емес сонымен қатар КСРО заманынан балықтың отаны болып есептелді. Бұл біздің халықтың қуанышы да, азығы да болып отырған жағдай. Алайда ластанған теңіздің салдарынан көптеген тіршілік иелері өмір сүруін тоқтатып жойылып кеткен болатын. Антропогендік себептермен «Қызыл кітапқа» енгені қаншама.

Көріп тұрғандарыңыздай бір ғана мұнайды өндіру бір мәселені емес, бүтін елді ойландыратын жайт болып отыр. Экологиялық мәселе өскелең ұрпақты алаңдату керек деп ойлаймыз. Қанша тұстан, әлемдік нарық, экономикалық жағдай мемлекеттің жағдайын жақсартса да, еліміздің экологиясы алдыңғы орында болу керек. Себебі, көшбасшы елдердің көрікті келбеті болу үшін де дені сау ұрпақ пен таза тіршілік көзі керек. Яғни, бірінші болам десең халық пен экологияға басымдық беру керек секілді. Бұл барлық проблеманың тек бір бөлігі ғана.

Елдің жағдайы бір адамның құзырында тұрған мәселе емес деп ойлаймыз. Қаншама жан-жануар, қаншама тіршілік иелері құрып кету үстінде. Неге? Ешкім өзінен мін таппайды. Не болса да біреу кінәлі. Сіз ойлап қараңызшы, сіз секілді адам қаншама. Қамқорлық тек үйдің аясында шектелмеу керек. Табиғат сізге өз жемісін береді, ал біздердің оған береріміз көп пе? Санаулы шығар иә? Қолыңызға күрек алып бір ағаш отырғызсаңыз ол да еңбек. Жай ғана сенбілік тазарту жүргізіңізші, өзіңіз ғана жеңілдеп қалмайсыз, тілі жоқ болса табиғат ана сізге рахметін айтады. Біз өз болашағымызды өзіміз құрушылармыз. Өскелең ұрпаққа үлгі болам десеңіз үлгіге тұрарлық іс жасаңыз.

Негізгі бөлім. Қазақстан Республикасында жануарлар дүниесін қорғау іс-шаралары Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдеде қабылданған «Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» Заңымен¹⁴ реттеледі. ҚР «Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» Заңына сәйкес жануарлар әлемінің қорғалуын және пайдаланылуын реттеудің негізгі ұйымдастыру-құқықтық құралдарына жануарлар әлемі объектілерінің мемлекеттік есебі, мемлекеттік кадастры, мемлекеттік мониторингі, жануарлар әлемін және оның мекендеу ортасын пайдалану және қорғау саласындағы нормалау, жануарлар әлемін және оның мекендеу ортасын қорғау бойынша мемлекеттік бағдарламалар, экологиялық сараптама, осы саладағы мемлекеттік бақылау жатады[2].

Жануарлар дүниесін қорғаудың негізгі мақсаттарының бірі – оларды антропогендік факторлардың болмауын қамтиды. Елімізде экономикалық қатынастардың дамуымен бірге, адамдар тарапынан жануарлар дүниесіне теріс әсерлерінің сипаттары әртүрліленіп отыр. Яғни, жазық жерлерді әртүрлі мақсатта иемденіп, балшықты жерлерді кептіру, жаңа егін

¹⁴ Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі N 593 Заңы. [Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы - "Әділет" АҚЖ \(zan.kz\)](#)

жерлерін егу, су айдындарын құру, орманды кесу секілді қоршаған ортаға қатысты әсерлер. Жануарлар дүниесін қорғау – қоршаған ортаны қорғаудың негізгі бөлігі болып табылады[1].

Осыған байланысты, қоршаған ортаны қорғаудың барлық талаптары, жануарлар дүниесін қорғау талаптарына таралады. Жануарларға деген көзқарас кез келген мемлекеттің өркениеттік өлшемі болғандықтан, жануарларды қорғау туралы заңнаманың қажеттілігін Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: Іс-қимыл кезеңі»¹⁵ атты Қазақстан халқына 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Жолдауында атап өтті.

Осылайша, 2021 жылы 30 желтоқсанда Президент жануарларды қорғау, қауіпсіздігін қамтамасыз ету, оларға қатынас жасау барысында қоғамның адамгершілік қағидаттарын нығайту және сақтау, сондай-ақ жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мақсатында жануарларға жауапкершілікпен қарау саласындағы қоғамдық қатынастарды реттеу үшін «Жануарларға жауапкершілікпен қарау туралы» ҚР Заңына ¹⁶қол қойды. Жануарларға жауапкершілікпен қарау деген атаумен ұсынылған жоба жабайы және үй жануарларына қамқорлық таныту, оларға зиян тигізбеу бағытында жасалған.

Жануарларға адамгершілікпен қарау – қоғам дамуының көрінісі. Алайда елімізде оларды қорғаумен қатар, қорлау фактілері жиі кездеседі. Адамдар тарапынан жануарларға жасалатын негізсіз қатыгездікті түсіну мүмкін емес. Күн сайын дерлік әлеуметтік желілерде жануарларға жасалған қатыгездік фактілері жарияланады. Ит-мысықты аяусыз ұрып-соғып, қатыгездікпен өлтіріп, тірідей өртеп жатқан бейнежазбалар әлеуметтік желіде талай рет тарады. Оның әрқайсысына қараудың өзі қорқынышты.

Адамдардың табиғатқа жасап жатқан мұндай зұлымдықтарын көргенде жаның түршігеді. Ал, олар осы әрекеттері үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылатынын біле ме? Жауапкершілікті айтпағанның өзінде, жануарларға деген жанашырлық қайда қалып барады? Бұдай былай жануарларға зәбір көрсететіндерге де, жалпы дұрыс қарамағандарға да жаза күшейтіледі.

«Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 15-бабының 2-тармағына¹⁷ және 43-бабына сәйкес жануарлардың сирек кездесетін және жойылып кету қаупі төнген түрлерін қорғауды мемлекет жүзеге асырады.

ҚР Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігі жыл сайын көктемнен жаз маусымына дейінгі аралықта Атырау, Маңғыстау және Батыс Қазақстан облыстарында «Бекіре» балықтарды қорғау акциясын өткізеді. Уылдырық шашу кезеңінде балықтың бағалы түрлерінің еркін қозғалуын қамтамасыз ету үшін, соның ішінде бекіре тұқымдас түрлерінің уылдырық шашу орындарына кедергісіз жетуіне мүмкіндік жасап, заңсыз балық аулау мен айналымына жол бермеу үшін құқық және табиғатты қорғау органдарының қызметкерлері бірлесіп жұмыс атқарады.

Бұл ретте негізгі күштер Атырау облысының шегіндегі Каспий теңізінің жағалауы мен акваториясына және Жайық пен Қиғаш өзендерінің саға алды кеңістігіне жұмылдырылады, себебі осы жерлерде браконьерлік фактілері жиі тіркеледі. Бұдан басқа, кедендік бақылау бекеттерінде, әуежайларда, вокзалдарда және ірі тасжолдарда балық өнімдерін Қазақстан

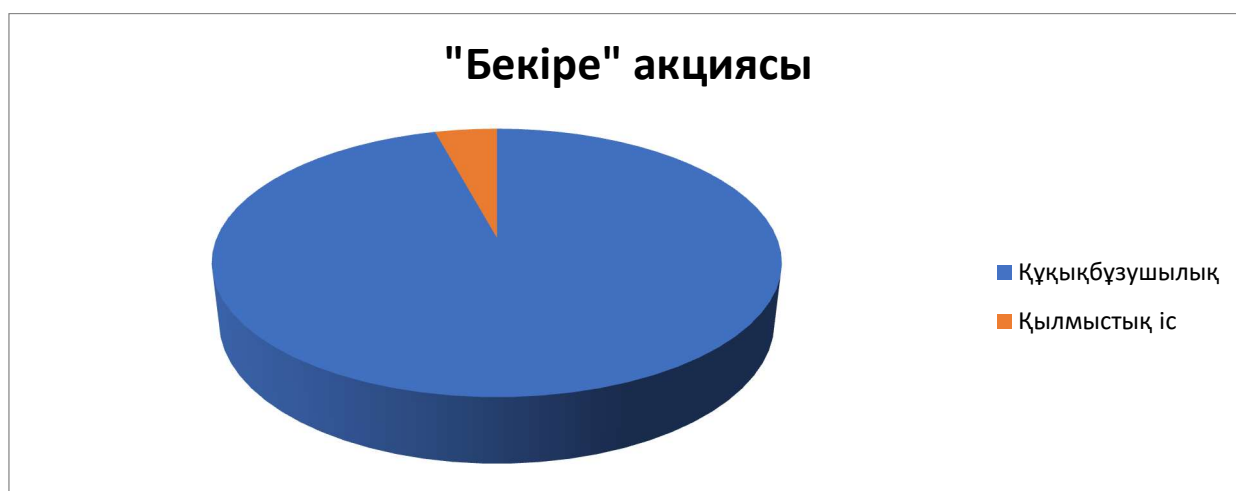
¹⁵ [Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2020 жылғы 1 қыркүйек — Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты \(akorda.kz\)](https://akorda.kz)

¹⁶ Жануарларға жауапкершілікпен қарау туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2021 жылғы 30 желтоқсандағы № 97-VII ҚРЗ. [Жануарларға жауапкершілікпен қарау туралы - "Әділет" АҚЖ \(zan.kz\)](https://zan.kz)

¹⁷ Жануарларға жауапкершілікпен қарау туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2021 жылғы 30 желтоқсандағы № 97-VII ҚРЗ, 15-бап, 2-тармағы. [Жануарларға жауапкершілікпен қарау туралы - "Әділет" АҚЖ \(zan.kz\)](https://zan.kz)

Республикасының аумағынан тысқары шығаруға бақылау жұмыстары қарқындалып, заңсыз балық айналымы фактілері анықталып, тоқтатылады.

2022 жылы батыс облыстардың аумағында жыл сайынғы кең ауқымды «Бекіре»¹⁸ балық қорғау акциясы аясында 1231 құқық бұзушылық анықталды, 54 қылмыстық іс қозғалды, 19,7 млн теңге сомасында айыппұл салынды. Заңсыз айналымнан 21,3 тонна балық алынды, оның ішінде бір тонна 852 кг бекіре тұқымдас балық түрлері, 2760 бірлік балық аулау құралдары және 140 бірлік жүзу және көлік құралдары тәркіленді.

Халық даналығы қай заманда болмасын өз құндылығынан айырылған емес. Керісінше замандағы мәселелерге шешім шығаруға жол көрсетіп тұрады. Ендеше негізгі мәселеге оралайық. Біз өз тарапымыздан не ұсынамыз? Халықтың ежелден келе жатырған табиғи аңыздарын балаға жастайынан сіңіру. Не үшін екенін толық аша түсеміз. Әр азамат он ағаш отырғыза білсе қандай керемет! Бірақ, ағаш егуге құлшынысы жоқ адамды қалай біз ағаш егуге итермелейміз? Яғни, біздің қозғап отырған мәселеміз, негізгі мотивті қалай береміз? Қалай біз адамдарды табиғатты жақсы көруге шақыра аламыз? Міне, негізгі түп тамырынан баспай мәселені шешуге ұмтылсақ, біз істің шешімін табуымыз екіталай.

Сондықтан, негізгі көзіне апарып біз өз әрекетімізді тірейміз. Халық даналығы табиғатты қорғауда қандай күш бере алады. Оның біз атқаратын функциясын қолмен ұстап көру мүмкін емес екенін анық білеміз. Ендеше бұл ұсыныстың нәтижесін қайдан көре аламыз? Сонау ғасырларды артқа тастап, құндылығын өз уақыт өткен сайын сақтап келе

¹⁸ Қазақстанда «Бекіре-2022» балық қорғау акциясы басталды (www.gov.kz)

жатырған, аңыз, қисса, ертегілер. Рационалды ғылым дамыған заманда бұл ертегілер қалай табиғатты қорғау болмақ деген ойлар туындаған шығар.

Табиғатты қорғауда, философияны басты құрал етіп көрсете білген, Арне Несс атты ғалым[5]. Қазіргі таңда табиғатты, жануарларды қорғауда экология және философия ғылымдарының бірлесуінен туындаған экософия ғылымы көш бастап тұр. Неге десек, бұл Экософия ғылымы табиғаттың терең мәніне үңілуді сұрайды. Бұның негізін қалаушы Арне Несс 1973 жылы экология және философия ғылымдарын біріктіре отырып, осы экософия ғылымына жаңа жол ашады. Яғни, біздің ата-бабаларымыздың кезінде айтып кеткен, табиғаттың терең мәніне үңілу өсиеттері осы ғылыммен ұштасып жатыр. Қисса, аңыздар арқылы қандай жетістікке жете аламыз? Мысалы, аққу құсын алып қарасаңыз қазақ ұлтында оны атуға қатаң тыйым салынған.

Аққуды атпа, досыңды сатпа деп кішкентай кезімізден санамызға қоғам сіңіріп өсірді. Аққуды атсаң жамандық атаулы саған жабыса кетеді деген соң, оны санасына сіңірген адам, аққуды атуға жүрегі дауаламайды. Қарап отырсақ, елімізде аққуды атпаңдар деген заңның керегі де шамалы. Себебі, халықтың сеніміне байланысты бұл теріс қылық. Ендігі, тағы бір мысал келтіре кетейік. Киіктер елімізде қызыл кітапқа енгені белгілі. Оларды көбейту үшін мемлекет тарапынан ауқымды жұмыстар жасалып жатырғаны баршаға аян. Бірақ, Маңғыстау облысындағы Оғланды тауында киіктер емін еркін жүре алады. Оларды ешкім атып, немесе пайдасы үшін теріс әрекет жасамайды. Не үшін деп ойлайсыз? Себебі, ол мекендегі киіктерді халық Бекет Атаның киіктері деп біледі. Олардың киесі бар деп сенеді. Сондықтан, олар ол жерде емін еркін жүре алады. Қазақтың мәдениеті жұтаң болмағанын біз анық білеміз.

Кім қалай жасырып бақса да, атамыздан қалған дәстүріміз киелі мән мен мағынаға ие. Біз “дамыған” адамдар қатарына жатқызып, киелі аңыздарды өтірікке балап, қолданыстан шығара салдық. Оның салдары, табиғатпен өзін бір деп түсіне алмайтын адамдар легінің саны артпаса азаймады. Сондықтан, біз Атырау облысымызда өсімдіктер мен жануарлар дүниесін қорғауда Экософия ғылымына жүгінеміз. Біз ғылымды өсе келе үйренеміз. Бірақ, құндылықтың негізгі іргетасын балалық шағымызда қалаймыз. Ертеде ата әжелер қисса институтын жақсы ұстап тұрған болатын. Бауыржан Момышұлы атамыздың, бесік жырын айтпайтын әжелерден қорқамын деген сөзінің мәні ашылғандай. Яғни, сәби бала кезінен бойына құндылық сіңіріп өсуі керек.

Ал қазақ халқының құндылыққа толы сөздері мен істерін айта берсек, күн мен түнді алмастырып отыра береміз. Біз тек сөзінде қандай керемет деп отыра бермей, жас ұрпақтың бойына сіңіре беруіміз қажет. Бұл экософияны Арне Несс ғылымға қосса, кім іс жүзінде қолданып көрді? Енді берген ұсынысымызды нығайту мақсатында әрекеттің нәтижесін айтамыз. Экософияны іс жүзінде қолданып көрген Тайландық Нэнси Нәшем¹⁹. 1985 жылы Тайландта экология нашарлап кеткен еді.

Адамдар аң-құстарды қыра берді. Сол үшін Нэнси Будданың 2500 жыл бойы қалыптасқан аңыздарын жинап, таңдап, іріктеп біртұтас қылып шығарады. Содан соң бұл аңыздарды жас буынға оқытып бастайды. Мемлекеттегі балалар 20-30 жылдан соң өсіп, жаңа буын қалыптасады. Олар табиғатты аңызбен байланыстырып сусындап өскесін, табиғатты жөн- жосықсыз жоймайды.

Енді сіз бен біз Тайландтың табиғатының қазіргі деңгейін көретін көзбен көріп, еститін құлақпен естіп отырмыз. Бұл экософияның жарқын мысалы. Біз заңгер бола тұра, еңбегімізді табиғатымызды қорғауға арнадық. Себебі, заңның еркіндік, үстемдік құруы үшін де жағдай жасалуы керек. Табиғат – ол бәрімізге ортақ. Біз жұмылған жұдырықтай табиғатты қорғауға таласуымыз керек. Ендігі кезекте Атырау облысымызда қалай қолданамыз деген сұрақтарға жауап берейік.

¹⁹ [“Экософия немесе киелі табиғат” кітабы – Eco INFO](#)

Ең бірінші, Атыраудың табиғи аумағын зерттеп аламыз. Бізде қандай жануарлар мен өсімдіктер басым. Қайсысы жойылып бара жатыр. Бұл іске біз табиғатты зерттеушілердің еңбегіне сүйенеміз. Атырау облысы бойынша [омыртқалылардың](#) 6 класының 43 отрядынан 410-н астам түрлері мен түршелері кездеседі[3].

Олардың негізгі тіршілік орындары: су және оның жағалауы, батпақты-шалшық, тегістік және құмды шөлейттер, дала белгілері бар жерлер, қала-ауыл бойлары және басқа да мәдени ландшафталар. Облыстың барлық аудандарында дерлік жусан, қияқ, бұйырғын, ебелек, мортық, қоңырбас, көкпек басым өседі, бұларға қосымша көктемде ойпаттарда селеу, изен, сарсазан, ажырық т.б. араласа шығады. Сонымен қатар облыс аумағында дәрілік, техникалық өсімдіктер де кездеседі. Олардың жалпы саны 50 ден асады. Жалпы Атырау облысында өсімдіктердің 945 түрі бар[4].

Атырау облысында 500 ге тарта омыртқалы жануарлар түрі және мыңдаған омыртқасыз жануарлар түрлері кездеседі. Облыс аумағында құстар алуан түрлі және кең таралған. Олардың ең басты тіршілік орындарының бірі –су және оның жағалауы. Жалпы құстардың 280-дей түрлері бар. Оның ішінде бірқазан, дегелек, қаз, үйрек, шағала, тырна, дуадақ, көгершін, торғай тәрізділер көп тараған. Облыстың өзен-көлдерінде балықтардың көптеген түрлері бар.

Кәсіптік маңызы бар балық түрлерінен бекіре, қорытпа, шоқыр т.б. балықтар кездеседі. Облыс суларында шортан, сазан, жайын, майшабақ, қаракөз т.б. кең тараған. Жалпы Каспий теңізінің Атыраулық аймағында бағалы балықтардың 122-ден астам түрлері кездеседі. Қосмекенділер мен бауырмен жорғалаушылардың 50 ге жуық түрлері тараған, кемірушілердің 27 түрі бар. Атырау облысында аңдардың 55 түрі, оның ішінде жыртқыш аңдардың 12 түрлері бар. Олардың кең таралғандары: қасқыр, түлкі, қарсақ, жанат тәрізділер, қабан, киік.

Облыстың пайдалы қазындылары, әсіресе мұнай-газ кендерін қарқынды игерудің нәтижесінде хайуанаттар дүниесінің таралу кеңістігі жылдан-жылға тарылуда, түр саны азаюда, тіршілік аумағы күннен-күнге кемуде. Бұл бізде табиғат зерттеушілерінің сілтеме жасай отырып, жалғастырамыз, Облысымызда өсімдіктің ем болатын түрлері, және балықтар мен аңдар, мұнай газ орындарының көбеюінен олардың жойылып бара жатырғанын жазды. Келесі кезекте облысымызда жойылу қаупі бар жануарлар мен өсімдіктердің тізімін жасау керек. Және сол туралы аңыз, қиссаларды жинақтау қажет. Ең бірінші балабақшаның бүлдіршіндеріне сәйкес, икемдеп жазу қажет.

Екінші кезекте мектеп оқушыларына икемдеп жазу қажет. Бұл әдіс қарап отырсаңыз, баланы алдау болып көріне ме? Жоқ, шын мәнінде табиғаттың киесі бар екені біздің сеніміміз бойынша рас. Айтылған жоспарлар, зерттеуші ғалымдар мен білім саласындағы мықты мамандардың бірлесіп жасауы маңызды. Тіпті экологиялық мәселені ғана емес, адами құндылықты ысырғандықтан, адамдардың түрлі айла шарғысына куә болудамыз. Ия, адам еркін ойлауы керек.

Ол шектелмеуі қажет. Бірақ, неге ол өзінің еркіндігін қолдану мақсатында өзгеге зиян әкелуі қажет. Сондықтан, табиғатты кие ұғымымен байланыстырып түсіндіргенде адам өзін табиғатпен біртұтас екенін біледі. Ал, енді ғылымға пайда келеді ме деген сұраққа жауап берейік. Аңыздарды жалған алдау деп білуі мүмкін. Әрине, біздің ешкімнің ойына тұсау салуға құқығымыз жоқ. Бірақ, шын мәнінде олай емес екенін сіздерге барынша дәлелдеп өттік.

Қорытынды. Жас болсын, үлкені болсын табиғатты қорғау біздің, ес білгелі біздің міндетіміз. Себебі, табиғаттың пайдасын өзге емес, өзіміз көреміз. Қорғаудың да жолы сан алуан. Бірақ, біз баршаға ортақ негізгі бастауды сіздерге ұсындық. Жоғарыда атап кеткеніміздей, Экософия ғылымын қазаққа әкелген авторлар арамызда. Біз солармен етене

жұмыс жасап, еңбектерін оқу қажетпіз деп білеміз. Қолда барда алтынды қадірлей білу нағыз асылдық. Көбіне қолымызды ерте сермеп жатамыз.

Бірақ, сіз табиғатсыз қалай өмір сүресіз. Қаншама дамыған мемлекеттерге барып биік-биік шаһарларды көрсеңізде, нағыз табиғатты аңсаушы болып қала беретініміз ол біздің адами табиғатымыз. Қарап отырсаңыздар, Атырау облысымыздың табиғи жағдайы өте мүшкіл. Халық арасында бұл тек сөз ретінде жүргенімен, іске қосылып жатырған азаматтарды саусақпен санап алуға болады. Түптің түбінде бізге емес, баршамызға ортақ, Құдайдың берген сыйын дұрыс пайдалана алмасақ, қателікті көре тұрып айтпасақ, адами қасиетіміздің қандай төменге түсе кеткенін елестетсеңіз болады. Мынаның зиянын бір түртпектеп, оның зиянын бір түртіп отыратын уақыт өз шегіне де жеткен шығар деп ойлаймыз.

Әрекетке берекет демекші, тым болмаса өзіміздің бүлдіршіндерге, табиғаттың киесін түсіндірсек. Білмесек, Экософия кітабын алып, оқып, зерттеп айналамызға айтайық. Бірден барып оқу жобасына енбесе де, өзімізге енгізсек. Сол кезде, әлемді емес, өзіміз өзгерсек барлығының қалыпты екенін көреміз. Біз өскелең ұрпаққа, оларға табиғатты қорғауды академиялық тұрғыда емес, дәл осындай киелі, мазмұнды, қиссалармен, ертегілермен олардың көкірек көздеріне құя аламыз.

Сол кезде, табиғатты аялайтын, табиғатты көрсе, жаны ашитын табиғатпен өзін бір деп табатын жастар қалыптасады. Сол себептен ата-бабамыздың өсиет қылған жолын, әлемдік тәжірибеге сүйеніп, экософия ғылымы арқылы біз жарыққа шығара аламыз. Қазақтың даласындағы мұнайлы астана атанған туған жеріміз үшін күресетін жігеріміздің болмауы өкінішті. Түптің түбінде, бұл жерде біз және біздің ұрпағымыздың өмір сүрері аныққой. Сол кезде ұрпақ алдындағы борышымызды адал атқармасақ, атадан қалған аманатты қорғай алмасақ өмір сүрудің мәні не?

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Котерлін Олесь Ростиславович

Магістрант 2 року навчання ОП «міжнародне право», research assistant, Університет КАЗГЮУ імені М.С. Нарікбаєва (Казахстан)

Постановка проблеми: Останніми роками в Україні набули популярності альтернативні транспортні засоби – гіроскутери, електросамокати, моноколеса, сігвеї, електричні велосипеди. Окрім зручності, легкості і практичності в користуванні, їх поширення сформуvalo ряд викликів перед органами правотворчості і правозастосування. Раніше ми вказували на відсутність належного правового регулювання їх використання і проблеми судової практики[1, с. 106-109]. Позитивним кроком стало прийняття Закону України «Про деякі питання використання транспортних засобів, оснащених електричними двигунами, та внесення змін до деяких законів України щодо подолання паливної залежності і розвитку електрозарядної інфраструктури та електричних транспортних засобів»[2]. Цей закон підкреслив актуальність досліджуваної нами теми і закріпив ряд термінологічний апарат. Очевидним залишається той факт, що використання альтернативних транспортних засобів в Україні повинно отримати адміністративно-правове регулювання на рівні Правил дорожнього руху.

Необхідно зауважити, що регулювання дорожнього руху тяжіє до уніфікації. Вона, в свою чергу, забезпечується міжнародними договорами, такими, як Конвенція про дорожній рух[3]. Спільні правила і підходи до організації дорожнього руху в різних країнах сприяють безпеці і спрощенню доступу учасників до нього. Відповідно, ми вважаємо доцільною уніфікацію в різних країнах правил дорожнього руху для альтернативних транспортних засобів.

Мета. Ціллю нашого наукового повідомлення є аналіз і розкриття основних підходів до адміністративно-правового регулювання використання альтернативних транспортних засобів в ряді зарубіжних країн для подальшого напрацювання українських правил і підготовки єдиних міжнародних уніфікованих стандартів.

Виклад основного матеріалу. Керуючись необхідністю розглянути поставлену проблему на основі варіативності підходів до її вирішення, ми взяли ряд країн з різними правовими системами, економічною, соціальною, культурною складовою – Сполучені Штати Америки, Велика Британія, Німеччина, Казахстан. В контексті кожної з країн ми плануємо проаналізувати нормативно-правові акти, які регулюють використання альтернативних транспортних засобів. У випадку їх відсутності – застосування інших інструментів публічної адміністрації. В контексті кожної з країн ми плануємо відповісти на наступні питання: 1) наявність чи відсутність адміністративно-правового регулювання; 2) основні концептуальні аспекти адміністративно-правового регулювання використання альтернативних транспортних засобів.

Сполучені Штати Америки. США є країною з федеративним державним устроєм. Відповідно, в них діє як загальнодержавне право, так і право кожного зі штатів. Використання альтернативних транспортних засобів в США врегульоване на рівні штатів. Враховуючи

особливості правової системи США, підходи до регулювання є диференційованими[4]. Аналізуючи статистичні дані і правові акти, можна виокремити два основні підходи до встановлення регулювання: 1) прийняття спеціальних нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання використання альтернативних транспортних засобів (для прикладу – штат Арканзас, «Акт про електричні моторизовані скутери»[5, с. 1-3]); 2) застосування нормативно-правових актів, які були прийняті до створення і набуття розповсюдження альтернативних транспортних засобів (для прикладу – штат Каліфорнія, де застосовується Транспортний кодекс 1959 року[6]).

Альтернативним транспортним засобам в США заборонено пересуватися дорогами загального користування в 3 штатах; в 7 штатах дозволено пересуватися узбіччями доріг; в 5 штатах дозволено пересуватися пішохідною частиною. Для них встановлені обмеження швидкості пересування: в 9 штатах 15 миль на годину (24 кілометри на годину); в 10 штатах – 20 миль на годину (32 кілометри на годину); в 1 – 25 миль на годину (40 кілометрів на годину) в 2 штатах – 30 миль на годину (48 кілометрів на годину). Для управління альтернативними транспортними засобами необхідно мати посвідчення водія на право керування транспортним засобом в 3 штатах; в 14 штатах такої вимоги не передбачено. Мінімальний вік користувачів альтернативних транспортних засобів в 3 штатах – 12 років; в 2 штатах – 14 років; в 1 штаті – 15 років; в 10 штатах – 16 років. Необхідність захисних шоломів передбачена для користувачів до 16 років – в 3 штатах; до 17 років – в 2 штатах; до 18 років – 6 штатах; до 19 років – 1 штат. Не вимагаються шоломи в 5 штатах; вимагаються незалежно від віку – в 4 штатах.

Німеччина. Попри те, що Німеччина, як і США, є країною з федеральним державним устроєм, питання альтернативних транспортних засобів вирішене на державному рівні. Використання альтернативних транспортних засобів в Німеччині врегульовується постановою «Про участь невеликих електричних транспортних засобів у дорожньому русі»[7]. Постанова про використання електричних транспортних засобів без сидінь та самобалансованих транспортних засобах.

Основними особливостями німецького підходу є: 1) користуватися альтернативними транспортними засобами можна з 14 років; 2) пересуватися на альтернативних транспортних засобах можна в межах населених пунктів і поза населеними пунктами на велосипедних доріжках і пішохідно-велосипедних доріжках; 3) максимальна потужність електричних самокатів обмежена 500 Вт, самобалансованих транспортних засобів – 1400 Вт; 4) для користувачів альтернативних транспортних засобів не передбачено вимоги наявності посвідчення водія на право керування транспортним засобом; 5) вимоги наявності шолому чи іншого захисного спорядження не передбачено; 6) постанова передбачає вимоги до технічної перевірки альтернативних транспортних засобів.

Велика Британія. Ця країна зацікавила нас тим, як розроблений близько 200 років тому нормативно-правовий акт може бути застосований в сучасних реаліях. Згідно з Highway Act 1835 [8], використання альтернативних транспортних засобів на дорогах і тротуарах Об'єднаного Королівства Великої Британії та Північної Ірландії заборонено. За невиконання цього правила передбачено накладення адміністративного стягнення – штрафу, сумою 300 фунтів стерлінгів. Виняток становить можливість пересуватися територією приватної власності, але за умови погодження з її власником.

Казахстан. Концептуально, ситуація в Україні і Казахстані є доволі подібною. Правила дорожнього руху в Казахстані не регулюють використання альтернативних транспортних засобів. Однак, ця країна має позитивний досвід – прийняття стандарту СТ РК 3769-2022 «Самокати електричні. Технічні вимоги»[9]. Ним передбачено визначення електричних самокатів, передбачено основні вимоги до їх конструкції, оснащення і безпеки.

Висновки. В досліджуваних нами країнах відсутній єдиний підхід до адміністративно-правового регулювання використання альтернативних транспортних засобів. При вирішенні питання про врегулювання альтернативних транспортних засобів розглянутими країнами взято за основу три ключові аспекти: 1) технічні характеристики; 2) можливості допуску до дорожнього руху; 3) вимоги до особи, яка здійснює управління. До технічних характеристик можна віднести: 1) швидкість; 2) маса; 3) відсутність сидіння; 4) наявність систем стабілізування; 4) оснащення електричним двигуном.

Допуск до дорожнього руху включає в себе вирішення питання: 1) можливість руху дорогами загального користування; 2) можливість руху велосипедними доріжками; 3) можливість руху пішохідними зонами.

Також, враховано вимоги до особи, яка здійснює управління таким транспортним засобом: 1) вік допуску до управління; 2) наявність посвідчення водія на право керування транспортним засобом; 3) необхідність використання шолому чи іншого захисного обладнання.

Відповідно, ці аспекти необхідно врахувати при врегулюванні альтернативних транспортних засобів в Україні і підготовці єдиних міжнародних уніфікованих стандартів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Публічне адміністрування в умовах змін та перетворень: проблеми організації та правового забезпечення : зб. наук. пр. за матеріалами IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 9–10 квіт. 2020 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; [відп. за вип.: Н. П. Матюхіна, Г. А. Гончаренко, М. С. Ковтун, С. А. Федчишин]. – Харків : Право, 2020. 522 с.
2. Про деякі питання використання транспортних засобів, оснащених електричними двигунами, та внесення змін до деяких законів України щодо подолання паливної залежності і розвитку електрозарядної інфраструктури та електричних транспортних засобів: 8172 від 02.11.2022. Київ: Веб-сайт "Рада".
3. Про дорожній рух: Конвенція від 08.11.1968 . Відень: Організація Об'єднаних Націй.
4. Unagi // The 2022 Comprehensive Guide to Electric Scooter Laws: [Веб-сайт]. URL: <https://unagiscooters.com/scooter-articles/the-comprehensive-guide-to-electric-scooter-laws-2022/> (дата звернення: 02.03.2023).
5. Electric Motorized Scooter Act: HOUSE BILL 1619 2019. 1: State of Arkansas.
6. RULES OF THE ROAD [21000 - 23336]: VEHICLE CODE - VEH DIVISION 11. State of California.
7. Verordnung über die Teilnahme von Elektrokleinstfahrzeugen am Straßenverkehr: Elektrokleinstfahrzeuge-Verordnung vom 6. Juni 2019 (BGBl. I S. 756).
8. Highway Act 1835. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/Will4/5-6/50/section/72> (дата звернення: 02.03.2023).
9. Самокаты электрические. Технические требования: СТ РК 3769-2022. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37484437&pos=2;-106#pos=2;-106 (дата звернення: 02.03.2023).

ӘЛЕМ КОНТЕКСІНДЕГІ ҚАЛДЫҚТАРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ ПРИНЦИПТЕРІ: МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Қанатова Айгерім Нұрболатқызы

Қойшығалиева Назкен Аманжолқызы

«Құқықтану» білім беру бағдарламасы., 3 – курс білім алушылары, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан

Ғылыми мақала жетекшісі* –

Муханова Адеми Туркменбайқызы

<https://orcid.org/0000-0002-3973-7339>

PRINCIPLES OF WORKING WITH WASTE IN THE CONTEXT OF THE WORLD: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Kanatova Aigerim Nurbolatovna, Koishygalieva Nazken Amanzholovna

Educational program «Jurisprudence»., 3rd year students

Atyrau University named after H. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan

Head of the scientific article * - Mukhanova Ademi Turkmenbayevna

<https://orcid.org/0000-0002-3973-7339>

Аңдатпа

Бұл мақалада біз экологиялық заңға сәйкес қалдықтармен жұмыс істеу мәселелерін қарастырамыз. Кіріспе экологиялық құқықтың жалпы ережелерін, оның мақсаттары мен міндеттерін, сондай-ақ осы саладағы қатынастарды реттеудегі мемлекеттің рөлін қамтиды. Мақаланың негізгі бөлігі қалдықтарды басқаруды реттеу үшін қолданылатын құқықтық құралдарды қарастыруға, сондай-ақ оларды тәжірибеде қолдануға арналған. Қорытынды қалдықтармен жұмыс істеуді реттеу үшін пайдаланылатын құқықтық тетіктердің тиімділігін қорытындылайды және бағалайды, сондай-ақ экологиялық құқықты одан әрі жетілдіру үшін ұсынымдар ұсынады.

Түйін сөздер: экологиялық мәселелер, құқықтық аспектілері, халықаралық конвенциялар, қалдықтарды басқару стратегиялары, қайта өңдеу технологиялары, экологиялық салдары, мониторинг және бақылау, қайта өңдеу.

Кіріспе:

Экологиялық құқық-қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстар саласындағы қатынастарды реттейтін құқық саласы. Оның мақсаты-экологиялық қауіпсіздік пен қоғамның тұрақты дамуын қамтамасыз ету. Экологиялық құқықтың негізгі міндеттері қоршаған ортаға теріс әсердің алдын алу және болашақ ұрпақ үшін табиғи ресурстарды қорғау болып табылады.

Қалдықтармен жұмыс істеу экология саласындағы ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Қалдықтар-бұл адам әрекетінің нәтижесі болып табылатын және кәдеге жаратуды немесе залалсыздандыруды қажет ететін кез келген заттар. Қалдықтарды өңдеу қалдықтарды жинауды, тасымалдауды, өңдеуді және жоюды қамтиды. Қалдықтарды басқару ережелерін сақтамау қоршаған ортаға және адамдардың денсаулығына теріс әсер етуі мүмкін.

Қалдықтармен жұмыс істеу саласындағы қатынастарды реттеудегі мемлекеттің рөлі осы

процесті бақылау және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін құқықтық база құру болып табылады. Халықаралық деңгейде бұл мәселелер бірқатар халықаралық конвенциялар мен келісімдермен реттеледі, мысалы, қауіпті қалдықтардың трансшекаралық тасымалын бақылау және оларды жою туралы Конвенция (Базель конвенциясы) және БҰҰ-ның Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясы.

Негізгі бөлігі:

Мақаланың негізгі бөлігі экологиялық құқық контекстінде қалдықтармен жұмыс істеудің жекелеген аспектілерін қарастыруға арналған.

Қарастырылатын бірінші мәселе - "қалдықтар" ұғымын анықтау және оларды экологиялық құқық контекстінде жіктеу. Бұл бөлімде қалдықтардың қандай түрлері бар, олар қалай жіктеледі және қандай нормативтік-құқықтық актілер халықаралық және ұлттық деңгейде қалдықтармен жұмыс істеуді реттейді. Қауіпті қалдықтардың трансшекаралық қозғалысын реттейтін Базель конвенциясына ерекше назар аударылатын болады.

Қарастырылатын екінші мәселе қалдықтармен жұмыс істеудің жағымсыз экологиялық салдарымен байланысты. Бұл бөлімде қалдықтармен жұмыс істеу саласында белгіленген нормалар мен ережелерді сақтамауға байланысты қандай экологиялық проблемалар туындайтыны, сондай-ақ қоршаған ортаға және адамдардың денсаулығына жағымсыз салдардың алдын алу үшін қандай шаралар қабылданатыны қарастырылады.

Қарастырылатын үшінші мәселе қалдықтармен жұмыс істеу саласындағы халықаралық ынтымақтастыққа байланысты. Бұл бөлімде қандай халықаралық ұйымдар қалдықтарды реттеумен айналысады, осы салада қандай халықаралық келісімдер бар және олардың бір-бірімен қалай әрекеттесетіні қарастырылады.

Қаралатын төртінші мәселе қалдықтарды басқару саласындағы ұлттық заңнамаға байланысты. Бұл бөлімде әлемнің әртүрлі елдеріндегі қалдықтармен жұмыс істеуді қандай нормативтік-құқықтық актілер реттейтіні, қалдықтармен жұмыс істейтін ұйымдарға қандай талаптар қойылатыны және олардың қызметі қандай шаралармен реттелетіні қарастырылады.

Бесінші мәселе қалдықтармен жұмыс істеудің практикалық аспектілерімен байланысты. Бұл бөлімде қалдықтарды жинау, тасымалдау, қайта өңдеу және кәдеге жарату қалай жүретіні, қалдықтардың әртүрлі түрлерін өңдеу үшін қандай технологиялар қолданылатыны, іс жүзінде қандай проблемалар туындайтыны және оларды қалай шешуге болатыны қарастырылады. Қауіпті қалдықтарды кәдеге жарату және олармен жұмыс істеу кезінде қандай қауіпсіздік шараларын қолдану керектігі туралы мәселеге ерекше назар аударылатын болады.

Қаралатын алтыншы мәселе қалдықтармен жұмыс істеу саласындағы нормалар мен ережелерді бұзғаны үшін жауапкершілікке байланысты. Бұл бөлімде қалдықтармен жұмыс істеу ережелерін бұзатын ұйымдар мен адамдарға қатысты қандай санкциялар қолданылуы мүмкін екендігі, осы саладағы нормалар мен ережелердің сақталуын тексеру қалай жүргізілетіні және бұзушылықтардың алдын алу үшін қандай шаралар қолданылатыны қарастырылады.

Қаралатын жетінші мәселе болашақта қалдықтармен жұмыс істеуді дамыту перспективаларына байланысты. Бұл бөлімде әлемнің әртүрлі елдерінде қалдықтармен жұмыс істеуді дамытуда қандай үрдістер байқалатыны, қалдықтарды тиімдірек өңдеу үшін қандай инновациялық технологияларды пайдалануға болатыны және жағымсыз экологиялық зардаптардың алдын алу үшін қандай шаралар қабылдануы тиіс екендігі қарастырылады.

Экологиялық құқықта қалдықтарды басқаруды реттеудің бірнеше негізгі құқықтық құралдары бар. Олардың бірі-қалдықтар туралы заңнама. Онда қалдықтардың жіктелуін, оларды сақтау, өңдеу, залалсыздандыру және кәдеге жарату ережелерін анықтайтын

нормалар, сондай-ақ қалдықтармен жұмыс істеу ережелерін бұзғаны үшін жауапкершілік бар.

Тағы бір маңызды құқықтық құрал-стандарттар мен сертификаттау. Олар қалдықтарды қайта өңдеуден алынған өнімнің сапасы мен қауіпсіздігіне бірыңғай талаптар қоюға және оның халықаралық стандарттарға сәйкестігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Үшінші құрал-салықтар, баждар және алымдар сияқты экономикалық механизмдер. Олар ұйымдарды қалдықтарды өндіруді және қайта өңдеуді азайтуға ынталандыруы мүмкін, сонымен қатар мемлекетке қосымша табыс әкелуі мүмкін.

Құқықтық құралдарды практикада қолдану оларды реттейтін заңдар мен ұлттық заңнамаға байланысты. Мәселен, мысалы, Ресейде қалдықтар туралы заңнамаға "өндіріс және тұтыну қалдықтары туралы" Федералды заң кіреді, ол оларды өңдеу ережелерін, сондай-ақ ережелерді бұзғаны үшін жауапкершілік нормаларын анықтайды. Еуропалық Одақта өнеркәсіптік қалдықтарды қайта өңдеу және кәдеге жарату талаптарын анықтайтын Өндірістік қалдықтар туралы Директива бар.

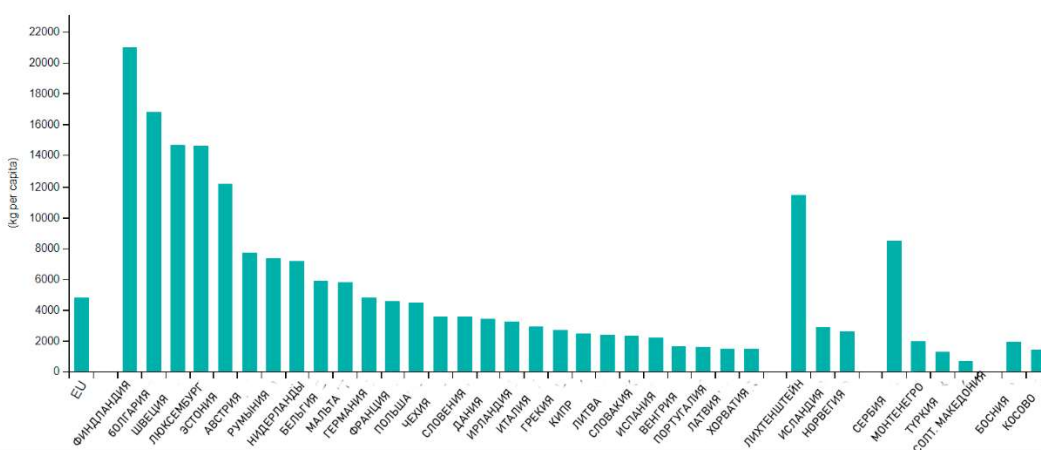
Еуропа елдерінде әлемнің көптеген басқа елдеріне қарағанда қалдықтарды басқару жүйелері дамыған. Еуропалық Одақтың (ЕО) қалдықтарды басқару заңнамасы өте қатал және қалдықтарды жинау, қайта өңдеу, кәдеге жарату және кәдеге жарату ережелері мен стандарттарын қамтиды. Еуропаның кейбір елдерінде қалдықтарды қайта өңдеу және кәдеге жарату жөніндегі ұлттық мақсаттар, сондай-ақ өндірілетін қалдықтардың көлемін азайту жөніндегі міндеттемелер бар.

Еуропа елдерінде қоқыстарды кәдеге жарату ел мен аймаққа байланысты айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Жалпы тенденция-Еуропаның көптеген елдері қоқыс полигондарына жіберілетін қалдықтарды азайту үшін қоқыстарды тастауға тырысады.

Мысалы, 2019 жылы ЕО елдері Қоқысты орташа кәдеге жарату деңгейі 47,5% деңгейінде, ең жоғары көрсеткіштер Германия (68%), Швеция (50%) және Нидерланды (48%) елдерінде тіркелді. Қалдықтарды жоюдың ең төменгі деңгейі Латвияда (24%), Грецияда (27%) және Хорватияда (28%) тіркелді.

Қоқысты жоюдың тиімділігін көрсететін тағы бір көрсеткіш - полигондарға жіберілетін қоқыс мөлшері. 2019 жылы ЕО полигонға жіберілген қалдықтардың орташа мөлшері 24% құрады, бірақ Литва мен Болгария сияқты кейбір елдерде бұл көрсеткіш 80% - дан асады¹.

Қалдық шығару мөлшері, 2020

Еуропа мемлекеттерінде қалдықтар утилизациясы жақсы деңгейде болғанымен әлем бойынша жағдай мәз емес. Көп мемлекеттер утилизацияға аса мән бермейді. Жалпы, әлемнің әртүрлі елдерінде өндірілетін және жойылатын қалдықтардың мөлшерін бағалаудың бірнеше әдісі бар. Осы тақырып бойынша деректерді ұсынатын ең беделді дереккөздердің бірі-Дүниежүзілік банк. Дүниежүзілік Банктің 2020 жылғы есебіне сәйкес, жан басына шаққандағы қалдықтардың ең көп мөлшері Бахрейн, Кувейт, Катар, Сауд

Арабиясы және Оман сияқты бірқатар дамушы елдерде байқалады. Бұл елдерде жан басына шаққанда күніне 2 кг-нан астам қалдық бар.

Дамыған елдердің ішінде жан басына шаққандағы қалдықтардың ең көп мөлшері АҚШ-та өндіріледі, мұнда бұл көрсеткіш күніне шамамен 2 кг құрайды. Алайда, АҚШ-та қалдықтарды кәдеге жарату жүйесі дамыған, сондықтан елде өндірілетін қалдықтардың жалпы саны әлемдегі ең жоғары емес. Дүниежүзілік Банктің 2020 жылғы есебіне сәйкес, Германия, Швеция және Швейцария сияқты әлемдегі ең дамыған елдерде қалдықтарды кәдеге жарату жүйелері ең дамыған, бұл олардың өндірілген және жиналған қалдықтарды айтарлықтай азайтуға мүмкіндік береді².

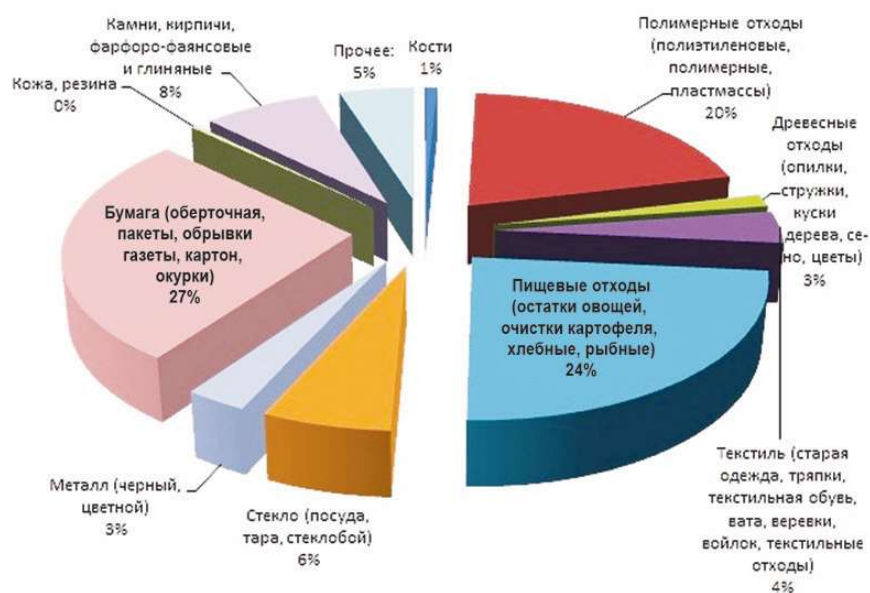
1Еуропадағы қоқыстарды кәдеге жарату бойынша Еуростат статистикасы: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Waste_statistics

2<https://www.worldbank.org/en/topic/solid-waste-management>

Күншығыс елінде қоқыс қалдықтарын сұрыптауға өте кірпияз қарайды. Бұл елде, тіпті, қалдық тастағаны үшін полицияның ескертуін елемеген адамның сотталып кеткенін естісеңіз таң қалмаңыз. Жапондықтар жері шағын елінің экологиясын сақтау үшін барын салады. Жапонияда тұрмыстық қалдықтарды өртейді, одан алынған энергияны жылыту үшін қолданады. Тұрмыстық техникаларды қайта бұзып өңдеу үшін жөнелтеді. Бұл елде де әр жапондықтың үйінің алдында үш контейнер тұрады. Бірі пластмассаға арналса, екіншісі тағам, ал үшіншісі керексіз заттар үшін. Токио мен ірі қалаларда қоқыс контейнерлері қағаз, пластик, әйнек, темір, жанғыш, жанбайтын, қайта өндірілетін деп іріктеледі. Әр қалдықтың өзіне тиесілі түсті пакеттері болады. Жапония қалдық өңдеу ісінде тым ілгері кеткен елдің бірі. Тіпті, аталған елде органикалық қалдықтардың өзінен құрылыс материалдарын жасап шығарады. Қазақстанда кеңестік кезеңнен бері қатты тұрмыстық қалдықтардың көп жиналғаны сонша билік 2019 жылдан бастап қоқыс полигондарына пластмасса, қағаз бен әйнекті алдын ала сұрыптаусыз көмуге тыйым салған. Осылайша қоғамда экологиялық сана қалыптастыру көзделген. Алайда тыйымнан өзгерген дүниені көрмедік.

Атырау аумағында 2,5 тоннадан астам қоқыс жатыр Атырау қаласы қазір расымен де қоқыс алаңына айналғандай. Ауаға жіберілетін лас қалдықтарды айтпағанның өзінде, Атырау облысы аумағында 2,5 миллион тоннадан астам қоқыс жатыр. Ол қоқыстардың мұнайлы өңірдің қай уақытта түпкілікті тазаратыны белгісіз Бүгінде облыс аумағында 55 қатты

**Морфологический состав твердых коммунальных отходов
г. Атырау**

тұрмыстық қалдықтар полигоны бар. Және онда 2 миллион 650 мың тонна қоқыс жиналған. Оның тұрғындардың денсаулығына тигізіп жатқан залал-зардабы өз алдына бөлек тақырып. Бұл диаграммада Атырау облысынан шығатын қалдықтардың қандай түрлері бар екені, және олардың үлестер көрсеткіші көрсетілген3.

Әзілхан Байбатыров – қаланы қоқыс-тан тазарту жауапкершілігін басқаға ысыр-май, өз қолына алған атыраулық азаматтың бірі. Алғашқы қадамын пластик құтыларын жинауға арналған 300 жәшікті қала ішіне орнатудан бастаған әлеуметтік кәсіпкер сол кездің өзінде айына 10 тонна пластик пен 15 тонна қағаз қалдығын жинаған. Кәсіпкер жылдық қуаты 150 мың тонна қоқыс өңдеуге жететін қалдық сұрыптау кешенін салды. Испаниялық Imabe Iberica компаниясымен бірлесе салынған кешен заманауи құрылғылармен жабдықталған. Бірақ іс мұнымен бітпей тұр. «Тұрмыстық қалдықтарды қайта өңдеу және сұрыптау саласы мемлекет тарапынан субсидияланбайынша, Қазақстанды қоқыстан тазарту мүмкін емес.

3 Мақала: [Мусора много - хорошо живем — новости на сайте Ак Жайык \(azh.kz\)](#)

Жалпы құны 3 миллиард теңгеге тұрғызылған кешенді күтіп ұстау үшін жылына 660 миллион теңге керек. Егер күтіп-баптау жұмыстары уақытылы жүргізілетін болса, кешен әлі жиырма жыл қоқыс өңдеуге қауқарлы. Бірақ Атырауда тұрмыстық қалдықты шығару үшін бекітілген тариф өте төмен. Оны көтеруге халық қарсы. Шын мәнінде, қоқыс үшін тұрғындар төлейтін қаражат операциялық шығындарды өтеуге ғана жетеді. Шын мәнінде, қалдықтарды өртейтін жақсы зауыттың құны кемінде 300 млн – 1 млрд доллар аралығында тұрады. Және ондай зауыттар қалдықтардың көп бөлігін өртеу арқылы, жылу мен электр энергия-сын өндіреді. Осындай кешенді жүйе тұрмыстық қалдықтарды жинау мен энергия қолданғаны үшін төленетін тарифтердің жоғары болуының арқасында жұмыс істейді. Қазақстандағы жағдай керісінше болғандықтан, біз ондай өркениетті елдердің тәжірибесін қолдана алмаймыз. Сондықтан шетелдік инвесторлар Қазақстандағы тұрмыстық қалдықты қайта өңдеу саласына инвестиция салғысы келмейді», – дейді GreenCityClinic компасының директоры Әзілхан Байбатыров. Сала маманының сөзінің жаны бар.

Қорытынды

Қорытындылай келе, қалдықтармен жұмыс істеу әлемдегі барлық елдердің алдында тұрған маңызды экологиялық проблема екенін атап өтуге болады. Бұл проблеманың адамдардың өмірі мен қоршаған ортаға әсер ететін экономикалық, әлеуметтік және экологиялық салдары бар. Халықаралық деңгейде қалдықтармен жұмыс істеу мәселесін шешуге бағытталған әртүрлі конвенциялар мен шарттар және қалдықтармен жұмыс істеуді реттейтін ұлттық құқықтық жүйелер бар.

Экологиялық құқық шеңберінде қалдықтарды өңдеудің әртүрлі стратегиялары бар, мысалы, кәдеге жарату, қайта өңдеу, сұрыптау және басқалар. Бұл стратегияларды қалдықтарды азайту және қоршаған ортаға теріс әсерді азайту үшін бақылау және бақылау сияқты басқа шаралармен бірге қолдануға болады.

Қалдықтарды өңдеуде әр түрлі елдердегі проблеманың ауқымындағы айырмашылықтарды ескеру және әр ел үшін жеке стратегияларды әзірлеу қажет екенін ескеру маңызды. Қалдықтарды қайта өңдеудің жаңа технологиялары мен әдістерін кеңінен енгізу де маңызды.

Қалдықтарды басқару мәселесін шешу халықаралық және ұлттық деңгейде шешілетін міндет болып табылады және үкіметтердің, бизнестің және жалпы қоғамның бірлескен күш-жігерін талап етеді. Тек осылайша ғана тұрақты дамуға қол жеткізуге және болашақ ұрпақ үшін қоршаған ортаны сақтауға болады.

Қолданылған әдебиеттер:

United Nations Environment Programme. (14.04.2023). "Global Waste Management Outlook". [Электрондық ресурс] <https://www.unenvironment.org/resources/report/global-waste-management-outlook> (09.04.2023) [Ағылшын]

United Nations Framework Convention on Climate Change. (16.04.2023). "Convention Text". [Электрондық ресурс] <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf> (28.03.2023) [Ағылшын]

World Health Organization. (16.04.23). "Health Care Waste Management". [Электрондық ресурс] <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/health-care-waste-management> (16.04.2023) [Ағылшын]

World Trade Organization. (16.04.2023). "Trade and Environment: A Handbook". [Электрондық ресурс] https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/trade_env_handbook_e.pdf (16.04.2023) [Ағылшын]

Демичев, А. А. Экологическое право : учебник. / Демичев А. А. , Грачева О. С. - Москва : Прометей, 2017. - 348 с. - ISBN 978-5-906879-31-8. [Электрондық ресурс] <https://www.studentlibrary.ru/book/ISBN9785906879318.html> (14.04.2023) [Орыс]

Атырау аумағында 2,5 тоннадан астам қоқыс жатыр. [Электрондық ресурс] <https://aikyn.kz/242129/kokystan-kutylar-kun-bar-ma> (14.04.2023) [Қазақ]

Қалдықсыз қоғам — қауіпсіз қоғам. [Электрондық ресурс] <https://qazaly.kz/kogam/22729-aldysyz-oam-aupsz-alam.html> (14.04.2023) [Қазақ]

Еуропадағы қоқыстарды кәдеге жарату бойынша Еуростат статистикасы [Электрондық ресурс]: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Waste_statistics (15.04.2023) [Ағылшын]

Дүниежүзілік Банк статистикасы. [Электрондық ресурс]: <https://www.worldbank.org/en/topic/solid-waste-management> (15.04.2023) [Ағылшын]

Мақала: Мусора много - хорошо живем. [Электрондық ресурс]: [Мусора много - хорошо живем — новости на сайте Ак Жайык \(azh.kz\)](#) [Орысша]

ЖАЛПЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН АТЫРАУ ОБЛЫСЫНЫҢ АТМОСФЕРАЛЫҚ АУА ЖАҒДАЙЫН БАҒАЛАУ

Русланова Аружан Русланқызы

Қырғи Айшабибі Нұрланқызы

«Құқықтану» білім беру бағдарламасы., 3 – курс білім алушылары, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан
Ғылыми мақала жетекшісі* –

Муханова Адеми Түркменбайқызы

<https://orcid.org/0000-0002-3973-7339>

ASSESSMENT OF ATMOSPHERIC AIR CONDITIONS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND ATYRAU REGION AS A WHOLE

Ruslanova Aruzhan., Kyrgi Aishabibi

Educational program "Jurisprudence"., 3rd year students

Atyrau University named after H.Dosmukhamedov , Atyrau, Kazakhstan

Head of the scientific article * -

Mukhanova Ademi Turkmenbayevna

Аңдатпа

Бұл мақалада атмосфералық ауа Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі бойынша құқықтық қорғау объектісі ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, Атырау облысының атмосфера жағдайының экологиялық қауіпсіздігінің жалпылама бағалауы көрсетіліп, статистикалық, ақпараттық-аналитикалық сипаттама берілген. Аймақтың ластаушы шығарындыларының негізгі көздері мен атмосфера жағдайына кері әсер ететін басты объектілер аталған.

Түйін сөздер: атмосфера, Атырау, объектілер , ақпараттық-аналитикалық сипаттама, ластаушы шығарындылар;

Кіріспе.

XXI ғасырдағы планетаның экологиялық жағдайы көптеген елдердің ғалымдары шешуге тырысып жатқан жаһандық проблемаға айналды. Атмосфералық ауа табиғи ортаның маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Атмосфералық ауаны қорғау-қоршаған ортаны қорғаудың маңызды міндеті. Атмосфералық ауа табиғи ортаның негізгі өмірлік маңызды компоненттерінің бірі. Оның қолайлы жағдайы елдің тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуының табиғи негізі болып табылады. Ол биологиялық, өндірістік және басқа да функцияларды орындайды, сонымен қатар атмосфералық ауа басқа табиғи компаненттерге қарағанда өзіне тән қасиеттері адамның денсаулығына, оның өмір сүру ұзақтығына, сондай-ақ қоршаған ортаның басқа элементтерінің, әсіресе жануарлар мен өсімдіктер әлемінің сапалық жағдайына тікелей әсер етеді. Оның ластануы қазіргі әлемді индустрияландырудың басты жағымсыз салдарының бірі десек қателеспейміз. Жердегі оттегі қоры жалпы алғанда шексіз. Атмосфералық ауа таусылмайтын ресурстар санатына жатады, бірақ адамның әрекеті

атмосфераға әсер етеді және ауа құрамының өзгеруіне әкеліп соғады. Бұл өзгерістер көбінесе соншалықты жиі әрі тұрақты қайталанып отыратындықтан оларды қолға алып, қорғау үшін дер кезінде шаралар қабылдау қажет. Дәл осы кезекті мақаламызда біз Қазақстан Республикасындағы және өзіміздің Атырау облысымыздағы атмосфералық ауаның жағдайына баға беріп, өткен жылдармен салыстырғанда қандай өзгерістер болғанын және ендігі кезекте сол өзгерістерді жақсы жаққа алмастыруда қандай шаралар қабылдау қажет екендігіне назар аударатын боламыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Атмосфералық ауа шексіз сыйымдылыққа ие және биосфера, гидросфера мен литосфера компоненттерінің бетіне жақын жерде ең мобильді, химиялық агрессивті және кең таралған өзара әрекеттесу агентінің рөлін атқарады. Атмосфера адамға және биотаға ғана емес, сонымен қатар гидросфераға, топырақ-өсімдік жамылғысына, геологиялық ортаға, ғимараттарға, құрылыстарға және басқа да техногендік объектілерге қарқынды әсер етеді. Сондықтан атмосфералық ауа мен озон қабатын қорғау экологияның ең басым мәселесі болып табылады және қазіргі уақытта барлық дамыған елдер осы проблемаға мұқият назар аударып отыр. Өйткені, ластанған атмосфера өкпенің, тамақтың және терінің қатерлі ісігін, орталық жүйке жүйесінің бұзылуын, аллергиялық және респираторлық ауруларды, жаңа туған нәрестелердегі ақауларды, ауадағы ластаушы заттар мен олардың адам ағзасына бірлескен әсерімен анықталатын көптеген басқа ауруларды тудырады. Жалпы атмосфераның негізгі ластану көздерін 2-ге бөліп қарастыра аламыз: табиғи және антропогендік фактор.

1. Табиғи ластану көздеріне мыналар жатады: жанартау атқылауы, шаңды дауылдар, орман өрттері, ғарыштық шаң, теңіз тұзының бөлшектері т.б.
2. Ластанудың антропогендік көздері адамның экономикалық қызметіне байланысты. Оларға мыналар жатады: атмосфераның озон қабатына (озоносфераға) зақым келтіруі мүмкін аэрозольдерден азот оксидтері мен фторкөміртекті газдары бар заманауи турбореактивті шығарындылардың шығуы, өндірістік қызмет, кәсіпорындардың әртүрлі газдар шығаруы, отынды алау пештерінде жағу, т.с.с.

Адамға тигізер әсерінен бөлек ластанған атмосфераның топырақ пен өсімдік жамылғысына теріс әсері өте көп. Қышқыл атмосфералық жауын-шашынның түсуімен өсімдіктердің өсуі мен өлімінің баяулауына әкелетін фотосинтез процестерінің бұзылуы туындайды. Ал, ағаштардың (әсіресе қайың, емен) ауаның ластануына жоғары сезімталдығы тағы бар. Бұдан бөлек, қышқыл атмосфералық жауын-шашын қазір тау жыныстарының тозуы мен топырақ сапасының нашарлауының ғана емес, сонымен қатар мәдени ескерткіштер мен жердегі байланыс желілерін қоса алғанда, техногендік объектілердің химиялық бұзылуының күшті факторы ретінде қарастырылады. Осыған байланысты атмосфералық ауаны қорғау біздің заманымыздың өзекті міндеттерінің бірі болып табылады және оның шешімін кейінге қалдыруға болмайды. Біз табиғи ортаны өнеркәсіптік, тұрмыстық, әскери, ғарыштық, ғылыми және басқа да адам қызметінің жағымсыз салдарынан қорғау мәселесіне аса назар аударуымыз керек. Ал ол өз кезегінде құқықтық, экономикалық, техникалық, санитарлық-эпидемиологиялық және басқа құралдармен жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл ретте атмосфералық ауаны құқықтық қорғау үлкен рөл атқарады, ол, ең алдымен:

1. Мемлекет пен оның арнайы уәкілетті органдарының барлық жеке және заңды тұлғалар үшін қатаң міндетті нормалар мен ережелерді белгілеуінен;
2. Меншік нысанына, бағыныстылығына және ведомстволық бағыныстылығына қарамастан лауазымды адамдардың, азаматтардың және заңды тұлғалардың осы нормалар мен қағидаларды сақтауына тұрақты белсенді мемлекеттік бақылауды (қадағалауды) жүзеге асырудан;

3. Құзыретті мемлекеттік органдардың нормаларды сақтамайтын жеке және заңды тұлғаларға тиісті санкциялар қолдануынан көрініс табады.

Қазақстан Республикасында атмосфералық ауаны қорғауды қамтамасыз ететін осындай бірқатар кодекс пен заңнамалар бар. Оларға: ҚР “Экологиялық кодексі”²⁰, ҚР “Қылмыстық кодексі”²¹, “Әкімшілік құқық бұзушылық туралы” Қазақстан Республикасының кодексі²² т.с.с жатқыза аламыз.

Қазіргі уақытта Қазақстанда ауаның ластануына қатысты үлкен проблемалар бар. Неліктен Қазақстанда ауаның ластануы орын алады? Ел аумағындағы атмосфералық ластанулар бүкіл әлемдегідей сияқты, мыналардан тудындайды:

1. **Зиянды өнеркәсіптік газдар:** өндірістік кәсіпорындар 20 миллиард тоннадан астам зиянды шығарындылар шығарады.
2. **Түтін шығарындылары:** алаудағы мұнай мен газды өндіру және өңдеу кезінде олар ілеспе газды жағады, бұл түтіннің көп мөлшерде пайда болуына әкеледі.
3. **Автокөліктердің пайдаланылған газдары:** ішкі жану қозғалтқышы жұмыс істеген кезде атмосфераға көміртегі мен қорғасын оксиді шығарылады.

Мұның бәрі қазір Қазақстанда әуе кеңістігінің ластануына байланысты экологиялық проблеманың туындауына әкелді. Бүгінгі күні:

1. Еліміздің көптеген қалалары шамадан тыс ластанған атмосферадан зардап шегеді: кейбір елді мекендерде ауаның ластану деңгейі рұқсат етілген нормадан 8-10 есе асады;
2. Тек Ақтау мен Петропавлда ғана таза ауа анықталып отыр;
3. Астана, Ақтөбе, Өскемен, Қарағанды, Балқаш, Жезқазған қалаларында соңғы 5 жылда ауаның тұрақты жоғары ластануы байқалады;
4. Өнеркәсіптік кәсіпорындардың зиянды заттар шығарындыларының үлесі 85% - дан асады;

Алайда, коронавирустық пандемия басталған кезде бұл жағдай сәл де болса жақсарған болатын. Мұның бәрі қарапайым халыққа жеке автокөліктерін керегінен тыс артық пайдалануға шектеу қойып, аса қажетсіз көшеге шығуға тыйым салынғандықтан болды десек қателеспейміз.

Қазіргі уақытта Қазақстан аумағындағы атмосфералық ауаның сапасын "Қазгидромет" РМК "AirKz" бағдарламасы бойынша бақылауға болады. Атмосфералық ауаның ластану деңгейін бағалау төрт санат бойынша жүргізіледі: төмен (жасыл), орташа (сары), жоғары (қызғылт сары) және өте жоғары (қызыл). Осы бағдарлама бойынша 2022 жылғы 21 маусымда Қазақстанда ауаның ластану деңгейі өте жоғары 8 елді мекен анықталды: Астана; Алматы; Семей; Орал; Жезқазған; Қарағанды; Қандыағаш; Бейнеу кенті. Алайда, келесі күні таңертең, яғни 2022 жылғы 22 маусымда бағдарлама ауаның ластану деңгейі өте жоғары 10 елді мекенді көрсетті: Астана; Алматы; Семей; Атырау; Талдықорған; Жезқазған; Қарағанды; Жаңатас; Шу; Бейнеу Кенті.

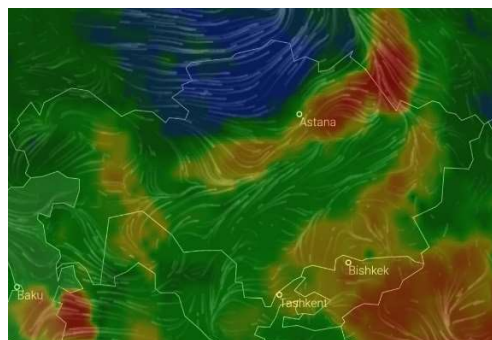
²⁰ Қазақстан Республикасының Экология кодексі 02.01.2021 № 400-VI ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100000400>

²¹ Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 03.07.2014 № 226-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

²² Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 05.07.2014 № 235-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>

21 маусым 2022 ж.
(кешкі 9)

21 маусым 2022 ж.
(таңертеңгі 9)

23

Статистикалық мәліметтерге сүйенсек 2021 жылы Қазақстандағы барлық стационарлық ластау көздерінен шыққан шығарындылардың жалпы көлемі 34,3 миллион тоннаны (31,9 миллион тонна шығарындылар залалсыздандырылды) құрады, бұл 2020 жылмен салыстырғанда 3,3 пайызға аз. Ал, атмосфералық ауаға ластаушы заттардың шығарындылары 2,4 миллион тоннаны құраса, бұл 2020 жылмен салыстырғанда 1,4 пайызға аз. Атмосфераға ластаушы заттар шығарындыларының 2,1 миллион тоннасы өнеркәсіп саласына, 945,2 мың тонна - жылу және энергиямен жабдықтау, 728,1 мың тонна - өңдеу өнеркәсібіне, 114 мың тонна - көлік саласындағы кәсіпорындарға тиесілі болды. Ал, ауа сапасын нашарлатқан газ тәрізді және сұйық ластаушы заттардың үлесі 2021 жылы 79,6 пайызды немесе 1,9 миллион тоннаны құрады. Олардың ішінде күкіртті ангидрид шығарындыларының көлемі 835,4 мың тоннаны, көміртегі тотығы - 473,2 мың тоннаны, азот тотығы - 322 мың тоннаны, көмірсутегі - 133,2 мың тоннаны қамтыды.²⁴

Ал, өзіміздің Атырау облысы Қазақстанның ауасы ластанған аймақтары арасында ерекше орын алып, соңғы күндері экологиялық апатқа душар болды: адамдар қаланы қаптаған түтінге тұншығып жатыр. Жақында болған жағдайға қатысты жүргізілген зерттеу көрсеткіштері ауадағы зиянды көміртегі тотығының мөлшері белгіленген нормадан 130 есе артылып кеткендігін айқындаған, яғни бір текше метрге 672 миллиграммды құраған. Ал, қалыпты жағдайда оның мөлшері 3-5 миллиграммнан аспауы тиіс болып табылады.²⁵

²³ BIZ MEDIA <https://bizmedia.kz/2022/06/24/kakie-ekologicheskie-problemy-kazahstana/>

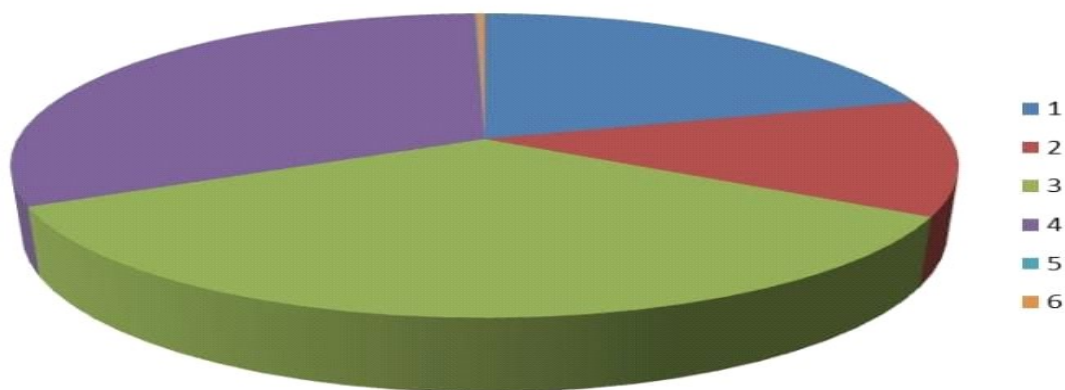
²⁴ Energyprom.kz <https://www.energyprom.kz/ru/a/monitoring/za-2021-god-v-atmosferu-kazahstana-bylo-vybroshe-no-24-milliona-tonn-zagryaznyayushih-veshestv>

²⁵ Хабар 24 <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/o-am/item/594657-atyrauda-auany-lastanu-de-geji-e-zho-ary-bolyp-i-r>

Қазақстанның экология министрі Зульфия Сүлейменова²⁶ әлеуметтік желілерде Атырау қала тұрғындарының әл — ауқатының нашарлауының себебі жанып жатқан қамыста емес, өнеркәсіптік кәсіпорындар салдарынан екенін мойындап, былай деген болатын:

"Кәсіпорындардың, әсіресе АМӨЗ — ның экологиялық көрсеткіштері тұрақты түрде қанағаттанарлықсыз. Экологиялық заңнаманы бұзу және алаудағы газды жағу жүйелі түрде тіркелуде. Өткен жылғы орын алған құқық бұзушылықтар үшін Атырау облысы бойынша экология департаменті АМӨЗ-ның экологиялық рұқсатын тоқтата тұру бойынша сотқа материалдар жіберді. Биылғы жылы біз сапалы жақсартуларды көрмедік".²⁷

Негізінен , мұндағы экологиялық жағдай табиғи және антропогендік факторлардың әсерінен қалыптасады, олардың ішіндегі ең маңыздылары Каспий теңізі деңгейінің көтерілуі және мұнай-газ кешенінің қарқынды дамуы болып табылады. Мұнай мен газ өндіруді ұлғайту, алынатын шикізаттың жоғары агрессивтілігі атмосфераның, жер үсті және жер асты суларының қарқынды ластану процестеріне , ауыр металдар, радионуклидтер мен мұнай өнімдері жиналатын топырақ пен өсімдік жамылғысына әсер етеді. Атырау облысында атмосфералық ауаны ластайтын мұнай кәсіпорындарынан шығатын негізгі ластаушы заттар: қатты заттар, күкірт диоксиді, азот оксидтері, көміртегі оксидтері, көмірсутектер болып табылады.

28

1-күкірт диоксиді; 2-азот оксидтері; 3-көмірсутектер; 4-көміртегі оксидтері; 5-күкіртті сутегі; 6-басқалар.

Қаладағы экологиялық жағдайдың ерекшеліктерін зерттегенде, сол өңірде жұмыс істейтін жоғарда көрсетілген ластағыш заттарды шығаратын кәсіпорындар мен қоршаған ортаның жағдайы арасында байланыс бар-жоғын түсіну маңызды. Атырау облысының Экология департаментінің хабарлауынша, Атырау қаласындағы ластанудың негізгі көздері мұнай өңдеу, тасымалдау объектілері болып табылады. Оларға: "Атырау мұнай өңдеу зауыты", "Теңізшевройл", "Атырау Мұнайгаз", "Ембімұнайгаз", "Интергаз-Орталық Азия" компанияларын жатқыза аламыз. Сонымен қатар, қаланың екі жағында өндірістік төгінділердің екі жинағыш тоғаны орналасқан (солтүстік-батыс жағы-"КВАДРАТ" жинағыш тоғаны және шығыс жағы - "ТУХЛАЯ БАЛКА"). Жинақтағыштағы барлық қалалық төгінділер тазартусыз жүзеге асырылатындықтан кәріз ағындарының, соның ішінде мұнай өнімдерінің ыдырау процестері жүреді.Бұл өз кезегінде атмосфералық ауаны ластаушы қосымша көз болып табылады.

Жоғарда атап өткеніміздей Атырау облысындағы атмосфералық ауаны ластаушы негізгі бірден-бір көз - "Теңізшевройл" ЖШС. 2021 жылы ТШО-ның атмосфераға

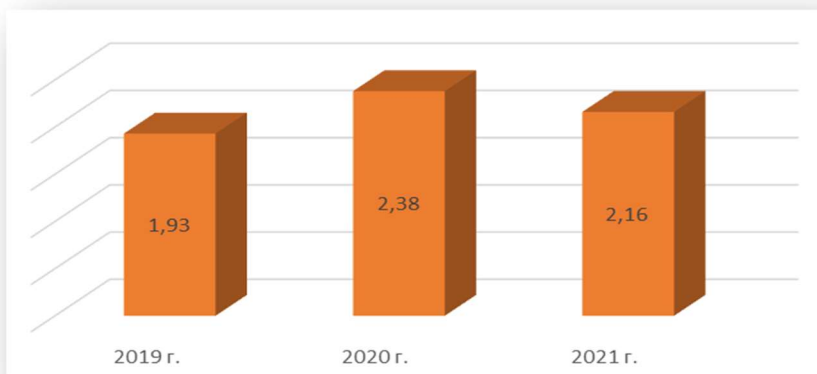
²⁶ Қазақстан Республикасының Экология және табиғи ресурстар министрі

²⁷ Радио Азаттық; <https://rus.azattyq.org/a/ekologicheskaya-katastrofa-v-atyrau-gorod-v-dymu-i-serovodorode/32353348.html>

²⁸ Оценка экологической безопасности состояния атмосферы Атырауской области. Kaznu.kz <https://bulletin-geography.kaznu.kz/index.php/1-geo/article/view/658/545>

шығарындылары 77,3 мың тоннаны құрады. ҚР Денсаулық сақтау министрінің 2022 жылғы 11 қаңтардағы "Адамның өмір сүру ортасы мен денсаулығына әсер ету объектілері болып табылатын объектілердің санитариялық-қорғаныш аймақтарына қойылатын санитариялық-эпидемиологиялық талаптар" санитариялық қағидаларын бекіту туралы²⁹бұйрығына сәйкес ТШО өз аумағының 40% - дан астамын көгалдандыруға міндетті. Өйткені, "Теңізшевройл" – дан көп жағдайда шығатын сарғыш түсті зиянды түтін адам ағзасына өте қауіпті болып келеді. Мысалы, егер 2011 жылы орталық аудандық ауруханада тіркелген науқастардың саны 37 700 адамды құраса, 2021 жылға қарай бұл көрсеткіш 75 259-ға дейін өскен. Соның ішінде тыныс алу органдарының аурулары 13 мыңнан 26 мыңға дейін жетіп, онкология, кардио және қан ауруларымен ауыратын адамдар саны артты. Адамдар тез қартая бастады. Сондықтан да, аймақ тұрғындары "Теңізшевройл" өзінің өндірістік жоспарларын жүзеге асыру кезінде зиянды шығарындылар туралы деректерді жасырмауы, кен орындарын пайдалану кезінде ең жақсы технологияларды таңдауы және қоршаған ортаға зиянды барынша азайтуды, экология мен халықтың денсаулығына келтірілген залалды өтеуі үшін олардың пікірін ескергенін қалайды.³⁰

Келесі бір атмосфераны ластаушы кәсіпорын ретінде 'Атырау мұнай өңдеу зауытын' айта аламыз. 2022 жылы 26 мамырда "АМӨЗ" ЖШС стационарлық көздерінен, өнеркәсіптік шығарындылардан, сондай-ақ "Тұхлая балка" алаңына төгілген ағынды сулардың сынамалары алынды. Тексеру нәтижелері бойынша "АМӨЗ" ЖШС көмірқышқыл газының және азот оксиді мен азот диоксидінің шекті жол берілетін шығарындыларының асып кету фактісі анықталды. Сонымен қатар, "АМӨЗ" ЖШС санитарлық-қорғау аймағының шығыс бөлігінде атмосфералық ауа сынамалары алынды. Талдау нәтижелері бойынша көмірсутек бойынша шекті рұқсат етілген концентрациялардың артуы анықталды. Бұл қалалық және ауылдық елді мекендердегі атмосфералық ауаның гигиеналық нормативтерінің талаптарын бұзу болып табылады. Және төменде көрсетілген статистикалық мәліметке сүйене келе (тоннамен есептеледі) бір «Атырау мұнай өңдеу зауыты» -ның атмосфералық ауаға қанша әсер етіп жатқанын көруімізге болады:

31

Экология министрлігінің мәліметінше, Атырау қаласындағы осындай ірі проблемаларды шешу үшін 2022 жылы жол картасы бекітілді, оған 40 іс-шара белгіленді. Жол карталарын іске асыру 2025 жылға қарай қаладағы атмосфераның ластану индексін жоғары деңгейден орташа деңгейге дейін төмендетуге мүмкіндік береді, бұл атмосфералық

²⁹ 2022 жылғы 11 қаңтардағы № ҚР ДСМ-2 бұйрығы;

<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200026447/history>

³⁰ newshub.kz; <https://newshub.kz/post/obshhestvennye-slusaniya-tso-ziteli-atyrau-ostalis-nedovolny-1669465365>

³¹ ANPZ.KZ

https://www.anpz.kz/ecology_and_safety/specific_atmospheric_emissions_of_pollutants/

ауаның жай-күйін жақсартуға ықпал етеді деуімізге де болады. Сонымен қатар, АМӨЗ-да мұнай шламдарын сусыздандыру қондырғысы жүргізілді. Ал, 2023 жылы кәріз тазарту құрылғыларының құрылыстары тәмамдалып, 2024 жылы "Квадрат" буландырғыш тоғанын тазарту жұмыстары аяқталады деп күтілуде.³²

Осылайша, қорытындылай келе атмосфераның ластануы бойынша қауіпсіздік деңгейі салыстырмалы түрде аздап тұрақсыз деп қорытынды жасауға болады. Атмосфералық ауаның ластануы Атырау облысының экологиялық жағдайының нашарлауының көрсеткіші болып табылатын, халықтың денсаулығына теріс әсер ететін қоршаған ортаға әсер етудің жетекші факторларының бірі болып қала береді. Сондықтан, оны алдын алу үшін мынадай бірқатар жұмыстар жүргізілуі керек деп ойлаймыз:

1. Өнеркәсіптік өндірістердің шығарындыларын азайту. Заманауи тазарту жүйелерін орнату атмосфераға зиянды заттардың шығарылу деңгейін төмендетеді.
2. Ішкі жану қозғалтқышы бар көліктердің санын азайту және сапалы сүзгілер арқылы пайдаланылған газдарды тазартуды жақсарту.
3. Ішкі жану қозғалтқышы бар автомобильдерді атмосфераға онша зиянды емес электромобильдерге ауыстыру.

Егер де жоғарыда айтылған ұсыныстарды ескеріп, қоршаған ортаны қорғау саласына қатысты НҚА немесе заңдар мен кодекстерге өзге де толықтырулар мен өзгертулер енгізіліп, күшейтілсе және олардың сақталып, орындалуын уәкілетті органдар қамтамасыз етсе біздің қоршаған ортамыз, өзіміз жұтып жүрген атмосфералық ауамыз жақсарып, тазарады деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Загрязнение атмосферы (воздуха). [Электрондық ресурс] (16.04.2023) <https://multiurok.ru/files/riefierat-zaghriaznieniie-atmosfiery-vozdukha.html> (Орыс).
2. Загрязнение атмосферного воздуха. [Электрондық ресурс] (16.04.2023) <https://natalibrilenova.ru/referat-na-temu-zagryaznenie-atmosfernogo-vozduha/> (Орыс).
3. Топ-3 загрязнителя воздуха в Казахстане. [Электрондық ресурс] (16.04.2023) <https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/1848092-top-3-zagraznitela-vozduha-v-kazahstane-2/> (Орыс).
4. Кто загрязняет атмосферу в Атырауской области. [Электрондық ресурс] (16.04.2023) https://www.inform.kz/ru/kto-zagryaznyaet-atmosferu-v-atyrauskoy-oblasti_a3904717 (Орыс).
5. Жителей Атырау тривил АНПЗ. [Электрондық ресурс] (16.04.2023) <https://inbusiness.kz/ru/last/zhitelaj-atyrau-travilo-anpz> (Орыс).
6. Общественные слушания ТШО: жители Атырау остались недовольны [Электрондық ресурс] (16.04.2023) <https://newshub.kz/post/obshhestvennye-slusaniya-tso-ziteli-atyrau-ostalis-nedovolny-1669465365> (Орыс).
7. Атырауский НПЗ привлекают к ответственности за выбросы сероводорода в атмосферу [Электрондық ресурс] (16.04.2023) https://forbes.kz/news/2022/09/02/newsid_283647 (Орыс).
8. Экологические проблемы Казахстана и пути их решения [Электрондық ресурс] (16.04.2023) <https://www.nur.kz/family/school/1666860-ekologicheskie-problemy-kazahstana/> (Орыс).

³² Kazinform; https://www.inform.kz/ru/kak-ispolnyaetsya-poruchenie-glavy-gosudarstva-po-uluchsheniyu-atmosfernogo-vozduha-v-gorodah-kazahstana_a3911622

Technical Sciences

THE IMPACT OF ROAD TRANSPORT ACTIVITIES ON THE ENVIRONMENT

Umarova B.A.

doctoral student of Toraighyrov University

Annotation

Most of the industrial and economic cargo of the Republic of Kazakhstan is transported by road. At the same time, it is a leader in terms of emissions of pollutants into the atmosphere. Therefore, the environmental safety of Kazakhstan depends primarily on the environmental safety of vehicles.

Key words: automobile transport, ecology, air pollution, atmospheric emissions, road motor vehicles.

The impact of transport on the environment cannot be called positive. There are more and more cars on the roads, especially large and oversized ones that release unhealthy substances into the air. So people who live in the city constantly feel their health deteriorates, the level of immunity decreases, and a feeling of constant fatigue develops. The problem mainly lies in the ecological environment, which is polluted by transport and gases from fuel. When a car runs, the atmosphere receives about sixty varieties of chemicals from one unit of transport. These are mainly toxins, such as hydrocarbons, soot, carbon monoxide, lead and others [1].

Emissions of harmful substances from this type of transport depend on several factors. The main one is the type of fuel used. According to the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan for 2017, gasoline was the most popular fuel.

The composition of the fleet of road motor vehicles by type of fuel used is one of the environmental indicators of the UNECE (H 31), annual data on it are generated on the website of the Statistics Committee [2].

The indicator determines the number of motor vehicles (passenger cars) in the country, divided by fuel type. A road mechanical vehicle other than a motorcycle intended for carriage of passengers and having no more than nine seats (including the driver's seat). The vehicle is classified according to the types of energy used in the engine. The main types include gasoline, diesel fuel, gas (liquefied petroleum gas and natural gas), electricity, biofuels and other sources.

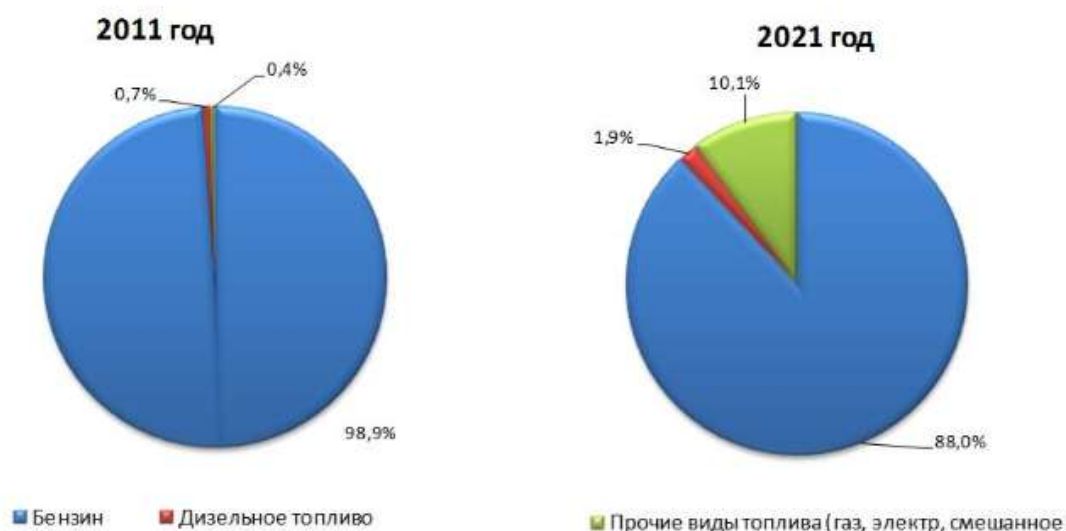
The indicator is formed in accordance with the "Methodology for transport statistics indicatorsformation" approved by the order of the Acting Chairman of the Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan №145 dated July 15, 2016. The responsible State body for data generation is the Statistics Committee of the Ministry of National Economy. The information is generated once a year on the basis of the database of motor vehicles of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan.

The number of motor vehicles by type of fuel used is measured in thousands of units; the share of each type of fuel in the total fleet of road mechanical vehicles of the corresponding category is expressed as a percentage [3].

Another important factor affecting emissions is the age of motor transport. According to the Ministry of Internal Affairs for 2017, 68% of cars in the country are older than 10 years. The largest

number of new cars (under 3 years old) according to statistics, falls on the cities of Astana and Almaty.

Passenger cars by type of fuel used in the Republic of Kazakhstan

The average age of road motor vehicles is one of the UNECE environmental indicators (H 32), annual data on it are generated on the website of the Statistics Committee.

There are more than 4 million vehicles in Kazakhstan, of which about 3.9 million use gasoline and diesel as fuel, 12 thousand cars are gas-powered, and 7.5 thousand ones are electric. At the same time, more than half of Kazakhstan's transport is over 14 years old, which makes a significant contribution to environmental pollution [2].

For December 1, 2022, the number of registered vehicles in the Republic of Kazakhstan amounted to 4403.6 thousand units (87.8% are passenger cars, 10.1% - trucks, 2.1% - buses). In December 2022, 109 thousand units of motor vehicles were registered, of which passenger cars accounted for 92.1% (100.3 thousand units), trucks – 7% (7.7 thousand units), buses – 0.9% (1 thousand units). By the corresponding month of 2021 number of motor vehicles increased by 29.3%, including increasing number of passenger cars by 26.6%, number of trucks increased by 85.9%, number of buses increased by 6%.

To ensure the movement of passenger cars in the Republic of Kazakhstan as of December 1, 2022, gasoline (87.9%), mixed fuel (8.2%), diesel fuel (1.9%), diesel fuel (51.3%), gasoline (44.9%), mixed fuel²⁾ (2.4%), and to ensure the movement of buses – gasoline (58.8%), diesel (31.8%), mixed fuel (4.2%) are used as fuel.

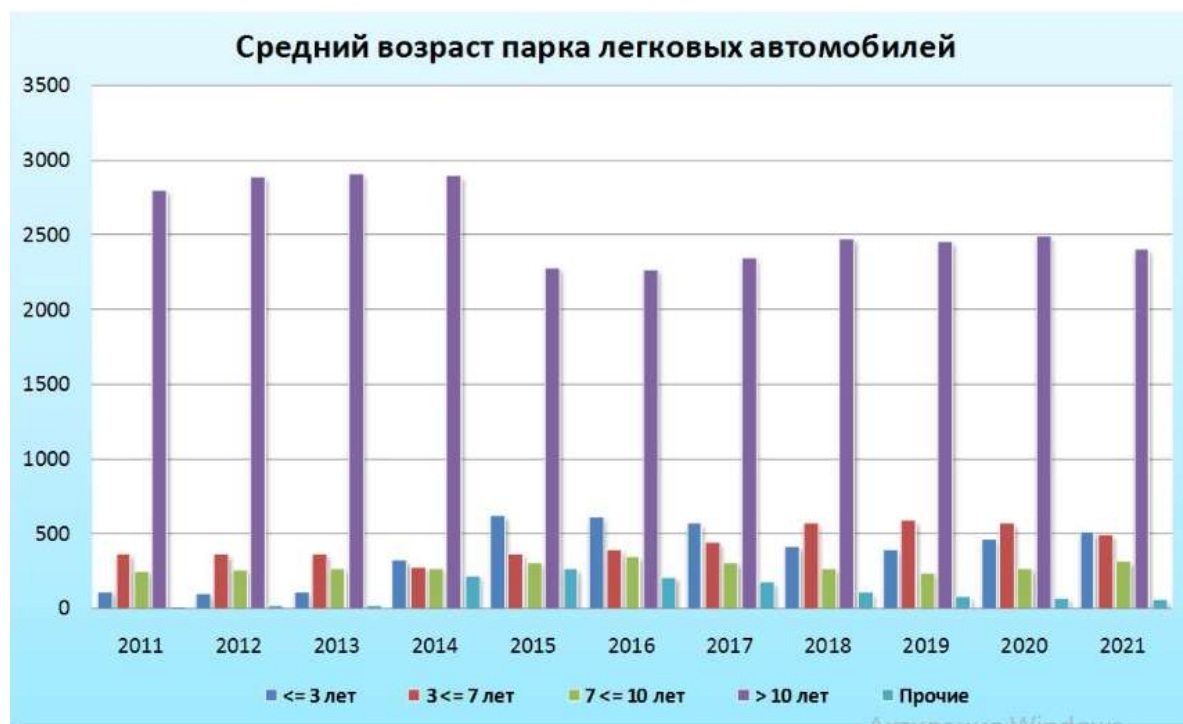
As of December 1, 2022, in the Republic of Kazakhstan, total number of registered passenger cars by year of manufacture, is dominated by cars with a year of manufacture exceeding 20 years - 49.6%, with a year of manufacture from 10 to 20 years – 21.1%, from 7 to 10 years - 14.8%, with a year of manufacture not exceeding 3 years it is 8%, with a year of release from 3 to 7 years it makes 6.4%. The total number of registered trucks is dominated by cars with a year of manufacture exceeding 20 years – 58.5%, with a year of manufacture from 10 to 20 years – 22.3%, from 7 to 10 years – 10.5%, from 3 to 7 years - 4.6%, with a year of manufacture not exceeding 3 years – 3.4%. The total number of registered buses is dominated by buses with a year of manufacture from 10 to 20 years – 37.8%, with a year of manufacture exceeding 20 years – 36.4%, from 7 to 10 years - 10.1%, from 3 to 7 years – 7.9%, with a year of manufacture not exceeding 3 years it is 7.5%.

The indicator classifies the age of road motor vehicles (passenger cars, intercity buses or city buses, trolleybuses, trucks, road tractors) in the country. The age of a road vehicle is the time that has elapsed since its first registration, regardless of the country of registration.

The indicator is formed in accordance with the "Methodology for transport statistics indicators formation" approved by the order of the Acting Chairman of the Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan №145 dated July 15, 2016. The responsible State body for data generation is the Statistics Committee of the Ministry of National Economy. The information is generated once a year on the basis of the database of motor vehicles of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan.

The number in thousands of units (thousand units) and the percentage ratio (%) of individual categories of road motor vehicles, depending on their age.

The age of vehicle fleet is an indicator of driving forces that characterize technical condition of the fleet, taking into account the age of vehicles. Transport is a significant source of emissions of pollutants and GHGs, and other adverse effects on human health and the environment. These impacts increase with increasing age of the vehicle fleet. It is expected that the priority of state policy of transport development in the EECCA countries will improve the composition of the fleet of vehicles by replacing old, less environmentally friendly vehicles with new, more environmentally friendly ones [3].

The quality of transport equipment, level of its technical condition and quality of highways also affect the state of the environment.

List of used literature:

1 International logistics platform. The impact of motor transport on the environment / Official website [Electronic resource]. – URL: <https://trans.ru/news/vliyanie-avtotransporta-na-ekologiyu>.

2 Interactive report on the state of the environment and use of natural resources of the Republic of Kazakhstan – 2017 / Official website [Electronic resource]. – URL: <http://newecodoklad.ecogofond.kz/2017/temy/transport/>.

3 Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan / Official website [Electronic resource]. – URL: <https://stat.gov.kz/region/263009>.

Өнеркәсіптік реттегіштердің дәлелденген икемділігін анықтаудың. Графоаналитикалық әдәсі

Джумамурадов Аманбек Қайратұлы

Алматы Технологиялық Университеті

Ғылыми жетекші:

Джулаева Жазира Тулегеновна

Абдукаримов Садратдин Абдукаримович

Абстракт. Бұл мақалада бір-бірімен байланысты бірқатар қозғалыстарды зерттей отырып, өнеркәсіптегі реттегіштердің икемділігін анықтауды, сондай-ақ автопоездарда қолдану процессін анық қорсетеді

Мұнда теріске шығару заңы екі жолмен әрекет етеді. Бір мағынада бастапқы бір мәнді арақатынасқа оралу бар: бір объект (объект) — бір ғылым; бірақ қайтару басқа, жоғары жаңартуда жүзеге асырылады. Басқа мағынада, теріске шығарудан бас тарту барлық ғылыми білімнің бастауы ежелгі дәуірде философия (табиғи философия) аясында бірыңғай бөлінбеген ғылымның пайда болуымен көрінеді. Дамудың жоғарғы сатысында біртұтас ғылымға оралу сияқты көрінуі керек, бірақ, әрине, оны тереңірек және мағыналы түсінуде.

Тірек сөздер: өндірістік процес, робот, басқару, модельдеу, бақылау жұмыстары, әдістер, графоаналитикалық әдіс, өндірістік объектілер.

Кіріспе

Графоаналитикалық әдіс (араласқан) аналитикалық және графикалық әдістерінен қосылған. Бұл жағдайда бөлек нүктелердің координаталарын графикалық әдіспен анықтап, қалған нүктелерді В, С, D, сызықтық және бұрыштық байланыстарын аналитикалық әдіспен табады. Дәлдік жағынан бұл әдіс аналитикалықтан төмен, бірақ бөлу жұмыстарды қанағаттандырады. Және тәжірибеде кең таралған. Іздестіру кезіндегі геодезиялық жұмыстар Бұл жұмыстар құрылыс салынатын ауданның топографиялық шарттарын жер бетінің түсірілімін жасау немесе сызықтық үймереттерді трассалау жұмыстарын орындау жолымен зерттеуді құрайды. Геодезиялық ізденістердің нәтижесі рельефтің горизонтальдары бейнеленген топографиялық план немесе болашақ сызықтық үймереттің трассасының көлденең және бойлық қимасы. Пландардың масштабы 1:500-1:1000 дейін рельефтің қима биіктігі 0,25-0,5 м-ге дейін болады. Қималардың масштабы: горизонталь 1:200-1:5000, вертикаль 1:20-1:500-ге дейін. Геодезиялық бөлу жұмыстары-геодезиялық жұмыстардың негізгі түрлерінің бірі болып табылады. Жергілікті жерде құрылыстың тән нүктелерінің жоспарлы және биіктік жағдайын бекіту үшін жобаның жұмыс сызбалары бойынша орындалады. Бөлу жұмыстарын орындау кезінде бұрыштар, қашықтықтар мен асып кетулер өлшенбейді (түсіру кезіндегідей), бірақ жерге қойылады, бұл бөлу жұмыстарының басты ерекшелігі.

Іс жүзінде бөлу жұмыстарын үш кезеңге бөлуге болады:

- 1) құрылыстың басты және негізгі осьтерін шығару және бекіту;
- 2) құрылыстың жекелеген құрылыс элементтерінің осьтерін шығару және бекіту (егжей-тегжейлі бөлу);
- 3) технологиялық жабдықтарға арналған осьтерді бөлу.

Бөлу жұмыстарын жүргізу үшін келесі әдістер қолданылады: полярлық және тікбұрышты координаттар, сызықтық, бұрыштық және жапқыш серифтер, жапқыш-сызықтық және т.б. бөлудің нақты әдісін қолдану көптеген факторларға байланысты, мысалы: құрылымның геометриясы, геодезиялық желі пункттерінің орналасуы өлшеу құралдарының болуы.

Құрылыс осьтері болған кезде бөлудің ең көп таралған әдісі-тікбұрышты координаттар әдісі. Бұл әдіспен ғимарат нүктелерінің координаттары құрылыс торының ең жақын нүктелерінен absciss және ordinates-тің шоғырланған өсуі бойынша анықталады. Негізгі және негізгі осьтер егжей-тегжейлі бөлуге қызмет етеді. Егжей-тегжейлі бөлу, әдетте, аралық осьтердің негізгімен қиылысуын таба отырып, тірек-сызықтық әдіспен жүзеге асырылады.

Бөлу бойынша жұмысты орындау үшін арнайы акт жасалады, оған бөлудің атқарушы схемасы қоса беріледі.

Құрылыс жобасын табиғатқа көшіру бойынша геодезиялық жұмыстардың жиынтығы құрылымды бөлу деп аталады. Геодезиялық бөлу жұмыстары кез келген құрылыстың технологиялық процесінің құрамдас бөлігі болып табылады; олар құрылыс жұмыстарының әрбір сатысынан бұрын болады, кез келген

құрылыстың салынуын қоса жүреді және аяқтайды. Құрылымды бөлу жоспарда да, биіктікте де жүзеге асырылады.

Бөлу жұмыстарын орындау үшін келесі материалдар қажет:

- 1) құрылыстың бас жоспары;
- 2) уақытша және қосалқы құрылыстардың құрылыстық бас жоспары;
- 3) 1 : 100-1 : 500 масштабтағы салынып жатқан ҚҰРЫЛЫСТЫҢ жұмыс сызбалары;
- 4) 1 : 1000-1 : 2000 масштабында құрылыс алаңын тік жоспарлау жобасы;
- 5) жер асты коммуникациялары мен құрылыстарының көлденең 1: 2000-1:5000, тік 1:200-1 : 500 масштабтағы жоспарлары мен профильдері;
- 6) орталықтар мен жоғарғы белгілердің сызбалары бар геодезиялық бөлу желісінің жоспары.

Осы құжаттар негізінде жобаны геодезиялық дайындау жүзеге асырылады, оған мыналар кіреді:

- құрылыстың негізгі және негізгі осьтерін геодезиялық бөлу желісінің пункттеріне байланыстыру деректерін келтіре отырып, бөлу сызбаларын жасау;
- геодезиялық бөлу жұмыстарын жүргізу жобасын әзірлеу (ГАЗЖ).

Бөлу жұмыстарына арналған мәліметтерді дайындау әдістемесі және құрылыстарды натураға беру дәлдігі белгілі бір дәрежеде жобалауға байланысты. Алайда, барлық әдістерде белгілі бір дәрежеде бөлу жұмыстары үшін мәліметтерді дайындаудың үш әдісі бар: графикалық, аналитикалық және графоаналитикалық.

Жылжымалы құрамды таңдаудың графоаналитикалық әдісі

Жылжымалы құрамды таңдау кезінде автомобильдердің салыстырмалы маркаларының өнімділігін немесе өзіндік құнын айқындаған жөн. Жылжымалы құрамды жедел таңдау жағдайында бұл кейде қиын және орынсыз. Графоаналитикалық әдісті қолдану автомобильдерді жедел таңдауға мүмкіндік береді. Бұл үшін пайдалану көрсеткішінің шекті мәндері кезінде А аймағындағы, Б аймағындағы және В аймағындағы нақты пайдалану көрсеткішінен өнімділіктің қисық тәуелділігінің жағдайы анықталады. А аймағында координаттардың басындағы қисықтардың жағдайын осы түзулерге жанасу бұрыштарын анықтау жолымен анықтайды. Б аймағында қисықтардың қиылысуының болуы немесе болмауы белгіленеді. В аймағында пайдалану көрсеткішінің ең жоғары мәндерінде (тиеу-түсіру операцияларының уақыты үшін ең аз мәнде). Көлбеу бұрыштары осы көрсеткіштің 0-ге ұмтылуы кезінде пайдалану көрсеткішіне өнімділік шамаларының

қатынасына тең t_d арқылы анықталады. Осы нүктенің Б аймағында қисықтар мен абсциссаның қиылысуы пайдалану көрсеткішіне қатысты өндіргіштіктің теңдігін шешумен анықталады. В аймағындағы шеткі нүктелердің орналасуы автомобиль өндірушілерінің шекті өрнектерімен анықталады. Мысал ретінде, бұл әдісті орындау өнімділігіне жүктелген жүру ұзындығына байланысты қарастырайық

Автопоездарды тиімді қолдану салалары

Автопоездың көлік жұмысы бірлігінің өзіндік құны, әдетте, жеке автомобильдің өзіндік құнымен салыстырғанда төмендейді, себебі автопоезды өндіру әдетте тасымалдау шығындарының өсуінен асып түседі. Жүк көтергіштікті арттыру автомобиль өнімділігін арттырудың және тасымалдаудың өзіндік құнын төмендетудің басты жолдарының бірі болып табылады. Кейбір жағдайларда ұлғайта отырып, жүк көтергіштігі тиімділігі автомобильдің өсуі мүмкін, ал кейде ұлғайта отырып, жүк көтергіштігі тиімділігі автомобильдің өсуі мүмкін, ал кейде тиімділігі төмендеуі мүмкін. Бұл, әдетте, басқа көрсеткіштердің Елеулі нашарлауына байланысты болуы мүмкін. Әдетте, жеке автомобиль және автопоезд 3 негізгі техникалық-пайдалану көрсеткіштері бойынша ерекшеленетін болады:

- жүккөтерімділігі
- тиеу және түсіруге кеткен уақыт
- техникалық жылдамдық.

Жүгірісті пайдалану коэффициентінің өзгеру диапазоны және жүк көтергіштігін пайдалану коэффициентінің өзгеру диапазоны автомобиль үшін де, автопоезд үшін де бірдей

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

<https://melimde.com/grafoanalitikali-edis-jene-oni-oldanu-ayasi-eseptelenui.html>

<https://melimde.com/soj-tairibi-gidrotehnikali-jmeretter-men-fimarattar-salu-kezin.html?page=3>

Historical Sciences

Sacred monuments of Ayagoz, a city in the Abay region of Kazakhstan

Amanzhol Kalysh

Doctor of historical sciences, professor of the Al Farabi Kazakh National University (KazNU), Kazakhstan, Almaty city

Aidana Tolegenova

Al Farabi Kazakh National University (KazNU), 3rd year student of the Faculty of History, Kazakhstan, Almaty city

Annotation: Everyone has a place where they were born that will be considered native and sacred to them. For me, that place is Ayagoz. The history of Ayagoz dates back to the 18 century. If we recall a long history, it is said that the merciless battles of our people with the Dzungarian invaders took place on the territory. This is the border of the Dzungarian and Kazakh khanates. In my hometown, there are many shrines with a deep history. Among them we will stop at the grave of the Kazakh hero and commander Shynkozha Bazarkululy, who fought against the Jongar invasion, Dulat Babatayuly, one of the prominent figures in the history of Kazakh literature, and two lovers Kozy Korpesh and Bayan Sulu, who today have become symbols of eternal love. Our goal in this article is to get acquainted with the holy places of the Ayagoz district, the famous country of the sages and the abode of heroes. Also in the article we will talk about the sacred objects of the region, rich in cultural monuments and historical symbols.

Keywords: Ayagoz, mazar, psalm, historical monument, archeology, myth, sacred monuments.

Introduction

Each region has its own history and unique habitats. Ayagoz is a city of district subordination in the Abay region of Kazakhstan, the administrative center of the Ayagoz district. It is a major transport hub of the republic. A major junction of the Turkestan-Siberian highway, a fork of highways of republican significance: Almaty-Ust-Kamenogorsk, Karaganda-Ayagoz-Bogaz. There is an intersection of several international airlines above the city. As for the population, in 2009 the population of the city reached 41,500 people (Ualtayeva, 2011, p. 193). The first mentions date back to the 16-17 centuries, it is believed that "Kazakh Romeo and Juliet" - "Kozy Korpesh and Bayan-Sulu" lived in this region. In 1831-1860, it was a county town and was called Ayagoz after the river of the same name. In 1831, in connection with the formation of the Ayagoz district as part of the Omsk region in tsarist Russia, the administrative-territorial unit Ayagoz volost was formed. Ayagoz volost was headed by the head of the military district. In accordance with the reform of the administrative administration of Kazakhstan carried out by the tsarist government in 1867-1868, it was abolished due to the new administrative division. According to the 2010 census conducted on October 1, 38155 people live in the district. My homeland, the Ayagoz district, also has a deep history and high value. It would not be an exaggeration to say that Ayagoz witnessed the main historical and literary events related to the Kazakh people. Both the Mongol invasion and the Kalmyk massacre took place on the land of Ayagoz. We can get an idea of the history of the entire Kazakh people through this region by learning about famous events. Ayagoz

is a place where an amazing tower of love rises, in which Kozy Korpesh and Bayan Sulu are buried, a symbol of love of the whole Kazakh land. In principle, there are about 20 common versions of the legend. Grigory Potanin, who was the first to write a love story in the language of the country, calls this work "the pinnacle of the Kazakh epic". "The plot, of course, is found in all peoples, but no one could do it like the Kazakhs". The love story of the Kazakh people, sung to this day, has been studied by such research scientists as Sh.Ualikhanov, V. Radlov, A. Margulan and passed on to the current generation as a noble heritage. The mausoleum, resembling a monument of eternal love, was erected in the vicinity of the village of Tansyk, Abay district, in the upper reaches of the Ayagoz River. The mausoleum is one of the oldest monuments of Kazakhstan that have survived to our time. In addition, no one objects to the fact that this region is the birthplace of poets, writers, heroes, talents and dances of Chechens. One of such heroes is Shynkozha Bazarkululy. He was one of the commanders of the Kazakh detachments who bravely fought in the battle against the Dzungarian invasion (Zhumabayeva, Uskembai, 2017, pp. 17-24)

Main part

My native land! How many wonderful memories are contained within two words. The Ayagoz district was founded in 1928. The administrative center of Ayagoz received the status of a city in 1939. The total land area of the district is 5 million hectares. Thus, Ayagoz occupies the third place in terms of land area in the republic. Ayagoz is located in the east of Kazakhstan, on the two banks of the Ayagoz River. The modern name of the city comes from the name of the Ayagoz River flowing through it. The name of the river, according to scientists, comes from the Turkic tribal name ai and the ancient Turkic uguz "river", that is, "river of the genus ai" according to popular folk etymology, the name of the river and the city comes from the Turkic aya – "beautiful" and goz / koz – "eyes". They say you will never forget your homeland. The small motherland forever occupies a deep place in the heart, a favorite corner where childhood and youth were spent. Each part of the globe has a different nature and different historical objects. The preservation of the past, reflected in monuments, ancient buildings, works of art, is our main task. It is very important to do this for future generations, who will be able not only to know what happened in the past, but also to experience the past from a material point of view. Unfortunately, for some household needs, historical monuments and cultural monuments are not being restored, destroyed, demolished, and modern shopping centers are being built in their place.

The Mausoleum of Kozy Korpesh and Bayan Sulu

Figure 1. The Mausoleum of Kozy Korpesh and Bayan Sulu

Figure 2. The Mausoleum of Kozy Korpesh and Bayan Sulu

One of the historical sites of the region is the unique mausoleum of Kozy Korpesh Bayan Sulu – an architectural monument built in the 10-11 centuries. This monument is a testament to the priceless symbol of love, which occupies a prominent place in our oral literature. There are about 20 versions of the legend that have been passed down through the generations in the Great

Steppe, and separately in Tatar, Bashkir and Uighur languages. The content of the poem was translated into Russian by M. Putintsev and included in V. Radlov's book "Samples of literature of Turkic tribes". The history of the Kozy Korpesh – Bayan Sulu, which has been sung by the Kazakh people for centuries, has been studied for several centuries by researchers – scientists, historians, writers such as Sh.Ualikhanov, G. Potanin, V. Radlov, M. Auezov, A. Margulan, passing it on to the modern generation. One of the versions of the song, which has several versions, tells the famous legend as follows: Sarybai and Karabai, who grew up together and became friends from an early age, are engaged in children who have not yet been born. Even before the birth of his son, Sarybai died hunting. Korpesh goats and Bayan sulu fall in love with each other. But Karabay does not keep his word and prefers to give his daughter batyr to Kodar, who once saved his cattle of mass death. So Kodar gets into the company of two lovers. Kozy Korpesh was the first to die in the battle for the love of these two. Having lost her beloved, Bayan begins to take revenge. She deceives Kodar and says that if he digs a well, she will marry him. Kodar grabs Bayan by the hair and starts digging the well deeper. When the well deepens, Bayan cuts off his hair, plunges Kodar into the well and kills him. After it, she commits suicide (Zhumbabayeva, Uskembai, 2017, p. 105).

The mazar, built for the sad feelings of lovers, is located on the Ayagoz River, about 10 km from the Tansyk railway station in the city of Ayagoz, Abai region. The total height is 11.65 meters. The four-sided tomb is made of clay mixed with flat granite stone and straw, which tapers in a circle to the top. The front door faces east. It has been repaired and restored several times. They are buried in the same grave. On the hill in front of the grave of Korpesh Goat and Bayan Sulu grow two flowers, and in the middle of two flowers - a rose hip. It turns out that the two flowers on the periphery symbolize two lovers, and the rosehip in the middle is the villain Kodar. The monument, similar to the mausoleum of Kozy Korpesh – Bayan Sulu, was also noted by Sh. Ualikhanov: "The inner part of the pyramid is usually made of raw stone, in such a pyramidal tomb, the curb is first raised, and then the top narrows," he said (From Altai, 2011, p. 204) Currently, young people come to the monument to the lovers, recognized by the Kazakh Romeo and Juliet, to hold a marriage ceremony.

Monument to Shynkozha batyr

Shynkozha (1706-1768) is a batyr from the Naiman tribe of the Karakerei clan. Born in 1706. According to historical data, since his youth, Shynkozha was distinguished by bravery, fearlessness and dexterity, for which he was already known as a young batyr at the age of 21. In the fight against the Dzungarian invasion, tuma Shynkozha batyr fought in the detachment of Kabanbai batyr's Karakeri. In 1727, in the Battle of Bulanta-Bileuti, he became famous for his personal heroism and became a young batyr. In 1730, he participated in the Battle of Anyrakai-Alakol. In 1752-1754, he proved himself in the Battle of Chagan and led a detachment of the Tuma, Tokpak and Baygan tribes. He was noted as a talented warrior during the liberation of Zhetysu, Altai and Tarbagatai districts from the Dzungars.

Figure 3. Monument to Shynkozha batyr

Figure 4. Monument to Shynkozha batyr

During the Kazakh-Kyrgyz conflict, Shynkozha was surrounded, he cut off his finger and handed it to the surviving heroes for burial on Kazakh soil. Shynkozha died in 1768 in a battle in the Naryn region of the Kyrgyz Republic in the so-called "Zhail massacre". The location of Shynkozha's body is unknown, and his finger was buried on a hill along the Naryn River in the village of Shynkozha in the Ayagoz district of East Kazakhstan region. In 1996, in the year of the 290th anniversary of Shynkozha Batyr in the Ayagoz district, a mausoleum was erected at the burial place of his finger. In 2016, a new monument was erected – it is a replacement for the old one, installed in 1996. In the first version, the pedestal is made of brick, in the second – of granite. The sculpture of Shynkozha batyr in both cases is made of bronze, only in the last variation the figure of the glorious warrior sits on a horse. The author of the work is Y. Makulbayev, co-authors are K. Dulatov and B. Zhuasbayev from Almaty. The first version of the monument was installed near the school of the settlement.

Mausoleum of Dulat Babatayuly

He is one of the few great poets of our people. Dulat Babatayevich (1802-1874) was born in Sandyktas-Akzhailau, now in the village of Akshatau, Ayagoz district. Dulat Babatayevich is a Kazakh poet, educator, teacher, public figure, publicist, zhyrau, one of the founders of Kazakh written literature. The teacher of the great Abai. A poet, his work reflects one of the most difficult historical periods of the country. He witnessed the colonization of the Kazakh steppes, one of those who raised their voice to defend their people.

Figure 5. Mausoleum of Dulat Babatayuly

Figure 6. Mausoleum of Dulat Babatayuly

He opposed the colonial policy and urged people to fight against it. There is practically no information about his life. Zhyrau's grave was lost. In 1990, an inscription was found in the village of Akshatau, Ayagoz district, indicating the burial place of Dulat Babatayuly. The burial place was lost, and only in 1990, 20 kilometers from the village of Akshatau in the village of Kyzylzhar, a stone with the inscription of the burial place of Dulat was found. In 2001, with the active participation of the famous writer K. Zhumadilov and poet N. Aituly, a mausoleum was erected on the grave of D. Babatayuly.

Conclusion

There are many unusual places in the Kazakh steppe that have their own mysterious riddles. One of them is Ayagoz. In this regard, we decided to look into its history and learn more about local features. The role of cultural heritage in our life is difficult to overestimate. In any country, historical and cultural monuments make up a large part of the national culture. This is because this is what people who are not indifferent to their history strive for. We cannot step into the future without our past. The cultural heritage of the Kazakh people has been passed down from century to century, preserving traditions, characterized by complex activities aimed at further development, opening new pages in history and culture. The light of love left by two loving hearts has inspired poets and writers for many centuries. The mausoleum of Kozy Korpesh and Bayan Sulu has a special significance, accumulating a number of cultural aspects, being a rare example of early medieval architecture associated with traditions widely spread among different peoples. The mausoleum of famous people, such as the legendary poet Dulat, Shynkozha batyr, is a valuable treasure that has been preserved to this day. Summing up the above, I would like to repeat: cultural heritage is our historical past, which requires respect and pride for the achievements of great compatriots in various fields of art.

References:

From Altai to the Caspian Sea. Atlas of natural, historical and cultural monuments and attractions of Kazakhstan / Executive editor I.V. Yerofeyeva. Almaty: Kazphosphate LLP, 2011. 584 p.

Ualtayeva A.S. Population of small towns of Kazakhstan. Almaty, 2011. 193 p.

Zhumabayeva G.U., Uskembai A.A. Sacred places of Ayagoz district / Local history readings: collection of scientific works. Ust-Kamenogorsk: Berel, 2017. 374 p.

Journalism

УДК 7.097

Код национальной идентичности и Мухаммед Хайдар Дулати. Из цикла «Телевидение и мы»

Акчалов Ерлан

Доцент. КазНАИ им. Т. Жургенова

С самого первого дня обретения независимости Казахстан поставил перед собой задачу о собственной национальной самоидентичности. Сначала это были поиски национальной идеи, затем доказательства исторической государственности, а позже это переросло в поиск национальной идентичности и самоидентичности. Эта задача сегодня включает в себя и национальную идею, и историческую государственность, и внутри- и внешнеполитическую составляющую. Особенно, сегодня, на фоне событий в Украине и совершенно неграмотных, а порой и откровенно враждебных высказываний со стороны некоторых политиков России.

И потому задачи, вставшие сегодня перед отечественным телевидением, требуют изменения и углубления в разработке проблем строительства нового Казахстана. Борьба с коррупцией, семейственностью, клановостью – родовой или профессиональной – эти проблемы никто не снимал с повестки телевидения. Но эти темы лежат на поверхности, на них можно сделать себе имя, поднять собственный рейтинг. Так же, как на темах экстремизма, бытового насилия, воровства, гомосексуализма, разного рода гендерных и трансгендерных проблемах, якобы свободы и якобы демократии... Но это все производные от собственной национальной идентичности, от собственной истории, основанной на нравственности, принципах степной демократии, тюркских жизненных ценностей, кочевой философии... Вернуть уважение к этим понятиям, ответственности за аморальные поступки, в соответствии с степной философией, не сразу, но сократит коррупционную систему. Пусть это звучит утопично, но радикальные меры, принятые в Китае, разве они уменьшили коррупцию? В сотне Форбса сколько миллиардеров из Китая? Вы же не думаете, что создать такое состояние за пару десятка лет без коррупции возможно? Не пугает смертная казнь жажду наживы. С другой стороны, посмотрите на Эмираты. Они в соответствии со своими традициями выстроили свою систему и свою страну. Есть арабы и есть все остальные. Вот здесь и появляется тонкий момент.

Итак, поиск собственного национального кода... С чего начать? Конечно, с определения «Кто – я» или «Кто – мы». Казалось бы, все просто. Однако, как выясняется это не так. Часть населения Казахстана отвечая на вопрос «кто мы?», говорит «казахи». Другая – «казахстанцы». И те, и другие правы. Получается в Казахстане две национальные идентичности.

Слова «казах» и «казахский» относятся к коренному населению Казахстана и несут в себе, прежде всего, этнокультурный, этнонациональный смысл. Слова же «казахстанец» и «казахстанский» еще с советского времени выражают территориальный аспект, имеют административно-политический и идеологический оттенок.

Исторически сложилось таким образом, что правом выступать от имени всех национальностей страны, от всего казахстанского общества в целом могут только лишь термины «казахстанец» и «казахстанский». Термины же «казах» и «казахский» не могут выступать в этой роли, так как относятся только к части, а не ко всему населению страны. Это мнение прочно утвердилось в общественном сознании Казахстана.

И теперь самое время обратиться к возникновению этнонима «казах» или «казак».

«После смерти Абу-л Хайр-хана в Узбекском улусе начались междоусобицы. Всякий, кто только мог, ища безопасности и благополучия, уходил к Кирей-хану и Жанибек-хану. Вследствие этого они значительно усилились. Так как они, Кирей-хан и Жанибек-хан, сперва отделившись от своего многочисленного народа, некоторое время пребывали в беспомощности и кочевали по казацкому обычаю (бе расм-и казаки), их прозвали казаками, и прозвище это закрепилось за ними...». Это первое в истории известие о казахах, которое появилось в «Тарих-и Рашиди» Мирзы Мухаммада Хайдара Дулати, откуда оно перешло во многие другие письменные источники средневековых авторов – «Хабиб ас-сийар» Хондемира, «Хафт иклим» Амин Ахмада Рази, «Бахррал-асрар» Махмуда ибн Вали...

В 1541–1546 годы в Кашмире он написал «Тарих-и Рашиди» («Историю Рашида»).

Эту работу Мухаммед Хайдар Дулати написал на персидском языке, опираясь на передававшиеся от поколения к поколению рассказы о прошлом дулатов, легенды могулов, секретные документы, сохранившиеся во дворцах могольских ханов, свидетельства очевидцев и свои наблюдения. Автор также пользовался историческими произведениями таких известных ученых прошлого, как Жувейни, Жамал Караши, Рашид ад-Дин, Шараф ад-Дин Али Йазди, Абд ар-Разак Самаркани...

«Тарих-и Рашиди» состоит из двух тетрадей. Первая – это история правителей Моголистана – ханов из династии Чагатая.

Вторая – воспоминания, описание исторических событий до завоевания мырзой Мухаммедом Хайдаром (дедушкой Дулати) Кашгарии. О борьбе Султан Саид-хана за власть в Моголистане, о завоевании земель племени дулат и создании в 1514 году Моголистана, о стремлении династии Чагатая вернуть прежние владения – Жетысу и Тянь-Шань, о взаимодействии могольских ханов с династией Чагатая и казахскими ханами.

«Человеку даровитому и умному
Следовало бы иметь две жизни:
Чтобы в одной приобрести опыт
А в другой применить опыт к делу.»

Мухаммед Хайдар Дулати

Возвращение к своей национальной идентичности в Казахстане имеет свою оригинальную форму. После многих лет в положении «младшего брата» мы только недавно (в историческом масштабе) начали в полном объеме – я имею в виду телевидение, - работать в этом направлении. Эта работа постепенно начала давать свои плоды. Этнический национализм, этническая мобилизация благодаря телевизионной работе способствовали росту национального самосознания казахского народа. Рост национального самосознания, в свою очередь, способствовал росту самооценки казахов, благодаря которой казахская идентичность стремилась утвердить себя в новом качестве и выйти из подчиненного положения по отношению к казахстанской идентичности. Казахская идентичность все больше и больше стала обретать собственную значимость и ценность. Как пример можно привести телевизионные сериалы Вашего покорного слуги: «Древние города Великой степи», «Боевые искусства кочевников», «Тюркский мир», «Мудрость веков» и т.п. И сейчас мы вполне отчетливо видим, как «казахская идентичность» во все большей мере

трансформировалась из этнокультурной идентичности в национальную, или, выражаясь точнее, этнонациональную идентичность».2

И сейчас казахстанская идентичность как идентичность всех граждан Казахстана со своим национальным государством является по своему формально-правовому статусу национальной идентичностью.

С высоты 30-летней истории нового независимого Казахстана мы видим, что между двумя идентичностями Казахстана – казахстанской и казахской – существует конкуренция за статус национальной идентичности страны. Эта своеобразная конкуренция возникла сразу же после обретения Казахстаном суверенитета в декабре 1991 г. Конкуренция казахской и казахстанской идентичностей находит свое выражение через попытки и претензии каждой из них на утверждение своего права единолично представлять Казахстан как национальное государство, определять его внутреннюю и внешнюю политику. Речь идет о попытках и претензиях каждой из идентичностей определять, в конечном счете, судьбу Казахстана.

Однако пришло другое время. Сегодня должна превалировать казахская идентичность. Именно она становится «ядром национального «Я» нашего государства. Титульная нация должна стать авангардом движения вперед и подтягивать за собой другие этносы, живущие в Казахстане. Осознание собственного «Я» казахским этносом сейчас становится тем самым стальным стержнем, на котором крепится духовное составляющая всего нашего общества. Знание казахской культуры, литературы, истории, обычаев и традиций и т.п. – это часть нашей общей духовной культуры. И это должны понять приверженцы «казахстанской» идентичности. В принципе, примеры такого понимания уже есть – «казах» Александр Винокуров – олимпийский чемпион, «казах» Алексей Полторанин – победитель Кубков мира, «казах» Анатолий Ким – химик с мировым именем – все они и есть часть той самой духовной культуры, которая и определяет национальную идентичность. Само время показывает правильность такого подхода. И телевидение должно увлеченно и регулярно знакомить нас с такими знаковыми фигурами. Такими как: школьники, которые победили на конкурсе Technovation Challenges Силиконой долине, Антон Моргунов, который поступил сразу 5 престижнейших ВУЗов США, выпускает свой научный журнал, Димаш Тулендинов – чемпион мира по шахматам в категории до 7 лет, Артур Туралиев – автор скейтборда из переработанной бумаги и получил грант в лучшем британском техническом ВУЗе, Али Турганбеков – юный футболист без обеих ног, его мужеством восхищался сам Диего Марадона, который лично встречался с мальчиком. Таких примеров множество. И именно эти ребята, несмотря на разные национальности в своей национальной идентичности не сомневаются. Они «казахи». Их так и называют за рубежом. Там казахскую идентичность уже давно не отличают от национальной. А мы до сих пор осторожничаем.

Понятно, что рейтинговость телеканалов никто не отменял. И популистские темы тоже необходимы. Неотвратимость наказания для воров и коррупционеров должна звучать темой телевизионных программ.

Поиск кода национальной идентичности не должен ограничиваться лишь историей. Но опираться на нее необходимо. Ведь здесь заложен многовековой опыт народа. Хотя здесь самое широкое поле для поиска. Очень интересны и актуальны политические программы по принципу «Казахстан равный среди равных». Но, надо признать, современное отечественное телевидение в этом направлении во многом двигается на ощупь, пытаясь эмпирическим путем найти пути решения этой проблемы. Очевидно, что здесь надо, в первую очередь искать какие-то духовные дефиниции в жизни общества. Особенно общества в многонациональных государствах, коим является Казахстан. Однако, титульная нация продолжает искать свой коды национальной идентичности, связанных с проблемой бытия нации и национальной безопасности в условиях распространения всеохватывающих

глобализационных процессов. Это связано с малоизученностью данного аспекта с точки зрения социально-философского осмысления развития молодого государства.

Если обратиться, все-таки, к прошлому, то средневековые философы восточного Ренессанса (к коим мы относим Мухаммеда Хайдара Дулати) традиционно, помимо абстрактных метафизических проблем, непроизвольно обращался к практическим задачам. Среди них мы находим и поиски пути национальной идентичности нации. В том числе и молодой казахской нации, которую определил Дулати. Чаще всего это воспитание молодежи, передача духовных и культурных ценностей, материального опыта. Это видно в стремлении передать потомкам знания об истории государства, о деяниях великих предков, о традициях и обычаях родного народа. Здесь все достаточно просто. Однако, Казахстан ищет более полный и глубокий путь, являясь, по сути, полинациональным государством. С одной стороны, надо спасать казахскую нацию, язык, культуру. С другой стороны, мы понимаем, что путь познания только титульной нации в отрыве от других этносов, проживающих на территории современного Казахстана – это путь к конфронтации и к гибели от разных причин независимого государства. Найти этот самый код национальной идентичности для всех народов Казахстана, под лидерством титульной нации – вот это путь к развитию и процветанию НАРОДА Казахстана. Необходимо определить два понятия: этническая и национальная культуры. Среди разных научных определений, этническая культура понимается как культура людей, ведущих совместную хозяйственную деятельность и объединенная общностью происхождения. А национальная культура – это культура всех людей, проживающих на общей территории. И переход от этнического самосознания к гражданскому – процесс долгий и, не всегда прописанный и понятный.

Телевидение сегодня выступает одним из наиболее эффективных трансляторов национальной идеи. Если мы берем за основу лидерство казахской нации в поисках национальной самоидентичности, национального самосознания и национальной идеи, тогда выстраивается вполне внятная структура понятия сути кода национальной самоидентичности НАРОДА Казахстана и, соответственно, задачи современного отечественного телевидения. Это:

- анализ современных научных теорий и концепций о сущности и национального самосознания нации;
- выявление роли и места самосознания в формировании национальной идентичности казахов
- показ особенности предоставления и эффективность влияния телевизионных программ, направленных на укрепление национального самосознания казахов и неказахов
- определение методологических основ составления телевизионных программ в контексте национального самосознания
- анализ телевизионных жанров и тем казахского телевидения направленных на формирование национального самосознания

Литература:

1. Доброницкая, А. В. Кино как средство конструирования этнической идентичности / А. В. Доброницкая. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 27 (131). — С. 803-805. — URL: <https://moluch.ru/archive/131/36592/> (дата обращения: 23.02.2023).
2. Дулати М. Х. Тарих-и Рашиди (Рашидова история) / пер. с перс.; 2-е изд., доп. Алматы : Санат, 1999. 605 с.
3. Сейтахметова Н. Л. Философия человека в мусульманской культуре средневековья : дис. ... д-ра филос. наук. Алматы, 2000. 270 с.
4. Зандеева С. К. Национальное телевидение как фактор развития этнической идентификации бурят. Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук. Улан-Удэ. 2014. 185 с.
5. Сарфарозова Н. Г. Роль телевидения в формировании национального самосознания (социально-философский анализ). Диссертация кандидата наук. Институт социологии, политологии и права им. Баховоддинова Академии наук Республики Таджикистан, 2018. 166 с.
6. Акчалов Е.Е. Мудрость веков. Сценарий телевизионного документального фильма. Алматы. 2018. 10с.

Art History

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ ӘН ӨНЕРІНІҢ СИПАТЫ МЕН МУЗЫКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мұсаев Жангали

магистр – оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қаласы, Қазақстан Республикасы

Арипбоева Диана

6B02122- Дәстүрлі ән өнері 3 курс студенті

Абай (Ибраһим) Құнанбай ұлы 1845 жылы Шығыс Қазақстан жерінде, Семей облысы Шыңғыс болысында ірі-феодал сұлтан Құнанбайдың отбасында туылды. Болашақ ақын туған халқының өмір-тұрмысымен, туған жерінің жаратылысымен осы өз ауылында танысты. Абай жеті жасқа келгенде әкесі Құнанбай Қарқаралы округіне сұлтан болып тағайындалды. Құнанбай өз ескілігіне өзі берік болды. Абайдың естілігін ерте сезді де, оны өз ескілігіне қарай баулу үшін Абайдың алдын-артын бірден шырмап, отыздан асқанша өз тұрғысынан басқа шоқыға шығып қарауылдауына ерік бермеді. Әкелік, әкімшілік, мұсылмандық тіпті, әдет-ғұрыптық басымдылығын пайдаланып, Абай өрісін тұсады. Құнанбай патшаның жақтасы бола отырып та, фанатиктігіне жеңдіріп, баласын орыс мектебіне жібермеді. Астыртын орыс мектебінен Абай сабақ алып жүр дегенді естіп, медресені толық бітіртпестен Абайды қаладан ауылына қайтарып алған. Ел билеу жұмысына, жаңадан ұйымдасқалы жатқан көрші округіне сұлтан жасауға асыққан. Бірақ сұлтандық үкіметтің өмірі ұзаққа бармады. 1868 жылы реформа бойынша сұлтандық қысқартылды. Оның орнына одан көлемі кіші болыстық, ел билеу системасы жасалды. Болыстан жоғарырақ әкімшілік орындарға қазақтан адам отырмайтын болды. Құнанбай болыстық лауазымды өз басына аз сынды. Бірақ билікті қолынан шығармау үшін бала жігіт Абайды өз болысына управительдікке ұсынды. Абай оған қарсы болды. Осыдан Абай мен әкесі арасында көптен келе жатқан қайшылық сыртқа шықты.

Баласына өкпелеген Құнанбай өзіндей қырыс, өзінің тілінен шықпайтын бір інісін управительдікке тағайындатып, Абайды кемшін ұстады. Алайда, Абайға күндестер келесі сайлауға шейін әкесімен татуласып, орнын алып қоймас үшін түрлі айла құрып, Абайды өз елінен басқа елге 1875 жылы әкімшілікке тағайындады. Абай өз еркінен тыс үш жыл елбилеу - әкімшілік міндетін атқарды. Абай әкімшілік міндетін атқарған елдің бай-феодал шонжарлары оның басына қастандық ұйымдастырады., уезд, губерния бастықтарына арыздар жолдады. Сан түрлі жала жауып Абайдың басын 10 жылға созылған дау-жанжалға ұшыратты. Абай осы кезде Ресейдің ресми уәкілдерінен, басқа демократиялық Ресейдің адамын көрді. Абай бұл адамдардың, сөзінен де, ісінен де, пейілінен де халықтық, демократиялық Ресейді, оның таңдаулы уәкілдерін көрді.

Абайды олар адам деп таныды, бауырым деп жақын тартты. Абайдың болашақ зор адам екенін бірден бағалап, құрметпен қатынас жасады. Сондай адамның бірі - демократиялық Ресейдің уәкілдерінің бірі - Евгений Петрович Михаэлис еді [1]. Абайдың дүниеге көзін ашуға себепкер болған Е.П.Михаэлис, Чернышевскийдің, Добролюбовтың ой-пікірлерінен нәр алған Н.В.Шелгуновтың жолдасы. 1880-1884 жылдар шамасы, Абайдың отызды орталап қырыққа тақаған жасына тұра келеді. Осы кезде 1883 жылы Құнанбай өліп,

Абай оның да тырнағынан құтылады. Қазақ халқының мәдени тарихында Абай Құнанбаевтың (1845-1904) алатын орны ерекше. Ағартушы-ақын, жаңашыл композитор бір басына осындай сирек дарын қонған Абай қаламынан қазақтың музыка тілін Абайлық стильмен байытқан тамаша әндер туды.

Ғасырлар бойы дамыған қазақ ән өнері ХХ ғасырдың екінші жартысында көркемдік пен кемелдіктің шырқау шыңына өрледі. Бұл-патша өкіметі мен жергілікті бай-феодал өкілдерінің кертартпа саясатына қарамастан, қазақ халқы өнерінің еңбекші бұқараның мұң-мұқтажы мен арман-үмітін білдіретін демократиялық идеялармен рухтанған, атақ-даңқы бүкіл қазақ даласына кеңінен тараған халық әншілері мен күйшілері шеберліктерінің гүлденуге бағыт алған кезеңі болатын. Алысы-жақын ауылдастар мен ағайын ортасындағы әнші-күйші, өнерпаз адамдармен әр кез дастархандас, сырлас, дәмдес бола жүрген болашақ ұлы ақын қазақтың ұлттық мәдениетіндегі ән жанрын, әншінің қоғамдық-әлеуметтік биік тұғырын терең танып, үлкен мән берген. Ұлттық поэзиямызға жаңа мазмұн, жаңа түр беріп, сол арқылы қазақ халқының дүниетаным көзқарасын кеңейтіп, ақыл-ойын, санасын тереңдетіп, жаңа өріске бастаған ұлы ақын, қазақ музыка өнерін дамытуда да асқан жаңашыл болды. «Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел» деген ақын поэзияға қойған заңғар талабын қазақ музыкасына оның ішінде қазақ ән өнеріне де қоя білді.

Поэзияда: «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы,»-

десе, музыкаға келгенде:

Құр айғай бақырған құлаққа ән бе екен?
Өнерсіз шатылған кісіге сән бе екен?

немесе:

Құлақтан кіріп бойды алар
Жақсы ән мен тәтті күй!
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең менше сүй.
Дүние ойдан шығады,
Өзімді-өзім ұмытып,

Көңілім әнді ұғады

Жүрегім бойды жылытып, - дейді. Абай

Абайдың бізге әр қилы болып жеткен әндерінің сан жағын алғанның өзінде белгілі қорытынды шығаруға жететін маңызы бар. Оны айтып отырғанымыз- ауыз дәстүрлікке байланысты (нота жазуы жоқ кез деген мәнде) басқа қазақ әншілерінің шығармалары сияқты Абай әндері де көптеген варианттармен, өзгерулермен бізге жетті. Сол варианттардың бәрін салыстырып, ғылым тұрғысынан аударып қарап, ақтара тексерсе, көптеген көркем сырлары ашылады. Бұл жөнде істелген, істеліп жатқан істер бар.

Өз заманымыздағы ән, күй шығарған халық композиторлары сияқты, Абай да нота сауатын аша алмады. Сондықтан музыка шығару жөніндегі қолында болған құралы Біржан, Ақан, Жаяу Мұсадан артық болған жоқ. Бұда тек өзінің музыкалық қабілетіне, бар даусына, домбыраға сүйенді. Бірақ Абайдың музыка шығаруға келу жолы ерекше болды. Ұлы орыс халқының мәдениетімен таныс, оның демократ ақын-жазушыларының шығармаларын оқығандығы арқасында ол қазақтың әдебиетінде бұрын-сонды болмаған жаңалықтар тудырды, өлеңдеріне жаңа өлшеу, ырғақ енгізді. Оның бәрі де қырдағы адамның жаңа заман желін, оның баяғы ырғақ, жүріске қанағаттанбайтынын түсінуден шықты. Жаңа өлшеулі, жаңа формалы өлеңдері Абайдың музыкалық творчествосына тікелей әсер етті. Абай әндерінің методикасы, ырғағы, формасы өзіне дейінгі келген қазақ әндеріне ұқсамады.

Бірінші жағдай-Абай әндерінің әрқайсысының өзіне меншікті өлеңі болды. Қазақтың халықтық дәстүріндегі он бір буынды өлеңге келетін болса, әннің сөзін білмейтін не ұмытқан

адамның: «қарағым айналайын келдің қайдан» деп айта беретіндей «еркіндік» мұнда жоқ. «Сегіз аяқты» «Көзімнің қарасының» сөзімен айта алмайсың. Міне, бұл жай-мұзыка мен сөздің профессионалдық дәрежеде қосылуы болды. Осының өзі айта қалғандай жаңалық болды. Сөйтіп, Абай мұзыка шығаруға сөз (текст) арқылы келді.

Абай бүкіл шығыстың, орыстың, қазақтың халықтық, профессионалдық әдебиетін терең зерттегеніндей, мұзыкада да алдымен қазақтың халық әндерін, күйлерін жақсы білді. Ол Біржанның, Ақанның, Жаяудың әндерін жоғары бағалады. Сонымен қатар қазақтың аспаптық мұзыкасын жете білді. Осылардың нәтижесінде Абай қазақтың халықтық мұзыкалық интонациясы шеңберінде үлкен, терең тамырланған ортада болды. Поэзиясы халықтық демде суарылған болса, мұзыка дүниесінде де Абай қазақтың халық мұзыкасының мұхитында тәрбиеленді. Абайдың ән шығарудағы қадамдарының кейбіреулері осы бағытта, алғашқыда форма жағынан да халықтық негізде басталды. Мысалы «Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа» деген әнінде, сөзсіз, арқаның ән дәстүрі көрінеді. Ол әннің формасында да, интервалдық секірулерінен де, сөздің буындарына сай келетін белгілі созатын, көтеретін жерлерінен де көрінеді. Сол сияқты «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» әнінде де халықтық ән формасы басым. Әрине, бұл әннің мелодиялық дамуында бірқатар жаңалықтар бар. Әсіресе Абай мұзыка сөйлемінің ортасында бір дыбысты созып, шырқатып тұрмайды. Ол сөзге көбірек мән беруден, бірінші планға кейбір әндерінде сөзін қоюдан болуы да мүмкін. Соның өзінде де ол қазақ интонациясынан кетпейді. Ал сөзді бөлу- речитативті түйін қазақ мұзыкасында тағы бар қасиет. Ондай әндер де аз емес. Айтарымыз-Абай ән шығаруға қазақтың халықтық бай мұзыка интонациясын жақсы - біліп, сол бір ән мұхитын аралап, жүзіп келді.

Үшінші, Абайдың басқа әншілерден айырмасы, ол қазақ әндерімен қатар, орыстың халық мұзыкасын, қаланың демократиялық әндерін және романстарды есітті. Ол Семейде бола жүре орыстың Глинка, Рубиншейн сияқты мұзыка шеберлерінің романстарын есітті. Абайдың жоғарыда айтылған орыс достары да оған мұзыка жағынан әсер етпей қойған жоқ. Демократиялық ән-романс лирикасы ол кезде Россияның прогрессивтік интеллигенциясының арасында көп жайылды. Ал сол интеллигенцияның бір тобымен үнемі кездесіп жүрген Абай олардан, сөзсіз мұзыкадағы демократиялық ағымды түсінуге де жәрдем алды. Оның үстіне Абай ауылында келген орыс достары, орыс қонақтары көңіл көтеретін кездерде ыңылдап ән салмауы, мұзыканың төңірегінде Абаймен әңгіме-дүкен құрмауы мүмкін емес. Бұларға қосымша Абайдың Петербургта оқып жүрген баласы Әбдірахман профессионалдық аспапты мұзыка үлгілерін, батыстың мұзыкалық шығармаларын жаз айларында каникулға келгенде алып келіп жүрген. Абай ауылында солдаттықтан қашқан татарлардың сол арада қалып, қоныстанып, үйленіп, сіңіп кеткендері аз болмаған. Олар өздерінің «тальянкалары», скрипкалары, мандолиналары арқылы татар, орыс халық әндерін, орыстық қалалық әндерін орындаған. Абай ауылында домбыраға үш сым шек тағып тарту дәстүрі осылардан-мандолина үлгісінен болу керек. Біздіңше Абайдың әндерінде орыстың, украинаның халық әндеріне еліктеу, ән, романстық лирикалардың үлгісін алу, қаланың демократиялық мұзыка дәстүрінің ізінде болу-осылардың негізінде жаңа түрлі, жаңа ырғақты, жаңа мелодиялық құрылысты ән шығару. Абайдың мұзыкаға келген жолының бір тарауы. Үлкен мұзыкалық арнаға құятын бүйірдегі сайлардың, жылғалардың ішіндегі әлпетті, әсерлі, Абай шығармашылығында жаңа жол ашқан ағыстың бір тарамы [2].

Абайды зерттеушілердің еңбектерінен, Абайдың бала кезінен халық шығармашылығына қызығушылық танытып, халық поэзиясын, әндерін, күйлерін зерделеп сүйетіндігі белгілі. Ол өзі білетін Біржанның, Ақансерінің, Тәттімбеттің және басқа да көптеген көрнекті халық композиторларының шығармаларын жоғары бағалаған. Ол өмір сүрген ауылда мұзыка үнемі шырқалып тұрды, оның жақын достарының арасында оның әнін халық арасында таратуда үлкен рөл атқарған ақындар, әншілер мен аспапшылар болды.

Абай заманында музыкалық мәдениеттің дамуында үйде өтетін концерттердің, үрмелі және ішекті оркестрлердің концерттері, орыс және украин театрларының жергілікті сахналарында көрсеткен көрсетілімдерінің маңызы ерекше болды. Осының арқасында орыс және батыс композиторларының әндері, ариялары мен романстары күнделікті өмірге еніп, үй концерттерінде үнемі орындалды. Мұның бәрі Абайдың орыс музыкасына деген қызығушылығының артуына белгілі әсер етті. Абай А.С.Пушкинді, М.Ю.Лермонтовты, И.А.Крыловты оқып, аударып, орыс композиторларының – М.И.Глинка, А.Л. Гурилев, А.А. Алябьев А.Г. Рубинштейннің шығармашылығына ерекше қызығушылық танытты.

Абайдың үлкен еңбегі – ол музыкалық өнердің прогрессивті маңыздылығын адамдарды, халықтарды жақындастыратын фактор ретінде терең түсініп, өлеңімен және поэзиясымен осы ұлы іске сәтті үлес қосты.

Абайдың музыкалық мұрасы – қазақ халқының революцияға дейінгі ән мәдениетінің маңызды органикалық мазмұны. Оның мазмұнына академик Б.В. Асафьев терең сипаттама берген. Ол былай деп жазды: «Қазақ әндері эмоционалдылықпен, тазалықпен, сезім айқындығымен және терең көркем шындықпен таң қалдырады. Оларды тыңдай отырып, сіз көп адамгершілікпен, терең шындықпен және көркемдік өлшем мен талғаммен әдемі көрінетін жоғары адамгершілікпен қарым-қатынастың керемет қуанышын сезінесіз.

Абайдың әндері туған халқының музыкалық өнеріндегі сәулелер мен құндылықтарды ғана емес, сонымен қатар бұл дәстүрлерді өз заманының рухына сәйкес шығармашылық тұрғыдан ойластырылған түрде дамыды.

Абайдың тағы бір музыкалық ерекшелігі, оның музыкалық қамашауы болды. Абайдан асқан музыкалық қабілеті, қазақтың халық музыкасын терең білетіні, орындаушылықтың не бір түрінен хабары барлығының үстіне оның айналасында Мұқа сияқты скрипкашы, өзінің баласы Әбдірахман, Ақылбай, әнші Әлмағамбет, әйелі Әйгерім болды. Бұлардың алдыңғылары орыс, еуропа музыка үлгілерін орындаушы болса, кейінгілері қазақтың халықтық ән дәстүрінің белгілі адамдары болды. Бұлардың қолдарында тек домбыра емес, скрипка, мандолина, гармонь болды. Олар Абай шығарған әндердің тек тыңдаушысы, қошаметшісі емес, ол әндерді бабына келтіріп орындаушы және Абай тәрбиесі арқылы әдебиетте, музыкада әрбір жаңалықтың басы қылт ете қалса, соған өң-меңдерін созып, түсінуге, баурауға, айналаға, үгіттеуге, соны өткізу жолында қолдарындағы бар рухани қаруларын жұмсауға даяр кісілер еді. Абай «ұйымдастырған» поэзияда, музыкада жаңа, өткір тіл, ұнамды үн, қолайлы ырғақ іздеу, тәжірибе жүргізу «лабораториясының» тілектес, мақсаттас, белсенді «мүшелері» еді. Бұлардың «программаларында» Абайдың күшті жақтарын алып, дамытып, әлсіз соққан жерлері болса оған шылбырдың ұшын беріп, көтермелеп, көтеріп кету бар еді. Міне, сол мақсатта бұлар Абайдың жаратылыс берген қасиеттерінің кейбір шек қойылған кезеңдерін кеңейтіп алып кетіпте жүрді. Ол айтып отырғанымыз-Абайдың дауыстық шегі... Сөз жоқ, Абай Біржандай, Мұхиттай, Жарылғаптай алты қырдан асатын дауысқа қожа болған жоқ. Аспап үстінде отырып, осы кездегі композиторлар сияқты дауыс жетпеген жерін жалғастыратын фортепианода ойнаған жоқ. Сондықтан, шағын да болса Абай да өзінің бар дауысымен ән шығарды. Әдетте, ол заманда ақын, композитор, орындаушы-үшеуі бір кісі болатын. Абай да сол рөлден құтыла алған жоқ. Солай да болса, бұл арада да Абайдың басқа халық композиторларынан айырмасы болды. Жоғарда аттары аталған Ақылбай, Әлмағамбет, Әйгерім Абайдың «жай дауысы» мен айтып шығарып берген әндерін аузынан қағып алып, шырқата, үдете, құйқылжыта орындап кетті. Абайдың рөлі-бірінші рет «автор дауысымен» орындап беру болды. Әрине, одан әрі Абай өз әндерін орындамады деген сөзден біз аулақпыз.

Міне, осылай, Абай әндері ауылындан шықпай жатып жоғарыда ескертілген «лабораториядан» өтіп, шыңдалып, біздің тілімізбен айтқанда Абай айналасының «литосынан» өтіп барып, халық алдына тарады. Оның үстіне жаңағы Абайдың музыкалық,

әдебиеттік, әлеуметтік «антураждары» бір жағынам асқан «сыншылар» да болды. Олар табанда өздерінің пікірлерін айтып, әннің қасиеттерін санап, ұнамай тұрған жері болса керсетіп, біздіңше айтқанда музыкалық өзара сынды дамытып, Абайдың әндерінің анатомиялық, физиологиялық жақтарының бәрін тексеріп отырды. Мұндай жағдай қазақтың халық композиторларының көпшілігінде болған жоқ. (Мұхит, Дәулеткерейді былай қойғанда).

Осы бір қысқаша баяндалған бірнеше түйіндер, жағдайлар, жаңалықтар Абайдың музыкаға келуін, музыкаға іздену жолдарының өзгешелігін көрсетеді. Өйткені, бұл жолдың өзі де уақыт тұдырған, заман сазы болатын. Абай болса, әрине, заман сазына ере бермейтін, мыңмен болса да, өзінің жаңашыл мақсатын орындауда жалғыз да болса белменіп күреске шығатын адамға, оның айналасындағы жас талапкерлердің білгенінше, өздері шәкірт бола жүре, бойындағы табиғи қасиеттерімен Абаймен бөлісуі, оның үстіне ән дегенде арқасы қозатын халықтың Абайдың музыкалық творчествосындағы ерекшелікті бірден көруі үшін, осындай Абай ауылында болған ән шыңдаудағы алдын ала жүргізілген дайындық, аз мүшелі топтың еңбегі болғанмен көптің ісіндей нәтиже берді. Тарихта ондай аз топ болып басталып, кейін оның ісі прогрессивтік түйінде болса көбейіп кеткен жай аз емес. Орыстың «Могучая кучкасындағы» 5-6 кісі тарих таңқаларлық істер істеп, музыканың халықтық негізде болуында осы күнге шейін үлгі аларлық жол тартып кетті. Біз бұл арада «Могучая кучка» мен Абай тобын салыстырғалы отырғанымыз жоқ. Оның бірі шын мәнісінде профессионалдық қалыпта болған топ, екіншісі поэзия мен музыкада жаңалық іздеген тек талапкерлік дәрежесінде ғана болған, бірақ құбылысы ілгері кеткен орыс мәдениеті болған себепті тарихта елеулі орын алған, баста бір ауылдың «даурықпалары» болып, кейін рухани үлкен із қалдырған топ. Бұл топтың Абай әндерін орындау дәрежесінің жоғарғы сатысына жеткізуде, «ауылдан шықпай тұрып» шынықтыруда үлкен қимылы болса, енді сол шығармаларды халық арасына жаюда да олар үлкен роль ойнады.

Өлмейтұғын сөз ғана емес, өлмейтұғын ән қалдырған Хакім Абайдың музыкалық мұрасы – абайтану ғылымының бірден-бір сүбелі саласы. Абайдың музыкасы, композиторлық қырының да өзіндік мектебін қалыптастырушы ұстаз деп айтуға толық болады.

Әр түрлі халықтардың мәдени тарихында өз шығармашылығымен әдебиеттің дамуына, сонымен қатар өзінің және кейінгі ұрпақтардың музыкалық өнеріне де үлкен прогрессивті ықпал еткен адамдар көп емес. Қазақ халқында осындай таланттары ұштасқан көрнекті тұлға ақын-ағартушы, композитор Ұлы Абай Құнанбаев.

Ұлы ақын, ағартушы Абай музыка саласында да орасан зор мұра қалдырды. Жазба әдебиетіміздің негізін салған Абай өзінің асыл өлеңдерін, қара сөздерін қағазға түсіріп, кейінгі ұрпаққа қалдырса, музыка жөнінде оның мұндай мүмкіншілігі болмады. Өйткені Абай өмір сүрген кезеңде қазақта музыканың жазба мәдениеті жоқ еді, халықтық музыка ауыз дәстүрлік қалыпта еді. Сондықтан Абай әндері де қазақтың басқа халықтық ән-күйлері сияқты ауыздан-ауызға, заманнан-заманға ауыса отырып жетті.

Абай заманындағы қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайлары, оның қараңғылық пен надандыққа қарсы күресі, оның ағартушылық қызметі, сайып келгенде, музыкалық өнердің халық өміріндегі маңыздылығын түсінуі Абайдың композитор ретінде қалыптасуына ықпал етті.

Музыка саласында жазба мәдениеттің болмауына қарамастан, Абай әндерінің бізге толық жеткен себебі: олардың халықтың жүрегінде сақталуға сапасы сай келетін шығармалар болғандығында, халық санасынан өшпес орын алғандығында. Абай әндерінің өзгешелігі — мелодиялық, ырғақтың жақтарындағы жаңалықтарында, идеялық мазмұнының ашықтығында. Абай әндері алғашында оның өз айналасына, ауыл-аймағына, кейін жалпы қазақ арасына тарай бастады.

Абай әндері, халықтық негізден нәр алғандықтан, халық әндерімен тамырласып жатқандықтан нотаның жоқ кезінде-ақ, ауыздан ауызға көше отырып, қалың бұқараның игілігіне айналды. Бұған бұрын соңды қазақтың халықтық музыка салтында болмаған жаңа музыкалық өткір тіл мен жаңашыл өлең текстіне құрылуына себеп болды.

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында Қызыл Армияның саяси қызметкері Эльвин Бимбоэс Ақмола ауданында қазақ музыкалық фольклорын жинай бастады, 1927 жылы шыққан алғашқы жазбаларының ішінде Абай әндері пайда болды. Болашақта бірде-бір фольклорист өзінің жеке жинақтарын Абайдың әндерінсіз шығармайтын болды. Олар А.В.Затаевич, А.К.Жұбанов, Л.А.Хамиди, Е.Г.Брусиловский, Б.Г.Ерзаковичтердің жазбаларында.

Абай әндері бізге, автордың өз нұсқасындай өзгеріссіз, қосымшасыз жетті деп айта алмаймыз. Ауыз дәстүрі әрқашан да бұл жағына өз әсерін тигізіп отырады. Орындаушылардың неше алуан ерекшеліктеріне қарай Абай әндерінің өзгеріп отырғандығы да даусыз. Бір ауылдан бір ауылға, бір елден бір елге жеткен сайын түрленіп, құбылып, алғашқы түбірінен алыстай беретін лақаптар сияқты ауыз дәстүрлік қалыптағы әндер де бастағы кейпін өзгерте береді. Абай әндері де, осы айтқандай, бізге көптеген варианттармен жетті.

Баршаға белгілі, Абай ұлы орыс мәдениетінен нәр алып, орыс халқының демократ ақын-жазушыларының шығармаларын оқи, зерттей отырып, қазақ әдебиетінде өзіне дейін болмаған жаңалықтар тудырды. Ол Пушкин, Лермонтов, Крылов шығармаларын қазақшаға аударып, соларды қазақ арасына жаюшы, насихаттаушы болды. Осылай оқи, зерттей, аударып, Абай өз өлеңдеріне жаңа ырғақ, жаңа өлшем енгізді. Мұның өзі оның музыкалық творчествосына да әсер етті.

Жаңа ырғақ – өлшем, жаңа кейіпті мелодия жолы, жаңа үн сөздіктері- осы үшеуі Абай музыкасының жаңалығы болды. Бұрынғы он бір және жеті- сегіз буынды өлеңдермен айтылатын әндерге Абай әндері ұқсамады. Абай тудырған жаңа поэзия лебі оның әндеріне де жаңа лебіз берді.

Абай тудырған жаңа поэзия лебі оның әндеріне де жаңа лебіз берді. Оның үстіне Абайдың «Евгений Онегинді» аударып, «Татьяна хатына» өзінің ән шығаруы, Дельвиг пен Глинканың «Сұрғылт тұманын», Рубинштейннің «Мен көрдімін», Лермонтовтың «Қараңғы түнде тау қалғыбын» аударып, оларға ән шығарғаны Абайдың музыка сөздігін байытуға әсер етті. Тағы бір айта кететін нәрсе — Абай әндері, сөзі, музыкасы біте қайнасып жатқандықтан, өзіне дейінгі қазақтың халық әндерінше, орындаушының көрінген өлеңге жегіп алып, жүре беруіне келмеді. Мысалы, «Қараторғай», «Екі жирен», «Жиырма бес», «Аққұм» сияқты әндерді бірінің сөзімен бірін айта бересің де, Абайдың «Сегіз аяқ», «Қор болды жаным», «Көзімнің қарасы», «Бойы бұлғаң» сияқты әндерін бірінің сөзімен бірін айта алмайсың. Қазақтың халықтық ән дәстүрінде бұл да бұрын-соңды кездеспеген жағдай деп айта аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Айтманбетова Б.Р. «Оқыту процесінде тәрбиелеу» Алматы 1972ж.
2. Махмудов Н. Мектептегі тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі. Алматы. 1999.

Proceedings of the 2nd International Scientific Conference
«Interdisciplinary Science Studies» (May 4-5, 2023). Dublin, Ireland, 2023.
375p

editor@publisher.agency

<https://publisher.agency>

University of Dublin

Windgates 22

D02 DR53 Dublin, Ireland